

LUND UNIVERSITY

Exkludering, assimilering eller utrotning?

"Tattarfrågan" i svensk politik 1880-1955

Eriksson, Martin

2015

Document Version:
Förlagets slutgiltiga version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Eriksson, M. (2015). *Exkludering, assimilering eller utrotning? "Tattarfrågan" i svensk politik 1880-1955*. [Doktorsavhandling (monografi), Historia]. Historiska institutionen, Lunds Universitet.

Total number of authors:

1

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Exkludering, assimilering eller utrotning?

"Tattarfrågan" i svensk politik 1880-1955

Martin Ericsson

LUNDS
UNIVERSITET

DOCTORAL DISSERTATION

by due permission of the Faculties of Humanities and Theology, Lund University,
Sweden.

To be defended at LUX:C121. Date 13/3 2015 and time 13.15.

Faculty opponent

Karin Kvist Geverts

Organization LUND UNIVERSITY, Department of History Box 192, 221-00 Lund, Sweden Author(s) Martin Ericsson	Document name DOCTORAL DISSERTATION Date of issue January 2015 Sponsoring organization	
Title and subtitle <i>Exkludering, assimilering eller utrotning? "Tattarfrågan" i svensk politik 1880-1955.</i>		
Abstract <i>Exclusion, Assimilation or Extinction? The 'Tattare Question' in Swedish Politics 1880-1955.</i> Since the 16 th Century, there has been Travelling families in Sweden, earning their living by itinerant trades such as horse-trading, scrap-metal-dealing and tinplating. The authorities often labelled these families "tattare". They suffered from severe discrimination, and authorities as well as scientists claimed that they were a threat against society. These claims were often made with a racialized rhetoric. In the period ca 1880-1955, there was a heated debate on what kind of political measures should be taken against these families. This debate, which is the subject of this thesis, was sometimes referred to as the 'tattare question'. Three main political strategies were proposed or adopted in the 'tattare' question. In the countryside, small rural districts invented a variety of techniques in order to exclude Travelling families, such as imposing fines on persons who accommodated them. Government authorities and philanthropist saw assimilation as a goal rather than exclusion. They proposed various types of programs, e.g. establishing orphanages in which children labelled as 'tattare' should be detained and transformed into "decent" and "hard-working" citizens. Especially in the 1930's and 1940's, there were also proposals for a policy of more or less complete extinction of the whole group. In these proposals, persons labelled as 'tattare' were to be systematically sterilized. Although none of these extreme proposals were carried out, the debate did without a doubt influence the implementation of the general sterilization and childcare acts. Many persons whom the authorities labelled as 'tattare' were sterilized or detained at closed institutions for children and juveniles in the 20 th century.		
Key words Travellers, racism, racialization, power, social politics		
Classification system and/or index terms (if any)		
Supplementary bibliographical information English Summary	Language Swedish	
ISSN and key title 1650-755X	ISBN978-91-87833-06-9	
Recipient's notes	Number of pages 287	Price
	Security classification	

I, the undersigned, being the copyright owner of the abstract of the above-mentioned dissertation, hereby grant to all reference sources permission to publish and disseminate the abstract of the above-mentioned dissertation.

Signature Date 29 January, 2015

Exkludering, assimilering eller utrotning?

"Tattarfrågan" i svensk politik 1880-1955

Martin Ericsson

LUNDS
UNIVERSITET

Bilderna på omslaget föreställer dels ett antropometriskt instrument för mätning av människoskallar, dels en IQ-kurva hämtad ur Manne Ohlanders artikel ”Begåvningsförhållandena hos tattare. En genealogisk och sociologisk studie”, publicerad i *Tidskrift för psykologi och pedagogik* år 1943.

Copyright Martin Ericsson

Historiska institutionen, Lunds universitet

Studia Historica Lundensia 21

ISBN 978-91-87833-06-9 (tryck)

978-91-87833-07-6 (pdf)

ISSN 1650-755X

Tryckt i Sverige av Media-Tryck, Lunds universitet, Lund 2015

KLIMATKOMPENSERAT
PAPPER

Till Lotta och Vide

Innehållsförteckning

Förord	11
Kapitel 1. Utgångspunkter	13
Avhandlingens syfte	14
Terminologiska vägval	15
Antiziganism	19
Avgränsningar	20
Om källmaterialet	22
Forskningsetiska val	23
Forskningsläge och frågeställningar	24
Deportation, lösdriarpolitik, assimilering	26
När uppstod tatarfrågan?	28
Vilka var de drivande aktörerna?	29
Hur bör tatarfrågan kontextualiseras?	30
Hur konstruerades och avgränsades termen tattare?	31
Relationerna mellan Sverige, Norge och Finland	32
Kapitel 2. Makt, vetande, särskiljning	35
Makt är en verksamhet som utövas i ojämlika relationer	36
Vetande möjliggör maktutövning, makt producerar vetande	37
Vetandetekniker och särskiljning	38
Särskiljningsgrunder och rasifiering	39
Biologiskt arv och miljö	41
Särskiljningsanomalier	43
Maktrationaliteter	44
Maktrationaliteternas mångfald och förändring	46
Tre socialpolitiska maktrationaliteter	47
Territoriell exkludering	48
Liberal styrning	51
Rashygien	55
Förhållandet mellan makttekniker och maktrationaliteter	57

Steriliseringspolitiken som exempel	57
En maktteknik för många maktrationaliteter	59
Kapitel 3. Landsbygdskommunerna och exkluderingen	61
Makttekniker i Halland	62
Vitesförbud	64
Riktad polisiär övervakning	65
Fastighetsköp	67
Maktteknikernas osäkra effektivitet och paradoxala följder	68
Hysningsförbuden i mötet med statsmakten	68
Halländska särskiljningsprocesser	71
Gränsen mellan termerna ”tattare” och ”lösdrivare”	71
Föreställningar om det oriktiga arbetet	73
Särskiljning utan rasifiering?	74
Kommunala makttekniker i övriga Sverige	77
Vitesförbud, riktad polisiär övervakning och preventiva fastighetsköp	77
Kapitel 4. Försök att initiera en statlig politik 1886-1903	83
Gustaf Ludvig Björcks första initiativ 1886	83
Domkapitlet radikaliserar Björcks initiativ	86
Initiativet från Lindbergs församling 1895	89
Petitionen	90
Särskilda reservat?	91
Riksdagsdebatten 1897	93
Styrning av barnen	93
Genombrott för liberal styrning	95
Tvångsuppfostringskommitténs förslag 1900	97
Varför Tvångsuppfostringskommittén?	99
Björcks och Strömqvists andra initiativ 1902-03	101
Strömqvists upprop	102
Varför gick Sverige och Norge olika vägar?	104
Kapitel 5. Fattigvårdslagstiftningskommitténs utredningsarbete 1907-23	107
Den första fasen 1907-1908	107
Kommittén, fattigvårdsfolket och den liberala styrningen	108
Vintern 1908	110
Opinionsbildning och initiativ 1908-1921	112
Osbergs riksdagsmotion 1921	114
Den andra fasen 1921-23	116

Inspiration västerifrån	117
Särskiljningsanomalier i 1922 års inventering	119
Polismyndigheternas politiska önskemål	122
Kommitténs kontakter med Herman Lundborg	127
Graden av rasifiering i kommitténs betänkande	129
Vad kommittén föreslog och inte föreslog	130
Kapitel 6. Initiativ och utredningar 1924-37	133
Ragnar von Kochs betänkande 1926	133
Planeringsarbete för att förverkliga Ragnar von Kochs förslag	134
Fattigvårds- och barnavårdsförbundets initiativ 1927-29	137
G H von Kochs eget initiativ 1934	140
Von Koch och socialdepartementets politiska ledning	142
Remisserna på von Kochs förslag 1935-37	143
Det första polisregistret? Malmöpolisens utredning 1935	148
Vetandeteknik 1. Register och personakter	150
Vetandeteknik 2. Genealogiska undersökningar	152
Vetandeteknik 3. Fotografering av registrerade personer	153
Vetandeteknik 4. Utlåtanden från lärare och präster	158
Kommissarie Steens slutrapport	160
Kapitel 7. Tattarfrågan och stadskommunerna 1924-44	163
Skolmyndigheterna i Göteborg under 1940-talet	163
Sture Skogsbergs Göteborgsundersökningar 1941-45	168
Utredningarna i Jönköping 1924-44	171
Det första utredningsförsöket 1924	172
Beslutet 1937	173
Utredningen om utpekade fattigvårdsklienter	176
Utredningen om alla utpekade personer i Jönköping	177
Jacobssons särskiljning	179
Jacobssons politiska förslag	183
Försök att implementera Jacobssons politiska förslag	186
Kapitel 8. Den stora inventeringen	189
Bakgrunden till regeringsbeslutet 1942	189
Initiativen från Skuttunge och Asker	190
Socialstyrelsens yttrande	192
Rasbiologiska institutets yttrande	194
Regeringen fattar beslut	196
Socialstyrelsens planering	199

Den rasbiologiska undersökningen	201
Danielssons resa	205
Mätningarna i Jönköping	207
Dahlbergs rapport	210
Inventeringen	212
Kvalitativ analys av inventeringsblanketterna	214
Socialstyrelsen och särskiljningsanomalierna	219
Kapitel 9. Tattarfrågans sociologiska vändning 1945-55	223
Socialmedicinen och tattarfrågan	224
Gunnar Inghes arbetshemsundersökning 1946-49	226
Sociologin och tattarfrågan	229
Bertil Pfannenstills Boråsundersökningar	230
Torgny T Segerstedt	233
Adam Heymowskis licentiatavhandling	235
Vetandeteknik 1. Genealogiska undersökningar	236
Vetandeteknik 2. Intervjuresor	238
Heymowskis motsägelsefulla rasifieringskritik	241
Långt farväl till tattarfrågan	243
Kapitel 10. Avslutande diskussion	247
Tattarfrågans uppkomst och drivande aktörer	248
Kontextualisering av tattarfrågan	251
Särskiljningens komplexitet och anomalier	255
Tattarfrågan i ett nordiskt och europeiskt perspektiv	258
Summary	265
Referenser	271
Arkivmaterial	271
Internetresurser	273
Intervjuer	274
Tidningar	274
Offentligt tryck	274
Övriga tryckta referenser	275
Förkortningar använda i avhandlingen	287

Förord

”... trår från natt till dag, från nöd till frihet ifrån fruktan den strävan som är lika för oss alla. En öppen stad, ej en befästad, bygger vi gemensamt. Dess ljus slår upp mot rymdens ensamhet.” Så skriver poeten Ragnar Thoursie i ”Sundbybergsprologen” från år 1951. När det gäller att befästa städer och samhällen har mänskligheten varit uppfinningsrik. Genom historien har människor stängts ute och tvingats till liv i nöd och fruktan på grund av klassamhällets ojämlikheter, på grund av patriarkalt könsförtryck och på grund av rasism. Men den befästa staden, där vissa får finnas till och andra drivs iväg, är inte vårt öde – så tolkar jag budskapet i Thoursies dikt. Historien är en kamp, där det aldrig är givet på förhand om det samhälle vi gemensamt bygger ska vara befäst eller öppet. I dagens Sverige är kampen för det öppna samhället, där ingen stängs ute på grund av klass, kön, religion, hudfärg eller etnicitet, viktigare än någonsin. Om denna avhandling kan vara ett litet bidrag i den kampen så har den fyllt sitt syfte.

Alla sakfel, dumheter och missuppfattningar som kan hittas i denna bok har jag skapat själv och är ensam ansvarig för. Allt som däremot till äventyrs kan vara klokt, förnuftigt och användbart har tillkommit med andra människors stöd, hjälp och uppmuntran, och ofta som ett resultat av den kollektiva tankeprocess som äger rum på ett seminarium. Ni är så många, kollegor, vänner och familj, som har lyst upp min väg på den vandring mellan hopp och förtvivlan som ett avhandlingsskrivande innebär! Nu är det klart, och jag tackar er alla. Var ska jag börja?

Tack Lars Edgren och Marie Cronqvist, mina handledare! Ni har stöttat mig i det här projektet sedan dag ett. Ni har läst mina alldeles för långa manusutkast med oändligt tålamod, ni har uppmuntrat mig att våga pröva teoretiska infallsvinklar som jag annars inte hade vågat. Det senare har också du gjort, Ulrika Holgersson, ända sedan min tid som historiestudent och vidare under forskarutbildningen. Du var också min slutseminarieopponent hösten 2014, och din noggranna genomgång av min text har varit oerhört värdefull. Tack, Ulrika! Tack också till Thom Axelsson, Lars Berggren och David Sjögren, som alla har läst delar av mitt manuskript och gett kloka kommentarer. David och Thom: under hela avhandlingsprocessen har ni generöst delat med er av era stora kunskaper, och ert engagemang har betytt mycket för att jag nu till sist har lyckats ro den här båten i land. Tack också Malin Arvidsson för dina värdefulla kommentarer på mitt slutseminarium!

Jag har skrivit denna bok på historiska institutionen vid Lunds universitet. Där har jag, Erik Bodenstein och Sune Bechmann Pedersen huserat tillsammans i *Salongen*. Tack rumskamrater, för gott arbete under sena kvällar och för er ständiga

uppmuntran. Ett stort tack också till alla andra kollegor och kamrater på historiska institutionen. Det har varit roligt att arbeta med er och roligt att få lära känna er. Ni är så många att jag inte kan räkna upp er alla, så jag riktar ett kollektivt tack till er. En av er vill jag dock särskilt nämna. Magnus Olofsson, du var min handledare under studenttiden och uppmanade mig att söka forskarutbildningen. Tack för det, och tack för allt sedan dess. När avhandlingsarbetet har känts tungt har det varit skönt att få prata om 1800-talsupplopp och rabulistkravaller med dig.

Tack mamma och pappa. Ni har varit ett stort stöd under de här åren, inte minst under avhandlingsskrivandets slutskede. Mitt historieintresse kommer till stor del från er. Tack lillasyster, världens bästa syster, du är den coolaste och tuffaste jag vet. Tack Claes Pettersson och Jerry Hansson för allt ert intresse och stöd. Tack Ragnar Järhult – du var ju den som först gjorde mig uppmärksam på den del av vår historia som den här boken handlar om. Och tack alla vänner som har spelat musik med mig, druckit öl med mig och hjälpt mig med korrläsning (finns det fel kvar så är ansvaret mitt). Tack Big Strong Union, tack Band in Box, tack The Argument, tack Bakers at Dawn. Och tack Marcus Sjöland, Karin Hansen, Sofie Olovsson, Adam Lundquist, Anneli Hagen, Mauricio Gonzalez, Jerker Knape, Johan Wirdelöv, Anna Herdy, Petteri Louhema, Fredrik Egefur, Malin Garptoft, Bolette Frydendahl Larsen, Dimitra Alikioti, Kristoffer af Forselles, Niklas von Knorring, Krista Runersten, Michael Runersten, Hannes Bylund, Sofie Valfridsson, Linda Nyberg och Emilie Hwang (extra tack för översättningen av summaryn, jag är skyldig dig en middag nu!). Extra-super-mega-ultra-tack till bästa vännen Åsa Isacson såklart, kom till Sverige snart så ska vi hänga! Stort tack även till finaste Erik Berg och Lina Lindgren. Det har varit en stor avkoppling att få komma till er på Västernäs och säga ner era träd och bli myggbiten. Mer sånt! Och så förstås ett särskilt tack till min vän och vetenskaplige diskussionspartner Niklas Altermark. Vi har ätit wienerbröd, promenerat och jobbat tillsammans mycket den här tiden. Mer sånt också!

Till sist ni två som är de viktigaste, och som jag tillägnar denna bok. Lotta, du är den mest intelligenta och skarpsinniga läsare jag har haft. Du har stöttat mig när jag har behövt det och sparkat mig i ändan när jag har behövt det. Tack älskade för att du finns i mitt liv. Jag önskar att jag med ord kunde beskriva hur mycket du har betytt för mig under de här åren. Hjärta puss kärlek smack kyss! Och Vide, mitt älskade barn: nu har jag äntligen skrivit färdigt boken. Nu ska vi bygga en järnväg, på den ska det köra ett elektriskt lok, ända till Shungan-planeten där Bumlingen bor ska det tåget gå, ända till Saturnus och vidare ut i rymden. Det kommer att bli världens längsta och finaste järnväg.

Lund, 28 januari 2015

Kapitel 1. Utgångspunkter

Barbro Gustafssons berättelse om det som hände hennes familj en sommardag i Jönköping för 67 år sedan är omöjlig att värja sig mot. Den berör och upprör fast det idag har gått mer än ett halvt sekel sedan våldet triumferade på smågatorna i Vätterstadens östra delar:

Det var den här dagen de kom till oss. Jag minns det så väl, varenda liten detalj har etsat sig fast i mig. Stora otäcka män med vapen i händerna, de gapade och ropade och svor: ”*Kom ut era dj-a 'tattare' och ta för er.*” [...] Min mor ropade genast på oss barn. Ta skydd under bordet och sitt kvar där. Vakta era småsyskon! Jag kikade ut genom fönstret och såg hur dessa män slog på våra kära. Dom trampade sönder rabatterna som min far hade planterat blommor och buskar i. Det var fruktansvärt att se. [...] Dagen efter när ”Busarna” hade hemsökt vår familj fick jag följa med min far till farmor som bodde på samma gata men en bra bit bort från vårt hus. Vi vandrade dit och vad fick vi inte se. Jo, jag minns det så väl när vi gick upp för den smala trätrappan till hennes lägenhet. Det jag såg var en intryckt dörr med hål i. Min farmor levde, tack och lov, men var väldigt blåslagen och fruktansvärt rädd.¹

Det som inträffat var kulmen på något som har kommit att kallas för Jönköpingskravallerna 1948. Ett gäng beväpnade med järnrör och batonger drog då under flera dagar runt i staden för att hota, skrämma och misshandla de Jönköpingsbor som av gänget betraktades som ”tattare”. Samma term användes i nedsättande ordalag av stadens poliskår och lokaltidningar och av den folkmassa på uppemot tusen personer som hejade på och därmed underblåste kravallerna.² Att bli utpekad som ”tattare” var uppenbarligen något som kunde leda till att människor riskerade att diskrimineras och misshandlas.

Barbros familj tillhörde det svenska resandefolket. Det är en befolkningsgrupp som i våra dagar allt oftare kräver erkännande och respekt för sin historia, sin kultur, sina sånger och sitt språk – svensk romani.³ Den svenska minoritetslagstiftningen är inte alldeles tydlig när det gäller resandefolkets juridiska status, men i den mån dagens resande identifierar sig själva som romer räknas de resande som en nationell

1 Gustafsson 2014 s 39-41.

2 Ericsson 2013a; Hazell 2011 s 249-262; Selling 2013 s 75-102. Kravallerna har nyligen skildrats i skönlitterär form i Axelsson 2014.

3 En utmärkt introduktion till resandefolkets historia är Hazell 2011, som också innehåller flera intervjuer med våra dagars svenska resande. Språket svensk romani har nyligen behandlats i Carling 2005 och Carling, Lindell & Thorbjörnsson-Djerf 2008.

minoritetsgrupp baserat på den så kallade självidentifikationsprincipen.⁴ De resandes historia har emellertid länge varit nedtystad, och för många är deras existens fortfarande ganska okänd. Efter kravallerna 1948 berättade Barbro far för sina barn att det hädanefter var säkrast att de slutade att tala romani och aldrig inför någon utomstående avslöjade sin etniska identitet. Våldet och det svenska samhällets diskriminering skrämde till tystnad.⁵

Hur termerna "tattare" och "resande" förhåller sig till varandra kommer jag att diskutera närmare längre fram i detta kapitel. Här ska endast konstateras att de människor som under 1900-talet har tillhört resandefolket av sin omgivning ofta har benämnts med det nedsättande ordet "tattare", ett ord som svenska myndigheter länge förgäves försökte skapa en definition av och vars innebörd ibland kunde variera beroende på vem som använde det. Från 1800-talets slut och fram till 1900-talets mitt fördes en omfattande samhällsdebatt, ofta kallad "tattarfrågan", där en rad olika aktörer hävdade att de människor som pekades ut som "tattare" var ett allvarligt socialt problem och att myndigheterna borde utforma en politik för att ingripa mot dem. Den här boken handlar om den debatten, och de politiska förslag och åtgärder som den resulterade i under åren 1880-1955.

Avhandlingens syfte

Boken handlar däremot inte om det svenska resandefolket. Resandefolkets historia, kultur och etniska identitet är ämnen som bör studeras för sig. Denna bok handlar istället uteslutande om försöken att skapa en politik inom ramen för det som under åren ca 1880-1955 beskrevs som "tattarfrågan", och det vetenskapliga syftet är:

att studera hur den debatt och de utredningar genom vilka svenska myndigheter samt myndigheterna närstående organisationer pekade ut människor som "tattare" och tillskrev dem vissa egenskaper växte fram och förändrades, samt att undersöka vilka politiska åtgärder i "tattarfrågan" som dessa aktörer föreslog, planerade och genomförde.

Inriktningen på politiskt agerande gör att avhandlingen inte bör ses som vare sig diskursanalytisk eller ens i en vidare mening kulturhistorisk. Den är istället tänkt som ett bidrag till forskningen om Sveriges socialpolitiska historia under 1800- och 1900-

4 SFS 2009:724 §2. Riksdagstrycket Proposition 2008/09:158 s 14 anger att tillhörigheten till en nationell minoritetsgrupp baseras på "individuell självidentifikation och etnisk förankring i gruppen", en definition där framförallt det senare ledet ingalunda är lättolkat. Den av regeringen utsedda Delegationen för romska frågor ansåg i sitt slutbetänkande, *SOU 2010:55* s 119, att "det enda acceptabla och juridiskt hållbara kriteriet för vem som är rom är principen om självidentifiering".

5 Gustafsson 2014 s 43.

talen.⁶ Ytterst vill jag genom en historisk analys bidra till ökad kunskap om det samhälle vi lever i idag – ett samhälle där rasistiska strukturer existerar och producerar ojämlikhet och diskriminering för de människor som drabbas av myndigheternas utpekande. Att ett sådant utpekande fortfarande förekommer visades tydligt hösten 2013, då skånska polismyndigheters registrering av romer avslöjades.⁷

Eftersom avhandlingen är så tydligt inriktad på att undersöka tatarfrågans framväxt och förändring har jag valt att ge den en framställningsform där jag i huvudsakligen kronologisk följd redogör för hur olika initiativ och utredningar planerades och genomfördes.⁸

Terminologiska vägval

Människor har pekats ut som ”tattare” i Sverige i mer än femhundra år, även om det inte alltid är just det ordet som använts – dialektala varianter som ”skojare” eller ”kältring” har också förekommit.⁹ Det finns dessutom en befolkningsgrupp som idag kallar sig själva för ”resande”. Hur förhåller sig dessa termer till varandra?

I äldre forskning var det vanligt att betrakta termerna som korresponderande med varandra, ofta genom påståendet att det har funnits en befolkningsgrupp som kallat sig själva för resande men som av omgivningen kallats för tattare.¹⁰ Jag vänder mig delvis emot ett sådant antagande, och utgår istället från de generella terminologiska rekommendationer som givits av den nederländske historikern Leo Lucassen. Lucassen har i sin forskning valt att inte översätta de historiska termerna ”gypsies” och ”zigeuner” med den nutida termen ”roma”. Han förklarar sitt val på följande vis:

I primarily analyse the attitude of authorities versus people who for various reasons were labelled as ”Gypsies” (England) or ”Zigeuner” (Germany). Whereas these ”object” terms reflect the perspective of (repressive) state officials (without necessarily having an

6 En diskussion om vad jag menar med ”politik” och hur jag teoretiskt ställer mig till frågan om historiskt aktörskap finns i kapitel 2.

7 Avslöjandet skedde genom flera artiklar i *Dagens Nyheter* med start 23/9 2013.

8 Kronologin följs med vissa undantag. Kapitel 3 och 4 handlar om samma tidsperiod men olika aktörer studeras i respektive kapitel. Ett annat undantag som delvis bryter den kronologiska framställningen är kapitel 7, där jag diskuterar hur några svenska stadskommuner agerade i tatarfrågan. I det kapitlet behandlar jag utredningar som delvis ägde rum under samma tidsperiod som behandlas i kapitel 6 och 8.

9 Se exempelvis Ankert 1987 & Tervonen 2010 s 88. Det första belägget för ordets förekomst i Sverige finns i *Stockholms stads tänkeböcker 1504-1514* 1931 s 272.

10 Se främst Svensson 1993 s 13 men även Wright 1998 s 96.

ethnic overtone), the term "Roma" (or "Sinti") refers to the subjective self-definition of certain groups in contemporary western and eastern Europe.¹¹

Man måste enligt Lucassen göra en analytisk skillnad mellan å ena sidan hur myndigheter har pekat ut vissa människor och tillskrivit dem vissa egenskaper, å andra sidan hur människor har identifierat och definierat sig själva. Det är ett principresonemang med stora konsekvenser. Termerna "tattare" och "resande" går båda att undersöka vetenskapligt, men inte nödvändigtvis i en och samma undersökning. Vi kan inte förutsätta att termerna alltid korresponderar med varandra, de bör undersökas med olika metoder och material och ges delvis olika definitioner.

Ett sätt att göra en sådan analytisk åtskillnad har föreslagits av etnologen Gunborg A Lindholm, som i sin doktorsavhandling från år 1995 presenterade en terminologi som jag väljer att ansluta mig till. Hon utgick från att termerna tattare och resande inte är helt synonyma med varandra, och hon definierade dem på följande vis: resande är den människa som själv identifierar sig som resande. Tattare är en term som myndigheter och människor i det omgivande samhället har använt för att beteckna personer som de ansett vara tattare. Resande har kallats för tattare av sin omgivning, men alla människor som har kallats för tattare av sin omgivning kan inte automatiskt förutsättas ha identifierat sig själva som resande.¹²

Lindholm poängterade att det var resandefolkets kultur och självsyn hon ville undersöka, vilket hon gjorde genom intervjuer med människor som själva identifierade sig som resande.¹³ Själv vänder jag på tillvägagångssättet. Jag skriver inte om resandefolket. Jag skriver inte heller om vilken identitet, kultur, etnicitet eller självsyn som har funnits bland de människor som myndigheterna kallade för "tattare". Jag skriver uteslutande om själva utpekandet och om de samhällsmekanismer som drev fram det, samt vilka politiska åtgärder som planerades och genomfördes mot de

11 Lucassen 2008 s 429.

12 Lindholm 1995 s 12, liknande på s 245. Observera att jag här har refererat Lindholm, inte citerat henne. Hennes resonemang påminner om de som senare har förts av Sjögren 2007 s 68f; Sjögren 2010 s 21; Tydén 2002 s 62. Att termen "tattare" historiskt har kunnat användas på skiftande sätt har också framhållits av Eivergård 2006 s 36; Jonsson 2008 s 269; Ohlsson al Fakir 2013a s 7; Tervonen 2010 s 30f. Det bör noteras att "resande" i sig inte är en helt självklar term att använda i historiska undersökningar, vilket har framhållits i Minken 2009 s 18f, 232. Dels har vi ingen omfattande kunskap om hur länge termen har använts (de tidigaste hittills kända empiriska beläppen finns i källor från 1800-talets första hälft). Andra självbenämningar än "resande" har också förekommit. När jag själv använder termen "resande" och därmed syftar på människor som själva identifierar sig så är det alltså för det första en språklig förenkling, för det andra något som främst är tillämpligt på människor som i min egen samtid identifierar sig på detta sätt och svårare att tillämpa i historiska undersökningar där den största delen av källmaterialet är skapat av det omgivande samhällets myndigheter.

13 Lindholm 1995 s 12. Den förste forskare som konsekvent skilde mellan termerna "tattare" och "resande" var sociologen Adam Heymowski. Se exempelvis Heymowski 1969 s 17. Heymowski tillmätte dock inte människors självidentifikation någon vikt i sin definition av "resande", vilket på ett avgörande sätt skiljer hans terminologiska utgångspunkter från Lindholms.

människor som utpekades.¹⁴ Min ambition är att med historikern David Sjögrens ord uteslutande analysera myndigheternas "identifierings- och definitionsarbete av tattare" och den politik som var förenad med det.¹⁵ Därför kommer termen "tattare" från och med denna mening att användas utan citationstecken. Istället kommer jag att använda uttrycket "personer utpekade som tattare" eller liknande formuleringar, för att visa att det är omgivningens utpekande och inte de människor som drabbades av utpekandet som är föremål för min analys.

Att göra ett sådant val är inte okontroversiellt. Frågan om hur forskare bör förhålla sig till termerna är känslig och komplicerad. Tattare är utan tvivel ett nedsättande uttryck, ja, ett uttryck som har skapats genom en diskriminerande och ofta rasistisk politik. Är det därför diskriminerande att använda termen i en vetenskaplig undersökning? Innebär det till och med att den forskare som gör så reproducerar en rasism som har orsakat stort lidande? Vi ställs här inför ett dilemma som forskare har hanterat på olika sätt. Den historiker som mest utförligt har argumenterat för andra terminologiska val än de som jag själv har gjort är historikern Jan Selling. Selling har valt att konsekvent använda termen resande för att beteckna de människor som i hans källmaterial har betecknats som tattare av myndigheterna. Han har valt att göra så för att undvika termens "nedsättande konnotationer" och för att "markera skiljelinjen mellan min egen diskurs" och myndigheternas.¹⁶ David Sjögren har fört ett tänkvärt resonemang om samma dilemma. Han skriver att forskare bör leta efter "goda neutrala alternativ till nedsättande ordval". Förutsättningen är dock att det "mer moderna ordet skall göra det gamla rättvisa" i den meningen att betydelsen av det pejorativa ordet ska motsvara betydelsen i det alternativa, icke-pejorativa ord som väljs istället.¹⁷

Frågan är om det villkoret är uppfyllt när det gäller termerna tattare och resande. Selling har själv konstaterat att alla människor som av sin omgivning har benämnts som tattare inte nödvändigtvis har identifierat sig som medlemmar av resandefolket. Han har också konstaterat att termen tattare historiskt har använts om "romska och icke-romska resande" och om "socialt avvikande" personer utan egentliga "kopplingar till romers eller resandes kultur".¹⁸ Redan denna omständighet gör det svårt att förutsätta att människor som i historiska källor benämns som tattare också kan betecknas som resande av en nutida forskare. Jag menar också att i en undersökning som syftar till att studera myndigheternas utpekande av vissa personer som föremål för en diskriminerande politik måste vi undersöka själva utpekandet – dvs.

14 Liknande utgångspunkt i Mayall 2004 s 3.

15 Sjögren 2010 s 23.

16 Selling 2013 s 14, 17.

17 Sjögren 2007 s 68.

18 Selling 2013 s 19. Han skriver även på s 14 att "den av mig som regel praktiserade översättningen till begreppsparet romer och resande är emellertid inte alltid given, om det är oklart vilka referensobjekt som avses".

utpekandet av personer som just tattare. Endast så kan vi blottlägga de mekanismer som skapade politiken.

När svenska myndigheter från 1500-talet och framåt började peka ut vissa människor som tattare använde de länge även ett annat ord för att beteckna samma personer, nämligen "zigenare".¹⁹ Så varför handlar denna avhandling uteslutande om det politiska utpekandet av tattare och inte om utpekandet av zigenare?²⁰ Jag har tagit min utgångspunkt i de resultat som Norma Montesino presenterat i sin doktorsavhandling i socialt arbete från 2002. Montesino hävdar där att de båda termerna användes i stort sett som synonymer fram till 1800-talets slut. Vid den tiden ägde en migration rum där romer från Europa reste till och bosatte sig i Sverige. Migrationen uppmärksammades i den samtida debatten och termen tattare kom från och med nu att reserveras för familjer som redan länge vistats i Sverige, medan termen zigenare kom att användas om nyligen anlända migranter.²¹

Annan forskning innehåller något mer motsägelsefulla resultat. I 1930-talets skönlitteratur kunde termerna fortfarande användas så gott som synonymt, och i 1940-talets svenska filmproduktion var gränsen mellan representationer av zigenare och representationer av tattare också oklar.²² Det antyder att den terminologiska separeringsprocessen kan ha varit något som inte gick lika snabbt överallt. Att en process där gränser drogs mellan termerna ägde rum under min undersökningsperiod måste anses vara klarlagt. Hur den ägde rum politiskt är en av de frågor jag avser att belysa.

En annan fråga är hur termerna tattare, resande och zigenare förhåller sig till termen "rom". Som jag nämnde inledningsvis räknas det moderna resandefolket juridiskt som en nationell minoritetsgrupp i Sverige i den mån de resande identifierar sig som romer. Den svenska regeringens officiella hållning, så som den uttrycktes i dess *Vitbok om övergrepp och kränkningar av romer under 1900-talet* från år 2014, är att det historiska uttrycket tattare inte bara är översättningsbart med termen resande utan dessutom med termen rom.²³

Ändå kommer jag inte själv att använda termen rom i denna avhandling. Det finns i dagens Sverige många resande som identifierar sig själva som romer, eller med ett stundtals använt uttryck resanderomer. Det finns också resande som inte anser sig vara romer.²⁴ Under den tid som jag undersöker gjorde också myndigheterna

19 Se exempelvis de historiska genomgångarna av termernas användning som finns i Minken 2009 och Montesino Parra 2002.

20 Se för forskning om den politiska "zigenarfrågan" Mohtadi 2012; Montesino Parra 2002; Ohlsson al Fakir 2015; Selling 2013 kap. 4; Sjögren 2010 kap. 7.

21 Montesino Parra 2002 s 95. Även Björn Horgbys undersökningar av folklivsuppteckningar från Norrköping under perioden 1890-1960 tyder på att människor då höll termerna separerade från varandra. Se Horgby 1996 s 115.

22 Jonsson 2008 s 269f; Wright 1998 s 98, 127, 143, 145.

23 *Den mörka och okända historien* [...] 2014.

24 Lindholm 1995 s 155f, 199; Ohlsson al Fakir 2013a s 10; Palosuo 2009 s 18.

åtskillnad mellan de grupper som de betecknade som tattare respektive zigenare. Att i efterhand benämna båda dessa utpekade grupper med en enda, nutida etnisk term, gör att vi förlorar ett analytiskt verktyg för att studera hur och varför myndigheterna drog en gräns mellan dem.²⁵

Själv ser jag "rom" som en etnisk term, och etnicitet är ett vetenskapligt verktyg som jag menar främst bör användas för att beskriva hur en grupp av människor identifierar sig själva.²⁶ Det innebär inte att jag principiellt tar ställning mot forskning om romers och/eller resandes kultur, levnadsförhållanden eller språk.²⁷ Jag menar däremot att sådan forskning måste bygga på att de människor vars etnicitet studeras själva ges möjlighet att uttala sig. Ytterst är det alltid den enskilda människan som har rätt att definiera sin egen etniska identitet.

Det källmaterial som ligger till grund för denna avhandling ger mig ingen möjlighet att avgöra huruvida de människor som där benämns som tattare identifierade sig själva som romer, lika lite som det gör det möjligt för mig att undersöka huruvida de identifierade sig som resande. Konsekvensen måste bli att jag rimligtvis inte kan använda den nutida, etniska termen rom för att beteckna dem. Det är ju inte heller avhandlingens syfte att undersöka de utpekades etnicitet utan att undersöka det utpekande som myndigheterna utsatte dem för, oavsett hur de identifierade sig själva.

Antiziganism

De terminologiska vägvalen får konsekvenser också för mitt förhållningssätt till begreppet "antiziganism", som under senare år har fått stor användning både i vetenskaplig forskning och statliga utredningar.²⁸ Den mest intressanta definitionen har formulerats av Jan Selling, som hävdar att antiziganism är "en historiskt föränderlig diskursformation" inom vilken föreställningar om den "konceptuelle zigenaren" konstrueras och "majoritetssamhällets exkluderande praktik utvecklas".²⁹ Selling nämner endast den "konceptuelle zigenaren" i definitionen, men i den bok där den presenteras lyfter han även konsekvent upp politik riktad mot personer som i

25 Ett liknande resonemang finns hos Ohlsson al Fakir 2013a s 7.

26 Här intar jag en annan ståndpunkt än exempelvis Thomas Hylland Eriksen, som i en inflytelserik bok har definierat etnicitet som något som rör "aspekter på relationer mellan grupper som betraktar sig själva – och betraktas av andra – som kulturellt särpräglade." Se Hylland Eriksen 2000 s 13. Jag reserverar etnicitetstermen till frågan om hur människor "betraktar sig själva".

27 Däremot innebär det att jag avvisar varje tanke på att lägga genetik eller biologisk härstamning till grund för indelandet av människor i etniska kategorier. Sådana försök har annars tyvärr inte saknats i forskningen. Se t.ex. Bancroft 2005 s 7, där han anför genetisk forskning som en anledning till att definiera vissa grupper som "Roma" medan andra, som påstås sakna samma bevis för en gemensam biologisk härstamning från norra Indien, endast betecknas som "Gypsy-Travellers".

28 Se exempelvis Palosuo 2009 s 47; Rodell Olgaç 2006; Selling 2013; *SOU 2010:55*.

29 Selling 2013 s 13.

källmaterialet pekats ut som tattare. Jag antar därför att han med termen avser att beskriva en diskursformation som producerat föreställningar om personer som historiskt har benämnts som zigenare såväl som tattare.

Jag anser att antiziganism är ett begrepp som kan ha ett stort värde i dagens antirasistiska kamp. Det kan fungera som en nutida samlingsbeteckning för en rad likartade former av diskriminering som drabbar resande och romer, diskriminering som därmed kan uppmärksammas och bli möjlig att bekämpa. Men i en historisk undersökning anser jag att det finns omständigheter som gör termen problematisk. Jag kommer därför inte själv att använda mig av den i avhandlingen.

De termer vi använder oss av möjliggör olika typer av vetenskapliga undersökningar. En del termer underlättar studiet av historiska kontinuiteter, andra underlättar studiet av förändringar. Termen antiziganism är utan tvekan användbar om syftet är att urskilja vissa kontinuiteter och gemensamma drag i det historiska utpekandet av vissa grupper som tattare eller zigenare. Däremot har den en mindre potential om syftet är att studera förändring och skillnader mellan olika aktörer. Det är det som är syftet i denna avhandling, som i hög grad fokuserar på tatarfrågans anomalier och diskontinuiteter. I den mån mina empiriska undersökningar leder till att jag kan belägga gemensamma inslag i olika aktörers handlingssätt, eller kontinuiteter i synen på de personer som utpekats, kommer dessa resultat givetvis att lyftas fram. Men jag vill inte redan på förhand förutsätta existensen av *en* diskursformation, låt vara en historiskt föränderlig.

Termen antiziganism sammanför även uttalanden och politiska beslut riktade mot grupper som utpekats som zigenare respektive tattare under en gemensam paraplybeteckning. För den forskare som vill studera vilka föreställningar om de båda utpekade grupperna som varit gemensamma är det ett mindre problem. En viktig uppgift i denna avhandling är däremot att studera hur myndigheterna drog upp gränser mellan de utpekade grupperna och riktade olika politiska strategier mot dem. Med det syftet blir termen mindre användbar.

Avgränsningar

Jag undersöker svenska myndigheter samt myndigheterna närstående organisationer och institutioner. Inte ens bland dessa aktörer undersöker jag emellertid alla åtgärder som vidtagits. Jag studerar endast de utredningar, undersökningar och den politik som riktats mot de människor som utpekats som tattare som kollektiv. En stor del av myndigheternas diskriminering har dock skett inom ramen för individuellt inriktad

myndighetsutövning.³⁰ Den är angelägen att utforska, men det kräver specialundersökningar av ett slag som inte ryms inom ramen för denna avhandling.

Eftersom avhandlingen har ett så tydligt fokus på myndigheter finns det skäl att framhålla att denna politiska sfär inte var den enda inom vilken personer pekades ut som tattare och målades ut som ett socialt problem under min undersökningsperiod. Tvärtom agerade såväl tjänstemän och politiker i ett diskursivt rum där föreställningar om den utpekade gruppen producerades på ett ofta synnerligen stereotypt sätt exempelvis i dagspress, filmer och skönlitteratur.³¹ Mediala och populärkulturella representationer är dock inget jag undersöker i avhandlingen. Inte heller undersöker jag de komplexa sociala och ekonomiska relationer som präglade den lokala vardagen för de familjer som utpekades.³² Även om forskningen är fragmentarisk och mycket återstår att undersöka finns det vid det här laget även en rad exempel på kollektivt våld som riktats mot personer utpekade som tattare i syfte att fördriva dem från lokalsamhällen.³³ Inte heller det kollektiva våldet, där de kravaller som nämndes i början av detta kapitel förmodligen är det mest kända exemplet, analyseras i denna avhandling.

Avhandlingen tar sitt avstamp 1880 och följer därefter tatarfrågan fram till 1955. Att avsluta undersökningen 1955 är lättast att motivera. Vid 1950-talets mitt kom svenska myndigheters politik snarare att riktas mot "zigenarfrågan" än mot "tatarfrågan", en förändring som jag lyfter upp i kapitel 8 och 9. Men varför börja undersökningen just 1880? Ända sedan 1500-talet har förföljelser och diskriminerande politik präglat det svenska samhällets förhållningssätt gentemot de personer som utpekats som tattare.³⁴ Mitt val av startpunkt har motiverats av att tidigare forskning med vissa undantag ofta förlagt starten för tatarfrågans formulering som ett socialpolitiskt projekt till 1900-talets första decennier. Jag har sett det som ett fruktbart tillvägagångssätt att pröva bilden av tatarfrågan som ett 1900-talsprojekt,

30 Det finns idag exempel på forskning som visar hur myndigheter har diskriminerat människor på sådana grunder, och framförallt flera vittnesmål från nutida resande som kan berätta om hur de själva, deras föräldrar och släktingar har utsatts för liknande diskriminering. Se bland annat Bukowska Jacobsson 2000; de los Reyes 2013; Hazell 2011; Lomfors 2000 s 327-330; Lindholm 1995 s 146-150, 202-204; *SOU 2009:99* s 183, 186, 198, 207, 220, 304.

31 Någon systematisk undersökning av pressrapporteringen har ännu inte genomförts, men mindre analyser finns i Ellefson 2007 s 58-60, 129f, 134f och Tervonen 2010 s 23, 80. För analyser av s.k. tatarfilmer se Gustafsson 2007 s 238-250; Qvist 1995 s 437, 441 och Wright 1998 samt för exempel på hur tatarfrågan var närvarande i 1930-talets skönlitteratur Jonsson 2008 s 268-270.

32 De vardagliga relationernas mångfacetterade karaktär har särskilt uppmärksammats av Tervonen 2010.

33 Bergstrand 1942 s 108, 132f; Ericsson 2013a; Hazell 2011 s 223-262; Linnarsson 1948 s 334-337 (som dock lyfter upp en ur källkritisk synpunkt mycket diskutabel händelse); Pettersson 2011; Selling 2013 s 77-102; Svensson 1993 s 178f; Tervonen 2010 s 48.

34 Forskning om de skandinaviska samhällenas politik mot personer utpekade som "tattare" eller "zigenare" under tidigmodern tid och under 1700-talet finns främst hos Montesino Parra 2002; Minken 2009; Pulma 2006; Selling 2013 kap. 1. Tervonen 2010 innehåller också undersökningar av lokal politik från och med 1860-talet.

snarare än att redan genom valet av undersökningsperiod verifiera den. Jag har också velat komma bort från den stundtals något ensidiga inriktning på statliga myndigheter som präglar delar av den tidigare forskningen. När jag därför började genomföra studier av diskussioner och beslut i den svenska landsbygdens små kommuner, studier vars resultat redovisas i kapitel 3, visade det sig snabbt att sådana förekom också före år 1900. Genom att följa diskussionerna tillbaka till 1880 – en gräns som valts av arbetsekonomiska skäl men som kanske lika gärna hade kunnat sättas till 1870 eller varför inte föras tillbaka till kommunreformerna 1862 – har jag velat problematisera bilden av tattarefrågan som något som uppstått främst under 1900-talet.

Om källmaterialet

Jag studerar politik på statlig och på kommunal nivå under en tid av drygt sjuttio år. Avhandlingen kan därför inte baseras på en enda typ av källmaterial. Mitt källmaterial utgörs av så olikartade materialtyper som riksdagsprotokoll, tryckta statliga utredningar, brevsamlingar och annat arkivmaterial från myndigheter och enskilda, dagspress, tidskriftsartiklar och internetbaserade databaser över lokala kommunalstämmoprotokoll. Det går knappast att föra ett enda metodiskt resonemang om ett så varierande material. Sådana resonemang kommer jag istället att föra löpande i avhandlingstexten. Här ska jag endast kort nämna att avhandlingen i vissa delar har ett källkritiskt angreppssätt, där målet är att använda källorna för att undersöka hur olika politiska aktörer agerade vid en viss tidpunkt. I andra delar fokuserar avhandlingen mer på hur olika aktörer har uttryckt sig och hur de har skapat särskiljande föreställningar om de personer som de pekat ut som tattare. I de fallen blir den klassiska källkritiken mindre relevant. Istället uppstår frågor om hur representativt ett visst uttalande är och i vilken kontext det har tillkommit.

Något ska också nämnas om hur källmaterialet har valts ut. Ett tillvägagångssätt har varit att studera källor som andra forskare redan tidigare har uppmärksammat, och se om det går att göra nya fynd eller ställa nya frågor till dem. Ett exempel är det arkivmaterial som bevarats från den så kallade Fattigvårdslagstiftningskommittén, som 1922 genomförde en riksomfattande inventering av personer utpekade som tattare och zigenare (vilket jag diskuterar närmare i kapitel 5). Här har jag genom en systematisk arkivgenomgång lyckats hitta handlingar som ej uppmärksammats i tidigare forskning, och dessutom undersökt primärmaterialet från inventeringen med nya frågeställningar.

Ett annat tillvägagångssätt har varit att följa de ledtrådar som finns i dessa källor. Så innehåller exempelvis en sedan tidigare känd konseljakt i Socialdepartementets arkiv ett utkast till en ansökan där Svenska Fattigvårds- och Barnavårdsförbundet anholder om statsmedel till anordnandet av en konferens om tattarefrågan någon gång vid 1920-talets slut (en källa som jag analyserar i kapitel 6). Uppgifter i utkastet har

gjort det möjligt för mig att gå vidare och undersöka protokoll från Svenska Fattigvårds- och Barnavårdsförbundet för att belysa deras agerande i tattarefrågan, något som hittills inte gjorts.

Ett tredje tillvägagångssätt har varit att genomföra helt nya undersökningar av tidigare utforskat material. Här kan nämnas den genomgång av arkivmaterial från länsstyrelsen i Hallands län som jag redogör för i kapitel 3, en genomgång som syftat till att analysera hur länsstyrelsen ställde sig till de många kommunala beslut om att försvåra utpekade familjers rörlighet och bosättning som utfärdades i landskapet under decennierna runt år 1900.

Forskningsetiska val

Redan vid sitt val av forskningsämne gör historikern ett etiskt val. Det säger något om vad hen anser är viktigt i samhället, om vad för slags fenomen och vilka människor hen anser bör uppmärksammas.³⁵ I den meningen ligger ett etiskt val till grund också för denna avhandling. Jag vill belysa bakgrunden till den diskriminering som förekommer också i vår egen tid, något jag bedömer som viktigt för att denna ska kunna utmanas och bekämpas.

Det som oftast åsyftas när man talar om forskningsetik i historievetenskapliga sammanhang är dock frågor om hur forskaren har rätt att använda sig av källmaterial som innehåller uppgifter som kan vara kränkande för enskilda personers integritet. Sådant källmaterial har jag utnyttjat vid flera tillfällen: det rör sig om polisregister, rapporter om rasbiologiska undersökningar och myndighetsdokument där personer beskrivs i starkt nedsättande ordalag. Att använda ett sådant källmaterial är emellertid nödvändigt för att alls kunna studera det förflutnas diskriminering. Frågan måste därför vara hur känsliga personuppgifter ska hanteras, och hur avhandlingens empiri ska presenteras på ett sådant sätt att å ena sidan enskilda inte pekas ut, och å andra sidan att det vetenskapliga kravet på intersubjektiv prövbarhet uppfylls.

Det finns arbeten om tattarefrågan där forskare har försökt genomföra intervjuer med människor som tackat nej till att medverka i vetenskapliga undersökningar, eller där källmaterial återgivits på ett sådant sätt att utpekade personers namn framgår.³⁶ Ett sådant tillvägagångssätt är djupt problematiskt ur ett forskningsetiskt perspektiv. Andra forskare har däremot uttryckligen betonat vikten av forskningsetisk reflektion, och valt att genomföra en konsekvent anonymisering.³⁷ Så kommer också jag att göra. Jag har anonymiserat alla personer som i mitt källmaterial pekas ut som tattare, och utelämnat sådana uppgifter som jag bedömer kan leda till att personerna identifieras

35 Denna innebörd (och flera andra) av begreppet etik i historisk forskning diskuteras i Österberg 1990.

36 Ankert 1987 s 38f; Ellefson 2007 s 59, 135; Svensson 1993.

37 Se exempelvis Lindholm 1995 s 13f; Sjögren 2007; Tervonen 2010 s 35.

med hjälp av avhandlingstexten. Däremot har jag inte anonymiserat de aktörer som i sin egenskap av politiker, tjänstemän, forskare eller debattörer drev fram tatarfrågan och påverkade den politik som genomfördes.

Forskningsläge och frågeställningar

Denna avhandling är en del av en nordisk forskningsinriktning som fokuserat på hur utpekandet av vissa människor som tattare historiskt har gått till och vilken politik utpekandet resulterat i. Sedan mitten av 1900-talet finns det även en annan forskningsinriktning, som snarare ställt frågor om de utpekade personernas identitet eller etnicitet.³⁸

Den senare forskningsinriktningen har innehållit metodiska problem. Så går exempelvis etnologen Birgitta Svenssons avhandling ut på att med hjälp av polisdokument och domstolsprotokoll verifiera hennes tes om att de utpekade människorna hade en kriminell identitet.³⁹ Det är en svår försvarlig metodik, och avhandlingen har fått ta emot berättigad kritik.⁴⁰

Också den forskning som använt sig av etnicitets- snarare än identitetsbegreppet innehåller dilemman, om än av ett helt annat slag. Försök att utreda frågan om huruvida nutida romer och resande härstammar från grupper som i äldre tid utpekades som "zigenare" eller med liknande termer har beskrivits som ett långvarigt paradigm i den europeiska forskningen.⁴¹ De nordiska forskare som verkat inom paradigmet har stundtals gått långt i försöken att undersöka om det, med historikern Anne Minkens ord, finns en "historisk kontinuitet" som förenar grupper som vid skilda tidpunkter i det förflutna har beskrivits med termer som tattare eller zigenare och som "danner utgångspunkt för den markerade tateretnositeten".⁴²

Minkens avhandling från år 2009 är det bästa och mest nyanserade försöket att uttala sig om etnisk gränsdragning och självuppfattning som hittills har genomförts. Genom ett imponerande empiriskt arbete kan Minken ge exempel på hur människor under tidigmodern tid själva betecknade sig med termer som tattare och zigenare, även om de källor hon undersökt i huvudsak skapats av överheten. Hon definierar etnicitet som en relationell gränsdragningsprocess som sker i nära anslutning till socioekonomiska relationer, och betonar att moderna nordiska resandes "kultur står på egna ben uavhengig av om noen meget fjerne forfedre var sigøynere eller ikke"

38 Heymowski 1955; Heymowski 1969; Svensson 1993 samt för ett uttalat etnicitetsperspektiv Minken 2009.

39 Svensson 1993 passim och citat på s 209.

40 Hazell 2011 s 25f, 28; Lindholm 1995 s 230; Minken 2009 s 425-427; Tervonen 2010 s 2f.

41 Lucassen, Willems & Cottaar 1998 s 2. Se även Mayall 2004 s 7.

42 Minken 2009 s 15, 435.

(även om hennes avhandling något paradoxalt delvis bygger på genealogiska undersökningar).⁴³

Min kritik mot Minkens perspektiv – och det är en kritik som principiellt kan riktas mot hela den etnicitetshistoriska forskningsinriktningen – kan sammanfattas i form av två frågor. För det första: vad innebär det att en etnisk grupp har en ”historisk kontinuitet”? För det andra: varför är sådana frågor viktiga att besvara, och vad ska vi göra med svaren?

Dagens historiker är vana vid att betrakta etniska och nationella identiteter som konstruerade och föränderliga föreställda gemenskaper, för att låna en term av Benedict Anderson.⁴⁴ Forskarens uppgift blir då att utmana och dekonstruera påståenden om etnicitet. Samtidigt sker idag något som kan kallas för en politisk etnifieringsprocess bland såväl svenska som norska romer och resande. Att jag skriver att det är en nutida process innebär inte att jag förnekar att romer och resande är etniska grupper. Det innebär inte heller att jag förnekar att nu levande resandes förfäder också kan ha haft en resandeidentitet. Det kan de mycket väl, men det är inte min poäng. Poängen är att det idag sker en politisk organisering där grupper av resande och romer kräver erkännande som etniska eller nationella minoriteter, ofta i kombination med krav på kollektiv upprättelse eller kompensation för övergrepp begångna i det förflutna. Varje politisk process som syftar till att skapa minoritetsrättigheter för en viss grupp förutsätter, som statsvetaren Ulf Mörkenstam påpekat, skapandet av ”kriterier” för att definiera vilka personer ”som tillhör respektive inte tillhör gruppen.”⁴⁵ Ett kriterium som ofta används idag är just påståenden om en lång ”historisk kontinuitet”.⁴⁶ Den dekonstruktion av etniska identiteter som historiker är vana att göra riskerar då att hamna i motsättning till olika gruppers kamp för erkännande och minoritetsrättigheter, mål som historikern i sig kan vara positivt inställd till.⁴⁷

I en sådan politisk etnifieringsprocess blir historikerns förväntade roll inte att dekonstruera, utan att genom historiska belägg och argument legitimera nutida föreställningar om etniska gemenskaper. Vi rör oss med den danska historikern Anette Warrings ord från en idealtypisk position där forskaren agerar som ”myteknusende og dekonstruerende” till en position där hen förväntas agera som ”norm- och identitetsdannende”.⁴⁸ Jag anser att den senare positionen inte är alldeles

43 Minken 2009 s 15 (citat). På s 167-184 använder hon sig av modern släktforskning för att se ”hva disse funnene kan si om gruppas [”taternes”] opprinnelse” (s 167) och att de genealogiska utredningarna åtminstone försiktigt stärker teorin om ”sigøyneropprinnelse” (s 184).

44 Anderson talar i Anderson 1993 s 21 om en ”föreställd politisk gemenskap” och använder uttrycket för att beskriva hans syn på ”nationen”, men termen bör i en vidare betydelse kunna användas också för att beskriva etnicitet.

45 Mörkenstam 1999 s 1-3.

46 Se Wiklander 2013a, som undersöker hur det svenska resandefolket definierades i statliga utredningar om minoritetsspråk och nationella minoriteter under 1990-talet.

47 Dilemmat har uppmärksamats av Bancroft 2005 s 42f.

48 Warring 2013 s 48.

oproblematisk. Vilken betydelse för nu levande människors krav på respekt och erkännande har det om familjer i en viss grupp har förfäder som migrerade till Sverige under 1800-talet eller under 1500-talet? Och riskerar inte den etnicitetshistoriska forskningsinriktningens ständiga upprättande av släkträd att reproducera föreställningen om romer och resande som en grupp som konstitueras av biologiskt släktskap – oavsett om forskarna själva teoretiskt definierar etnicitet utifrån andra utgångspunkter?

Kanske går denna problematik inte att undvika så länge som vi definierar etnicitet som något som är avhängigt en grupps historiska ”kontinuitet” eller härstamning? Den definition av etnicitet som jag förespråkar ser därför annorlunda ut. Påståenden om etnicitet bör i en vetenskaplig undersökning i första hand baseras på människors uttalade självidentifikation. Då blir det självklart att erkänna dagens romer och resande som etniska grupper – om det är så de själva uppfattar sig och om de själva önskar att beskriva sig på ett sådant sätt.⁴⁹

Ett annat sätt att komma runt problematiken på är genom att ange andra mål för historievetenskapen än de etnicitetshistoriska. Den historievetenskap jag föreslår istället bör ha som främsta mål att analysera de historiska processer som lett fram till dagens rasism, diskriminering och ojämlikheter. Syftet med denna avhandling blir då inte att studera historiska identiteter och etniciteter, utan att undersöka hur tattarefrågan konstruerades som ett politiskt projekt i det förflutna och vilka spår det projektet har avsatt i vår egen tid.

Den forskning som berör dessa frågor är av relativt sent datum, och fältet är dynamiskt och växande. Jag kommer i följande avsnitt inte att i detalj redogöra för alla de slutsatser och tolkningar som de senaste årens forskning innehåller. Min ambition är istället att diskutera dessa fortlöpande genom avhandlingen. Här kommer jag istället att sammanfatta vissa huvuddrag i forskningen och diskutera hur mina egna frågeställningar relaterar till dem.

Deportation, lösdrivarpolitik, assimilering

Nordiska myndigheter har vidtagit åtgärder mot personer utpekade som tattare eller zigenare långt innan denna avhandlings undersökningsperiod. Utan att gå in i detalj går det, att döma av tidigare forskning, att urskilja tre huvudsakliga strategier från 1500-talets början och fram till 1800-talet. De överlappar delvis varandra och ska inte ses som kronologiskt fullständigt avgränsningsbara, men en förändring över tid är likväl möjlig att urskilja.

49 Jag vill understryka att också Minken, som framgått av tidigare citat, betonat att nutida resandegrupper kultur ”står på egne bein” oavsett vilka förfäder nu levande resande har. Se Minken 2009 s 15. Liknande resonemang hos Tervonen 2010 s 219, 258f.

Från 1500-talets början och fram till ca 1700 utfärdades i det svenska riket flera kungliga påbud syftande till exkludering och deportation. Som Anne Minken har uppmärksammat byggde strategin på antagandet att de utpekade grupperna kommit in i riket från andra områden och därmed kunde drivas tillbaka över gränsen igen. Allteftersom åren gick växte dock antalet familjer som vistats i riket under flera generationer, och det blev till slut oklart vart man skulle kunna deportera dem. Statsmaktens åtgärder antog därför alltfler likheter med de strategier som redan fanns etablerade mot andra inhemska, geografiskt rörliga grupper. Särskilt viktiga blev de hot om straff och tvångsarbete som generellt riktades mot människor som statsmakten pekade ut som "lösdrivare". Övergången från deportationspolitik till lösdrivarpolitik har av Minken placerats till 1700-talets början.⁵⁰

Samtidigt går det från 1600-talets slut även att urskilja strategier syftande till assimilering av de familjer som redan fanns i riket. Så upphävdes exempelvis det tidigare förbudet mot att döpa utpekade personers barn genom 1686 års kyrkolag, och det var under 1700-talet inte ovanligt att utpekade personer tilldelades så kallade genantborgarskap i svenska städer. Riksdrotsen Per Brahe den yngres försök att låta utpekade familjer bosätta sig på en del av de marker han ägde i Finland är också kända sedan tidigare.⁵¹

Denna korta genomgång kan användas för att redan nu dra följande slutsatser. För det första att det inte har existerat en enda strategi mot de utpekade grupperna. Det finns därför skäl att aktivt leta efter olika sorters förslag och åtgärder och att räkna med möjligheten av att myndigheterna kan ha använt sig av flera strategier samtidigt. För det andra att exkludering och assimilering är strategier som båda har lång kontinuitet. För det tredje att en koppling mellan åtgärderna mot de utpekade grupperna och lösdrivarlagstiftningen etablerades redan under 1700-talet. Kanske är det därför som det från 1700-talets slut och under 1800-talet är svårt att finna statliga förordningar som innehåller särbestämmelser mot personer utpekade som tattare eller zigenare.⁵² Det behöver inte alls betyda att myndigheterna inte betraktade vissa människor som tattare, men det gör det svårare att tala om någon tatarfråga på rikspolitisk nivå vid denna tid. Hur och varför en sådan senare uppstod är en av de frågor jag kommer att undersöka.

50 Minken 2009 s 377-384, 392. Övergången var enligt Minken något som ägde rum i Sverige, Norge och Danmark. Se även Montesino Parra 2002 kap. 3. Det bör, som Minken påpekat på s 403-405, framhållas att det faktum att statsmakten använde den övergripande lösdrivarpolitiken som strategi inte innebar att orden "tattare", "zigenare" och "lösdrivare" användes synonymt. Det var fullt möjligt för myndigheterna att betrakta de utpekade familjerna som en särskild grupp men välja att ingripa mot dem med hjälp av den generella lösdrivarlagstiftningen.

51 Minken 2009 s 248, 281f, 289-296; Montesino Parra 2002 s 44-46; Pulma 2006 s 217-219; Selling 2013 s 30.

52 Efter år 1824 nämns, enligt Montesino Parra 2002 s 54, termerna zigenare och tattare inte i några förordningar alls.

När uppstod tatarfrågan?

Den första forskare som producerade ett större arbete om tatarfrågans framväxt var Birgitta Svensson. Hennes avhandling ger visserligen exempel som visar att tatarfrågan diskuterades under 1920-talet och dessförinnan, men det är 1930-talet som hon ser som viktigast för dess framväxt. Hon relaterar konsekvent tatarfrågan till det hon benämner som "folkhemmet", ett politiskt projekt hon förknippar med en socialdemokratiskt styrd statsapparats försök att etablera vissa normer och skötsamhetsideal hos Sveriges invånare.⁵³ I den processen kunde, menar Svensson, de personer som utpekades som tattare användas "som ett redskap" för att "förevisa vad som inte tolererades i det nya samhället", och tatarfrågan konstruerades till och med ett som problem "vars lösning var en förutsättning för folkhemmets förverkligande".⁵⁴ Få andra forskare företräder Svenssons uppfattning fullt ut, men exempelvis historikern Thom Axelsson har kopplat den "skärpta tonen" mot de utpekade under 1930-talet till "folkhemmet" som "ställde nya krav på sina medborgare", även om han betonar att tatarfrågan fanns också dessförinnan.⁵⁵ Uppfattningen om 1930-talets och "folkhemmets" roll har även förts vidare i internationell forskning och moderna statliga utredningar.⁵⁶ Jan Selling har istället lyft fram 1920-talets början som en avgörande tidpunkt. Då drogs enligt Selling "riktlinjerna för det som ska bli den moderna svenska antiziganismen" upp, framförallt genom den statliga Fattigvårdslagstiftningskommitténs betänkande år 1923. Han sätter den nya politiken i nära samband med framväxten av en modern rasbiologisk vetenskap.⁵⁷

Tatarfrågan utreddes onekligen flitigt av statliga myndigheter under både 1930- och 1940-talen, det ger både Svensson och Selling en rad exempel på. Samtidigt är det, utifrån tidigare forskning, uppenbart att myndigheter diskuterade tatarfrågan också flera decennier före 1920-talet. Selling, Sjögren och Montesino har exempelvis alla uppmärksammat de riksdagsdebatter om frågan som ägde rum år 1897, och Montesinos avhandling bör överhuvudtaget uppmärksammas som ett arbete som studerar statliga myndigheters åtgärder mot personer utpekade som zigenare såväl som tattare i under en mycket lång tidsrymd.⁵⁸ Det finns därför sammantaget goda skäl att kritiskt pröva påståendena om 1920- och 1930-talens avgörande roll för tatarfrågans framväxt. Det finns också skäl att kritiskt pröva Svenssons förklaring om

53 Redan 1991 skrev Gunnar Broberg och Mattias Tydén att svenska myndigheter betraktade personer utpekade som tattare som ett problem "eftersom de vägrade att inordna sig i folkhemmet". De lyfte emellertid även fram exempel på hur myndigheter agerat i tatarfrågan också före 1930-talet. Se Broberg & Tydén 2005 (ursprungligen 1991) s 147.

54 Svensson 1993 s 33.

55 Axelsson 2007a s 149. Se för varianter av betoningen på 1930-talet och "folkhemmet" Axelsson 2007b s 192; Eivergård 2006 s 34; Minken 2009 s 192.

56 Lucassen 2010; *SOU 2010:55*.

57 Selling 2013 s 53f.

58 Montesino Parra 2002 s 106-109; Selling 2013 s 47f; Sjögren 2010 s 147f.

”folkhemmet”. Helt klart korrelerade tatarfrågan under 1930-talet med ett avgörande skede i välfärdsstatens utbyggnad och med politiska projekt där termen ”folkhem” användes.⁵⁹ Men fanns det också en kausalitet? Innan vi i detalj har studerat hur 1930-talets politiska initiativ i tatarfrågan verkligen motiverades kan vi inte uttala oss om vilken eventuell betydelse ”folkhemspolitik” hade.

Jag menar att vi har skäl att inta en prövande hållning till frågan om när tatarfrågan växte fram, och vi mot bakgrund av tidigare forskning särskilt bör leta efter dess rötter bakåt i tiden (något som inte alls utesluter att viktiga skeden i frågans historia kan ha ägt rum under exempelvis 1920- och 1930-talen). Jag formulerar därför följande delfrågeställningar för avhandlingen:

När uppstod tatarfrågan som politiskt projekt, och när kan den sägas ha försvunnit? Fanns det tidpunkter då den debatterades intensivare och fick mer genomslag i förslag och utredningar?

Vilka var de drivande aktörerna?

Var gick gränsen för det vi kallar staten under perioden 1880-1955? Var kommunala institutioner en del av statsmakten? Kommunerna hade under åtminstone 1800-talet närmast karaktär av privata sammanslutningar av enskilda skattebetalare. Deras verksamhet ägde rum i en semioffentlig sfär med långt ifrån självklara gränser, även om de gradvis tilldelades allt fler uppgifter genom statlig lagstiftning.⁶⁰ Jag betraktar i denna avhandling kommunerna som en del av samhällets offentliga maktutövning, men reserverar termen ”staten” för rikstäckande myndigheter och regeringsmakt. En sådan uppdelning gör det också lättare att blottlägga konflikter i synen på tatarfrågan mellan kommunala och statliga institutioner.

Stora delar av den tidigare forskningen om tatarfrågan har byggt på statscentrerade perspektiv. För Birgitta Svensson uppstod frågan som ett resultat av att vissa människor ”formade ett liv så väsensskilt från det som staten önskade”.⁶¹ Jan Selling har skrivit om ”den statligt föreskrivna antiziganismen” som betydelsefull för tatarfrågan.⁶² Samtidigt har Norma Montesino framhållit möjligheten att

59 Forskningen den svenska välfärdsstatens framväxt är i dag nästan oöverskådlig. Hirdman 1989 är ett verk om ämnet som ännu fortsätter att utmana och väcka tankar.

60 Gustafsson 1989 s 36. Torkel Jansson skriver i Jansson 1985 s 47 att det är ”svårt att karakterisera i varje fall det tidigare 1800-talets socknar och städer som en del av staten”, ett uttalande som visar att det också är svårt att slå fast exakt när integrationsprocessen mellan de kommunala och statliga sfärerna ska anses ha börjat eller slutförts. Under 1900-talet knöts kommunerna definitivt närmare statsmakten, en segdragen process som studeras i Ekström von Essen 2003.

61 Svensson 1993 s 33. En liknande tolkning har gjorts av Ellefson 2007 s 35, 141.

62 Selling 2013 s 57, där han även skriver att ”den rasbiologiskt motiverade praktiken delegerats till en kommunal nivå”, en formulering som är svår att tolka på annat sätt än att han menar att kommunala åtgärder åtminstone delvis var ett resultat av en statlig politik.

kommunala institutioner nivåer inte nödvändigtvis måste ha haft samma syn på tatarfrågan som centrala statliga myndigheter, och David Sjögren har argumenterat för att framtida undersökningar särskilt bör studera lokala aktörers agerande.⁶³ Den finländske historikern Miika Tervonen har påtalat vikten av att undersöka interaktionen mellan statlig politik och politik på lokal nivå, och har visat att det förekom diskussioner om tatarfrågan i den svenska lokalpolitiken under den tidsperiod som jag själv undersöker.⁶⁴ Jag själv, Tervonen och historikern Ida Ohlsson al Fakir har dessutom alla tidigare, i av varandra oberoende undersökningar, visat att det åtminstone i Halland vid 1800-talets slut fattades kommunala beslut om diskriminerande åtgärder i tatarfrågan som inte var påbjudna eller ens sanktionerade av statsmakten.⁶⁵ Thom Axelsson har också visat hur lokala skolmyndigheter i Göteborg på eget initiativ agerade mot elever utpekade som tattare under 1940-talet.⁶⁶

Jag vill med framförallt Tervonens och Axelssons arbeten som inspirationskälla följa uppmaningarna att undersöka interaktionen mellan statliga och lokala politiska nivåer. Vilken nivå som var viktigast kan bara avgöras efter empiriska undersökningar av båda nivåerna, och det är inte säkert att samma nivå var lika viktig hela tiden. Ytterligare en delfrågeställning kan nu formuleras:

Vilka aktörer var drivande i skapandet av tatarfrågan som ett politiskt projekt? I vilken mån utgjordes aktörerna av statliga myndigheter och politiker, kommunala myndigheter eller av enskilda organisationer som samarbetade med eller hade kopplingar till statsmakten? Hur förändrades detta över tid?

Hur bör tatarfrågan kontextualiseras?

Fler fenomen än "folkhemmet" och den rasbiologiska vetenskapen har lyfts fram för att förklara och kontextualisera tatarfrågan. Den har exempelvis relaterats till 1800- och 1900-talens framväxande etniska nationalism, och utpekandet av vissa personer som tattare har då tolkats som ett sätt att konstruera bilden av "den andre" i motsättning till "svenskarna". En forskare som tydligt argumenterat för detta perspektiv är Miika Tervonen. Tervonen har visat att debatten om åtgärder mot personer utpekade som "zigenare" i Finland till stor del uppstod ur den fennomana rörelsens skapande av kontrasterande motbilder i förhållande till vad rörelsen beskrev som en ideal finskhet. När det gäller Sverige ger han emellertid inga egentliga empiriska belägg som verifierar att tatarfrågan uttryckligen ska ha diskuterats i

63 Montesino Parra 2002 s 18; Sjögren 2010 s 143. Behovet av fler lokala undersökningar i europeisk forskning har framhållits av Lucassen, Willems & Cottaar 1998 s 11. Lieógois 1998 s 113 påpekar också att det inte är självklart att statsmaktens politik fick genomslag på lokal nivå.

64 Tervonen 2010 s 5, 41f. Liknande hos Eivergård 2006 s 34, 36.

65 Ericsson 2010; Ohlsson al Fakir 2013a s 37f; Tervonen 2010 s 82, 246f.

66 Axelsson 2007a kap. 5.

relation till nationalism eller svenskhet.⁶⁷ Återigen har vi att göra med ett fenomen som korrelerar med tatarfrågan under avhandlingens undersökningsperiod, men i brist på konkreta belägg bör förklaringen betraktas som en ännu overifierad hypotes.

En hypotes som däremot kan visa empiriska belägg är antagandet att politiska åtgärder mot utpekade personer länge genomfördes som en del av den generella lösdrivarlagstiftningen. Det var, som nämnts tidigare, en strategi som går att spåra tillbaka till 1700-talet. Norma Montesino har hävdats att debatten om tatarfrågan fram till 1920-talet ofta sattes i samband med den mer övergripande lösdrivardebatten.⁶⁸ Hypotesen styrks exempelvis av att den statliga kommitté som utredde tatarfrågan 1922 hade som huvudsakligt uppdrag att ta fram förslag till ny lösdrivarlagstiftning. Framväxten av en specifik tatarfråga kan utifrån denna hypotes beskrivas som en del av en socialpolitisk differentieringsprocess under 1800-talet och början av 1900-talet, där olika grupper som ansågs utgöra sociala problem avgränsades som särskilda "frågor" vilka alla krävde sin speciella politik. Lösdrivarfrågan kan då ses som en differentiering av den under 1800-talet debatterade "sociala frågan", och "tatarfrågan" kan ses som resultatet av en ytterligare differentiering av lösdrivarfrågan.⁶⁹

Båda hypoteserna kommer att prövas i avhandlingen, liksom de som "folkhemspolitiken" och rasbiologin som nämndes ovan. Jag vill dock samtidigt vara öppen inför möjligheten att också helt andra processer kan ha påverkat tatarfrågans framväxt och utveckling. En rimlig delfrågeställning är följande:

Kan hypoteserna om nationalismens kontra lösdrivarpolitikens betydelse verifieras eller falsifieras? Vilken roll spelade den rasbiologiska vetenskapen, och i vilken mån förekom hänvisningar till ett ideologiskt "folkhemprojekt" för de åtgärder som vidtogs? Vilka andra ideologiska och politiska sammanhang är viktiga för att vi ska kunna förklara tatarfrågans uppkomst och förändring?

Hur konstruerades och avgränsades termen tattare?

Det finns vid det här laget en ansevärd mängd undersökningar som tyder på att termen tattare under 1800- och 1900-talen delvis kunde fyllas med olika innehåll beroende på vilken aktör det var som använde den. Det betyder inte att termen har kunnat användas hur som helst, och som kommer att framgå av denna avhandling har termen ofta använts om vissa familjer och släkter snarare än om enskilda individer.

67 Tervonen 2010 s 58-61, 85f, 264. Nationalismen ges en framträdande roll också i Ellefson 2007 och i Wright 1998 s 392-395.

68 Montesino Parra 2002. Se för liknande resonemang Pulma 2006 s 220, 230; Ohlsson al Fakir 2013a s 10, 23.

69 Montesino Parra 2002 s 87, 103f.

Men dess gränser och de egenskaper som har tillskrivits de människor som utpekats har i någon mån kunnat variera, såväl geografiskt som mellan aktörer och över tid.⁷⁰

I tidigare forskning har Thom Axelsson framhållit hur svårt det var för myndigheterna under 1900-talets första hälft att "enas om vad som var tattarproblemet". Eftersom den utpekade gruppen visade sig vara så svår att avgränsa kunde flera olika vetenskapliga professioner ge sig in i debatten, alla med uppfattningen att just deras disciplin var särskild lämpad för att åstadkomma definitioner som kunde läggas till grund för politiska beslut.⁷¹ En av David Sjögrens viktigaste slutsatser är att varje förslag om statliga åtgärder i tattarfrågan förutsatte att myndigheterna först lyckades konstruera fungerande definitioner av termen tattare. Han menar att de statliga försöken att göra det konsekvent misslyckades under 1900-talet, så till den grad att "urskiljningsproblematiken gradvis fördjupades i samma takt som antalet undersökningar ökade".⁷²

Jag kan mot bakgrund av den tidigare forskningen inte förutsätta att de aktörer jag undersöker alltid menade exakt samma sak när de använde termen tattare. Jag avser istället att studera hur själva utpekandet, avgränsningen och definitionsarbetet gick till och betrakta dessa verksamheter som en central del av det politiska projekt som tattarfrågan innebar. En delfrågeställning kan formuleras på följande vis:

Hur definierade de aktörer som var involverade i tattarfrågan termen tattare? Hur avgränsades den grupp som aktörerna önskade bedriva en politik mot från andra befolkningsgrupper? Vilka egenskaper tillskrevs den utpekade gruppen? Vilken betydelse hade dessa avgränsningar och definitionsförsök för den föreslagna politiken?

Relationerna mellan Sverige, Norge och Finland

Den svenska tattarfrågan var i ett nordiskt perspektiv inte något unikt. I Norge bedrevs flera projekt mot människor som utpekades som "tater" eller med liknande benämningar, från 1800-talets slut ofta genom att barn omhändertogs av den privata men statligt finansierade organisationen *Omstreifermisjonen*.⁷³ I Finland debatterades

70 Se exempelvis Axelsson 2007a; Eivergård 2006 s 34; Måwe 1958 s 332; Rogers & Nelson 2003 s 69; Sjögren 2010; Tervonen 2010 s 89, 256.

71 Axelsson 2007a s 161 (citatt), liknande på s 153f, 159, 168.

72 Sjögren 2010 s 184.

73 För forskning om den norska politiken se Haave 2000a; Haave 2000b; Pettersen 2000; Pettersen 2004; Pettersen 2005. Omstreifermisjonen startades 1897 under namnet Foreningen til omstreifervesenets motarbeidelse. 1918 bytte den namn till Den norske omstreifermisjon och 1936 till Norsk misjon blant hjemløse. För att underlätta läsningen kommer jag konsekvent att kalla organisationen för Omstreifermisjonen.

sedan mitten av seklet åtgärder mot människor som pekades ut som ”zigenare” på ett sätt som påminner om den svenska tatarfrågan.⁷⁴

Det finns med andra ord goda förutsättningar att göra komparationer mellan Sverige, Norge och Finland.⁷⁵ Men det är viktigt att inte endast göra komparationer, utan att också föra den transnationella analysen ett steg längre. Tidigare forskning har också konstaterat att flera svenska förslag var inspirerade av den norska politiken, och framförallt av de verksamheter som bedrevs av Omstreifermissjonen.⁷⁶ Någon systematisk undersökning av hur denna påverkan gick till har dock aldrig genomförts. Avhandlingens sista frågeställning kan därför sammanfattas så här:

Vilka likheter och skillnader fanns mellan den svenska tatarfrågan och den politik som vid samma tid bedrevs i Norge och Finland? I vilken mån påverkade politiken i Norge och Finland de förslag som utformades i Sverige? Vilka kontakter förekom mellan svenska aktörer och aktörer i Norge och Finland?

I nästa kapitel presenterar och diskuterar jag de termer och teoretiska antaganden som kommer att användas för att undersöka dessa frågeställningar. Där ger jag också ett eget förslag till kontextualisering av tatarfrågan, genom att relatera den till ett antal viktiga drag i svensk socialpolitik under perioden ca 1880-1955.

74 Tervonen 2010. Pulma 2006 handlar också om den finska politiken. Den är skriven på finska, ett språk jag tyvärr inte behärskar, och jag har därför endast kunnat ta del av Pulmas resultat genom bokens engelska sammanfattning.

75 Detta har tidigare påpekats av Minken 2009 s 15f, 436f; Pulma 2006 s 216; Ohlsson al Fakir 2013a s 59f; Selling 2013 s 15.

76 Eivergård 2006 s 36; Montesino Parra 2002 s 81, 110; Pulma 2006 s 220; Ohlsson al Fakir 2013a s 53f; Selling 2013 s 53, 56, 130, 150-152; Sjögren 2010 s 178f; Svensson 1993 s 32, 40.

Kapitel 2. Makt, vetande, särskiljning

Vid 1800-talets slut upprättades ett räddningshem för vanartade gossar i halländska Mäshult. Vanart var en bred term som användes för att kategorisera barn och ungdomar som vuxenvärlden ansåg vara socialt problematiska och Mäshult var bara ett av de många räddningshem som etablerades vid denna tid. Målet var att få de intagna ungdomarna att förvandlas till i vuxenvärldens ögon skötsamma och arbetsamma individer.¹

När länsstyrelsen år 1895 sammanfattade erfarenheterna av Mäshults uppfostringsverksamhet ansågs resultaten ha varit goda. Det enda undantaget var enligt länsstyrelsen två ynglingar som beskrevs som ”det så kallade vandringsfolkets barn”. ”Vandringsfolket” var vid denna tid en term som just i Halland användes om de familjer som myndigheterna ibland också benämnde med de nedsättande uttrycken ”tattare” eller det mer dialektala ”kältring”.² Ynglingarna hade enligt länsstyrelsen:

så länge de vistats vid anstalten, uppfört sig synnerligen väl, men sedan de lemnat den, återgått till de vanarter, som utmärka detta folk, hvars natur synes göra det oemottagligt för stadigvarande ordning och arbetsamhet.³

Pojkarna spärrades in på ett räddningshem där de övervakades, utsattes för undervisning och andra uppfostringsverksamheter: *makt* utövades mot dem. De institutioner som utövade makten hade dessutom vissa föreställningar om pojkarna och den grupp de ansågs tillhöra: det fanns ett myndighetsproducerat *vetande* om dem. Myndigheternas ursprungliga vetande innebar i detta fall ett antagande om att den grupp som pojkarna påstods tillhöra var möjlig att förändra genom organiserad uppfostran – denna förändringsoptimism var grundvalen för verksamheten vid 1800-

1 Vanartsbegreppets vaghet har uppmärksamats av Kumlien 1997 s 46; Sundkvist 1994 s 57.

2 Jag diskuterar dessa termer närmare i kapitel 3.

3 *KMBFB Hallands län 1891-1895* s 19. Snarlika påståenden gjordes två år senare av styrelseordföranden för räddningshemmet, som då påstod att barn från ” vandringsfolket, de af allmogen i länet s.k. ’tattarne’”kännetecknades av ”den förvildning, som redan finnes hos föräldrarna och som gått i arf”. Därför hade räddningshemmet till sist beslutat att inte längre ta emot barn som utpekades på detta sätt. Se RA ÅK872 Volym 24 Skrivelse från styrelseordföranden för räddningshemmet Mäshult 15/6 1897.

talets räddningshem.⁴ När länsstyrelsen utvärderade pojkarnas vistelse vid anstalten kom man däremot fram till att de inte alls besatt samma individuella utvecklingsförmåga som andra ungdomar, utan att de tvärtom hade en egen "natur" som var utmärkande för hela deras "folk". Tillhörigheten till detta "folk" fick nu förklara vad länsstyrelsen uppfattade som ett misslyckat uppfostringsprojekt.⁵

Det vetande som myndigheterna ansåg sig ha om pojkarna ledde alltså till valet av en viss typ av maktutövning, men denna makt var produktiv och skapade i sin tur ett nytt och förändrat vetande. Alla de åtgärder och utredningar som vidtogs mot personer utpekade som tattare innebar någon form av maktutövning och föreställningar om de människor som makten utövades mot. Att definiera makt och vetande, och att diskutera hur sambandet mellan dem ser ut, är därför en förutsättning för att kunna analysera tatarfrågans framväxt och utveckling.

Makt är en verksamhet som utövas i ojämlika relationer

Jag använder maktbegreppet på ett sätt som är inspirerat av Michel Foucaults maktanalys, en analys som senare vidareutvecklats av forskare inom något jag kallar för "governmentalitytraditionen" och som diskuteras närmare längre fram i kapitlet.⁶

Att anlägga ett Foucaultinspirerat perspektiv på makt innebär flera teoretiska ställningstaganden. Jag förstår i denna avhandling makt inte som en struktur, ett tillstånd eller en resurs som kan innehas, utan som något som utövas, en verksamhet som, med Foucaults ord, inte existerar "annat än i själva akten".⁷ Makten utövas i varje form av mellanmännsliga relationer, vilket innebär att den aldrig utgår från en på förhand given plats, exempelvis staten.⁸ Dessa relationer är aldrig jämlika. De kan med kriminologen Magnus Hörnqvists ord beskrivas som styrkeförhållanden, men exakt vilka "skillnader i samhällelig position" som avgör hur styrkeförhållandet ser ut i en viss relation (exempelvis klass, kön och rasifiering) är inte på förhand givet utan måste studeras från fall till fall.⁹

Att det främst är statliga och kommunala myndigheter som undersöks i denna avhandling innebär därför inte att jag principiellt anser att makt endast utövas av dessa institutioner. Vilka aktörer som utövar makt, inom vilka institutionella ramar

4 Kumlien 1997 s 36, 146-148; Larsson Kraus 2009 s 50, 197f; Sundkvist 1994 s 198-208.

5 Det finns flera exempel på hur placeringar på uppfostringsanstalter skapade ett nytt vetande om de grupper som utpekades som "tattare" eller "zigenare". Se för svensk del Björck 1915 s 14f, för norsk del Bastrup & Sivertsen 1996 s 164 och för exempel från Preussen ca 1820-1840 Lucassen 1998b s 78f, 83.

6 Det mest lyckade exemplet på ett Foucaultinspirerat angreppssätt på den svenska tatarfrågan är Axelsson 2007a, ett verk som har inspirerat mig i sökandet efter teoretiska verktyg.

7 Foucault 2008b s 31. Se även exempelvis Foucault 1980b s 118.

8 Foucault 1980a s 60, 121, 142, 198; Foucault 1980b s 18, 21, 118f; Foucault 2008a s 209

9 Hörnqvist 2012 s 12f, liknande på s 20.

som makten utövas och vilka styrkeförhållanden som råder i en relation är en empirisk fråga, inte en teoretisk. Som kommer att framgå i kapitel 6 initierades också vissa politiska förslag i tatarfrågan av organisationer som befann sig i en gråzon mellan enskilda och statliga sfärer.

Vetande möjliggör maktutövning, makt producerar vetande

De föreställningar som finns om individer, befolkningsgrupper och samhällsfenomen påverkar vilken makt som är möjlig att utöva. Nikolas Rose har uttryckt sambandet: "rule must be exercised in the light of a knowledge of that which is to be ruled".¹⁰ Rose skriver om den speciella form av maktutövning han betecknar som "governmentality", men själv anser jag att insikten är central för studiet av varje slags maktutövning.

Uppfattningen har långtgående följder för min undersökning. Varje slags politik i tatarfrågan byggde på en viss uppfattning om vilka människor som borde pekas ut som tattare, om vilka egenskaper de skulle tillskrivas samt om hur de skulle kunna avgränsas från andra grupper. Hur dessa uppfattningar förändrades och påverkade politiken är också en av avhandlingens viktigaste frågeställningar.

Vetande möjliggör alltså maktutövning, men makten har också en förmåga att ge upphov till nytt eller förändrat vetande om de grupper över vilka den utövas. Det var denna förmåga Foucault identifierade när han skrev att "the exercise of power itself creates and causes to emerge new objects of knowledge and accumulates new bodies of information."¹¹ Detta sätt att se på maktens produktivitet har fått kritik. Magnus Hörnqvist har argumenterat för en snävare innebörd i produktivetsbegreppet och hävdar att det enda som makten producerar är mänskliga handlingar och ingenting annat.¹² En sådan avgränsning innebär, anser jag, att man delvis går miste om potentialen i Foucaults maktanalys. Vi skulle exempelvis förlora möjligheten att förklara länsstyrelsens förändrade syn på de ungdomar som utpekades som tattare i exemplet ovan – ett exempel som jag anser visar att makten verkligen kan producera också föreställningar. Exemplet illustrerar även ett annat inslag i Foucaults maktanalys, nämligen antagandet att när makt producerar nytt vetande sker detta ofta på en mycket lokal nivå, i konkreta möten mellan olika aktörer.¹³ Det är ett teoretiskt antagande som understryker vikten av inkludera lokalsamhällets politiska institutioner i undersökningen, och att studera hur myndigheternas utredningar konkret gick till och vad som hände i mötet mellan tjänstemännen och de människor som skulle utredas.

10 Rose 1996 s 44. Liknande i Hultqvist & Petersson 1995 s 26.

11 Foucault 1980a s 51. Liknande i Foucault 2009 s 127.

12 Hörnqvist 2012 s 64, 94.

13 Rose 1999b s 31.

Vetandetekniker och särskiljning

Med vetande avser jag alla sorters föreställningar om människor, grupper och samhällsfenomen. Thom Axelsson har visat hur skolmyndigheterna i Göteborg under 1940-talet utformade en rad tekniker för att skapa vetande om de skolbarn som utpekades som tattare, exempelvis uppskattningar av IQ-värden, persondossierer och frågeformulär utskickade till lärare.¹⁴ Han visar därmed hur vetande inte uppstår automatiskt utan att det är något som måste skapas aktivt. När det sker på ett mer organiserat vis, som i exemplet från Göteborg, anser jag att man bör tala om *vetandetekniker*.

Att jag betecknar något som ett vetande betyder inte alls att jag anser att vetandet är "sant". Min forskningsuppgift går istället ut på att undersöka vad som i en viss historisk situation, i en viss "sanningsregim" om man så vill, har betraktats som riktiga och meningsfulla påståenden om något.¹⁵ Den term hos Foucault som jag då närmast anknyter till är det franska uttrycket "savoir". Hos Foucault finns emellertid också ett närliggande begrepp, "connaissance", som syftar på det mer formaliserade vetandet inom exempelvis en vetenskaplig disciplin.¹⁶ Hos flera forskare som har arbetat inom governmentalitytradition är det ofta just vetenskaplig kunskap som makten har antagits producera.¹⁷ Att jag anknyter till "savoir"-begreppet innebär däremot att jag även vill undersöka sådana föreställningar som inte tilldelats status som vetenskaplig kunskap.¹⁸

Det vetande som historiska aktörer har producerat för att benämna, definiera, avgränsa och tillskriva egenskaper till en grupp av människor kallar jag, med en term som tidigare har använts av David Sjögren, för *särskiljning*.¹⁹ Med denna term vill jag fånga inte bara den process i vilken egenskaper tillskrivs en befolkningsgrupp, utan också den process i vilken själva föreställningen om att gruppen existerar blir till. I likhet med Patrick Joyce anser jag att socialhistoriens uppgift inte bör vara att studera grupper ("svenskar", "arbetarklassen", "homosexuella") som om dessa var objektivt existerande kategorier utan istället studera hur föreställningar om gruppernas existens och egenskaper har uppstått.²⁰

Med termen särskiljning vill jag även anknyta till Leo Lucassen, Wim Willems och Annemarie Cottaars forskning om hur vetande har skapats om europeiska grupper som utpekats exempelvis som "gypsies" eller med liknande benämningar. De har beskrivit vetandeproduktionen som bestående av flera olika steg: kategorisering

14 Axelsson 2007a och Axelsson 2007b.

15 Foucault 2008c s 18f.

16 Nilsson 2008 s 69.

17 Se exempelvis Dean 2010; Hultqvist & Petersson 1995; Rose 1999a.

18 Att skilja mellan vad som ansågs vara vetenskaplig kunskap och andra sorters vetande är överlag svårt i svensk socialpolitik under decennierna kring sekelskiftet 1900. Se Wisselgren 2000 s 17, 125.

19 Sjögren 2010.

20 Joyce 1995.

(uppfattningen att det finns en särskild grupp som skiljer sig från andra grupper), påståenden om att gruppen innebär någon form av problem, etikettering (att slå fast vilka individer som tillhör gruppen), samt stigmatisering (den process där det producerade vetandet kopplas samman med offentlig politik).²¹ Själv vill jag lägga till att också tillskrivandet av egenskaper som uppfattas som positiva kan rymmas inom särskiljningsbegreppet. Också ett sådant tillskrivande får som resultat att gruppen pekats ut som annorlunda och avgränsas från resten av befolkningen på ett stereotypiserande sätt.²²

Särskiljningsgrunder och rasifiering

Mot bakgrund av tidigare forskning verkar det som att olika aktörer har kunnat särskilja människor som tattare på delvis olika grunder i olika situationer. I sina undersökningar av hur befolkningen i södra Dalarna under 1900-talet betraktade de människor som där kallades för tattare eller ”skojare” visar etnologen Kerstin Ankert att det inte rådde konsensus om vilka familjer som borde räknas till gruppen. När befolkningen pekade ut familjer som skojare motiverade man dock ofta det med påståenden som att familjen var kringresande, att den sysslade med gårdfarihandel, förtenning och bleckslageri, samt att dessa ekonomiska verksamheter gick i arv från generation till generation.²³ Däremot verkar man inte ha lagt någon vikt vid utseendedrag – egenskaper som jag betecknar med termen fenotypi. Särskiljning på grundval av fenotypi var å andra sidan vanligt förekommande i många spelfilmer från 1920-talet och fram till 1950-talet. Där framställdes tattare som svarthåriga och med mörk hudfärg medan den bofasta bondebefolkningen framställdes som ljushyade och blonda. Det beteende som tillskrevs karaktärerna, exempelvis kriminalitet, förklarades åtminstone före 1950-talet i filmerna ofta som ett resultat av biologiskt ärftliga egenskaper.²⁴

21 Lucassen, Willems & Cottaar 1998 s 9. Författarna talar om den historiska konstruktionen av de grupper som faller in under deras paraplybenämning ”gypsies”, dit de räknar alla sorters kringresande familjer som av sin omgivning har kallats för ”gypsies” eller getts benämningar som exempelvis tattare, tinkers, jenische eller bohémiens.

22 Ett bra empiriskt exempel är Ivar Lo-Johanssons journalistik om de människor han pekade ut som zigenare, senast analyserad i Selling 2013 s 32-35.

23 Ankert 1987 s 45.

24 Gustafsson 2007 s 240, 243, 247; Wright 1998 s 98. Särskiljningsgrunden är gammal. Exempel på hur människor utpekade som tattare har särskilt på grundval av fenotypiska drag redan under 1700-talet finns i Minken 2009 s 311-313. Exempel på hur personer som myndigheterna omväxlande kallade antingen för ”tattare” eller ”ziguenare” särskildes på samma sätt under första halvan av 1800-talet finns i Lindgren & Lindwall 1992 s 75, 81. En liknande särskiljning ägde rum mot de finska familjer som utpekades som ”zigenare”, och som i folkmun kallades för de svarta, ”mustalainen”. Se Tervonen 2010 s 157.

Den särskiljning som sker på grundval av påståenden om fenotypi eller biologiskt ärftliga egenskaper kommer jag att kalla för *rasifiering*.²⁵ Rasifiering är en teoretisk term som har använts både för att beskriva hur grupper särskiljs och tillskrivs egenskaper (vilket i sin tur leder till att de placeras in i hierarkier där de över- eller underordnas andra grupper), dels hur ekonomiska och sociala relationer struktureras av dessa hierarkier.²⁶ Gemensamt för båda användningarna är att man ser rasifiering som en historisk process och därmed också som något föränderligt. Forskarens uppgift blir då att studera de processer genom vilka "groups of people came to be described and experienced as races".²⁷

Frågan om exakt vilken typ av särskiljning som bör omfattas av rasifieringstermen har inget självklart svar. Flera forskare har använt termen för att beskriva också sådan särskiljning som sker på grundval av religion eller påståenden om kulturella egenskaper.²⁸ Det finns styrkor med en sådan bred definition. Den gör det möjligt att uppmärksamma och analysera diskriminering av flera olika slag, och det är en angelägen uppgift för dagens antirasistiska rörelse. För min avhandlings syften framstår dock en definition av det slaget som alltför bred, då den leder till att nästan all särskiljning som historiskt har ägt rum i tatarfrågan omfattas av termen. Ett viktigt mål för mig är att ställa frågor om särskiljningens komplexitet och förändringar över tid, exempelvis genom att undersöka om det fanns tillfällen då myndigheter inte särskilde människor på grundval av påstådda fenotypiska eller biologiskt ärftliga egenskaper respektive när en sådan särskiljning var framträdande. Jag väljer därför att i detta sammanhang använda mig av den snävare definition som har formulerats av Robert Miles och Malcolm Brown. Rasifiering är enligt dem en:

process by which meaning is attributed to particular biological features of human beings, as a result of which individuals may be assigned to a general category of persons that reproduces itself biologically.²⁹

Rasifiering är alltså inte en process som sker på grund av att människor har olika utseenden. Tvärtom krävs det en rasifieringsprocess för att vi överhuvudtaget ska tolka vissa utseendedrag som meningsbärande och särskiljande: de är inte "biological realities" utan "socially imagined".³⁰

25 Engelskans "racialization" har i svensk forskning omväxlande översatts med rasifiering eller rasialisering. Den första svenska forskare som använt översättningen rasifiering är så vitt jag känner till Molina 1997.

26 Carter, Green & Halpern 1996 s 136f; Miles & Brown 2003 s 101.

27 Carter, Green & Halpern 1996 s 136f. Liknande resonemang hos Molina 1997 s 57.

28 Se exempelvis Carter, Green & Halpern 1996 s 136f, 141; Mulinari & Neergaard 2004 s 19f, 35.

29 Miles & Brown 2003 s 102. Att den rasifierade gruppen "reproduces itself biologically" innebär som Anders Lange har påpekat att exempelvis kvinnor eller hbtqi-personer inte kan sägas vara rasifierade, trots att dessa ofta har diskriminerats och tillskrivits essentiella egenskaper som ansetts bero på deras biologiska konstitution. Se Lange 2001 s 233.

30 Miles & Brown 2003 s 89.

En av styrkorna med definitionen ovan är att den beskriver också de rasifierande särskiljningsprocesser där ingen aktör uttryckligen använt sig av ord som "ras".³¹ Att begränsa termens användningsområde till processer där sådana förekommer explicit hade begränsat dess potential och snarast inneburit att man genomförde en begreppshistorisk undersökning, vilket inte är ett mål för denna avhandling. Jag vill dock gå ett steg längre och hävda att förekomsten av ordet "ras" i en historisk källa inte heller i sig är en absolut garanti för att källan berättar om en rasifieringsprocess. I 1700-talets Tyskland förekom enligt historikern Sara Eigen ordet "ras" ibland som en "catchall term", möjlig att använda "whenever a speaker wished to signal a natural binding principle (most often visibly manifest in shared physical traits) that constructed the identity of a particular group." Ordet kunde användas om familjer och släkter, sociala klasser och andra grupper som under 1900-talet inte i första hand skulle ha betecknats som olika raser.³²

Ett exempel på rastermens mångtydighet som ligger närmare i tid är den svenska rasbiologiska vetenskap som 1921 ledde fram till grundandet av Statens institut för rasbiologi i Uppsala, en institution som förekommer flera gånger i denna avhandling. En stor del av forskningen vid institutet gick, i synnerhet under 1920-talet, ut på att utreda skillnader mellan vad man ansåg vara olika människoraser med biologiskt ärftliga egenskaper. Men den vetenskapliga termen rasbiologi kunde också med idéhistorikern Maria Björkmans ord definieras bredare, och avsåg då all slags "forskning om människans arvsförhållanden", exempelvis studier om sjukdomars ärftlighet.³³ Det är forskning som förekommer än idag och som inte kan sägas vara rasifierande så som begreppet definierats ovan, trots att det ord som användes för att beteckna forskningen vid institutet fram till 1950-talets slut var just rasbiologi.³⁴

Biologiskt arv och miljö

Rasifiering bygger, så som termen har definierats här, på biologisering. Att människor biologiseras innebär dock inte med automatik att de också rasifieras, och det finns skäl att betona det komplexa i historiska uppfattningar om samband mellan miljö och biologi. Inom svensk pedagogisk debatt vid 1900-talets början betraktades ofta intelligens som en medfödd, ärftlig egenskap medan människors moraliska karaktär ansågs möjlig att påverka genom miljöförändringar. Uppfattningen fick betydelse för

31 Miles & Brown 2003 s 89, 100.

32 Eigen 2006 s 185. En liknande mångtydighet i ordets användning fanns också i danska och norska skrifter om personer utpekade som tattare eller zigenare under 1800-talets första hälft, vilket skickligt har visats i Minken 2009 s 90, 101, 106, 109-111.

33 Björkman 2011 s 24 (citatt), 137-139. Se även Broberg 2002 s 7, 15, 85.

34 Rasbiologiska institutet har aldrig lagts ned. Det omorganiserades i slutet av 1950-talet till en integrerad del av Uppsala universitet och bytte namn till Institutionen för medicinsk genetik. Se Broberg 2002 s 8, 72-75.

de åtgärder mot skolbarn utpekade som tattare som genomfördes av skolmyndigheterna i Göteborg under 1940-talet. Myndigheterna placerade då flera utpekade barn i så kallade hjälpklasser, dels för att övervaka och fostra dem genom en undervisning särskild anpassad till barnens påstått låga intelligens, dels för att bibringa dem praktiskt inriktade kunskaper på bekostnad av teoretiska.³⁵ Allan Etzler, fängelsedirektör och debattör i tattarfrågan, hävdade under 1930- och 1940-talen att de människor som han ansåg var tattare hade en intelligens som inte nödvändigtvis var lägre, men annorlunda än andra människors. De åtgärder i moraliskt fostrande syfte som han förespråkade, exempelvis tvångsuppfostran av barn, måste därför anpassas efter vad Etzler beskrev som deras annorlunda psykiska egenskaper.³⁶ Liknande komplexa föreställningar om relationen mellan biologiskt arv och miljö fanns inom den schweiziska organisationen *Hilfswerk für die Kinder der Landstrasse*, som omhändertog barn ur det kringresande Jenische-folket, och från 1920-talet också inom den norska Omstreiferemisjonen.³⁷

Dessa exempel visar att vi inte bör utgå ifrån att tattarfrågans aktörer betraktade den grupp som pekades ut som tattare som antingen konstituerad uteslutande av ärftliga egenskaper eller av miljö. Forskningsuppgiften bör istället vara att utreda det komplexa förhållandet mellan arv- och miljöuppfattningar, där flera mellanpositioner kan ha funnits.³⁸ Under min undersökningsperiod hände dessutom mycket med dessa uppfattningar. Mats Kumlien har visat hur diskussionerna om åtgärder mot "vanartade" barn vid sekelskiftet 1900 fördes utan hänvisningar till biologiskt arv.³⁹ I Sverige verkar det, att döma av tidigare forskning, i hög grad ha varit under 1910-talet som den socialpolitiska debatten började biologiseras, exempelvis genom lobbyarbetet för ett rasbiologiskt institut och genom en ökad förekomst av biologiska resonemang i socialpolitiska tidskrifter.⁴⁰ En av målsättningarna med denna avhandling är att med utgångspunkt i mitt källmaterial pröva dessa slutsatser och undersöka hur, och i så fall när, det går att se en socialpolitisk förändring från miljöbetonande särskiljning till biologisering eller rasifiering.

35 Axelsson 2007a; Axelsson 2007b.

36 Etzler 1933a; Etzler 1944 s 157f, 165, 175.

37 Haave 2000a s 39–41; Lucassen 2010 s 280; Meier 2008 s 117 skriver om en "peculiar mix of hereditary biology, genetics and milieu theory".

38 Komplexiteten betonas även av Sjögren 2010 s 176–179. Ett bra exempel på komplexiteten i ett äldre historiskt sammanhang har lyfts fram av Jan Selling, som har analyserat en svensk vetenskaplig avhandling om "zigenare" från 1700-talets slut. Avhandlingsförfattaren ansåg, med Sellings ord, att "de påstådda rasegenskaperna kunde tränas bort, åtminstone förbättras". Se Selling 2013 s 30,

39 Kumlien 1997 s 36, 62, 65f, 77, 146–153.

40 Björkman 2011 s 103.

Särskiljningsanomalier

När den moderna sydafrikanska apartheidpolitiken utformades vid mitten av 1900-talet skapades en omfattande byråkrati med uppgift att avgöra vem som skulle räknas till de av staten formulerade raskategorierna: exempelvis européer, asiater, "färgade" eller "svarta". När byråkraterna verkställde rasindelningen på individnivå visade det sig dock att kategoriseringen var oväntat svår att genomföra. Människor talade andra språk än förväntat och inte minst var hudfärger svåra, stundtals omöjliga, att beskriva med förenklade termer som "vit" eller "svart".⁴¹ Härmed hade något jag vill kalla *särskiljningsanomalier* uppstått, och jag vill hävda att sådana oundvikligen uppstår i alla slags särskiljningsprocesser.

En särskiljningsanomali innebär ett potentiellt hot mot den pågående särskiljningsprocessen, ett hot som kan hanteras på olika sätt. Det kan förnekas eller ignoreras, men en sådan strategi blir svårare att upprätthålla ju fler anomalier som uppstår. Anomalierna kan till sist få effekten att hela särskiljningsprocessen bryter samman, men i Sydafrika var det precis vad som inte skedde. Där hanterade regimen anomalierna genom en annan strategi, nämligen att modifiera särskiljningsprocessen. Istället för att överge försöken att indela befolkningen i raskategorier försåg man varje kategori med en ständigt växande katalog av underkategorier. Exemplet visar därmed också hur särskiljning och rasifiering kan ha en stor motståndskraft mot anomalier. Resultatet i Sydafrika blev till sist att "the pure types existed nowhere, and racism existed everywhere".⁴²

När den ovan nämnde Allan Etzler betraktade de intagna som pekades ut som tattare på det fängelse som han var chef för, lade han märke till att flera av dem inte såg ut som han hade förväntat sig. De motsvarade inte den samtida rasifieringens stereotypa bild utan var tvärtom, enligt Etzler, ibland blonda och ljusa i hyn. För Etzler, som såg den utpekade gruppen som en biologisk ras, innebar detta en allvarlig särskiljningsanomali. Han försökte hantera den genom att påstå att "dessa 'vita' tattare ha t.o.m. ibland rykte om sig att vara mera utpräglat tattarlynta än sina svarta syskon", och antydde därmed att individernas beteende kompenserade för anomalierna i fenotypi.⁴³ I andra fall ansåg han att utpekade fångar "icke visade lika stark rasprägel och rasmedvetenhet" som han förväntade sig. Här försökte Etzler hantera anomalin genom att spekulativt påstå att just dessa fångar måste ha blivit

41 Bowker & Leigh Star 2000 s 196f, 201f, 218f. Liknande exempel på ett "extremt detaljerat taxonomiskt system för att särskilja människor med skiftande 'rasmässigt' ursprung" från det koloniala Haiti i Hylland Eriksen 2000 s 76.

42 Bowker & Leigh Star 2000 s 196f, 218f samt citat på s 201f. Liknande hos Carter, Green & Halpern 1996 s 142 samt not 1.

43 Etzler 1944 s 162. För andra omnämnanden av "vita tattare" se Heymowski 1955 s 19.

omhändertagna i späda ålder och uppfostrade av andra än sina föräldrar, alternativt att deras familjer under tidigare generationer fått tillskott av "annat blod".⁴⁴

Exemplet visar att också den svenska tatarfrågan har varit förenad med uppkomsten av särskiljningsanomalier. Därmed blir det en viktig uppgift för mig att undersöka när och hur och i vilken omfattning anomalier uppstod, hur de hanterades och vilka konsekvenser de fick för vetandeproduktion och politik.

Maktrationaliteter

I detta avsnitt vill jag närmare utreda hur makt och vetande hänger samman. Jag gör det på ett sätt som är inspirerat av det svåröversättbara uttrycket "governmentality", i sig en översättning av Foucaults franska uttryck "gouvernementalité".⁴⁵ Jag delar dock Magnus Hörnqvists uppfattning att det finns en viss "analytisk oskärpa" i definitionerna av begreppet governmentality.⁴⁶ Ibland har termen betecknat ett sätt att analysera makt på.⁴⁷ Andra gånger har den betecknat ett visst sätt att utöva makt på som ska ha utvecklats under 1700-talet och som i min avhandling närmast motsvaras av begreppet "liberal styrning", som jag kommer att diskutera längre fram.⁴⁸ Dessa växlande innebörder gör begreppet vanskligt, och jag kommer inte att använda mig av det i avhandlingen. Jag vill däremot gärna erkänna att jag är påverkad och inspirerad av de forskare som på olika sätt har utvecklat termen, en bred forskningsinriktning som jag benämner som governmentalitytraditionen.

Inom governmentalitytraditionen finns en skepsis mot att betrakta makt som något som utövas efter en på förhand uppgjord plan. Makt utövas däremot inte slumpmässigt. Tvärtom existerar det ett samband mellan det vetande som produceras, de mål som ska uppnås och de tekniker makten utövas genom. Det är dessa samband jag syftar på när jag påstår att makten har en rationalitet och att det i vissa historiska sammanhang går att urskilja olika *maktrationaliteter*. Jag syftar då på hur makt utövas genom tekniker som, med Foucaults ord "genom att länka sig till varann, vädja till varann och propagera för varann [...] slutligen bildar enhetliga mönster".⁴⁹ Nikolas Rose har på ett liknande sätt skrivit att maktutövning bygger på "certain relatively coherent ways of understanding the tasks and objects of rule".⁵⁰

44 Etzler 1944 s 169. Ett annat exempel på hur särskiljningsanomalier har hanterats är de folkliga myterna om hur utpekade personer rövat bort barn, grundlösa påståenden som använts för att förklara varför vissa personer utpekades som tattare haft ljusa utseendedrag. Se Tervonen 2010 s 254.

45 Foucault 2010 s 95-117.

46 Hörnqvist 2012 s 8. Att termen ibland använts på skilda sätt har observerats av Larsson 2007 s 448; Lundgren 2003 s 35.

47 Denna användning av termen analyseras i Dean 2010 s 24f och Larsson 2005 s 444.

48 Dean 2010 s 28f; Larsson 2005 s 443f.

49 Foucault 1980b s 121. Liknande i Foucault 1991 s 75.

50 Rose 1999b s 24.

Det finns en lång rad uttryck i tidigare forskning som har likheter med det av mig använda maktrationalitet. Jag har främst inspirerats av Kenneth Hultqvist och Kenneth Peterssons uttryck "styrningsrationalitet" och Mitchell Deans "styrningsregim" ("regime of government").⁵¹ Där talas dock om "styrning", ett uttryck som inom governmentalitytraditionen ofta har använts om en speciell typ av maktutövning, vilket kommer att diskuteras längre fram. Min inställning är att rationalitetsbegreppet är tillämpligt på all form av organiserad maktutövning, och därför anser jag att termen maktrationalitet passar bättre i avhandlingen.

Jag hävdar att en maktrationalitet kan betraktas ur fyra aspekter, som alla är beroende av och har förmågan att påverka varandra.⁵² Den första aspekten är föreställningar (vetande) om dem som makten ska utövas över. Det är denna som Dean har kallat för visualitet, "ways of seeing and perceiving" som skapar föreställningar om "who and what is to be governed".⁵³ De särskiljningsprocesser som har diskuterats ovan är en del av denna, med Nikolas Rose's ord, epistemologiska sida av en maktrationalitet.⁵⁴ Den andra aspekten är mål och värderingar. Makt utövas i syfte att åstadkomma något. Alla frågor om de mål som en aktör utövar makt för att uppnå är ytterst moraliska och politiska – vad är gott och eftersträvänsvärt och hur bör samhället organiseras?⁵⁵ Denna aspekt rör frågor om hur makt utövas för att förändra och styra individer, hur subjekt konstrueras och konstruerar sig själva.⁵⁶ Den tredje aspekten är vetandeproduktion. Härmed avses dels vad jag vill kalla vetandetekniker, alltså alla organiserade försök att skapa vetande om dem över vilka makten utövas, dels det vetande som uppstår som ett resultat av maktutövningen, det som Foucault kallade "vetandeeffekter" eller "sanningseffekter".⁵⁷ Den fjärde aspekten är maktteknologisk, varmed avses alla tekniker för maktutövning som förekommer inom en maktrationalitet och som syftar till att uppnå dess mål.⁵⁸

51 Dean 2010 s 28; Hultqvist & Petersson 1995. Närliggande är också Nikolas Rose's uttryck "political rationality" eller "rationality of rule", se Rose 1996 s 39, 42.

52 Min sammanställning är en vidareutveckling av det schema för analys av styrningsregimer ("regimes of government") som finns i Dean 2010 s 41-43 och som för svensk del tidigare har använts i Axelsson 2007a s 30f.

53 Dean 2010 s 33 (citat), 41.

54 Rose 1996 s 42; Rose 1999b s 26. Rose argumenterar här för förekomsten också av en diskursiv aspekt, men jag anser att det är svårt att koppla loss den diskursiva aspekten av tatarfrågan från den mer generella frågan om vilka föreställningar som producerades om de utpekade människorna.

55 Rose 1996 s 42 & Rose 1999b s 26 om maktens moraliska sida; Foucault 1991 s 75 om maktens preskriptiva effekter.

56 Dean 2010 s 33, 43.

57 Foucault 1991 s 75; Foucault 2008b s 38; Foucault 2010 s 24. Se även Dean 2010 s 33, 42f.

58 Dean 2010 s 33, 42; Foucault 2008a s 211, 213-217.

Maktrationaliteternas mångfald och förändring

Olika maktrationaliteter kan existera samtidigt, även om de kan befinna sig i konflikt med varandra och vissa kan dominera över andra.⁵⁹ Sammansättningen av maktrationaliteter i ett samhälle är därmed något som förändras över tid, men förändring sker också inom enskilda maktrationaliteter. Dean har framhållit att en maktrationalitet kan förändras genom skiftningar i var och en av de fyra aspekter som nämnts här.⁶⁰ Jag vill själv framhålla två faktorer som särskilt viktiga. Den första är de redan diskuterade särskiljningsanomalierna. Den andra är det vetande som produceras genom maktutövningen själv, och som exemplet med räddningshemmet i Mäshult illustrerade. För att förklara varför sådana förändringar äger rum är det givande att studera det som Foucault kallade för maktens ”mikrofysik”, vilket innebär att makt ses som något som ytterst alltid utövas på en lokal nivå, i ojämlika möten mellan aktörer.⁶¹ På denna mikronivå sker hela tiden oförutsedda effekter som kan leda till avgörande förändringar – ett antagande som inte utesluter att beslut på mer centrala nivåer har betydelse för vilka ramar den lokala makten utövas inom.⁶²

Det går att tala om maktrationaliteter på en mycket hög abstraktionsnivå genom att exempelvis ställa frågor om hur maktutövningen har förändrats i Europa från medeltiden och fram tills idag. Det är lika möjligt att använda begreppet i undersökningar av vilka samband mellan makt och vetande som förekom i ett visst samhälle vid en viss tidpunkt.⁶³ Det är på denna lägre abstraktionsnivå som jag använder mig av termen. En viktig förutsättning för min undersökning är att jag, liksom Foucault, anser att frågor om hur makt utövas endast kan besvaras genom empiriska undersökningar, inte på teoretisk väg.⁶⁴ Jag ser Foucaults maktanalys som ett verktyg som möjliggör undersökningar, men anser att man bör vara försiktig med att försöka applicera just de maktrationaliteter som Foucault själv beskrev i sina historiska verk på svenska förhållanden. Min avhandling ska ses som en plädering för en historisk forskning som intresserar sig mindre för vilka empiriska resultat som Foucault själv ansåg sig ha gjort och som istället, med Nikolas Rose's ord, använder verktygen ur Foucaulttraditionen på ett sätt som är ”looser, more inventive and more empirical”.⁶⁵

59 Barry, Osborne & Rose 1996 s 7; Foucault 2009 s 133, 217; Foucault 2010 s 29, 33, 113; Nilsson 2008 s 177.

60 Dean 2010 s 44.

61 Foucault 1980a s 199; Foucault 2008a s 209; Foucault 2009 s 31, 141; liknande i Rose 1999a s 9; Rose 1999b s 31.

62 Foucault 1980 s 199f; Hörnqvist 2012 s 20f.

63 Foucaults egna försök att identifiera olika sätt att utöva makt på befinner sig på gott och ont, som Esbjörn Larsson har påpekat i Larsson 2007 s 201, på en mycket hög abstraktionsnivå.

64 Foucault 2008a s 209; Foucault 2008b s 31.

65 Rose 1999b s 4f. Liknande uppmaning finns i Hörnqvist 2012 s 13, 31f. Se även Foucault 1980a s 53f; Foucault 1980b s 105.

Tre socialpolitiska maktrationaliteter

Det avsnitt som nu följer är på en och samma gång en kontextualisering av tatarfrågan och en redogörelse för en viktig del av mitt metodiska tillvägagångssätt i avhandlingen. Jag har utifrån tidigare forskning identifierat tre socialpolitiska maktrationaliteter som var framträdande i Sverige under min undersökningsperiod och som, återigen utifrån tidigare forskning, förefaller ha haft betydelse för olika aspekter av tatarfrågan under dessa år. Jag kallar dem för *territoriell exkludering*, *liberal styrning* och *rashygien*. När jag har analyserat mitt källmaterial har jag frågat mig om och i så fall hur olika politiska initiativ och särskiljningsprocesser kan identifieras som delar av någon av dessa tre maktrationaliteter.

Antagandet om de tre maktrationaliteternas vikt har alltså strukturerat min undersökning. Det innebär att avhandlingen i någon mån är tesdrivande. Jag utgår från maktrationaliteternas existens och låter dem delvis strukturera min undersökning. En av mina slutsatser är också att de alla hade betydelse för tatarfrågan, om än på olika sätt och vid olika tidpunkter. Jag vill dock betona att mina antaganden går att utsätta för kritisk prövning. Det är möjligt för andra forskare att analysera samma källor som jag har gjort och komma fram till att den politik som de berättar om bör beskrivas på ett annat sätt än jag har gjort. Jag lyfter också fram den empiri som inte på något enkelt sätt passar in i någon av de tre maktrationaliteterna, framförallt i kapitel 9. Min ambition är att mina antaganden om de tre maktrationaliteterna ska kunna användas inte bara i undersökningar av tatarfrågan, utan också för att diskutera generella drag i svensk socialpolitik under 1800- och 1900-talen. Däremot vill jag på intet sätt hävda att svensk socialpolitik vid denna tid endast kan beskrivas med hjälp av just dessa antaganden.

Jag har kallat maktrationaliteterna för socialpolitiska. Med socialpolitik avser jag de offentliga åtgärder (utförda av statliga, kommunala eller enskilda aktörer) som har vidtagits mot grupper som vid en viss historisk tidpunkt har beskrivits som ett problem på det sociala fältet.⁶⁶ Det sociala fältet definierar jag som ett område för vetandeproduktion och politik som växte fram under första halvan av 1800-talet, i Sverige med start framförallt under 1830- och 1840-talen.⁶⁷ Framväxten sätts ofta i samband med det tidiga 1800-talets proletariseringprocess men bör kanske snarare relateras till det som i samtiden beskrevs som en "pauperisering" eller som "den sociala frågan". Drivkraften bakom projektet var inte ökningen av fattiga och

66 Tanken på det sociala som ett fält i skärningspunkten mellan en enskild och en statlig sfär (som dock båda utgör en offentlighet) finns hos Riley 2008. För ett bra empiriskt exempel på den komplexa relationen mellan enskilda organisationer och offentlig politik under 1800-talet se Larsson Kraus 2009 s 123.

67 Dean 2010 s 68f; Petersson 1983 s 17.

egendomslösa i sig, utan att dessa tillskrevs negativa moraliska egenskaper och utmålades som ett hot mot samhällets sociala ordning.⁶⁸

Vilka grupper som har ansetts utgöra ett hot mot den sociala ordningen har varierat. För svensk går det att tala om en differentieringsprocess som ägde rum från 1800-talets mitt och hundra år framåt. Vid tiden för det sociala fältets etablering under 1830- och 1840-talen beskrevs det i praktiken hela den proletariserade underklassen som ett akut socialt problem.⁶⁹ En förändring ägde rum under 1800-talets andra hälft, då fokus gradvis flyttades från landsbygdens proletariserade grupper till den växande urbana industriarbetarklassen.⁷⁰ Under perioden skedde också en accelererande socialpolitisk särskiljningsprocess där nya kategorier skapades, var och en med sitt speciella åtgärdsprogram: utpekandet av människor som kriminella, lösdrivare, alkoholister, psykiskt sjuka och prostituerade är några exempel.

Hur de grupper som pekades ut som sociala problem skulle särskiljas, och vilken politik som skulle föras mot dem, var aldrig självklart och olika strategier förekom. De maktrationaliteter jag nu kommer att diskutera innebar tre distinkt olika politiska strategier på det sociala fältet.

Territoriell exkludering

En strategi har varit att uppfinna exkluderande tekniker för att hindra oönskade grupper från att få tillträde till ett geografiskt rum. Exkluderingen har ofta riktats mot grupper som ansetts utgöra en ekonomisk belastning för lokalsamhället, och har satts i samband med förändringar i synen på fattigdom som kan spåras tillbaka till 1500-talets nordeuropeiska reformationsrörelse, då den sekulariserade fattigvården alltmer kom att reserveras för lokalsamhällets egna medlemmar.⁷¹

Exkluderingen har förekommit i flera nordeuropeiska länder. Den är belagd i forskningen om engelska familjer utpekade som "gypsies" under 1800-talet och det tidiga 1900-talet, men också i forskning från Nederländerna.⁷² I Norge tillsatte vissa socknar vid mitten av 1800-talet så kallade bygdevægter med uppdrag att köra iväg fattiga och kringvandrande, och långt in på 1930-talet visade norska kommuner en stark motvilja mot att låta familjer utpekade som tattare bosätta sig inom

68 Procacci 1991 s 158f; Lundgren 2003 s 23f.

69 Larsson Kraus 2009 s 89; Petersson 1983.

70 Petersson 1983 s 69; Wisselgren 2000 s 34, 47-49.

71 Lucassen, Willems & Cottaar 1998 s 11; Lucassen 1998a s 59f, 68f.

72 Mayall 1988 s 150-180; Cottaar 1998 s 120. Se även Mac Laughlin 1996 s 55, som skriver om en "geography of closure" i den irländska politiken mot "Travellers". Liknande exkluderingspolitik på lokal nivå från tidigmodern tid och fram till 1980-talet diskuteras i Liégeois 1998 s 116-118, 120-125.

kommungränsen.⁷³ Miika Tervonen har visat hur finska landsbygdskommuner utfärdade böter mot invånare som lät de familjer som i Finland kallades för "zigenare" övernatta på sina gårdar.⁷⁴ En liknande exkludering har också varit framträdande i svenska lokalsamhällens politik mot kringresande, fattiga grupper. Även om det finns exempel på att exkluderingen har verkställts med våld av uppbådad lokalbefolkning, har den framförallt utformats på sockenstämmorna fram till kommunreformerna år 1862, därefter av kommunala myndigheter.⁷⁵

Den har till stor del drivits fram av de små lokala gemenskapernas rädsla för inflyttning av personer som riskerat att orsaka kommunala utgifter. Fram till kommunreformen år 1952 fanns det drygt 2500 kommuner i Sverige, varav en fjärdedel så sent som år 1946 hade färre än 700 invånare.⁷⁶ Varje analys av svenska kommuners socialpolitik före 1900-talets mitt måste ta hänsyn till förekomsten av dessa kostnadskänsliga "lille-putt"-kommuner, för att låna ett uttryck från en statlig fattigvårdskonsulent som år 1928 suckade över hur omsorgsbehövande människor sågs som potentiella utgiftsrisker då "vårdkostnaden i ett enda fall kunde betyda ett par kronor högre beviljning".⁷⁷ Historikern Peter Aronsson har jämfört dessa lokala gemenskaper under 1800-talet med en "egen nation som bevakar sina gränser mot vad den betraktar som en farlig, fattig grå massa som hotar att invadera".⁷⁸ Gränsbevakningen hade under åren 1788-1847 dessutom laglig sanktion, då socknar hade rätt att neka inflyttning av inhysesjon, gamla och andra personer som kunde antas komma att behöva fattigvård.⁷⁹

Det verkar som att socknarna var mest långtgående i sin inflyttningskontroll under första halvan av 1800-talet, även om regionala variationer förekommit.⁸⁰ Vid denna tid användes också flera andra tekniker för att stänga oönskade personer ute, exempelvis förbud mot att upplåta husrum åt kringvandrande fattiga och nedrivningar av byggnader som fattiga människor avsåg att flytta in i.⁸¹ Införandet av

73 Haave 2000a s 39; Haave 2000b s 62; Pettersen 2000 s 80, 87, 94; Pettersen 2004 s 164, Sundt 1852 s 290, 305-308. I Danmark fick lokala polismyndigheter tillgång till en territoriellt exkluderande maktteknik i och med 1875 års "Lov om tilsyn med Fremmede, Rejsende m.fl.". Se Zip Sane 1999.

74 Tervonen 2010 s 74f, 146.

75 Kollektivt våld mot människor som utpekats som tattare eller zigenare är ett hittills ganska utforskat och skulle behöva studeras närmare. För enskilda exempel se Ericsson 2013a; Hazell 2011 s 223-262; Lindholm 1995 s 76; Pettersson 2011; Selling 2013 s 75-102; Tervonen 2010 s 48.

76 Ekström von Essen 2003 s 12.

77 RA *Socialstyrelsen, 2:a byråns arkiv (socialvårdsbyrån)* F20ö:2 Skrivelse från biträdande konsulenten inom tredje distriktet till Statens fattigvårds- och barnavårdsinspektion 15/2 1928.

78 Aronsson 1992 s 222.

79 Aronsson 1992 s 221; Petersson 1983 s 61, 195, 239. 1847 infördes i princip fri flyttningsrätt för män i åldern 15-55 år.

80 Aronsson 1992 s 221-224; Holmlund 2013; Petersson 1983 s 196-201; Svensson 2005 s 194f. Gustafssons 1989 s 55 har däremot i en undersökning av ett antal socknar i Mälardalsområdet visat på frånvaron av inflyttningskontroll.

81 Husnedrivning år 1844: Aronsson 1992 s 222f. Förbud mot att hysa fattiga år 1827: Svensson 2005 s 201f.

den fria flyttningsrätten år 1847 innebar inte att exkluderingen upphörde. Tvärtom förekom det att kommuner under flera decennier efter år 1847 fortsatte att utfärda inflyttningsförbud i strid med lagstiftningen.⁸² Så sent som år 1943 svarade 40 % av Sveriges präster ”ja” eller ”naturligtvis” på en enkätfråga om huruvida kommunala myndigheter brukade försöka ”hindra inflyttning eller påskynda avflyttning av familjer eller personer som kunna tänkas behöva social vård”.⁸³ Exkluderingen har alltså haft en lång historisk kontinuitet, och det är anmärkningsvärt att varken den kommunala demokratiseringsprocessen under åren 1918-1921 eller arbetarrörelsens växande inflytande i kommunerna verkar ha inneburit någon omedelbar förändring.⁸⁴ Dessa exkluderande tekniker var alla delar av en och samma maktrationalitet, som jag benämner territoriell exkludering och definierar på följande vis:

Territoriell exkludering är en uppsättning tekniker som försvårar vissa grupperns geografiska rörlighet. Målet är att förhindra bosättning och vistelse i ett visst territorium. De grupper som exkluderas beskrivs som ett socialt eller ekonomiskt hot mot lokalsamhället. Det problem som gruppen påstås utgöra är i lokalsamhällets perspektiv löst när gruppen har drivits iväg till ett annat territorium.

Att det fanns landsbygdskommuner som påstod att kringresande familjer utpekade som tattare innebar ett ekonomiskt hot visas av spridda källor från 1900-talets första år.⁸⁵ Det finns även exempel i tidigare forskning som antyder att den territoriella exkluderingens makttekniker användes i tatarfrågan. Norma Montesino har visat hur kommuners motvilja mot att låta utpekade familjer bosätta sig lyftes fram i 1897 års riksdagsdebatter om tatarfrågan.⁸⁶ Flera studier har under senare år också belagt en stor uppfinningsrikedom i skapandet av kommunala tekniker för att exkludera personer utpekade som tattare. Det rör sig om allt från kommunala beslut om att betala emigrationsbiljetter till köp av fastigheter i andra kommuner som man därefter har erbjudit utpekade kommuninvånare att flytta in i.⁸⁷ Det har också förekommit att lokala polismyndigheter har organiserat kampanjer för att med hjälp av lösdrivarlagen

82 Svensson 2005 s 195. Se även Petersson 1983 s 201-207 för exempel.

83 Ohlsson al Fakir 2013a s 44f.

84 Östberg 1996 s 112-117. Kontinuiteten ca 1800-1900 har även lyfts fram i Rosén 2002 s 184, som har beskrivitt förändringarna i två undersökta kommuners socialpolitiska agerande under perioden som ”marginella”. De processer som under 1900-talets första hälft utmanade kommunernas sparsamhetsideologi och exkluderingsstrategier har diskuterats i Ekström von Essen 2003.

85 ”Svensk fattigvård. II. Värmländsk och jämtländsk skogsbygd” (1907) s 73f; ”Svensk fattigvård. III. Bohusläns landsbygd” (1907) s 128; ”Kommunernas fattigvårdstunga” (1909) s 94f.

86 Montesino Parra 2002 s 106. En stark kommunal motvilja mot att låta familjer utpekade som ”zigenare” bosätta sig var också ett tydligt inslag i 1950-talets ”zigenarfråga”. Se Ohlsson al Fakir 2013a s 47, 50f; Selling 2013 s 138-142.

87 Eivergård 2006 s 39 (som dock bygger på i efterhand nedskrivna folklivsuppteckningar med oklart källvärde); Ohlsson al Fakir 2013a s 32f; Pettersson 2011 s 102. Liknande i Lindholm 1995 s 112. Exempel på att kommuner har bekostat emigrationsbiljetter för att exkludera människor som inte har pekats ut som tattare är också kända. Se Beijbom 2000 s 19, 40.

trakassera familjer och avskräcka från inflyttning.⁸⁸ Jag själv, Ida Ohlsson al Fakir och Miika Tervonen har dessutom visat hur halländska kommuner under decennierna runt sekelskiftet 1900 utfärdade förbud mot att låta invånare inhysa utpekade familjer, inrättade polisstyrkor för att övervaka deras rörlighet och stundtals även köpte upp hus i syfte att hindra utpekade personer från att flytta in i dem.⁸⁹

Liberal styrning

Under 1800-talet utmanades den territoriella exkluderingen gradvis av en radikalt annorlunda maktrationalitet, som jag benämner liberal styrning med en term lånad från idéhistorikern Frans Lundgren.⁹⁰ Termen anknyter delvis till governmentalitytraditionen. I en av sina egna definitioner av governmentalitybegreppet talade Foucault om hur ett nytt sätt att utöva makt på utvecklades under 1700-talet. Medan andra maktrationaliteter innebar att undersåtarnas agerande och ekonomiska verksamheter reglerades genom lagar och förbud, byggde den nya maktrationaliteten på antagandet att vissa delar av tillvaron skulle vara "fria" på så sätt att de skulle fredas från extern detaljreglering. Dessa zoner (exempelvis ekonomin, arbetsmarknaden och familjen) ansågs istället styras av egna inneboende lagar som inte fick störas.⁹¹ Enligt Foucault skapades nu förutsättningar för ett liberalt sätt att utöva makt.⁹² För undvikande av missförstånd måste det påpekas att maktrationaliteten inte drevs fram endast av aktörer som definierade sig själva som ideologiska liberaler. Liberal styrning är inte en ideologi utan en aktivitet, en verksamhet som med Nikolas Rose's ord "relates to a certain style of government, certain ways of problematizing political power, certain presuppositions about the subjects and objects of power".⁹³

Målet med liberal styrning är att konstruera en individ som ska förmås att agera som ett "fritt" subjekt, med Lundgrens ord göras "kapabel att upprätthålla ett liv i frihet".⁹⁴ Verben "förmås" och "göras" sätter fingret på något centralt, nämligen att

88 Ericsson 2013b.

89 Ericsson 2010, Ohlsson al Fakir 2013a s 37f, Tervonen 2010 s 82, 246f.

90 Lundgren 2003 skriver "liberalt styre" men jag uppfattar skillnaden mellan "styre" och "styrning" som rent stilistisk. Inom governmentalitytraditionen skiljer man ofta mellan "makt" och "styrning" ("government"). Själv anser jag att frågan om vad som ska kallas för makt respektive styrning är mindre viktig. Den maktrationalitet som diskuteras här hade kunnat benämnas "liberal maktutövning" utan större analytiska konsekvenser.

91 Foucault 2008c s 10f, 65, 67; Foucault 2010 s 31, 33, 95-117, 310. Liknande i Lundgren 2003 s 13; Rose 1996 s 43.

92 Foucault 2008c s 20; Foucault 2010 s 300f.

93 Rose 199b s 69f. Skillnaden mellan liberalism som ideologi och som maktform har diskuterats i Burchell 1996 s 21; Foucault 2010 s 65; Hultqvist & Petersson 1995 s 28. Exempel på hur ideologiskt konservativa har utövat makt genom liberal styrning finns i Lundgren 2003 s 38, 251.

94 Lundgren 2003 s 83. Liknande i Nilsson 2008 s 133. Liberala tekniker för att styra individer har analyserats i mycket Foucaultinspirerad forskning om hur makt utövas i det moderna, av

skapandet av individer som "fria" inte innebär mindre maktutövning än i andra maktrationaliteter, men en maktutövning som ser annorlunda ut. Jag vill fänga grunddragen genom följande definition:

Liberal styrning innebär organiserade försök att styra och forma individer på ett sådant sätt att de för det första agerar i enlighet med vissa sociala, moraliska eller ekonomiska normer; för det andra så att de upplever och tolkar sin tillvaro på ett sätt som överensstämmer med dessa normer. Målet är att individen ska styra sig själv utan yttre tvång eller detaljreglering.

Med ett sådant mål riktar sig makten inte endast mot kroppar eller yttre beteende, utan försöker med Mitchell Deans ord att styra också genom individers "desires, aspirations, interests and beliefs".⁹⁵ I den territoriella exkluderingen var målet att genom utestängningstekniker försvaga individers handlingskapacitet, med Rose's ord "crush their capacity to act". I den liberala styrningen är målet istället att bejaka individuell handlingskapacitet och styra den i önskad riktning.⁹⁶

Inom den liberala styrningen utvecklades under 1800-talet en rad socialpolitiska makttekniker riktade mot de individer som maktutövarna ansåg saknade förmåga att hantera sin frihet, eller som utövade den på ett vis som ansågs innebära ett hot mot centrala normer.⁹⁷ Listan kan göras lång: reformerande cellfängelser, uppsökande fattigvård, bildningscirklar, sinnessjukhus, folkskolor och tvångsarbetsanstalter är bara några exempel.⁹⁸ Tre drag som kännetecknar styrningen i dessa och andra liberala socialpolitiska makttekniker är särskilt centrala.

För det första produktionen av individualiserat vetande om de personer som skulle reformeras, vilket möjliggjorde individanpassade makttekniker.⁹⁹ För det andra en differentiering av det sociala fältet och skapandet av särskilda subgrupper som makten riktades mot genom för varje grupp speciellt utformade tekniker. Differentieringen skiljer den liberala styrning från den territoriella exkluderingen, där alla individer som ansågs kunna leda till utgifter betraktades som ett hot. En hypotes är att drivkraften att individualisera och differentiera därför var mindre framträdande i den territoriella exkluderingen. För det tredje en individuell utvecklingsoptimism, alltså antagandet att individer är möjliga att förändra och åtminstone inte helt

nyliberalismen präglade samhället. Se exempelvis Burchell 1996 s 23f, 27-29; Dean 2010 kap 8; Dikeç 2007 s 26f; Hultqvist & Petersson 1995 s 32-36; Rose 1996 s 40f; Rose 1999b s 84-97.

95 Dean 2010 s 18.

96 Rose 1999b s 4.

97 Dean 2010 s 139f, 157-159, 172f, 257; Foucault 2008c s 65, 67, 313; Nilsson 2008 s 133; Rose 1996 s 45; Rose 1999b s 10, 76, 102.

98 För exempel på detta sätt att betrakta dessa och liknande institutioner och verksamheter se Foucault 2008c s 66; Hultqvist & Petersson 1995 s 30; Lundgren 2003; Procacci 1991 s 164f; Rose 1996 s 45.

99 Se för flera exempel Lundgren 2003; Foucault 2009.

determineras av essentiella biologiska eller psykiska egenskaper.¹⁰⁰ Som jag visade ovan har dock individuell utvecklingsoptimism varit möjlig att förena med föreställningen om att vissa grupper besitter ärftliga biologiska egenskaper som påverkar deras beteende. Liberal styrning är alltså inte per definition inkompatibel med biologisering och rasifiering. Tvärtom kan rasifiering mycket väl vara en del av liberal styrning, under förutsättning att det rasifierade vetande som produceras är tänkt att skapa förutsättningar för att förändra och styra individer. Det är därför en viktig uppgift att undersöka om och i så fall när rasifiering framträder inom den liberala styrning som utövades i den svenska tatarfrågan.

Målet med liberal styrning är att få individer att agera och uppleva sin tillvaro i relation till vissa normer. I denna mening har maktrationaliteten kopplingar till det som Foucault kallade för disciplinmakt, en makt som individualiserar vetandetekniker, kontrollerar kroppars placering och rörelser i rum och tid och försöker få individer att agera utifrån vad normen bjuder, inte utifrån vad lagen förbjuder.¹⁰¹ Men disciplinmakt är inte samma sak som liberal styrning. Disciplinmaktens effekt är att individer styrs till att utföra vissa handlingar vilkas önskvärdhet har bestämts i relation till någon form av norm.¹⁰² Liberal styrning syftar till att utveckla inre egenskaper som ska göra att individer styr sig själva i enlighet med normer också när de inte utsätts för tvång eller övervakning.¹⁰³

En norm som har framhållits som utomordentligt betydelsefull i den svenska socialpolitikens historia är normen om arbete. Normen går förvisso att spåra tillbaka till tidigmodern tid, och påstådd "arbetsvilja" har varit ett villkor för att tilldelas fattigvård och annan social omsorg längre tillbaka än 1800-talet. Vad som däremot hände under 1800-talet och 1900-talets första hälft var att en rad verksamheter utvecklades för att inte bara förmå individer att arbeta, utan också förmå dem att dels utveckla den inre egenskapen "arbetsvilja", dels som terapeutisk metod i flera socialpolitiska vårdformer och projekt.¹⁰⁴

Arbetsnormen innehåller inte endast föreställningar om att människor bör arbeta utan också om vad som är ett arbete. Människor har alltid utfört ekonomiska aktiviteter för att försörja sig, men en ekonomisk aktivitet tillskrivs inte automatiskt mening som "arbete". Det tillskrivs den först genom en värderingsladdad,

100 Utvecklingsoptimismen har diskuterats av bland andra Kumlien 1997 s 36, 146-148; Larsson Kraus 2009 s 50; Ohrlander 1992 s 86f, 90.

101 Barry, Osborne & Rose 1996 s 8; Foucault 2008c s 67; Foucault 2009 kap 3. Dean 2010 s 140 påpekar att lagen är viktig också i liberal styrning, men då som ett av flera medel för att upprätthålla normer.

102 Fredriksson 2007 s 55; Rose 1999a s 10.

103 Rose 1999a s 10.

104 Se bland flera exempel Byström 2012 s 14, 49-51, 73f, 115; Edman 2004 s 118-122, 125; Engwall 2001 s 101; Larsson Kraus 2009 s 56-58; Lundgren 2003 s 72f; Lundquist 1997 s 113; Nilsson 2013 s 302, 305, 317; Olsson 1995 s 89-130, 150; Prestjarn 2001 s 599f, 617; Sjögren 1997 s 165.

konfliktfylld och historiskt situerad process.¹⁰⁵ Tidigare forskning tyder på att tattarefrågan delvis innebar en sådan process, och har visat att människor pekades ut som tattare bland annat på grundval av att deras ekonomiska aktiviteter inte uppfattades som ett "riktigt", "ordentligt" eller "hederligt" arbete av myndigheter och lokalbefolkning.¹⁰⁶ Arbetsnormen var också framträdande drag inom den norska Omstreifermisjonens verksamhet, framförallt vid familjelägre Svanviken, ett projekt som gick ut på att fostra de intagna till vad anstaltsledningen ansåg vara regelbundet och genusuppdelat arbete samt att internalisera en tidsuppfattning anpassad till kapitalistiskt lönearbete.¹⁰⁷ Hur de ekonomiska aktiviteter som associerades med de människor som svenska myndigheter pekade ut som tattare tillskrevs eller frånskrevs status som "arbete", kommer mot bakgrund av denna forskning att vara en viktig fråga i avhandlingen.

Den liberala styrningen framträder kanske tydligast i den politik som med start ca 1830 utformades för att uppfostra och omforma barn som ansågs vara socialt problematiska. Redan tidigare fanns det institutioner för vård av föräldralösa barn i hela Västeuropa. Målet med dessa var främst att bereda barn grundläggande religiös undervisning samt att säkra arbetskraft till arméer och manufakturer.¹⁰⁸ Vid 1800-talets början etablerades nya tekniker för preventiva ingrepp i barns liv med målet att minimera risken för framtida sociala problem. Tanken byggde på idén om barndomen som en formbar del av människans liv och stod därmed i samband med den liberala styrningens individuella utvecklingsoptimism.¹⁰⁹ Under perioden ca 1830 – ca 1890 var det i första hand enskilda, filantropiska organisationer som öppnade upp barndomen som ett fält för politisk intervention.¹¹⁰ Först från och med ca 1890 kom statsmakten i Västeuropa och Nordamerika att aktivt initiera lagstiftning och verksamheter. Utvecklingen har satts i samband med den gradvisa utbyggnaden av ett skolväsende som möjliggjorde övervakning av i stort sett samtliga barn i nationen.¹¹¹

Från och med 1800-talets mitt kan man tala om ingripanden mot barn som en av huvudstrategierna mot kringresande familjer som pekades ut som "gypsies", "travellers" eller med liknande benämningar i flera protestantiska västeuropeiska länder. Politiken hade delvis föregåtts av assimileringssprojekt i det Habsburgska riket

105 Holgersson 2005 s 223, liknande s 206-224, 297, 299. Se även Holgersson 2011 s 140f; Tervonen 2010 s 103.

106 Se exempelvis Ankert 1987 s 39; Ericsson 2010; Ericsson 2013b.

107 Bastrup & Sivertsen 1996 s 95f; Pettersen 2000 s 94.

108 Cunningham 2005 s 137.

109 Cunningham 2005 s 137f; Rose 1999b s 107. Se även Larsson Kraus 2009 s 50, 197f; Ohrlander 1992 s 86f, 90, 112. Larsson Kraus anser inte själv att den verksamhet vid Råby räddningsinstitut som han på ett skarpsinnigt sätt har analyserat innebar liberal styrning (se s 143-145). Jag delar i detta avseende inte hans uppfattning och tvekar inte att se verksamheten som ett generalexempel på just liberal styrning.

110 Cunningham 2005 s 139f, 154f.

111 Cunningham 2005 s 155; Kumlien 1997 s 34f, 53, 59f, 321, 324; Savage 2008 s 69; Sundkvist 1994 s 12, 15f, 43-45, 48-52, 72, 90f.

och i delar av Tyskland under andra hälften av 1700-talet och första hälften av 1800-talet, då inte riktade endast mot barn utan även mot hela familjer.¹¹² Under 1800-talets startade kyrkliga missionsorganisationer i England särskild skolundervisning för barn utpekade som "gypsies", där målet var att fostra barnen till kapitalistiskt lönearbete, bofasthet och till sist total assimilering.¹¹³ Samma mål vägledde den verksamhet som bedrevs av den schweiziska organisationen *Hilfswerk für die Kinder der Landstrasse*, som under åren 1926-1973 genomförde tvångsomhändertaganden av nästan 600 barn ur det kringresande Jenische-folket.¹¹⁴

En politik som påminner mycket om den schweiziska, men som var geografiskt mer närliggande och som etablerades redan vid sekelskiftet 1900, bedrevs av den norska Omstreifermisjonen, som nämndes redan i kapitel 1. Omstreifermisjonen är ett typexempel på den liberala styrningens ofta semioffentliga form vid denna tid: bildad på enskilt initiativ av prästen Jacob Walnum organiserades den som en fristående del av den norska kyrkan, erhöll statsbidrag och använde dessa medel för att bygga upp en rad barnhem.¹¹⁵ Verksamhetens inriktning på att, med hjälp av kommunala barnavårdsmyndigheter, skilja barn från deras föräldrar byggde på en stark tilltro till möjligheten att omforma människor efter organisationens egna normer.¹¹⁶ Som jag kommer att visa i avhandlingen förekom det att just Omstreifermisjonens framhölls som ett efterföljansvärt exempel också i den svenska tattarefrågan. Flera svenska politiska förslag motiverades också, liksom i Norge, med påståenden om att samhället borde skydda, och skyddas från, de utpekade barnen.

Rashygien

Den liberala styrningen bygger på antagandet att det finns sfärer bör styras av sina egna inneboende mekanismer utan att störas av politiska interventioner, exempelvis ekonomin och arbetsmarknaden. Under avhandlingens undersökningsperiod formulerades också liknande antaganden om en helt annan sfär, nämligen befolkningen och dess egenskaper, en sfär som då antogs styras av egna "biologiska lagar" om vilka vetande måste produceras och politiken anpassas till.¹¹⁷ Makt som utövas i syfte att upprätthålla sådana påstådda mekanismer inom befolkningen betraktad som biologiskt kollektiv har ofta med en term hämtad från Foucault betecknats som biopolitik.¹¹⁸

112 Bancroft 2005 s 27f; Liégeois 1998 s 106-110; Lucassen 1998b s 78f, 83.

113 Mayall 1988 s 97-129.

114 Meier 2008 s 107. Kulmen för dessa omhändertaganden nåddes under 1930- och 1940-talen.

115 Omstreifermisjonens tillkomst och tidiga verksamhet har behandlats bland annat i Haave 2000b s 53-55; Pettersen 2000.

116 Se exempelvis citat av Walnum i Bastrup & Sivertsen 1996 s 87; Pettersen 2000 s 78f.

117 Foucault 2008a s 216.

118 Foucault 1980b s 35f, 171f; Foucault 2008a s 216f; Foucault 2008b s 219f, 221-223, 228.

Termen har ett potentiellt mycket brett användningsområde. Den kan användas för att beteckna alltifrån utredningar om förekomsten av lungcancer bland Sveriges invånare till alla slags åtgärder som syftar till att kontrollera kringresande grupperns geografiska rörlighet inom en befolkning.¹¹⁹ Det går emellertid också att använda termen snävare, genom att utgå från Foucaults påstående att biopolitik är en "konsteknologi" som försöker reglera allt som har med människans reproduktiva förmåga att göra, och där tekniker skapas för att påverka vilka människor som får och inte får födas. Därmed skapas politiska möjligheter att aktivt förändra en befolknings biologiska sammansättning.¹²⁰ Förutsättningen för politiken är att befolkningen indelas i subgrupper som särskiljs genom de biologiska egenskaper de påstås besitta, alltså den typ av särskiljning som jag har definierat som rasifiering. Om dessa subgrupper dessutom placeras in i en hierarki kan vissa av dem pekats ut som ett hot mot de påstått naturliga biologiska processerna inom befolkningen, eller som ett hot mot andra grupperns position i befolkningshierarkin.¹²¹

Dessa konsteknologier, rasifierande särskiljningsprocesser och produktion av befolkningshierarkier utgör, menar jag, en tredje socialpolitisk maktrationalitet under avhandlingens undersökningsperiod. Jag betecknar den med den mer distinkta termen rashygien och undviker därmed den alltför breda termen biopolitik. Jag skiljer också mellan rashygien och den bredare termen eugenik. Eugenik kan i sin bredaste betydelse definieras som "läran om att förbättra människan på biologisk väg".¹²² Eugeniska åtgärder riktades under 1900-talet mot en rad grupper som med denna avhandlingens terminologi inte betecknas som rasifierade, exempelvis mot personer som myndigheterna kategoriserade som "sinnesslöa". När jag använder termen rashygien syftar jag på en uppsättning eugeniska makt- och vetandetekniker som riktas specifikt mot rasifierade grupper, och jag ger termen följande definition:

Rashygien förutsätter en rasifierande särskiljning som delar in befolkningen i subgrupper med påstått olika, biologiskt ärfiliga fenotypiska eller mentala egenskaper. Målet är att reglera de utpekade gruppernas reproduktion och begränsa spridningen av vissa genetiska anlag som de anses ha, eller i yttersta fall fysiskt utplåna en hel befolkningsgrupp.

Av de tre maktrationaliteter som jag analyserar är rashygien den som har framträtt senast. Dess yttersta europeiska konsekvens var den storskaliga förintelse av tiotusentals romer och miljontals judar som genomfördes under andra världskriget. Förintelsens svallvågor var nära att nå också Norden. Här kan nämnas att den norska Nasjonal samling-regimen under kriget laborerade med möjligheten att, som polisminister Jonas Lie uttryckte det år 1943, förbereda "en endelig løsning på

119 Termen används på det senare viset i Stone 2011.

120 Foucault 1980b s 151.

121 Dean 2010 s 199; Foucault 1980a s 226.

122 Björkman 2011 s 19.

taterplagen [...] slikk som jødespørsmålet.”¹²³ Några deportationer av norrmän utpekade som ”tater” kom inte till stånd, men tankarna fick delvis genomslag i de ändringar av den norska steriliseringslagen som genomfördes vid samma tid.¹²⁴ Systematiska tvångssteriliseringar i syfte att på sikt utplåna den utpekade gruppen som biologiskt kollektiv hade förespråkats redan från 1920-talets slut, bland annat av psykiatrikern Johan Scharffenberg. Med udden riktad mot Omstreifermisjonen uttryckte han i et uttalande år 1932 tydligt rashygienens individuella utvecklingspessimism, då han hävdade att för ”det som er urent av natur kan det ikke være håp” och att ”ingen vask kan gjøre tateren vit”.¹²⁵ Liknande påståenden gjordes, som jag kommer att visa i avhandlingen, flera gånger också i den svenska debatten.

Förhållandet mellan makttekniker och maktrationaliteter

En och samma maktteknik kan förekomma inom olika maktrationaliteter. Att belägga förekomsten av en viss maktteknik och att avgöra vilken maktrationalitet den utövas inom är därför två olika uppgifter. Jag vill illustrera förhållandet genom att diskutera den steriliseringspolitik som bedrevs i Sverige 1935-1975. Eftersom jag senare kommer att visa hur förslag om steriliseringar stundtals lades fram i tattarfrågan, är det också viktigt att redan nu nämna något om hur 1934 och 1941 års steriliseringslagar drabbade människor som utpekades som tattare.¹²⁶

Steriliseringspolitiken som exempel

De svenska steriliseringslagarna antogs i bred partipolitisk enighet och möjliggjorde sterilisering på en lång rad olika grunder eller så kallade indikationer. Kvinnor steriliserades i betydligt högre utsträckning än män, och i synnerhet drabbades individer som läkare diagnosticerade som ”sinnesslöa”.¹²⁷ Steriliseringslagarnas roll i tattarfrågan är ett omdebatterat och komplicerat ämne, där det finns skäl att betona båda vad vi vet och vad vi inte vet. Frågan om i vilken mån steriliseringspolitiken kan

123 Haave 2000b s 316.

124 Haave 2000b s 167, 319.

125 Scharffenberg citerad i Bastrup & Sivertsen 1996 s 213. Se även Haave 2000a s 33, 35; Haave 2000b s 76f.

126 Det bör betonas att steriliseringar förekom i Sverige också före 1934 års steriliseringslag. Den lagen innebar inte att steriliseringar infördes som en socialpolitisk maktteknik i Sverige. Den innebar dock att en maktteknik som sporadiskt förekommit sedan sekelskiftet 1900 reglerades i lag och av allt att döma började användas i mycket högre grad än tidigare. Se Broberg & Tydén 2005 (urspr. 1996) s 98, 103; Tydén 2002 s 42.

127 Björkman 2011 s 80-82, 140, 145-147, 151; Ekström von Essen 2003 s 319-325, 332, 334; Runcis 1998; Tydén 2002.

sågas ha varit särskilt riktad mot personer utpekade som tattare är dessutom en fråga som får delvis olika svar beroende på vilken myndighetsnivå man undersöker.

Vi vet att varken lagarna, deras förarbeten eller tillämpningsföreskrifter nämnde utpekandet som tattare som en steriliseringsindikation. Vi vet emellertid också att personer kunde beskrivas som tattare i steriliseringsansökningar.¹²⁸ Människor i det svenska resandefolket har dessutom vittnat om hur de, under främst 1940- och 1950-talen, steriliserades under former som i praktiken innebär rena tvångssteriliseringar.¹²⁹ Det är upprörande berättelser om övergrepp som skapat livslånga trauman för en diskriminerad befolkningsgrupp. Däremot vet vi inte i hur många fall som termen tattare förekommer i ansökningshandlingarna. Det är också svårt att göra generella uttalanden om vilken roll utpekandet spelade för initieringen av enskilda ansökningar, även om det är tydligt att det ofta har tillmätts vikt för beslut om bifall.¹³⁰ Hypotesen att 1940-talet var en period då steriliseringar användes mot personer utpekade som tattare i särskilt hög grad har också ett visst stöd i forskningen, men någon systematisk undersökning av ansökningsmaterialet i sin helhet har ännu inte genomförts och alla slutsatser om antal och förändring över tid måste betecknas som osäkra.¹³¹

Vad drev fram en sådan diskriminerande praktik? Svensk steriliseringspolitik utvecklades lika mycket genom lokala aktörers praxis (exempelvis hos barnavårdsnämnder, läkare och anstaltsledningar) som genom statliga direktiv och lagstiftning.¹³² Det är rimligt att tänka sig att praxis påverkades av debatten om

128 Mindre urval av steriliseringsansökningar där det förekommer att personer utpekade som tattare har studerats i Bukowska Jacobsson 2000 s 240f; Broberg & Tydén 2005 (urspr. 1991) s 157-159; de los Reyes 2012; de los Reyes 2013; Eivergård & Jönsson 2000 s 100; Runcis 1998 s 118, 129, 133, 185, 194, 317 (not 50). Exempel på steriliseringar av utpekade personer som placerats på vårdanstalt finns i Engwall 2001 s 186, 206.

129 Vittnesmål i exempelvis Hazell 2011 s 120, 133f, 169; Lomfors 2000 s 327-330; *SOU 2009:99* s 149, 200, 202, 207. Ekonomhistorikern Paulina de los Reyes påpekar i de los Reyes 2012 s 32 att även om antalet ansökningshandlingar där personer pekade ut som tattare eller zigenare är relativt litet i absoluta tal jämfört med de handlingar där människor inte pekades ut på detta sätt, kan steriliseringarna likväl ha fått förödande effekter för de numerärt ganska små befolkningsgrupper som myndigheterna benämnde med dessa termer, exempelvis resandefolket.

130 Broberg & Tydén 2005 (urspr. 1996) s 129f; Tydén 2002 s 63. Tydén framhåller på s 62f i sistnämnda arbete svårigheten att avgöra exakt vilken roll utpekandet har spelat för enskilda steriliseringsbeslut, liksom vikten av att inte förutsätta att samtliga personer som pekades ut som tattare i ansökningshandlingar också identifierade sig själva som resande. Se även de los Reyes 2013 s 9f, som påvisar en mycket hög bifallsgrad för ansökningar där personer pekades ut som tattare eller zigenare och även att ordet "tattare" ibland markerades av handläggande tjänstemän.

131 Bukowska Jacobsson 2000 s 264; de los Reyes 2012 s 33. de los Reyes 2013 redovisar en undersökning av samtliga ansökningsakter från år 1945 och visar att personer pekades ut som tattare i flera handlingar, men hon har inte genomfört någon systematisk studie av tiden före och efter år 1945. Om 1940-talshypotesen stämmer kan den förmodligen delvis sättas i samband med 1941 års utvidgning av steriliseringsindikationerna, framförallt införandet av den vaga och därmed för myndigheterna lättanvända sociala indikationen. Samtida exempel på att personer utpekade som tattare steriliserades under 1940-talet finns även i Ohlander 1943a s 106, 108; Pfannenstill 1948 s 248f.

132 Tydén 2002 företräder genomgående detta perspektiv.

tattarfrågan under 1930- och 1940-talen, liksom att lokala aktörer upplevde att deras steriliseringspraktik legitimerades, kanske till och med sanktionerades, av ledande socialpolitiska tjänstemäns agerande. Redan år 1936 hävdade en statlig fattigvårds- och barnavårdskonsulent på en konferens att den nyligen antagna steriliseringslagen borde kunna användas särskilt mot de människor som han benämnde som tattare.¹³³ Liknande uttalanden av politiker och tjänstemän är kända från den följande tioårsperioden.¹³⁴ Den kanske tyngsta markeringen gjordes av rasbiologen Nils von Hofsten, som dessutom var vetenskapligt råd i Medicinalstyrelsen med uppgift att yttra sig över steriliseringsansökningar.¹³⁵ Han skrev i ett yttrande till riksdagen år 1943 att Socialstyrelsen borde fästa kommunala myndigheters uppmärksamhet på möjligheten att använda steriliseringslagen särskilt mot personer utpekade som tattare.¹³⁶

En maktteknik för många maktrationaliteter

Tidigare forskning har dessutom visat att sterilisering kunde motiveras med flera olika argument och genomföras med olika målsättningar, som spelade olika stor roll för olika aktörer. Det är en iakttagelse som är betydelsefull för att vi ska kunna förklara varför steriliseringarna blev så omfattande, men också för den teoretiska förståelsen av hur maktrationaliteter fungerar. Sterilisering är en specifik maktteknik, men den användes under avhandlingens undersökningsperiod inte i en enda, utan i samtliga de tre maktrationaliteter som jag har diskuterat i det föregående.

För det första i den territoriella exkluderingen. Målet var då att hindra individer från att skaffa barn som kommunala myndigheter ansåg kunde orsaka kommunen ekonomiska utgifter. Sådana argument för steriliseringar var vanligt förekommande under 1930- och 1940-talen, och Mikael Eivergård och Lars-Eric Jönsson har hävdad att "för de funktionärer som hanterade steriliseringsärenden på lokal nivå tycks ärendena mer handlat om krasst kommunalekonomiskt tänkande, än om omsorger om den så kallade folkstammen".¹³⁷

För det andra i den liberala styrningen. Steriliseringarnas mål var då att förhindra att barn föddes in i miljöer som myndigheterna ansåg var olämpliga för

133 RA *Socialstyrelsen, 2:a byråns arkiv (socialvårdsbyrån)* F20ö:1 Protokoll från konsulentkonferens 9/3 1936.

134 Se exempelvis Edman 2004 s 141; *Riksdagstrycket* AK:s protokoll 1941:25 s 43 och 47f; Tydén 2002 s 101.

135 Björkman 2011 s 161.

136 *Riksdagstrycket* Första lagutskottets utlåtande nr 41 1943, bilaga B. Se också kapitel 8 i denna avhandling för en närmare diskussion om bakgrunden till yttrandet.

137 Eivergård & Jönsson 2000 s 63, 74, 93, 123 (cit). I Ekström von Essen 2003 s 305-308, 332 framhålls det kommunala sparsamhetstänkandet som den kanske viktigaste drivkraften till steriliseringarna vid samma tid. Se även Broberg & Tydén 2005 (urspr. 1996) s 101; Tydén 2002 s 83, 139.

deras formande till självreglerande individer, oavsett om den påstått dåliga miljön ansågs vara ett resultat av biologiskt ärftliga faktorer eller miljöfaktorer hos föräldrarna. Argumentet förekom i den svenska steriliseringsdebatten och låg för övrigt också bakom de steriliseringar som runt år 1930 började initieras av Omstreifermisjonen. Organisationens steriliseringspraxis syftade alltså inte till förhindra fortplantning hos alla personer som pekades ut som "tater", utan till att förhindra vad organisationen såg som enskilda oönskade föräldraskap.¹³⁸

För det tredje i rashygien. Steriliseringar användes då som teknik för att förändra en befolkning betraktad som ett biologiskt kollektiv, eller till och med för att minska eller utplåna vissa utpekade befolkningsgrupper med påstått negativa genetiska anlag.¹³⁹ Den norske läkarens Scharffenbergs ovan nämnda förslag om systematisk sterilisering av personer utpekade som tattare är ett exempel på en sådan steriliseringsanvändning, där målet med Per Haaves ord var att "sette en stopper for taternes biologiske reproduksjon".¹⁴⁰

Dessa iakttagelser får betydelse för min fortsatta undersökning. De förslag om steriliseringar som vi vet lades fram i tattarfrågan, och som också jag kommer att belägga flera gånger, kan inte redan på förhand placeras inom en viss maktrationalitet. Att avgöra inom vilken maktrationalitet sådana förslag har tillkommit är en fråga som måste avgöras från fall till fall.

138 Björkman 2011 s 140; Broberg & Tydén 2005 (urspr. 1996) s 101; Ekström von Essen 2003 s 304; Haave 2000a s 42-44; Hedin 2002 s 194.

139 Von Hofstens flera decennier långa kampanj för att förhindra reproduktion hos människor som pekades ut som "sinnesslöa" är ett exempel på denna typ av steriliseringar. Se Björkman 2011 s 140.

140 Haave 2000a s 33.

Kapitel 3. Landsbygdskommunerna och exkluderingen

Det är nu dags att inleda undersökningen av hur tatarfrågan uppstod som ett politiskt projekt. Undersökningen startar på landsbygden vid 1800-talets slut, i en situation då tatarfrågan inte var debatterad på rikspolitisk nivå eller, så vitt känt är, inom centrala statliga myndigheter. Men på lokal nivå existerade den redan, och där resulterade den i flera slags makttekniker.

Vi vet sedan tidigare att en av dessa makttekniker innebar att kommunerna använde skattepengar för att köpa hus där personer utpekade som tattare planerade att flytta in, en teknik jag kallar för *fastighetsköp*.¹ Det finns också exempel på att kommuner utfärdade viten för invånare som låtit utpekade personer övernatta på sina gårdar eller på annat sätt haft sociala och ekonomiska kontakter med dem. Denna teknik, som förekom även i Finland, kallar jag för *vitesförbud*.² Hur vanliga de var har däremot inte studerats systematiskt, och vi vet inte mycket om hur länge de förekom eller hur statsmakten såg på dem. I det här kapitlet belyser jag dessa frågor genom flera sorters källmaterial. Jag undersöker också det vetande som producerades om de utpekade grupper som teknikerna användes mot, alltså den landsbygdskommunala särskiljningsprocessen.

Att landsbygdskommunernas politik ännu inte studerats uttömmande är förmodligen delvis ett resultat av att källor till sådana undersökningar varit svårtillgängliga. Sedan några år existerar dock den internetbaserade *Svensk lokalhistorisk databas* (förkortad SLDB), där svenska sockenstämmo-, kommunalstämmo- och stadsfullmäktigeprotokoll transkriberas och görs sökbara. Den är dock långtifrån fullständig och hittills har endast protokollen från Hallands län digitaliserats i så pass hög grad att systematiska undersökningar är möjliga. Jag har gått igenom alla diskussioner om åtgärder mot personer utpekade som tattare som jag kunnat identifiera i de transkriberade protokoll från Halland under avhandlingens undersökningsperiod som är åtkomliga genom SLDB.

1 Bergstrand 1942 s 123; Ekström von Essen 2003 s 320; Hazell 2011 s 167; Lindholm 1995 s 77, 112; Montesino Parra 2002 s 106; Ohlsson al Fakir 2013a s 37f; Svensson 1992 s 14f; Svensson 1993 s 168f; Tervonen 2010 s 82, 246f.

2 Bergstrand 1942 s 13; Hazell 2011 s 106; Ohlsson al Fakir 2013a s 37f; Svensson 1992 s 11; Svensson 1993 s 105, 125; Tervonen 2010 s 74, 146.

Halland är det enda län där systematiska studier är möjliga att göra med hjälp av SLDB. Att det är just Halland är dock, för mina syften, allt annat än olyckligt. Halland var en region som i såväl massmedia och populärkultur som statliga utredningar utmålades som något av ett centrum för tatarfrågan under decennierna runt 1900.³ När statistiska centralbyrån 1910 försökte att genom visserligen osäkra och fragmentariska uppgifter från pastorsämbetena beräkna Sveriges samtliga "tattare och zigenare" kom Halland på andra plats i hela riket, och i Fattigvårdslagstiftningskommitténs inventering 1922 befann sig länet fortfarande på en femteplats.⁴ Vid den sista stora myndighetsinventeringen under 1940-talet ansågs siffrorna från Halland däremot inte vara anmärkningsvärt höga, och regionen betraktades inte längre som en av tatarfrågans centrala platser.⁵

Makttekniker i Halland

Jag är inte först med att utnyttja SLDB för att studera kommunala makttekniker riktade mot personer som pekats ut som tattare. Miika Tervonen har delvis använt databasen i sin avhandling, men utan att göra någon systematisk sammanställning över kommunernas makttekniker.⁶ Ida Ohlsson al Fakir har också utnyttjat den och funnit flera fall av såväl vitesförbud som preventiva fastighetsköp främst under 1900-talets första decennium, men hon har använt ett mindre antal sökord.⁷

Jag har gjort sökningar i SLDB för åren 1880-1951 och fått träffar fram till och med år 1941.⁸ Då genomgången gjordes var drygt 81 % av protokollen från Halland transkriberade. Undersökningen kan alltså inte göra anspråk på fullständighet, men siffran är så pass hög att resultaten får anses ha tämligen god täckning. En annan omständighet som avgör antalet träffar är vilka sökord som används. En sökning på ett visst ord ger i SLDB endast träffar på ord med exakt denna stavning. Jag har sökt

3 Bök 1934; KMBFB *Hallands län 1886-1890* s 8f, 26; *1891-1895* s 4, 19, 21; Ström 1903; Ström 1938; Svensson 1992 s 6f, 18; Wigforss 1899.

4 *SOS Folkkräkningen 1910* del 4 s 37 uppger 83 "tattare eller zigenare"; *SOU 1923:2* s 339f uppger 168 "tattare, zigenare och med dem likställda" enligt pastorsämbetenas uppgifter och 137 enligt polismyndigheternas uppgifter. Uppgifterna är inte en neutral återgivning av hur många personer med en viss etnisk identitet, exempelvis som resande, som levde i Halland vid denna tid, utan bör i första hand användas som en källa till undersökningar av hur lokala myndigheter pekade ut individer som tattare.

5 "Tattarnas antal och levnadsförhållanden" 1945 s 382.

6 Tervonen 2010 s 81f, 247. Se dock s 89 för en intressant sammanställning av olika termer som användes för att benämna de grupper som teknikerna riktades mot.

7 Ohlsson al Fakir 2013a s 37-41. Ohlsson al Fakir har sökt inom tidsspannet 1900-1950 och använt sig av sökorden "tattare", "zigenare", "segenare", "lösdrivare", "krämare", och "vandringsfolk". Hon nämner inget om eventuella av variationer av sökorden, exempelvis genom böjningar.

8 År 1951 är slutår eftersom inga protokoll efter detta år transkriberas i databasen.

efter orden "tattare", "skojare", "tavringar" och "kältringar".⁹ Varje sökning har varierats genom olika stavningsformer och böjningar. Exempelvis har sökningar på ordet "tattare" också gjorts i former som "tatare", "tartare", "tattarna", "tattarnas", "tattarfamiljer", och så vidare.¹⁰ Jag har dessutom gått igenom åren 1880-1924 i de så kallade ekonomidiarier som fördes av den halländska länsstyrelsen, dit kommunerna förväntades skicka in uppgifter om vitesförbud för ratificering (efter 1924 har jag inte hittat några vitesförbud). Jag har där funnit uppgifter om tre beslut om kommunala makttekniker som jag inte hittat i SLDB.

De resultat som jag presenterar i detta kapitel avser endast tekniker som var avsedda att riktas kollektivt mot alla personer som kommunalstämmorna utpekade som tattare. Frågor om huruvida enskilda utpekade individer har diskriminerats vid exempelvis beslut om fattigvårdsunderstöd eller omhändertagande av barn ligger utanför avhandlingens ramar.¹¹

9 Exempel på dialektala synonymer till termen tattare finns i Bergstrand 1942 s 114, 123, 128; Hazell 2011 s 550-569. I de protokoll jag har fått fram genom mina sökningar är "tattare" den vanligaste termen, men fram till och med 1902 har jag också funnit vardera sju fall av uttrycken "kältring" och "krämare" samt ett fall av "skojare". "Tavringar" har jag inte funnit något fall av. Att kommunerna själva ansåg att de ovan nämnda uttrycken var synonyma med termen "tattare" visas exempelvis av SLDB Fagered 17/12 1880 ("Kringstrykande tattare eller SåKallade Kältringar"), Sibbarp 15/3 1882 ("kringstrykande skojare eller tatare"), Stråvalla 16/6 1884 ("s.k. krämare eller tartarer"). Under 1900-talets första decennier förefaller det, vilket Miika Tervonen har visat, som att den äldre floran av synonymer och dialektala former alltmer ersattes med termen tattare i protokollen. Se Tervonen 2010 s 89.

10 Min genomgång gjordes 31/3-29/4 2010 och resultaten publicerades i förkortad version i Ericsson 2010, senare även i Ericsson 2012. Ohlsson al Fakir och jag har studerat samma material och kommit till liknande resultat genom av varandra oberoende undersökningar, men det är värt att notera att vi har gått till väga på delvis olika sätt. Bortsett från skillnaderna i undersökningsperiod och stavningsvarianter har Ohlsson al Fakir exempelvis sökt på ordet "vandringfolk", ett bra val av (ett halländskt dialektalt) sökord som jag också borde använt mig av. Att hon sökt på ordet "zigenare" medan jag inte gjort det beror på det skilda syftet med våra respektive studier. Ohlsson al Fakir har undersökt svenska kyrkans agerande mot romer, och den termen inkluderar i hennes rapport personer som pekades ut som zigenare. Jag undersöker tattarfrågan, alltså åtgärder mot personer som pekades ut med andra termer än "zigenare".

11 I vissa fall kan sådan diskriminering dock beläggas i mitt material. Se SLDB Träslöv 4/6 1883 samt Gällared 29/1 1888 där enskilda utpekade personer nekas hemortsrätt respektive omhändertas av polis som lösdrivare. Jag har letat efter, men inte funnit, några entydiga belegg för att kommunalstämmor varit inblandade i försök att driva iväg utpekade familjer med våld. Däremot är det inte lätt att veta vad som avsågs när kommunalstämman i Onsala år 1920 sände tre förtroendevalda till en nyligen inflyttad utpekad familj med uppdraget att "på grund af de obehagliga konsekvenser ett sådant förhållande för kommunens vidkommande lätteligen kunde få [...] omedelbart vidtaga de åtgärder, som af omnämna [sic] förhållande påkallas". Inget antyder egentligen något våldsutövande men målet med besöket förefaller ha varit att på något sätt få familjen att flytta.

Vitesförbud

Vitesförbuden var den maktteknik som kommunerna oftast använde. Makttekniken var inte unik för Halland och den började inte användas först år 1880. Även om det saknas systematiska studier av tiden dessförinnan går det att konstatera att olika former av vitesförbud, riktade mot personer utpekade som tattare eller mot andra grupper som kommunerna såg som icke önskvärda, förekom i Sverige tidigare under 1800-talet och i Halland och Västergötland redan under 1700-talet.¹² Som framgick i kapitel 2 förekom tekniken även i Finland under 1800-talet. I Norge har hysningsförbud mot personer utpekade som "tater" en ännu äldre historia än så, även om de exempel jag funnit därifrån inte är från den lokala politiska nivån utan från rikslagsstiftning under 1600- och 1700-talen.¹³

De vitesförbud jag har funnit hade tre former. *Hysningsförbud*, alltså förbud mot att låta utpekade personer vistas på gårdar inom kommunen, var vanligast med 43 fall under åren 1880-1923. Hysningsförbuden kombinerades ibland med *allmoseförbud*, alltså förbud mot att skänka matvaror eller andra förnödenheter. I ett fall utfärdade en kommun dessutom ett kraftfullt *förbud mot att sälja fastigheter* till utpekade personer.¹⁴ Vissa kommuner utfärdade flera vitesförbud vid skilda tidpunkter, vilket gör att antalet kommuner med vitesförbud är något färre än antalet beslut. Även efter en sådan omräkning framstår dock makttekniken som anmärkningsvärt utbredd: inte mindre än 34 kommuner, motsvarande en tredjedel av Hallands samtliga 103 kommuner, utfärdade under perioden 1880-1923 någon form av vitesförbud.¹⁵ Detta är en minimisiffra, eftersom protokollen från Halland ännu inte helt har transkriberats i SLDB.

12 Bergstrand 1942 s 13; Holt 2010 s 26f; Måwe 1958 s 317; Svensson 2005 s 201f. Sandén 2013 s 56 visar hur förbud mot att hysa "lösa" personer utfärdades i Linköping och Vadstena under 1500- och 1600-talen, vilket tyder på att makttekniken i sig har haft en lång kontinuitet även om de grupper som var tänkta att exkluderas delvis har skiftat under århundradena.

13 Minken 2009 s 321; Tervonen 2010 s 74, 146. För liknande förbud i andra europeiska länder under tidigmodern tid, se Liégeois 1998 s 89, 94.

14 LLU *Länsstyrelsen i Hallands län. Landskansliets arkiv t.o.m. ca 1900* A2a:253 Resolution 70 1897; B1a:143 Diarieanteckning om skrivelse från ordföranden i Fjärås kommunalstämma 31/12 1880; B2b:43 Diarieanteckning W40 1886; SLDB Vessige 23/10 1888 & 29/12 1884, Fagered 17/12 1880, 20/10 1882, 15/10 1895 & 29/1 1896, Sibbarp 15/3 1882, Ullared 23/10 1883, Färgaryd 18/12 1883, Årstad 22/10 1885, Älvsered 26/10 1886, 15/9 1889 & 28/9 1895, Älvsåker 27/12 1887 & 9/6 1895, Stråvalla 26/3 1888, Femsjö 31/10 1889, Valinge 18/3 1895, Karl Gustav 16/9 1895, Förlanda 26/10 1895, Träslöv 20/12 1895, Sällstorp 10/2 1896 & 31/3 1911, Tönnersjö 26/10 1897 & 12/2 1900, Gällared 27/3 1898, Gunnarp 17/12 1898, Frillesås 17/5 1899, Ölmevalla 27/6 1899, Våxtorp 12/5 1901 & 27/9 1923, Kinnared 28/12 1901, Torup 30/12 1901, Asige 22/12 1902, Källsjö 2/12 1904, Rolfstorp 25/2 1912, Tvååker 23/12 1912, Morup 30/12 1912, Vinberg 20/3 1913 (förbud mot att sälja fastigheter), Rävinge 27/10 1913, Slättåkra 26/4 1914. Det förekom att kommuner riktade uppmaningar till sina invånare att inte hysa eller ge allmosor till utpekade personer utan att utfärda viten. Se SLDB Frillesås 1/7 1890 & Drängsered 23/2 1906.

15 Härmed avses både lands- och stadskommuner samt köpingar och municipalsamhällen.

Alla uttalanden om förändring över tid i bör därför också göras med viss försiktighet. Vissa hypoteser framstår dock som rimliga. Det är inte otänkbart att kommunerna inspirerade varandra till att utfärda vitesförbud. Hypotesen får visst stöd av att Fagereds kommun år 1896 motiverade ett vitesförbud med att "flera kommuner rundtomkring genom liknande beslut börjat utestänga tattarna från sina områden".¹⁶ Den kan också bidra till att förklara att så många vitesförbud utfärdades under åren 1895-99. Däremot sjönk antalet drastiskt efter år 1914.¹⁷ Det är svårt att inte relatera den sjunkande siffran till den dom i Regeringsrätten som år 1915 olagligförklarade hysningsförbuden, något som kommer att diskuteras längre fram i kapitlet. Förklaringen är dock förmodligen mer komplicerad. Som jag senare kommer att visa vägrade länsstyrelsen i Halland konsekvent att ratificera hysningsförbuden, utan att kommunerna avstod från att utfärda dem. Att vitesförbud utfärdades så sent som år 1923, låt vara endast i ett fall, tyder också på att den territoriella exkluderingen hade en stark motståndskraft mot statliga försök att utmana den.¹⁸ En alternativ förklaring till vitesförbudens avtagande kan vara minskad geografisk rörlighet hos den utpekade gruppen, en process som diskuteras närmare i kapitel 7 och som under åren runt år 1920 resulterade i att en politik i tatarfrågan utvecklades också av stadskommunala myndigheter. Därmed kan man hypotetiskt tänka sig att kommunalstämmorna ansett sig ha allt färre skäl att utfärda hysningsförbud.

Riktad polisiär övervakning

Att utfärda vitesförbud var lätt, att kontrollera deras efterlevnad var svårare. Kontrollbehovet gav upphov till nya makttekniker som i viss mån också fungerade som ett sätt att utöva makt också över kommunens egna invånare.¹⁹ En teknik innebar att prästen från predikstolen offentligt räknade upp namnen på de personer som haft samröre med personer utpekade som tattare, en annan att belöningar gavs till angivare som avslöjade vilka invånare som bröt mot hysningsförbuden.²⁰

Den viktigaste tekniken för att kontrollera vitesförbudens efterlevnad var att välja "ordnings-" och "uppsyningsmän" eller att utse en "sockenpolis" med speciellt ansvar dels för att ingripa mot utpekade personer, dels för att hitta och ange invånare som hade samröre med dessa, alternativt att ge samma uppdrag till en redan

16 SLDB Fagered 29/1 1896.

17 Det enda fall jag har kunnat hitta av förslag om vitesförbud som avslagits på kommunalstämman är från denna period. Se SLDB Veddige 21/3 1924. Ingen motivering till avslaget angavs.

18 Det sista hysningsförbudet jag har funnit utfärdades i Våxtorp 1923. Se SLDB Våxtorp 27/9 1923.

19 Detta har uppmärksammats i Tervonen 2010 s 242f.

20 Belöningar för angiveri: SLDB Älvsåker 27/12 1887, Förlanda 29/12 1891, Förlanda 30/12 1893, Älvsered 28/9 1895, Förlanda 26/10 1895, Kinnared 28/12 1901. Offentligt utpekande: SLDB Vessige 29/12 1884, Vessige 26/10 1897, Gunnarp 17/12 1898, Gällared 18/12 1901, Kinnared 28/12 1901, Torup 30/12 1901, Drängsered 23/2 1906.

existerande polisstyrka. Jag kallar tekniken för *riktad polisiär övervakning*.²¹ I de fall uppdraget gick ut på att gripa personer skulle dessa därefter föras till fjärdings- eller länsman, ett förfaringsätt som antyder att man ansåg att de därefter skulle kunna behandlas i enlighet med försvarslöhetsstadga och lösdrivarlag.²² Formellt förankrades polisstyrkornas uppdrag oftast inte i några lagrum överhuvudtaget. I Älvsered 1889 beslutades kort och gott att när ”kringstrykande tater” kom till bygden skulle ”de som äro till sate att afskaffa dem [...] drifva dem ur Komunen [sic]”.²³

Jag har funnit fjorton fall av riktad polisiär övervakning, fördelade på tolv kommuner under åren 1884-1923.²⁴ Att döma av SLDB verkar tekniken ha varit som vanligast under åren före 1900. Det innebär att den sammanföll med den generella utbyggnaden av det kommunala polisväsendet i Halland under perioden 1880-1900. Vid denna tid inrättades sockenpolis i en lång rad kommuner, med övervakning av personer utpekade som lösdrivare som huvudsaklig arbetsuppgift.²⁵ Ibland verkar det till och med som att det var införandet av riktad polisiär övervakning som i sig drev fram utbyggnaden. I åtta av mina fjorton undersökta fall var kommunalstämornas beslut om åtgärder mot personer utpekade som tattare den direkta anledningen till att de överhuvudtaget införde sockenpolis.²⁶ Sambandet framhölls också under 1880-talet i yttranden från kronofogden i Varberg, som relaterade sockenpolisens utbyggnad till kommunernas vilja att övervaka såväl ”krämare” som ”vandringsfolket”, regionala uttryck som användes som synonymer till termen ”tattare”.²⁷

21 Makttekniken nämns kortfattat i Tervonen 2010 s 82.

22 Det är möjligt att kommunerna också ansåg sig utveckla en institution som de hade både rätt och plikt att inrätta enligt 1871 års fattigvårdsförordning. I SFS 1871:33 §§ 38-39 stadgades att kommunerna skulle utse ett ”behöfligt” antal ”tillsyningsmän” med uppgift att ”anhålla” personer som utövade bettleri. Miika Tervonen har i Tervonen 2010 s 81 föreslagit att 1871 års fattigvårdsförordning generellt kan ha ökat kommunernas möjligheter och vilja att använda makttekniker mot grupper utpekade som tattare. Tillsyningsmannainstitutionen fördes vidare i 1918 års fattigvårdslag, se SFS 1918:422 § 92 mom. 3.

23 SLDB Älvsered 25/9 1889.

24 SLDB Stråvalla 16/6 1884 & 26/3 1888, Älvsered 15/9 1889, Färgaryd 16/12 1889, Frillesås 1/7 1890, Årstad 20/12 1892, Valinge 18/3 1895, Älvsåker 9/6 1895, Karl Gustav 16/9 1895, Ölmevalla 27/6 1899, Våxtorp 12/5 1901, 27/9 1923 & 26/10 1923, Torup 30/12 1901.

25 Antalet kommuner med sockenpolis ökade under åren 1885-1900 från 27 till 36 men hade 1905 sjunkit till 33. Se KMBFB *Hallands län 1881-1885* s 16; *1886-1890* s 26; *1891-1895* s 20; *1896-1900* s 23; *1901-1905* s 33.

26 SLDB Stråvalla 16/6 1884, Färgaryd 16/12 1889, Frillesås 1/7 1889, Valinge 18/3 1895, Ölmevalla 27/6 1899, Våxtorp 12/5 1901 & 27/9 1923, Torup 30/12 1901. En liknande utveckling ägde 1830-1870 rum även i Tyskland. Där sammanföll begränsningar i rätten till fattigvård till lokalsamhällenas egna invånare med inrättandet av polisstyrkor med uppgift att övervaka och kontrollera fattiga gruppers rumsliga rörlighet. Se Lucassen 1998b s 80.

27 LLU *Länsstyrelsen i Hallands län. Landskansliets arkiv t.o.m. ca 1900* D1a:22 Utlåtande från kronofogden i Varbergs fogderi 1889 (”vandringsfolket”); D3ba:7 Femårsberättelse från kronofogden i Varbergs fogderi 26/6 1886 (”krämare”). Exempel på hur dessa uttryck använts som synonymer till termen tattare finns i Bergstrand 1942 s 123; Hazell 2011 s 558, 568; Tervonen 2010 s 89.

Fastighetsköp

Efter sekelskiftet verkar vitesförbuden och den riktade polisiära övervakningen, att döma av SLDB, ha blivit något mindre vanliga. Nu började några kommuner att också använda en mer direkt metod för att hindra inflyttning av utpekade personer (även om det på grund av luckorna i databasen inte går att utesluta att tekniken kan ha använts också tidigare). Tekniken innebar att kommunen använde skattemedel för att köpa hus som annars skulle ha sålts till personer utpekade som tattare.²⁸ I vissa fall köpte kommunerna fastigheter direkt från nyinflyttade utpekade familjer. Därefter såldes fastigheterna vidare till andra köpare eller revs ner för att definitivt omöjliggöra framtida inflyttning. Jag har hittat sex sådana köp eller husrivningar i sex kommuner under tidsperioden 1904-41.²⁹

Kanske kan fastighetsköpen sättas i samband med ökande bofasthet bland personer som utpekades som tattare.³⁰ Från 1800-talets slut och fram till 1900-talets början växte det på vissa platser i Sverige fram bosättningar som av omgivningen nedsättande kallades för "tattarstäder". De var ofta belägna i kommunernas utkanter eller vid läns- och riksgränser, och på en del av dessa platser vet vi att det bodde familjer ur det svenska resandefolket.³¹ Vid ett tillfälle motiverades ett halländskt fastighetsköp av kommunens strävan att motverka denna typ av bebyggelse. När kommunalstämman i Gunnarp år 1905 köpte ett stycke mark som brukades av en person omnämnd som tattare motiverade man uttryckligen affären med att man ville "förekomma att en tattarestad bygges."³² I andra fall motiverades fastighetsköpen med argumentet att, som i Veddige 1924, kommunen ville undvika de "oerhörda fattigvårdsomkostnader" som inflyttning av utpekade familjer påstods kunna leda till.³³ Exemplet visar hur nära sammankopplade de kommunala maktteknikerna var

28 Tervonen 2010 s 246f, som uppmärksammat tekniken, skriver om "'preventive' public purchases of plots and houses".

29 SLDB Gunnarp 14/5 1905, Träslöv 18/9 1911, Rolfstorp 25/2 1912, Södra Unnaryd 29/9 1923, Veddige 10/7 1924, Gällared 28/10 1941. I Gällared år 1941 gick köpet till på ett ovanligt sätt. Kommunalfullmäktiges ordförande hade upptäckt att en fastighet inom kommunen "hade försålts till tattare". Han använde då sina egna pengar för att "få köpet att återgå" och köpte därefter själv fastigheten. Ordföranden överlät sedan till kommunalfullmäktige att avgöra till vem fastigheten skulle säljas vidare. Fullmäktige fattade beslut i frågan och beslöt även att tilldela ordföranden 50 kronor som ersättning för de kringkostnader han haft för fastighetsaffärerna.

30 Lindholm 1995 s 85-87, 93 har visat hur svenska resandefamiljer vid denna tid tvingades finna nya ekonomiska nischer för sin försörjning. "Resande" och "tattare" är förvisso inte samma termer, men vi har skäl att anta att ekonomiska strukturförändringar under perioden drabbade alla personer som ägnade sig åt exempelvis kringresande handel, oavsett om dessa identifierade sig som resande eller inte. Se även Tervonen 2010 s 40, 51, 84, 228f, 233, 237f, 243f, 264.

31 Andersson 2008a; Bergstrand 1942 s 102; Eivergård 2006 s 38-40; Hazell 2011 s 225-248; Lidman 1972 s 152-154; Lihammer 2011 s 53-63; Rosén 2007 s 62; Sannerstedt 2011. Jämför forskning om liknande utkantsbebyggelser bland fattiga grupper i Skåne i enskiftets spår tidigare under 1800-talet: Petersson 1983 s 189, 233f, 241-243; Svensson 2005 s 207-211.

32 SLDB Gunnarp 14/5 1905.

33 SLDB Veddige 10/7 1924, jämför Rolfstorp 25/2 1912.

med den territoriella exkluderingen, där det överordnade målet hela tiden var att förhindra närvaro av personer som ansågs innebära ekonomiska utgifter.

Maktteknikernas osäkra effektivitet och paradoxala följder

Frågan om med vilken grad av effektivitet de exkluderande maktteknikerna kunde utövas i små och resurssvaga landsbygdskommuner är inte lätt att besvara. Samtida uttalanden pekar i olika riktningar. En kronofogde ansåg år 1889 att sockenpolisen bidrog till att personer utpekade som tattare inte längre genomkorsade fögderiet lika ofta som tidigare.³⁴ Länsstyrelsen betraktade däremot resultatet av dess arbete som "föga nämnvärdt".³⁵ Förmodligen innebar den kommunala diskrimineringen, tillsammans med de omfattande ekonomiska strukturförvandlingarna under decennierna runt sekelskiftet 1900, en ökad press på familjer utpekade som tattare till ökad urbanisering och övergivande av gamla ekonomiska näringar.³⁶

Teknikerna präglades inte bara av osäker effektivitet. De var också kortsiktiga. Det gick att driva ut en familj ur kommunen, men resultatet blev oundvikligen att familjen förpassades till en annan kommun, som i sin tur drev den vidare till nästa. Därmed skapades en spiraleffekt där varje enskild kommuns agerande drev fram ett liknande agerande i andra kommuner.³⁷ Denna paradox i den territoriella exkluderingen kom vid 1800-talets slut att utsättas för kritik och anföras som ett argument för andra makttekniker, något jag studerar närmare i kapitel 4.

Hysningsförbuden i mötet med statsmakten

Hysningsförbuden, som var den absolut vanligaste kommunala makttekniken, ägde inte laga kraft förrän de ratificerats av länsstyrelsen.³⁸ Jag kommer i detta avsnitt att göra en systematisk genomgång av hur länsstyrelsen i Halland resonerade i sina ratificeringsbeslut. På så sätt kan jag studera vad som hände när tatarfrågan fördes över från en lokal nivå som präglades av den territoriella exkluderingen till en statlig nivå där den maktrationaliteten inte nödvändigtvis dominerade.

Att makttekniken användes så sent som år 1923 är, som nämnts tidigare, i sig intressant. År 1915 blev hysningsförbud mot personer utpekade som tattare nämligen förklarade som olagliga genom en prejudicerande dom i Regeringsrätten.

34 LLU *Länsstyrelsen i Hallands län. Landskansliets arkiv t.o.m. ca 1900* D1a:22 Utlåtande från kronofogden i Varbergs fögderi 15/1 1889.

35 KMBFB *Hallands län 1891-1895* s 21; 1896-1900 s 23.

36 Se för en liknande tolkning Tervonen 2010 s 235, 245, 256.

37 Liknande paradoxer har uppmärksammats i Bancroft 2005 s 167; Liégeois 1998 s 104; Tervonen 2010 s 51, 241, 263.

38 *SFS 1862:13* §§ 7, 74.

Regeringsrätten tog ställning till ett förbud utfärdat av Lerbo kommun i Södermanlands län, där vite utfärdats för den som hyste "tattare och dylika" över natten. Kommunen försvarade vitet med att "kringstrykare" åstadkommit "förargelse" och "obehag" i bygden, men också med motiveringen att kommunen orsakats "skada i ekonomiskt afseende". Mot detta hade länsstyrelsen kortfattat invänt att förbudet inte avsåg "sådant förhållande, som utgör föremål för kommunala ordningsstadgar" och betraktade det som "öfverskridande kommunalstämmans befogenhet".³⁹ Inte heller Regeringsrätten angav några närmare skäl till sin dom, utan konstaterade bara att man inte sett någon anledning att upphäva länsstyrelsens ratificeringsavslag.⁴⁰

Min genomgång av länsstyrelsens prövning av kommunernas vitesförbud visar att förbuden åtminstone i Halland betraktades som olagliga redan innan år 1915.⁴¹ Genomgången visar också att de flesta kommuner aldrig ens sände in sina beslut för ratificering. Under perioden 1880-1923 utfärdades minst 43 hysningsförbud i länet, men bara 12 av dessa överlämnades till prövning hos länsstyrelsen. Inte ett enda av dessa 12 förbud ansåg sig länsstyrelsen kunna godkänna.⁴²

Ibland motiverade länsstyrelsen sitt avslagsbeslut genom att fokusera på hysningsförbudens formalia. Här anfördes dels teknikaliteter som att kommunen stadgat att vitena skulle tillfalla kommunens fattigkassa, vilket de enligt lagen inte fick göra, dels argumentet att det redan fanns en nationell lösdriagarlagstiftning som innehöll makttekniker som kommunerna borde kunna använda istället för att utfärda lokala särbestämmelser.⁴³ I andra fall ifrågasatte länsstyrelsen hysningsförbudens rättssäkerhet. Det vore orimligt, menade länsstyrelsen, att utfärda bestämmelser som i värsta fall kunde leda till att nödställda personer dog av svält och köld eller som straffade invånare som i nödsituationer räddade andra människors liv.⁴⁴ Slutligen lyfte

39 RA *Civildepartementet I* Konseljakt 16/10 1915 nr 6 Protokollsutdrag från kommunalstämman i Lerbo 25/10 1914 & 24/1 1915, Resolution av länsstyrelsen i Södermanlands län 4/12 1914 (avskrift).

40 *Regeringsrättens årsbok 1915* s C34.

41 Det arkivmaterial jag har gått igenom för åren 1880-1923 är LLU *Länsstyrelsen i Halland län. Landskansliets arkiv t.o.m. ca 1900* Serie B2b (ekonomidiarier) samt serie B1a (diarier över inkommande brev) för kompletterande stickprovskontroller; LLU, *Länsstyrelsen i Hallands län. Landskansliets arkiv fr.o.m. ca 1900* Serie B3 (ekonomidiarier).

42 LLU *Länsstyrelsen i Hallands län. Landskansliets arkiv t.o.m. ca 1900* A2a:250 Resolution 136 1896; A2a:253 Resolution 70 1897; A2a:264 Resolution 431 1899; A2a:266 Resolution 188 1900; A2a:270 Resolution 208 1901; A2a:278 Resolution 154 1903; B1a:143 Diarieanteckning om skrivelse från ordföranden i Fjärås kommunalstämma 31/12 1880; B2b:43 Diarieanteckning W40 & Å1 1886; B2b:48 Diarieanteckning 354 & 368 1895; LLU *Länsstyrelsen i Hallands län. Landskansliets arkiv fr.o.m. ca 1900* A3a:39 Resolution 445 1914.

43 LLU *Länsstyrelsen i Hallands län. Landskansliets arkiv t.o.m. ca 1900* A2a:253 Resolution 70 1897; A2a:270 Resolution 208 1901; B1a:143 Diarieanteckning om skrivelse från ordföranden i Fjärås kommunalstämma 31/12 1880; B2b:43 Diarieanteckning W40 & Å1 1886.

44 LLU *Länsstyrelsen i Hallands län. Landskansliets arkiv t.o.m. ca 1900* A2a:264 Resolution 431 1899; A2a:270 Resolution 208 1901; A2a:278 Resolution 154 1903; B2b:48 Diarieanteckning 354 & 368 1895; LLU *Länsstyrelsen i Hallands län. Landskansliets arkiv fr.o.m. ca 1900* A3a:39 Resolution 445 1914.

länsstyrelsen upp den särskiljningsproblematik förbuden kunde ge upphov till, och betonade att uttryck som "tattare" eller det dialektala "kältring" var så vaga och obestämda att det var omöjligt att avgöra vilka personer som skulle räknas till dessa grupper.⁴⁵ I bedömningen av ett vitesförbud från Förlanda år 1895 skrev länsstyrelsen att "tillförlitlig ledning icke heller kan erhållas af allmänna språkbruket", och poängterade därmed att problemet inte handlade om att de kommunala besluten saknade definitioner utan att det överhuvudtaget inte fanns något objektivt sätt att avgöra vem som borde räknas till den utpekade gruppen.⁴⁶ Särskiljningsproblematiken blev med andra ord ett centralt dilemma när tattarfrågan lyftes upp till en statlig myndighet som länsstyrelsen. Huruvida samma problematik uppfattades som viktigt också på den kommunala nivån, och hur den i så fall hanterades, diskuteras längre fram i kapitlet.

Det är utifrån ratificeringsbesluten svårt att uttala sig om hur länsstyrelsen själv betraktade tattarfrågan. Det var enligt lagen inte heller myndighetens uppgift att uttala sig om vad den ansåg borde göras eller föreslå ändringar i de kommunala besluten, utan bara att antingen godkänna eller avslå dem.⁴⁷ Vad som kan konstateras är att länsstyrelsen ställde sig avståndstagande till den territoriella exkluderingen och dess makttekniker, som alltså mötte ett konsekvent motstånd när den konfronterades med den högsta regionala statliga myndigheten. Samtidigt kan det ifrågasättas vilken betydelse avslagen fick för kommunernas politik. Länsstyrelsen hade inga sanktionsmöjligheter mot kommuner som ignorerade dess beslut. De ständiga avslagen hindrade uppenbarligen inte kommunerna från att gång på gång utfärda nya hysningsförbud. Inte heller verkar de kommuner som fick avslag ha tillmätt detta alltför stor vikt. I ett enda fall har jag funnit exempel på att en kommun inte nöjt sig med länsstyrelsens beslut. I Fagered utfärdades år 1895 ett hysnings- och allmoseförbud som länsstyrelsen vägrade godkänna med argumentet att förbudet skulle kunna drabba också "i nödställd belägenhet varande lösdrifvare [...] eller kramhandlare". Kommunen omformulerade då förbudet och lade till en punkt om att det inte skulle omfatta gåvor eller husrum åt personer som verkligen var nödställda. Länsstyrelsen avlog emellertid förbudet ytterligare en gång, nu med den svårtydbara motiveringen att det "uppenbarligen skulle vara förenadt med svårigheter" att tillämpa det.⁴⁸

45 LLU Länsstyrelsen i Hallands län. Landskansliets arkiv t.o.m. ca 1900 A2a:264 Resolution 431 1899; A2a:266 Resolution 188 1900; A2a:270 Resolution 208 1901; A2a:278 Resolution 154 1903; B2b:48 Diarieanteckning 354 1895; LLU Länsstyrelsen i Hallands län. Landskansliets arkiv fr.o.m. ca 1900 A3a:39 Resolution 445 1914.

46 LLU Länsstyrelsen i Hallands län. Landskansliets arkiv t.o.m. ca 1900 B2b:48 Diarieanteckning 354 1895.

47 SFS 1862:13 § 74.

48 SLDB Fagered 15/10 1895 & 29/1 1896; LLU Länsstyrelsen i Hallands län. Landskansliets arkiv t.o.m. ca 1900 A2a:250 Resolution 136 1896; B2b:48 Diarieanteckning 368 1895.

1800-talets kommuner var vana vid att själva fatta beslut om många frågor och befann sig delvis i ett offentlighetens mellanrum, med Harald Gustafssons ord "utan självklar placering i det ökade avståndet mellan statligt och privat".⁴⁹ Det kan till någon del förklara kommunernas bristande respekt för länsstyrelsens beslut.⁵⁰ Mötet mellan de halländska kommunerna och statsmakten visar i detta avseende också likheter med situationen i Finland vid samma tid. Där utfärdades under 1800-talets slut kommunala hysningsförbud riktade både mot kringvandrande familjer utpekade som zigenare och de personer som hyste dem. Även i Finland var det vanligt att statliga myndigheter vägrade godkänna hysningsförbud och andra särbestämmelser med motiveringen att det redan existerade en generell lösdrivarlagstiftning.⁵¹

Halländska särskiljningsprocesser

Vad menade deltagarna på kommunalstämmorna med termer som "tattare", eller de i vissa fall förekommande dialektala uttrycken "kältringar", "krämare" och "skojare"? Hur avgränsades de, och vilka egenskaper tillskrevs de personer som pekades ut med hjälp av termerna? Två särskiljningsgrunder var mycket vanligt förekommande i protokollen under hela undersökningsperioden. De byggdes upp runt begreppen "lösdriveri" och "arbete", och jag kommer att diskutera dem var och en för sig även om de har många beröringspunkter.⁵²

Gränsen mellan termerna "tattare" och "lösdriverare"

En särskiljningsgrund som användes så ofta att det är svårt att hitta protokoll där den saknas, var betoningen av de utpekade personernas kringresande levnadssätt eller med ett vanligt förekommande och negativt värderande ord "kringstrykande".⁵³ I ungefär

49 Gustafsson 1989 s 30, 36.

50 Exempel på hur kommuner vidtog exkluderande makttekniker trots länsstyrelsens uttalade motstånd finns också från tidigare under 1800-talet. Se Petersson 1983 s 201-207; Svensson 2005 s 194f, 206.

51 Tervonen 2010 s 74f, 146.

52 I tidigare forskning, främst Montesino Parra 2002 s 33, 77f, 95-97, har 1800-talets slut betecknats som en tid då termerna tattare och zigenare allt mer separerades. I ett protokoll i SLDB, från Träslöv 4/6 1883, förefaller termerna ha använts nästan synonymt. En person påstods där "föra ett Zigenarelikt lif" men beskrevs även som "tattare". Därefter förekommer inga sammankopplingar, vilket ger visst stöd åt Montesinos resultat. Å andra sidan har jag bara funnit ett enda protokoll där gränser uttryckligen drogs mellan termerna, se SLDB Tvååker 23/12 1912. Slutsatser bör därför dras med försiktighet.

53 SLDB Fagered 17/12 1880, 20/10 1882 & 29/1 1896, Sibbarp 15/3 1882, Färgaryd 18/12 1883, 6/5 1886 & 16/12 1889, Älvsered 26/10 1886, 15/9 1889 & 28/9 1895, Gällared 29/1 1888, 27/3 1898 & 18/12 1901, Stråvalla 26/3 1888, Frillesås 1/7 1890, 17/5 1899 & 28/7 1899, Sällstorp

en tredjedel av samtliga undersökta protokoll omtalades de utpekade dessutom i samband med att kommunalstämman fattade beslut som riktades också mot andra kringresande grupper, Vitesförbud utfärdades exempelvis för hysande av "kringstrykande personer *eller* så kallade tattare", och i ett annat fall diskuterades "kringstrykande, försvarslösa personer, *synnerligast* s.k. tattare" (mina kursiveringar).⁵⁴ Termerna "tattare" och "lösdrivare" kan i vissa fall till och med vara svåra att separera från varandra. I Fagered 1895 genomfördes sammankopplingen fullt ut. Där slog kommunalstämman uttryckligen fast att "tattare" och "lösdrivare" innebar samma sak, och beslutade att "med tattare menas kringstrykare, som ej kunna förete frejdbetyg".⁵⁵

Att kommunerna drog en så oklar gräns mellan de grupper de pekade ut som tattare och som lösdrivare hängde samman med det bakomliggande motivet till deras politiska beslut. I den territoriella exkluderingens maktrationalitet var det övergripande målet att förhindra närvaro av alla grupper som påstods utgöra en risk för ekonomiska kostnader. Något mer detaljerat vetande behövde inte produceras. De beslut som riktades mot de personer som kommunerna pekade ut som tattare måste därför i någon mån ses som en del av den exkluderande kommunalpolitik som riktades mot i stort sett alla kringresande, fattiga grupper. I flera protokoll särskiljdes också de människor som kommunalstämmorna pekade ut genom påståenden om att de ofta uppbar fattigvårdsunderstöd eller tiggde.⁵⁶

Det innebär inte att kommunalstämmorna generellt använde termerna "tattare" och "lösdrivare" på exakt samma sätt. Det fanns en särskiljningsgrund som användes exklusivt mot de personer som kommunerna pekade ut som tattare, nämligen påståendet att deras kringresande var organiserat i familjeform.⁵⁷ Det var på inget sätt ovanligt att människor vandrade omkring utan fast bostadsort på den svenska

10/2 1896, Tönnersjö 26/10 1897, Rävinge 14/10 1900, Våxtorp 12/5 1901 & 27/9 1923, Träslöv 18/11 1902, Asige 22/12 1902, Drängsered 23/2 1906, Tvååker 23/12 1912, Slättåkra 26/4 1914.

54 SLDB Fagered 20/10 1882, Frillesås 1/7 1890. Se även Färgaryd 18/12 1883, 6/5 1886, 16/12 1889 & 17/2 1915, Stråvalla 16/6 1884 & 26/3 1888, Årstad 22/10 1885, Morup 9/5 1886, Gällared 29/1 1888, 27/3 1898 & 18/12 1901, Femsjö 31/10 1889, Förlanda 29/12 1891 & 30/12 1893, Laholms stad 29/6 1892, Halmstad 8/12 1892, Femsjö 28/8 1893, Valinge 18/3 1895, Karl Gustav 16/9 1895, Träslöv 20/12 1895 & 18/9 1911, Torup 30/12 1901 & 24/9 1916, Slättåkra 26/4 1914, Våxtorp 27/9 1923 & 26/10 1923.

55 SLDB Fagered 15/10 1895.

56 Rädsla för utgifter i form av fattigvård: SLDB Femsjö 28/8 1893, Valinge 18/3 1895, Rolfstorp 25/2 1912, Veddige 10/7 1924. Rädsla för utgifter genom tiggeri: SLDB Fagered 20/10 1882, Stråvalla 16/6 1884 & 26/3 1888, Färgaryd 16/12 1889, Frillesås 1/7 1890, Femsjö 28/8 1893, Förlanda 30/12 1893, Valinge 18/3 1895, Karl Gustav 16/9 1895, Tönnersjö 26/10 1897, Ölmevalla 27/6 1899, Träslöv 18/11 1902, Stafsinge 10/12 1902, Vinberg 13/12 1902, Asige 22/12 1902, Hishult 25/2 1903, Drängsered 23/2 1906, Sällstorp 30/12 1910, Rolfstorp 1912, Tvååker 23/12 1912.

57 SLDB Valinge 18/3 1895, Våxtorp 12/5 1901, Gällared 18/12 1901, Rolfstorp 25/2 1912, Onsala 17/2 1920, Veddige 10/7 1924.

landsbygden under decennierna runt sekelskiftet 1900. Men alla dessa landsbygdens rörliga grupper, oavsett om det gällde de sista kringvandrande gesällerna, arbetslösa industriarbetare eller människor som särskiljdes med termen "luffare" utgjordes av enskilda individer.⁵⁸ Benämningen tattare användes, åtminstone på de kommunalstämmor jag har undersökt, i första hand för att särskilja familjer som praktiserade ett geografiskt rörligt levnadssätt över generationsgränserna.

Föreställningar om det oriktiga arbetet

Miika Tervonen skriver att "legitimate local status" i de nordiska agrarsamhällena baserades på långsiktigt ägande och brukande av jord eller på att man ingick i en anställningsrelation med någon som gjorde det.⁵⁹ De ekonomiska verksamheter som personer utpekade som tattare i de undersökta protokollen påstods ägna sig åt, exempelvis kringresande handel och hantverk, hade alla det gemensamt att de varken innebar lantbruksproduktion eller ett anställningsförhållande (vare sig i form av en husbonde-tjänstefolkrelation eller i en kapitalistisk lönearbetesrelation). De undersökta protokollen innehåller också flera negativt värderande omdömen om de utpekade personernas ekonomiska verksamheter, och begreppet "arbete" var centralt i särskiljningsprocessen. Så påstod exempelvis kommunalstämman i Drängsered 1906 att "de så kallade tattarne" var en grupp som

till större delen utgöres af ungt och arbetskraftigt folk, men som istället för att arbeta, draga omkring från gård till gård, medförande ett större eller mindre antal hästar och hundar och uppehållande sig genom bettleri och på flere andra mindre passande sätt.⁶⁰

Protokoll av detta slag bör givetvis inte ses som en neutral katalog över vilka ekonomiska aktiviteter som utpekade personer verkligen ägnade sig åt. De kan däremot användas för att studera hur kommunalstämmorna tilldelade vissa aktiviteter status som arbete, och därmed också vissa aktiviteter status som icke-arbete eller som oriktigt arbete. När de gjorde det byggde de vidare på den arbetsnorm med lång kontinuitet i svensk socialpolitik som jag diskuterade i kapitel 2. Det var närvaron av denna norm som gjorde det möjligt för kommunalstämman i Våxtorp att 1901 på en och samma gång påstå att personer utpekade som tattare bedrev handel med lerkärl och bleckplåtsprodukter *och* var "sysslösa".⁶¹ Kringresande handel av sådant slag var onekligen en ekonomisk aktivitet, men tilldelades inte status som arbete av kommunalstämman.

58 Fougner 1984; Gregersen 2013; Wallentin 1989.

59 Tervonen 2010 s 42.

60 SLDB Drängsered 23/2 1906.

61 SLDB Våxtorp 12/5 1901. Uttalanden av samma skenbart paradoxala slag har också analyserats i Ericsson 2013b.

Ett vanligt sätt att fränkänna ekonomiska aktiviteter sådan status var genom att påstå att de utpekade personerna försörjde sig genom tiggeri, eller att deras handel och hantverk var ett maskerat tiggeri. Sådana påståenden förekommer i en stor del av protokollen.⁶² Som Miika Tervonen har påpekat är det omöjligt att ge en objektiv eller tidsmässigt obunden definition av begreppet "tiggeri". Olika sätt att försörja sig har betraktats som tiggeri i olika tider.⁶³ Vad de halländska protokollen berättar om är alltså inte primärt vad de utpekade personerna verkligen ägnade sig åt, utan vad kommunalstämmorna betraktade som tiggeri. Här skapade kommunernas föreställningar om det oriktiga arbetet en logik där *alla* ekonomiska aktiviteter som förknippades med de utpekade personerna automatiskt tolkades som maskerat tiggeri eftersom de, enligt kommunalstämmorna, inte kunde räknas som ett riktigt arbete. Det var en viktig del av särskiljningen, och den hade stor potential att legitimera exkluderande politiska beslut.

Särskiljning utan rasifiering?

År 1903 gav kommunalstämman i Hishult följande beskrivning av de personer som i protokollet pekades ut som tattare och påstods "hemsöka" trakten:

[...] Som med En, stundom två hästar förespända en vagn merändels fullsatt med en del illa vårdade minderåriga barn och några fullväxta fult [sic] arbetsföra personer af båda könen, vid hvarje gård göra de påhälsning, och för att kringå lagen försöka de utbjuda lerkärl till försäljning, men derefter börja de med betleri [sic] både tvinga och packa [sic] sig till foder och matvaror ja alt [sic] möjligt [...].⁶⁴

Beskrivningen innehåller flera viktiga beståndsdelar i de halländska kommunernas särskiljning. Benämningen tattare användes om familjer vilkas ekonomiska aktiviteter inte betraktades som ett riktigt arbete, och som var geografiskt rörliga på ett sätt som kommunalstämmorna såg som problematiskt.

Andra tänkbara särskiljningsgrunder var däremot frånvarande i protokollen. De innehåller till exempel ingen särskiljning där de grupper som pekas ut som tattare tillskrivs fenotypiska, genetiska eller biologiska egenskaper. Särskiljningen har inte

62 SLDB Fagered 20/10 1882, Stråvalla 16/6 1884 & 26/3 1888, Färgaryd 16/12 1889, Frillesås 1/7 1890, Femsjö 28/8 1893, Förlanda 30/12 1893, Valinge 18/3 1895, Karl Gustav 16/9 1895, Tönnersjö 26/10 1897, Ölmevalla 27/6 1899, Våxtorp 12/5 1901, Träslöv 18/11 1902, Stafsinge 10/12 1902, Vinberg 13/12 1902, Asige 22/12 1902, Hishult 25/2 1903, Drängsered 23/2 1906, Sällstorp 30/12 1910, Rolfstorp 25/2 1912, Tvååker 23/12 1912.

63 Tervonen 2010 s 54. Liknande hos Minken 2009 s 271.

64 SLDB Hishult 25/2 1903.

tagit formen av rasifiering, så som begreppet definierats i denna avhandling.⁶⁵ Inte heller innehåller protokollen några försök att definiera den utpekade gruppen i relationen till begrepp som "svenskhet" eller "nation". När protokollen vid ett par tillfällen innehåller uttrycket "folk" skedde detta på ett sätt som antyder att termen snarast syftade på en avgränsad grupp av människor i allmänhet (på samma sätt som man exempelvis kan tala om "tjänstefolk").⁶⁶

En "tattarfråga" var onekligen etablerad som ett politiskt projekt i Halland redan under 1800-talets två sista decennier. Men projektet hade inte sin upprinnelse vare sig i nationalism eller rasbiologiskt tänkande – två faktorer som ofta framhållits som förklaringar till tattarfrågans framväxt i tidigare forskning.⁶⁷ Det växte istället fram ur de små kommunernas strävan att driva iväg alla människor som de såg som ekonomiskt kostsamma. Mina resultat stöder i detta avseende Norma Montesinos slutsatser om det sena 1800-talets lösdriveri- och fattigdomsdebatt som en viktig bakgrund till tattarfrågan, även om min undersökning visar att den var ett projekt som åtminstone inledningsvis formulerades inom den lokala kommunalpolitiken snarare än av statsmakten.⁶⁸

I ett ännu vidare perspektiv bör den halländska politiken kanske till och med ses som en utlöpare till en exkluderande politik som bedrevs i stora delar av nordvästra Europa ända sedan åtminstone 1500-talet, där exkluderingen ofta riktades mot just kringresande familjer som i flera generationer utförde vissa ekonomiska aktiviteter.⁶⁹ Att tonvikten i den halländska särskiljningen låg på just ekonomiska och sociala relationer antyds ytterligare av att kommunalstämman i Gällared år 1898 kunde använda ett ord som "klass" om den grupp som då pekades ut som tattare. Uttrycket ska i detta fall givetvis inte tolkas i någon marxistisk eller socialvetenskaplig mening, utan snarare som syftande på en "grupp av människor med gemensamma egenskaper", en innebörd som klassbegreppet enligt historikern Ulrika Holgersson fortfarande vid 1800-talets slut kunde ha.⁷⁰

De ekonomiska och sociala särskiljningsgrunder varpå människor pekades ut som tattare var dock långtifrån exakta. Tvärtom var viktiga termer som "arbete" och "lösdriveri" öppna för olika tolkningar. Det innebär inte att kommunerna använde

65 Det utesluter givetvis inte att kommunalstämmans aktörer kan ha rasifierat den utpekade gruppen i andra sammanhang, men det var inte den typen av särskiljning som de använde för att motivera politiska beslut i de undersökta protokollen.

66 Se exempelvis SLDB Kinnared 28/12 1901 ("för att stäffa Tattarnes framfart, stadga Sex kronors böter för den, som lämnar hus åt dylikt folk"), Drängsered 23/2 1906 ("de så kallade tattarne hvilka till större delen utgöres af ungt och arbetskraftigt folk").

67 Se diskussionen av tidigare forskning i kapitel 1.

68 Montesino Parra 2002 s 88-102; liknande i Ohlsson al Fakir 2013a s 10, 23.

69 Se exempelvis Lucassen 1998a; Stuart 1999.

70 SLDB Gällared 27/3 1898; Holgersson 2005 s 295f. Liknande exempel på att personer utpekade som tattare vid 1800-talets slut kunde omtalas som en "klass" finns hos Tervonen 2010 s 221f. Håkan Blomqvist har visat att klasstermen också kunde användas i antisemitiska tidningstexter om judar under 1850-talet, se Blomqvist 2006 s 267.

termen tattare hur som helst, men dess innebörd var varken låst eller fixerad. Att kommunalstämman i Östra Karup år 1893 själv hävdade att uttrycket tattare var en "obestämd benämning" visar att den medvetenhet om särskiljningens vaghet som fanns hos länsstyrelsen även fanns ute i kommunerna.⁷¹ Men medan svårigheten att avgöra vem som skulle räknas in under uttrycket aldrig innebar något hinder för kommunerna när de utformade sin exkluderande politik, blev termens svårbestämda innebörd ett allvarligt problem för de statliga ämbetsmännen i länsstyrelsen när de ställdes inför valet att godkänna eller avslå denna politik. Förklaringen till varför det blev så måste sökas i de olika maktrationaliteter som dominerade på respektive politisk nivå.

Kommunerna och länsstyrelsen hade olika mål med sin maktutövning. Kommunernas politik dominerades av den territoriella exkluderings maktrationalitet. Målet med maktutövningen var inte att förändra individer eller ens att förändra individers levnadssätt, utan att fysiskt avlägsna dem ur den egna kommunen. Därför uppstod heller aldrig något behov av att producera vetande om de utpekade personernas påstådda moraliska, psykologiska, kulturella eller biologiska egenskaper. Inget sådant vetande behövdes för att målet om exkludering skulle uppnås. Det var inte ens avgörande att de människor som exkluderades på ett exakt eller konsekvent sätt kunde pekats ut som just tattare. Kommunerna strävade efter att exkludera *alla* individer som saknade en etablerad social position i lokalsamhället och som de ansåg utgjorde en ekonomisk risk.

Länsstyrelsen hade andra mål för sin politik än att hjälpa enskilda kommuner att vältra över det ekonomiska ansvaret för kringresande familjer på andra kommuner. Länsstyrelsen var som statlig myndighet snarare inriktad på att se till att den lokala socialpolitiken utformades på ett någorlunda konsekvent och enhetligt sätt. Länsstyrelsens inställning var därför att om kommunala särbestämmelser riktade mot vissa utpekade grupper alls skulle förekomma var det avgörande att den grupp som pekades ut gick att definiera och avgränsa på ett exakt sätt. De definitionssvårigheter som i den territoriella exkluderingen inte innebar ett problem alls blev ett avgörande dilemma så fort tattarfrågan fördes upp på en statlig nivå. Det var, vilket kommer att visas längre fram i avhandlingen, en problematik som skulle återkomma fler gånger när tattarfrågan diskuterades inom statliga myndigheter.⁷²

71 SLDB Östra Karup 29/5 1893.

72 Definitionsproblematikens ständiga närvaro på statlig nivå är en röd tråd också i Sjögren 2010.

Kommunala makttekniker i övriga Sverige

I vilken utsträckning förekom exkluderande kommunalpolitiska makttekniker utanför Halland? Frågan är inte helt lätt att besvara, eftersom vi för övriga Sverige saknar möjligheter till stora databasundersökningar. Det finns dock empiriska belägg som visar att den syn på personer utpekade som tattare som låg till grund för de halländska kommunernas politik under lång tid förekom också i andra delar av Sverige.⁷³ Ännu år 1936 kunde några skånska kommunala myndigheter i en gemensam skrivelse påstå att närvaron av familjer som de pekade ut som tattare orsakade dem "stora utgifter, vilka bli så mycket mera kännbara, emedan kommunerna äro relativt små, och 'tattarna' i regel slå sig ned i kolonier, varav följer, att vissa kommuner äro svårt betungade av dem genom sin sociala verksamhet".⁷⁴ En av de kommuner som undertecknade skrivelsen, Smedstorp, ansåg dessutom uppenbarligen att denna särskiljning var ett legitimt skäl för att diskriminera utpekade personer som ansökte om fattigvård. I en annan skrivelse från 1937 motiverade kommunens fattigvårdsstyrelse ett beslut om att neka understöd till en kvinna med argumentet att hon "tillhör den s.k. tattarsläkten" och att hon "jämte alla av samma släkt" alltid "legat fattigvården till last".⁷⁵ Ytterligare ett exempel kan ges från 1942, då tidningen *Social-Demokraten* innehöll rubriken "Styrnäs överflyglas av tattarefamiljer" och publicerade en intervju med den lokale fjärdingsmannen där denne påstod att "tattarna anstränga den fattiga kommunens ekonomi hårt".⁷⁶

Vitesförbud, riktad polisiär övervakning och preventiva fastighetsköp

I vilken mån kombinerades denna kommunala särskiljning med användandet av exkluderande makttekniker? Att åtminstone hysningsförbud utfärdades av kommuner utanför Halland visas av den tidigare diskuterade domen i Regeringsrätten år 1915. En präst tog år 1887 emot ett brev där en kollega i Älvsborgs län berättade att "några kommunalstyrelser i Mark hafva [...] stadgat vite å husegare som hysa de

73 Man skulle till dessa kunna räkna också försöken att hindra personer utpekade som "zigenare" från att få hemortsrätt, en kommunal exkludering som förekom ännu under 1950-talet. Se exempelvis Ohlsson al Fakir 2013a s 47, 50; Selling 2013 s 138.

74 RA *Socialdepartementet. Huvudarkivet* Konseljakt 25/9 1942 nr 101 Skrivelse från fattigvårdsstyrelser och barnavårdsnämnder i Stiby, Smedstorps, Gladsax, Järrestads och Östra Tomarps kommuner till G H von Koch 28/6 1936.

75 LLU *Fattigvårds- och barnavårdskonsulenternas i Blekinge, Kristianstads och Malmöhus läns arkiv* E1a:19 Skriftväxling mellan Fattigvårdskonsulenten och fattigvårdsstyrelsen i Smedstorps kommun (diarienummer 388).

76 RA *Socialstyrelsens arkiv. 2:a byrån (Socialvårdsbyrån)* F10ö:3 Tidningsurklipp ur *Social-Demokraten* 24/4 1942.

ifrågavarande [tattare]”.⁷⁷ Jan Selling har dessutom noterat att riksdagsledamöter så sent som år 1921, sex år efter Regeringsrättens dom, öppet deklarerade att kommuner i deras hemtrakter utfärdat hysningsförbud.⁷⁸ Dessa spridda belägg visar att frågan är värd att undersöka närmare.

Jag har letat efter uppgifter om vitesförbud, offentligt utpekande, riktad polisiär övervakning och preventiva fastighetsköp i kommuner utanför Halland i forskningslitteraturen, samt i en del hembygds litteratur och journalistiska verk. Jag har också noterat de belägg för sådana makttekniker som jag funnit i det arkivmaterial som jag har gått igenom under arbetet med avhandlingen. Avslutningsvis har jag gjort en sökning på olika stavnings- och böjningsvarianter av ordet ”tattare” i *Digitaliserade Svenska Dagstidningar* (förkortat DSD), Kungliga Bibliotekets hittills mycket modesta databas över digitaliserade, äldre svenska dagstidningar. Jag har bara noterat sådana belägg där det går att uttala sig om var och när besluten fattades.

Undersökningen bygger på ett fragmentariskt källmaterial, men har ändå gett intressanta resultat. När det gäller vitesförbud och offentligt utpekande har jag kunnat belägga 20 beslut. De fattades under perioden 1887-1922 av kommuner i Älvsborgs, Jönköpings, Värmlands, Kopparbergs, Södermanlands, Västerbottens, Jämtlands samt Göteborgs- och Bohus län.⁷⁹ Vitesförbuden var alltså spridda i stora delar av Sverige,

77 LUB *Gustaf Ludvig Björcks efterlämnade papper* Volym 3 Brev från E Wingård till Gustaf Ludvig Björck 17/5 1887.

78 Selling 2013 s 53.

79 Här följer en sammanställning över beläggen. Om inte annat anges avser beläggen vitesförbud. Örby, Älvsborgs län, 1887. Källa: Åkerfeldt 2008 s 46. Sätla, Älvsborgs län, 1891 eller 1892. Källa: DSD Göteborgs Weckoblad 7/1 1892. Seglora, Älvsborgs län, 1895. Källa: DSD Kalmar 28/8 1895. Frändefors, Älvsborgs län, 1897. Källa: Måwe 1958 s 317. Forshälla, Göteborgs- och Bohus län, 1897. Källa: Andersson 2008b s 137. Villstad, Jönköpings län, 1897. Källa: DSD Norra Skåne 12/3 1897. Burseryd, Jönköpings län, 1898 (offentligt utpekande). Källa: DSD Östgötaposten 28/10 1898. Gryteryd, Jönköpings län, 1898 (offentligt utpekande). Källa: DSD Östgötaposten 28/10 1898. Södra Hestra, Jönköpings län, 1898 (offentligt utpekande). Källa: DSD Östgötaposten 28/10 1898. Lekvattnet, Värmlands län, 1908. Källa: Hasselstig 1995 s 205. Hedens, Hästbergs, Åkersbodarnas och Styrjöbos byar, Kopparbergs län, 1909-1910. Källa: Harding 1978 s 84. Lerbo, Södermanlands län, 1914. Källa: *Regeringsrättens årsbok 1915* (1916) s C34; RA *Civildepartementet I* Konseljakt 16/10 1915 nr 6. Hajom, Älvsborgs län, 1916. Källa: Åkerfeldt 2008 s 48. Vebomarks by i Lövsångers kommun, Västerbottens län, 1919. Källa: Hazell 2011 s 106; DSD Dalpilen 20/5 1919. Ambjörnarp, Älvsborgs län, 1922. Källa: RA *YK213* F3:3 Brev från kommunalnämndsordförande Erik Larsson i Ambjörnarp till Fattigvårdslagstiftningskommittén 20/9 1922. Byar i Nordmalings landsfiskalsdistrikt, Västerbottens län, 1922. Källa: RA *YK213* H5:1 Enkät svar från landsfiskalen i Nordmalings distrikt 1922. Byar i Holmsunds landsfiskalsdistrikt, Västerbottens län, 1922. Källa: RA *YK213* H5:1 Enkät svar från landsfiskalen i Holmsunds distrikt 1922. Byar i Malå landsfiskalsdistrikt, Västerbottens län, 1922. Källa: RA *YK213* H5:1 Enkät svar från landsfiskalen i Malå distrikt 1922. Byar i Brunflo landsfiskalsdistrikt, Jämtlands län, 1922. Källa: RA *YK213* H5:1 Enkät svar från landsfiskalen i Brunflo landsfiskalsdistrikt 1922. Kommuner i Årjängs landsfiskalsdistrikt, Värmlands län, 1922. Källa: RA *YK213* H5:1 Enkät svar från landsfiskalen i Årjängs distrikt 1922. Till denna sammanställning bör eventuellt också läggas två fall där en kommun uppmanat invånarna att inte ha kontakter med personer utpekade som tattare, men där det inte framgår om uppmaningen varit förenad med viten. Dessa fall är Arvidsjaur, Norrbottens län, 1919. Källa: RA *YK213* H5:1 Enkät svar från landsfiskalen i Arvidsjaur distrikt 1922, samt Odensjö,

även om det knappast går att i nuläget uttala sig i detalj om den geografiska spridningen. Det är anmärkningsvärt att inte mindre än åtta hysningsförbud utfärdades efter Regeringsrättens dom år 1915. I ett fall, från Ambjörnarp i Älvsborgs län år 1922, går det till och med att slå fast att kommunen utfärdat förbudet i full vetskap om att det var olagligt. Ordföranden i kommunalnämnden medgav detta år i ett brev att kommunen varit medveten om att länsstyrelsen inte skulle ratificera beslutet: "Att få K.B:s [länsstyrelsens] stadfästelse å viten m.m. var ju ej att tänka, utan detta kommunalstämmans beslut tillkom egentligen för att injaga skräck hos tättarna."⁸⁰

Riktad polisiär övervakning går också att belägga utanför Halland. Jag har hittat tolv beslut om att inrätta polisstyrkor eller betala ut belöningar till invånare som grep utpekade personer under åren 1887-1908, från Värmlands, Älvsborgs och Jönköpings län.⁸¹ De preventiva fastighetsköpen kan inte beläggas i lika många fall som vitesförbuden och den riktade polisiära övervakningen, men verkar däremot ha tillämpats längst fram i tiden. Att tekniken förekom också under 1930- och 1940-talen visas redan av samtida uttalanden av tjänstemän och forskare. En kriminalpolis vid statspolisen i Malmö skrev år 1935 om hur "kommunala myndigheter bekostat köp av bostad i annan kommun och till och med underhållit dem [personer utpekade som tattare] mer eller mindre under ett år, för att de skulle erhålla hemortsrätt där", och år 1948 berättade sociologen Bertil Pfannenstill om ett samtal han haft med en "kommunalman" som upplyst honom om att hans kommun köpt ett hus i en annan trakt "för att bli fri från tattare, som höllo till där".⁸²

Jönköpings län [troligen], 1923. Källa: RA *Svenska socialvårdsförbundets arkiv* F3a:3 Tidningsurklipp ur Hälsingborgsposten 5/4 1923.

80 RA YK213 F3:3 Brev från kommunalnämndsordförande Erik Larsson till Fattigvårdslagstiftningskommittén 20/9 1922. "K.B." ska utläsas som "Konungens Befallningshavande", det vill säga länsstyrelsen. Hysningsförbudet hade kompletterats med förbud mot att skänka matvaror till eller göra affärer med personer utpekade som tattare. Se även "En socken som ej vill tolerera tattare" (1922) s 152.

81 Arvika [landskommunen, ej köpingen], Värmlands län, 1887. Källa: Måwe 1958 s 316. Holmedal, Värmlands län, 1890. Källa: Måwe 1958 s 317. Alster, Värmlands län, 1891. Källa: Måwe 1958 s 317. Sätila, Älvsborgs län, 1891 eller 1892, upprepat 1894 eller 1895. Källa: DSD Göteborgs Weckoblad 7/1 1892; DSD Tidning för Wenersborgs stad och län 18/1 1895. Seglora, Älvsborgs län, 1895. Källa: DSD Kalmar 28/8 1895. Örby, Älvsborgs län, 1896. Källa: Åkerfeldt 2008 s 47. Villstad, Jönköpings län, 1897. Källa: DSD Norra Skåne 12/3 1897. Burseryd, Jönköpings län, 1898. Källa: DSD Östgötaposten 28/10 1898. Gryteryd, Jönköpings län, 1898. Källa: DSD Östgötaposten 28/10 1898. Södra Hestra, Jönköpings län, 1898. Källa: DSD Östgötaposten 28/10 1898. Hyssna, Älvsborgs län, 1899. Källa: Åkerfeldt 2008 s 48. Lekvattnet, Värmlands län, 1908. Källa: Hasselstig 1995 s 205.

82 RA *Socialdepartementet. Huvudarkivet* Konseljakt 25/9 1942 nr 101 Remissyttrande av statspolisen i Malmö 18/11 1935; Pfannenstill 1948 s 323.

Jag har, efter att ha räknat bort fall som endast är kända genom osäkra etnologiska uppteckningar,⁸³ lyckats belägga fyra fall av preventiva fastighetsköp utanför Halland fram till år 1942. Under 1880-talet ska, enligt en samtida tidningsnotis, kyrkoherden och "sockenmännen" i Västra Karaby kommun i Malmöhus län ha genomfört fastighetsköp.⁸⁴ Uppgiften är inte alldeles säker. Att Västra Karaby kommun vid ett par tillfällen under 1880-talet köpte hus (för att därefter jämna dem med marken) visas av de bevarade kommunalstämmoprotokollen, men dessa nämner inte något om att de personer som bodde i husen ska ha varit utpekade som tattare.⁸⁵ De andra belägen är säkrare. En jämtländsk landsfiskal uppgav år 1922 att Myssjö kommun "för fattigvårdens skull" köpt hus av personer utpekade som tattare "för att möjl. förmå dem att flytta från socknen", och i det ovan nämnda brevet från kommunalnämndsordföranden i Ambjörnarp nämndes också att kommunen köpt en fastighet i syfte att förmå en utpekad familj att lämna bygden.⁸⁶ Det mest detaljrika fallet ägde rum så sent som år 1942. Då kunde tidningarna rapportera om hur Rölanda kommun i Dalsland köpt en fastighet i Uddevalla och därefter erbjudit en utpekad familj att få flytta dit. "Dalslandskommun exporterar ej önskvärda familjer", skrev tidningen *Bohuslänningen* i en rubrik och fångade därmed intentionerna bakom fastighetsköpet. En efterföljande utredning bekräftade riktigheten av tidningens uppgifter och visade dessutom att det inte var första gången kommunen använt makttekniken.⁸⁷

Händelserna i Rölanda illustrerar hur vissa exkluderande makttekniker var närvarande i landsbygdens kommunalpolitik åtminstone från 1880-talet och fram till 1940-talets början. Samtidigt antyder den debatt som följde när Rölanda kommuns agerande avslöjades att den territoriella exkluderingen utmanades allt mer. Intressant nog är det hittills enda kända exemplet på ett preventivt fastighetsköp som mött principiell kritik redan på planeringsstadiet från samma tid. Ålsta kommun förberedde år 1944 ett fastighetsköp. Den socialdemokratiske ordföranden i

83 Hazell 2011 s 242f; Lindholm 1995 s 77; Svensson 1993 s 169. Lindholm återger dessutom på s 112 en intervju med en man från det svenska resandefolket, som berättar om hur en kommun i Stockholmstrakten i slutet av 1920-talet ska ha betalat ut pengar till hans föräldrar för att förmå dessa att flytta. Exakt var och när detta ska ha skett framgår dock inte.

84 DSD Östergötlands Veckoblad 10/2 1888.

85 KKA *Västra Karaby kommun. Kommunalstämmans arkiv* A:2 Kommunalstämmoprotokoll 19/7 1880 & 28/4 1883.

86 RA YK213 F3:3 Brev från kommunalnämndsordförande Erik Larsson i Ambjörnarp till Fattigvårdslagstiftningskommittén 20/9 1922; H5:1 Enkät svar från landsfiskalen i Ovikens distrikt 1922.

87 RA *Socialstyrelsens arkiv. 2:a byrån (Socialvårdsbyrån)* F10ö:3 Tidningsurklipp ur *Bohuslänningen* 24/11 1942 & 25/11 1942 (citat); F10ö:4 Skrivelse från ordföranden i Rölanda fattigvårdsstyrelse till Statens fattigvårds- och barnavårdskonsulent i Göteborg 13/4 1943, Utredning av Statens fattigvårds- och barnavårdskonsulent i Göteborg 21/4 1943. Rölanda kommuns försök att med olika tekniker köra iväg oönskade familjer har tidigare uppmärksammats i Ohlsson al Fakir 2013a s 32f, där kommunens agerande har studerats med hjälp av handlingar ur läkaren och debattören John Takmans personarkiv.

kommunalfullmäktige vände sig dock innan beslutet fattades till det centrala partikansliet i Stockholm, där man bestämt rådde honom att avstyra fastighetsköpet. Rådet motiverades med argument om det principiellt felaktiga att särbehandla människor i kommunpolitiken.⁸⁸ 1940-talet verkar alltså ha inneburit något av en brytningstid mellan å ena sidan en (små-)kommunal politik dominerad av den territoriella exkluderingens maktrationalitet och med en ständig strävan att hålla nere alla ekonomiska utgifter, å andra sidan en ny och utmanande maktrationalitet där (stor-)kommuner förväntades vara motorn i välfärdssamhällets utveckling, och inte peka ut vissa befolkningsgrupper som ekonomiska hot. Det är, i väntan på mer forskning om hur kommunernas socialpolitik förändrades efter andra världskriget och storkommunreformen år 1952, åtminstone en preliminär hypotes.

I detta kapitel har jag visat att tatarfrågan var etablerad som ett kommunalpolitiskt projekt redan vid 1800-talets slut. Men hur gick det till när frågan började föras upp på rikspolitisk nivå, och vilka aktörer drev den processen? Det är frågor som står i fokus i nästa kapitel.

88 Ekström von Essen 2003 s 320.

Kapitel 4. Försök att initiera en statlig politik 1886-1903

De forskare som hittills studerat hur tatarfrågan började diskuteras i rikspolitiken har nästan uteslutande tagit sin utgångspunkt antingen i de riksdagsdiskussioner om frågan som ägde rum år 1897 eller i den halländska länsstyrelsens så kallade femårsberättelser från 1880-talets slut. Det är källor som även jag kommer att analysera i detta kapitel. Samtidigt har exempelvis Birgitta Svensson uppmärksammat att fängelsepräster under 1870-talet pekade ut vissa fångar som tattare i sina religionsberättelser till Fångvårdsstyrelsen, och särskilde dem genom att påstå att de var svåra att påverka med den påbjudna religionsundervisningen.¹ Norma Montesino har dessutom kortfattat nämnt att det vid tiden strax efter sekelskiftet 1900 fanns aktörer ”verksamma inom kyrkan” som förespråkade assimileringprojekt riktade mot personer utpekade som tattare, och att deras förslag var utformade med den norska Omstreifermissionen som förebild.² Det är resultat som tyder på att ämnet är värt att utforska närmare.

Gustaf Ludvig Björcks första initiativ 1886

De europeiska assimileringprojekt under 1700-talet som nämndes i kapitel 2 genomfördes aldrig i det svenska riket. Delar av det tankegods som projekten vilade på fanns emellertid också här. År 1780 skrev prästen Christfrid Ganander, verksam i Finland, om en befolkningsgrupp som han särskilde som tattare och i viss mån även rasifierade som en egen ”nation” med eget språk och särpräglad utseende. Enligt Ganander borde den utpekade gruppen kunna förändras och förmås till fast bosättning. ”Tattarena är ju menniskjor”, betonade Ganander som hyste gott hopp om assimileringens möjligheter under förutsättning att ”de blifwa underwiste”.³ Sedan

1 Svensson 1993 s 146-148.

2 Montesino Parra 2002 s 111.

3 Ganander citerad i Minken 2009 s 74. Se även Montesino Parra 2002 s 60.

förekom, så vitt jag känner till, inga liknande prästerliga initiativ förrän drygt 100 år senare.⁴ De som då togs visade vissa likheter med Gananders.

Under 1880-talet levde en präst vid namn Gustaf Ludvig Björck i Vinbergs församling i södra Halland. Han hade kommit i kontakt med människor som lokalbefolkningen kallade för tattare eller kältringar, men som enligt Björck ofta benämnde sig själva som "vandringsfolket". Björck bedrev sedan länge privata projekt mot de utpekade familjerna, bland annat genom att försöka övertala dem att döpa sina barn hos honom och i samband med dopceremonierna bedriva religionsundervisning.⁵

I september 1886 gick han ett steg längre. Han föreslog då domkapitlet i Göteborgs stift att detta borde vända sig till regeringen och kräva statliga åtgärder mot de utpekade familjerna. Björck särskilde dem som kringvandrande följn av både vuxna och barn som livnärde sig dels genom att kastrera hästar, dels genom vad Björck påstod vara tiggeri. Han utmålade dem som våldsamma och kriminella och tecknade en bild av motsättningar mellan familjerna och lokalbefolkningen, som enligt Björck "fruktade och hatade" dem och försökte hindra deras närvaro genom vitesförbud. Att Björck skrev att familjerna ofta benämnde sig själva som medlemmar av "vandringsfolket" gör hans skrivelse till domkapitlet till en mycket ovanlig källa. Påståendet innebar nämligen att han delvis använde de utpekade människornas egen självbenämning som en särskiljningsgrund, vilket annars är ytterst ovanligt i det källmaterial som ligger till grund för denna avhandling.

Den omedelbara bakgrunden till initiativet var, enligt Björck, att han beviljats audiens hos kung Oscar II då denne nyligen besökt Halmstad. Björck ska ha fört tatarfrågan på tal och, enligt vad han själv påstod, lyckats övertyga kungen om möjligheten att få riksdagen att bifalla en regeringsproposition med förslag om statliga ekonomiska bidrag till de kommuner som omhändertog barn till familjer utpekade som tattare. Kungen ska dock ha sagt att regeringen kunde agera först efter en formell framställning från domkapitlet.⁶

Det finns knappast någon anledning att betvivla att Björck verkligen hade ett sammanträffande med kungen och uppfattade en uppmuntran till att gå vidare med sitt initiativ – oavsett vad kungen egentligen sade eller lovade.⁷ I den skrivelse som

4 Jan Selling har i Selling 2013 s 30 dock visat att kombinationen av tilltro till assimileringståtgärder och rasifierande påståenden fanns även i Laurentius Rabenius avhandling *Observationes historiam Ziguenorum illustrantes* från 1791. Rabenius förefaller dock endast uttala sig om den befintliga lagstiftningen och inte om förslag till ny politik. Se även Montesino Parra 2002 s 60; Strand 2009 s 51-55.

5 Björck 1968 s 20f.

6 LGÖ *Göteborgs domkapitels arkiv* A1a:110 Skrivelse från Gustaf Ludvig Björck till Domkapitlet 24/9 1886 (avskrift).

7 Oscar II besökte verkligen Halmstad i september 1886. Lokaltidningarna nämner inget vare sig om Björck eller om tatarfrågan, men tidningen *Halland* innehåller en annons där "prestmän" som "önska en corps uppvakta Hans Maj:t Konungen" uppmanades att samlas i läroverkshuset på förmiddagen den 20 september. Björcks samtal med kungen kan eventuellt ha skett i samband med

Björck skickade till domkapitlet tre dagar efter att kungen lämnat Halmstad utvecklade han sina egna tankar. Var "vandringsfolket" ska ha kommit ifrån uttalade han sig inte om, men han betonade att de inte var "egentliga zigenare", utan skilde sig från dessa såväl "till utseende som lefnadssätt". Det förekom alltså en viss rasifiering i skrivelsen på så sätt att Björck hänvisade till den utpekade gruppens påstådda fenotypi som en särskiljningsgrund. Men detta var också det enda av Björcks många påståenden som kan beskrivas som rasifierande. Skrivelsen i stort präglades istället av en stark tilltro till att människor formades av sin miljö och därför kunde omformas och assimileras genom att placeras i nya miljöer. Det bärande argumentet i skrivelsen var att sådana assimileringåtgärder borde genomföras, inte endast för att skydda samhället från de utpekade familjerna utan även för familjernas egen skull, som en "räddning" eller "själsvård". Han beskrev de utpekade som nödlidande medmänniskor som borde skänkas de "kristendomens välsignelser" som enligt Björck var en rättighet för alla människor i ett kristet samhälle: läskunnighet, religionskunskap och konfirmationsundervisning. Målet var ytterst att fostra familjerna till "någon slags civilisation" och hindra barnen från att "råka i samma elände, hvaruti föräldrarna redan, såsom det synes, ohjelpigen nedstörtat".⁸

Björcks initiativ var starkt påverkat av ett kristet barmhärtighetstänkande som dominerat flera socialpolitiska initiativ och projekt tidigare under 1800-talet, och som spelat en stor roll i den norska debatten om personer utpekade som tattare sedan 1840-talet.⁹ Det var en form av liberal styrning som byggde på att myndigheter och filantropiska organisationer hade möjlighet, rätt och plikt att ingripa i individers liv när de ansåg att dessa var inkapabla att utöva sin frihet i enlighet med påbjudna sociala normer. Politiken uteslöt på inget sätt tvångsåtgärder. Tvång kunde i den norska debatten vid 1800-talets slut ses inte som repression utan som en medmänsklig hjälp och kärleksgärning, särskilt i de fall politiken riktades mot barn.¹⁰ I Sverige fanns liknande uppfattningar i skapandet av de första räddningshemmen för barn redan under 1830- och 1840-talen, och i den barnavårdspolitiska debatten under 1900-talets två första decennier beskrevs omhändertaganden av barn inte som repressiva åtgärder utan som något gott och positivt, en förmån för de barn som omhändertogs.¹¹

denna kollektiva uppvaktning. Se *Halland* 16/9 1886. Jag har gått igenom följande tidningar: *Halland* 16/9-5/10 1886; *Hallands Allehanda – Tidning för Hallands län* 11/9 – 6/10 1886; *Hallands-Posten* 15/9-11/10 1886.

8 LGÖ *Göteborgs domkapitels arkiv* A1a:110 Skrivelse från Gustaf Ludvig Björck till Domkapitlet 24/9 1886 (avskrift).

9 Se exempelvis Seip 1968, Bastrup & Sivertsen 1996; Larsson Kraus 2009 s 56-58.

10 Bastrup & Sivertsen 1996 s 67f; Pettersen 2000.

11 Kumlien 1997 s 38, 145, 324; Larsson Kraus 2009 s 56; Ohrlander 1992 s 88, 181.

Så såg också Björcks resonemang ut. Han laborerade med tanken att man borde inrätta en "tvångsarbetsinrättning" för vuxna men ansåg att ett sådant projekt var ekonomiskt och juridiskt svårgenomfört. Istället fokuserade han på åtgärder mot barn och valde, precis som den norske präst som några år senare tog initiativ till bildandet av Omstreifermisjonen, att beskriva dessa som de "mest beklagansvärda". Det yttersta målet med politiken borde vara "vandringsfolkets barns kristliga uppfostran", hur den sedan än kom att utformas i detalj.¹²

Domkapitlet radikaliserar Björcks initiativ

Domkapitlet i Göteborg gav sitt stöd till Björcks initiativ och vidarebefordrade hans skrivelse till Ecklesiastikdepartementet. Domkapitlet bifogade även ett eget utlåtande där man betonade att kommunernas exkluderande makttekniker var otillräckliga, men att däremot "mycket vore vunnet" om "vandringsfolkets" barn kunde omhändertas och skiljas från sina föräldrar, "så att de genom undervisning och uppfostran må afvänjas från det last- och lättjefulla lif, hvari föräldrarna lefva". Här radikaliserade domkapitlet Björcks ursprungliga initiativ. Björcks konkreta förslag hade gällt statsbidrag till kommuner som omhändertog enskilda barn. Domkapitlets förslag var formulerat som om omhändertaganden av *samtliga* barn var målet, och så vitt jag har kunnat finna var det första gången en svensk myndighet förespråkade tvångsomhändertaganden av barn på ett systematiskt sätt. Liknande förslag skulle från och med nu bli ett återkommande inslag i debatten om tättarfrågan.¹³

När världsliga myndigheter i Hallands, Älvsborgs samt Göteborgs och Bohus län fick regeringens uppdrag att yttra sig över förslagen stötte de snabbt på kritik.¹⁴ Flera kronofogdar i Hallands län ställde sig i och för sig principiellt positiva till omhändertaganden av barn i stor skala. Kronofogden i Laholm var dock skeptisk, och

12 LGÖ *Göteborgs domkapitels arkiv* A1a:110 Skrivelse från Gustaf Ludvig Björck till Domkapitlet 24/9 1886 (avskrift); Pettersen 2000 s 78f.

13 LGÖ *Göteborgs domkapitels arkiv* A1a:110 Domkapitlets protokoll 29/9 1886; A1a:111 Domkapitlets protokoll 19/1 & 28/9 1887; B1:84 Skrivelse från Göteborgs domkapitel till Kungl. Maj:t 28/9 1887 (kyrkoärende nr 583 1888). Domkapitlet skickade inte in handlingarna till Ecklesiastikdepartementet förrän 1888, vilket delvis kan ha berott på att man först ville få in kompletterande yttranden från ett antal kontraktsprostar i stiftet. Jag har förgäves letat efter dessa yttranden. Detta förklarar dock inte hela förseningen. Exempelvis är Domkapitlets skrivelse till regeringen daterad 28/9 1887 men skickades av någon anledning inte till Ecklesiastikdepartementet förrän 1888.

14 De yttranden som gavs av länsstyrelserna Göteborg- och Bohus samt Älvsborgs län har jag inte undersökt i original, men det framgår av sammanfattningar som gjordes av dem i en senare statlig utredning att de lyft fram praktiska problem med förslagen och inte ansett sig kunna ge stöd åt en systematisk politik mot hela den utpekade gruppen. Länsstyrelsen i Älvsborg förespråkade dock säråtgärder på så sätt att myndigheten ansåg att det borde bli lättare att tvångsomhänderta barn till "vandringsfolket" i de fall det ansågs nödvändigt för att de skulle erhålla skolundervisning. Se *SOU* 1923:2 s 332.

noterade syrligt att varken Björck eller domkapitlet "oförklarligt" nog givit "den ringaste fingervisning" eller presenterat någon plan för hur en sådan politik skulle utformas. Ytterligare ett problem var hur termen "vandringsfolket" skulle definieras. Björck hade reserverat denna beteckning för människor som själva benämnde sig på detta vis. Han hade också poängterat att han inte räknade personer som han betecknade som zigenare till denna grupp. Kronofogden i Fjäre gjorde en annan särskiljning. Han betonade att han med termen "vandringsfolket" menade både "zigenare" av "oblandad race" som nyligen migrerat till Sverige och de "inhemska zigenarna" eller halländska "krämarna", en grupp han beskrev som "afkomlingar af zigenare och den lägsta delen af den inhemska befolkningen". Det förelåg alltså ingen konsensus om vilka människor som borde räknas in i kategorin "vandringsfolket", eller om huruvida termen "zigenare" borde användas om den utpekade gruppen.¹⁵

Samma problematik lyftes fram i den halländska länsstyrelsens yttrande, som senare kom att publiceras som en del av myndighetens så kallade femårsberättelse till regeringen. Länsstyrelsen påstod att anledningen till att vissa "kringstrykande följen" pekades ut som "kältringar", det ord myndigheten använde, ofta endast var den osäkra "traditionen bland allmogen". Länsstyrelsens egen särskiljning var komplicerad och innehöll inslag som förefaller delvis motstridiga. Å ena sidan påstod länsstyrelsen att "kältringar" hade annorlunda utseende än "zigenare", och då den senare gruppen omtalades som en "oblandad ras" kan man underförstått utläsa att länsstyrelsen betraktade de personer som myndigheten pekade ut som "kältringar" som en "blandras". Det innebar i så fall onekligen en rasifierande särskiljning. Å andra sidan kunde myndigheten också beskriva den grupp den utpekade som kältringar som ett "folk", en "klass" eller en "folkklass". Man framhöll också att den djupare orsaken till gruppens påstådda levnadssätt var att söka i miljöfaktorer och främst då bristen på "kristlig uppfostran". Därmed särskildes den utpekade gruppen snarast som människor som formats av sin omgivning och hos vilka biologiska egenskaper åtminstone inte omöjliggjorde assimilering.¹⁶ I ett avsnitt som av någon anledning aldrig kom att publiceras tillsammans med resten av yttrandet intog länsstyrelsen dessutom något av en mellanposition mellan miljöförklaringarna och rasifieringen, och skrev att:

det icke med fog [kan] sägas, att i Hallands län detta folk numera förekommer i någon myckenhet, helst medlemmarne af detsamma icke kunna undgå att i likhet med de

15 LLU *Länsstyrelsen i Hallands län. Landskansliets arkiv t.o.m. ca 1900* D1a:22 Utlåtande från kronofogden i Fjäre fögderi 29/12 1888, Utlåtande från kronofogden i Varbergs fögderi 15/1 1889, Utlåtande från kronofogden i Halmstads fögderi 1/2 1889.

16 KMBFB *Hallands län 1886-1890* s 7-9.

flesta andra mindre folkstammar, som lefva bland ett större folkslag med högre kultur, så småningom antaga dettas vanor och gå upp i detsamma eller ock gå under.¹⁷

Denna närmast kulturevolutionistiska position byggde på antagandet att de utpekade individerna var förmögna att ändra "vanor", men beskrev samtidigt världen som bestående av "folkslag" som ständigt måste kämpa mot varandra för att inte "gå under", oavsett hur det uttrycket ska tolkas. Sammantagen innehöll länsstyrelsens komplexa särskiljning ambivalenser som är svårtolkade men också viktiga att uppmärksamma. Centrala begrepp som "ras", "folk" och "kultur" hade vid 1800-talets slut ännu inte helt stelnat i de former i vilka vi känner dem från 1900-talet. De var fortfarande öppna för meningstillskrivning, och länsstyrelsens yttrande visar att det ännu inte var avgjort vilken särskiljning som skulle komma att dominera i tatarfrågan.

Länsstyrelsen hade fler invändningar. Trots att länsstyrelsen betonade att kommunernas makttekniker var otillräckliga var myndigheten samtidigt skeptisk mot direkta interventioner från statens sida. Betänkligheterna motiverades med den ovan nämnda uppfattningen att påtvingad undervisning och "uppföstran" inte borde ses som straff eller repression, utan som en positiv förmån. Därför vore det enligt länsstyrelsen orättvist mot "laglydiga", fattiga medborgare om barn till personer utpekade som kältringar fick undervisning och försörjning på statens bekostnad.¹⁸ Däremot nämnde länsstyrelsen det bosättningsprojekt som bedrevs av den norska så kallade Fantefonden. Dess verksamhet bekostades av den norska staten, delade ut ekonomiska engångsanslag syftande till att möjliggöra bosättning av familjer utpekade som "fanter" eller "tater". Länsstyrelsen var inte övertygad om verksamhetens effektivitet, men yttrandet bör ändå framhållas som det hittills första kända exemplet på att en svensk myndighet uttryckligen framhållit Norge som inspirationskälla för svensk politik i tatarfrågan.¹⁹

Det går att ana en viss besvikelse hos Björck över myndigheternas uteblivna stöd.²⁰ Att hans initiativ, som blev liggande på Ecklesiastikdepartementet, inte ledde till omedelbara resultat innebar dock inte att det glömdes bort, vilket jag kommer att visa senare i detta kapitel. Björck hade inte heller sagt sitt sista ord i tatarfrågan. Han skulle återkomma med nya initiativ, något som också kommer att visas längre fram.

17 LLU *Länsstyrelsen i Hallands län. Landskansliets arkiv t.o.m. ca 1900* A1a:127 Konceptskrivelse till Kungl. Maj:t 16/5 1889 nr 1449.

18 KMBFB *Hallands län 1886-1890* s 8f; Liknande kritik förekom mot filantropisk verksamhet i den socialpolitiska debatten redan tidigare under 1800-talet. Se Lundgren 2003 s 177.

19 KMBFB *Hallands län 1886-1890* s 8f. "Fantefonden" nämns i Bastrup & Sivertsen 1996 s 67; Midbøe 1968.

20 *Falkenbergs Tidning* 23/10 1902. Björcks besvikelse delades av hans farbror, publicisten Adolph Leopold Björck. I ett senare brev förklarade han att han haft för avsikt att "i tidningarne hyfla på myndigheterna för deras underhålliga utlåtande i fråga om vandringsfolket", ett planerat debattinlägg som alltså inte verkar ha blivit verklighet. Se LUB *Björckska släktarkivet* Volym 1 Brev från Adolph Leopold Björck till Gustaf Ludvig Björck 28/10 1891.

Initiativet från Lindbergs församling 1895

Björck var inte den ende halländske präst som ansåg att speciella åtgärder borde vidtas. Så påstod en fängelsepräst vid 1890-talets mitt att de fångar utpekade som medlemmar av "vandringsfolket" som han kommit i kontakt med saknade grundläggande kristendomskunskap, och att det borde leda till åtgärder från statens såväl som kommunernas sida.²¹ Inte heller hos fängelseprästerna kan man dock tala om någon tydlig rasifiering. En annan fängelsepräst skrev tvärtom om en manlig fånge att denne "är eller varit medlem af det s.k. 'vandringsfolket'", vilket antyder att prästen snarast betraktade den utpekade gruppen som ett kollektiv där människor kunde inträda och utträda, alltså en social grupp utan essentiella egenskaper.²²

Det märkligaste initiativet kom från Lindbergs församling. Miika Tervonen har uppmärksammat att församlingens kyrkoherde, Gustaf Flodén, år 1895 vände sig till statliga myndigheter och krävde särslagstiftning och religiös fostran av de familjer han pekade ut som tattare. I den meningen liknade Flodéns och Björcks initiativ varandra. Vad som gör Flodéns initiativ unikt är att hans skrivelse åtföljdes av en petition som påstods vara undertecknad av flera medlemmar ur "vandringsfolket" själva. Dessa ska, enligt den tidningsnotis Tervonen baserar sin framställning på, ha vädjat till regeringen att hjälpa dem att få skolundervisning och religiös vägledning samt tilldelas jord för att kunna bli bofasta.²³ Vare sig Flodéns skrivelse eller petitionen har analyserats i original förrän nu, och inte heller har det varit känt om initiativet fick något resultat.

21 RA *Fängelsestyrelsen. Kansli- och kameralbyråernas arkiv* E2cb:27 Religionsberättelse från predikanten vid kronofängelset i Varberg 31/12 1895, liknande särskiljning i religionsberättelse från predikanten vid kronohäktet i Kungsbacka 31/12 1895. Personer utpekade som tattare särskildes vid samma tid dessutom som en grupp vars barn löpte särskilt stor risk att bli "vanartade" i en del av de enkätsvar som halländska skolråd skickade till den så kallade tvångsuppfostringskommittén 1897, vars verksamhet diskuteras längre fram i detta kapitel. Se RA *ÅK872* Volym 13 Enkätsvar från skolrådsordföranden i Fjärås 2/3 1897, Förlanda 2/3 1897 och Vinberg 1/6 1897. Svaret från Vinberg skrevs av Gustaf Ludvig Björck själv, som betecknade den "sedliga nöden" hos de utpekade barnen som "himmelsskriande". I svaret från Fjärås framhölls särskilt att politiken i tatarfrågan inte borde lämnas åt enskilda kommuner utan "skall något komma till stånd, torde staten få gripa in".

22 RA *Fängelsestyrelsen. Kansli- och kameralbyråernas arkiv* E2a:161 Brev från predikanten vid kronohäktet i Varberg till predikanten vid Malmö centralfängelse 7/11 1895. Ett liknande exempel finns i Carlsson 2004 s 175f. Här behandlade statliga myndigheter år 1896 en ansökan om medborgarskap från en man som fötts i en kringresande familj utpekad som zigenare, men som omhändertagits och växt upp i en bofast familj, på ett sätt som enligt Carlsson visar att de betraktade honom som en "före detta zigenare".

23 Tervonen 2010 s 83.

Petitionen

Vad som står klart är att en petition riktad till regeringen upprättades i februari 1895 och undertecknades av sju personer som sades vara medlemmar av "vandringsfolket". Men var det dessa personer själva som skrev texten, och vilket inflytande hade de över petitionens innehåll? Tervonen drar slutsatsen att petitionen formulerades av Flodén själv, eller att kyrkoherden åtminstone "had done more than just helped the signators to express their own thoughts". Han baserar sin slutsats på att texten, så som den refererades i en samtida dagstidning, hade en "paternalistic tone" och "focus on 'religious guidance'".²⁴

Petitionen, som också finns bevarad i original, innehöll en uppmaning till regeringen att hjälpa "det så kallade vandringsfolket, till hvilket vi beklagligt nog höra", en grupp som sades sakna såväl "skolor, församling och lärare" som fasta bostäder. Petitionen fortsatte:

Då härtill kommer, att vårt hemlösa lifs bön om plats och arbete för att kunna tjäna vårt bröd numera öfverallt besvaras i bästa fall med tystnad, men vi ju icke äro skulden till vår egen tillvaro och vi icke blott icke erhållit någon skolundervisning utan äfven saknat en kristlig faders eller moders vård, ja mer än en ibland oss ej ens känt hvarken fader eller moder samt nödens kalla vind mången gång kännas så hård och begärens och lustarnas stormar så våldsamma, att ibland oss den ena unga människan efter den andra faller likt blomman vissnad till jorden; då drista vi, i den förvisning att icke blott folkets utan äfven de enskildes väl ligger Eders Kongl. Majt varmt om hjärtat, nu vända oss till Eders Kongl. Majt med våra bekymmer för oss själfva och för de många små värnlösa barnen samt bedja Eders Kongl. Majt i nåder se till vår nödställda belägenhet och hjälpa oss, efter det Eders Kongl. Majt täckts infordra närmare utredning och upplysning om vandringsfolkets, särskildt här i Halland, genom Eders Kongl. Majts Befallningshafvande och Göteborgs Domkapitel eller, därest sådan utredning ej skulle i nåder anses behöflig, redan till innevarande årets Riksdag aflåta nådig proposition om vidtagande af nödiga åtgärder till förbättring af vandringsfolkets sorgliga belägenhet genom antagande af sådana laga bestämmelser, att åt oss kunde anvisas eller upplåtas jord, där vi kunde mot skälig ersättning få rättighet att bygga hus och hem åt oss och våra barn samt komma i åtnjutande af undervisning och religionsvård.²⁵

Jag drar efter en analys av originalet samma slutsats som Tervonen. Petitionen är formulerad av en person som varit mycket väl bevandrad i det sena 1800-talets administrativa kanslisvenska, och huvudtexten är så vitt jag kan bedöma skriven med

²⁴ Tervonen 2010 s 83.

²⁵ RA *Fångvårdsstyrelsen. Kansli- och kameralbyråernas arkiv* E2a:161 Petition "Till Konungen" 8/2 1895.

annan handstil än underskrifterna.²⁶ Sammantaget pekar allt på att Flodén själv skrev petitionen, som därefter undertecknades av sju personer. När texten talar om hur "beklagligt" det är att "vi" tillhör "vandringsfolket" bör det därför ses som ett uttryck för Flodéns nedvärderande uppfattning, inte för undertecknarnas tankar om sig själva.

Vi vet inte vem som tog initiativ till petitionen. Det är ingen orimlig tanke i sig att människor som utsatts för exkluderande politik från kommunala myndigheter kan ha önskat ett slut på denna exkludering (vilket inte innebär att de måste ha delat Flodéns uppfattning om hur exempelvis bosättning eller skolgång borde åstadkommas). Det kan i sammanhanget vara värt att notera att petitionen inte innehåller några förslag om att "vandringsfolkets" barn bör omhändertas, förslag som rimligtvis borde ha gjort det omöjligt för de sju personerna att underteckna skrivelsen. Min huvudslutsats är, i likhet med Tervonen, att motiveringarna till petitionens politiska förslag i första hand är ett uttryck för Flodéns egna uppfattningar. Förslagen kan i mer eller mindre hög grad ha setts som positiva av de personer som trots allt undertecknade petitionen, om vi förutsätter att de kunde läsa texten eller fick den korrekt återgiven för sig. Det är däremot omöjligt att avgöra vilket inflytande de hade över dess innehåll. Vi vet ingenting om i vilken situation den kom till, eller huruvida Flodén utsatte undertecknarna för påtryckningar. Alla slutsatser bör därför göras med försiktighet. Inte heller kan vi förutsätta att Flodén och undertecknarna menade samma sak med exempelvis förslaget att barnen borde få "undervisning och religionsvård".

Särskilda reservat?

Troligtvis såg ingen tjänsteman eller politiker på något regeringsdepartement någonsin petitionen. Den kom nämligen istället att bifogas till en lång skrivelse med förslag på åtgärder i tatarfrågan som Flodén på julafton år 1895 skickade till Fångvårdsstyrelsen, den myndighet som hade ansvar för undervisning och religionsvård på landets fängelser. Flodén bad Fångvårdsstyrelsen att vidarebefordra skrivelsen till regeringen, och petitionen bifogades i syfte att vinna stöd för hans förslag. Den omedelbara anledningen till att Flodén alls vände sig till Fångvårdsstyrelsen var att prästen vid Malmö centralfängelse påstått att två fångar, av prästen utpekade som tattare, saknade grundläggande kristendomskunskap. Eftersom fångarna vid något tillfälle varit kyrkoskrivna i Lindbergs församling vände sig Fångvårdsstyrelsen till Flodén för att få en förklaring. Flodéns skrivelse måste därför

26 Fyra av de sju underskrifterna är åtföljda av noteringen "m.h.o.p", det vill säga "med handen om pennan", ett uttryck som markerar att personerna inte har kunnat skriva sina egna namn och att någon annan därför har hjälpt dem att föra pennan. Två av de tre övriga underskrifterna är fyllda med stavfel, medan huvudtexten är felfri. Sex av de sju undertecknarna borde därför redan på dessa grunder kunna uteslutas som delaktiga i nedtecknandet av petitionen.

delvis ses som ett försvarstal där han avsåg att freda sig från eventuella anklagelser om bristande självård och religionsundervisning.

Hans argumentation gick ut på att hävda att "de s.k. tatarne" eller "det s.k. 'vandringsfolket'" utgjordes av människor så djupt försjunkna i kriminalitet att det var omöjligt för kommunala eller lokala kyrkliga myndigheter att agera. Precis som Björck hävdade dock Flodén att åtgärder var angelägna inte bara för att skydda det bofasta samhället utan också som en hjälp till den utpekade gruppen och framförallt deras barn. Slutmålet formulerade han som att "få tattare under inflytelse af kristendom och civilisation". Flodén såg alltså de personer som han utpekade som tattare som människor möjliga att förändra och assimilera. Detta var dock något som endast staten kunde åstadkomma. När han närmare skisserade huvuddragen i sina förslag går det däremot att ana en rasifiering på så sätt att han kritiserade kyrkans missionsverksamhet för att ägna uppmärksamhet åt "Afrikas kaffrer eller Asiens kineser" (grupper som han alltså verkar ha jämfört med de personer han själv pekade ut som tattare) men försumma de grupper som var i behov av mission i det egna landet. Han påtalade också att "lapparne i Norrland" såväl som "indianerna" i Nordamerika tilldelats särskilda territorier där de fick leva under särlagstiftning.²⁷ Det var en verksamhet av liknande slag Flodén närmast hade i tankarna för den svenska tatarfrågan. I en något senare skrivelse föreslog han att "1 bestämd plats i Svealand, 1 i Götaland och 1 i Norrland anvisades tatarne, helst i närheten af straffanstalt, samt tatarne ställdes under extra polisuppsigt och nödgades låta barnen besöka skolan".²⁸ Det är högst diskutabelt om det var denna typ av reservat som de sju undertecknarna hade sett framför sig när de satte sina namn under petitionen till regeringen ett knappt år tidigare.

Flodéns långtgående förslag kom, i likhet med Björcks, inte heller att leda till några synbara resultat. Fångvårdsstyrelsen beslutade utan motivering att lägga alla skrivelser i ärendet till handlingarna.²⁹ Initiativet var dock ett tecken i tiden, för tatarfrågan började under 1890-talets slut att diskuteras allt mer intensivt. Snart skulle diskussionerna nå ända upp till riksdagen, och även denna gång var det aktörer från Halland som var pådrivande.

27 RA Fångvårdsstyrelsen. Kansli- och kameralbyråernas arkiv E2a:161 Skrivelse från Flodén till Fångvårdsstyrelsen 24/12 1895.

28 RA Fångvårdsstyrelsen. Kansli- och kameralbyråernas arkiv E2a:161 Skrivelse från Flodén till Fångvårdsstyrelsen 3/1 1896.

29 RA Fångvårdsstyrelsen. Kansli- och kameralbyråernas arkiv A1a:145 Fångvårdsstyrelsens protokoll 27/1 1896.

Riksdagsdebatten 1897

Våren 1897 väckte samtliga Hallands riksdagsledamöter i andra kammaren en gemensam motion, där de ställde krav på åtgärder för att skapa ”ordnade förhållanden med afseende å de s.k. tatarne”.³⁰ Motionärerna vände sig med skärpa mot de kommunala försöken att förhindra inflyttning. Istället hävdade de att liksom landsbygdens bofasta hade behov av skydd mot kringresande personer, hade också den utpekade gruppen ett hjälpbehov:

Det borde icke längre gå an att behandla dessa olyckliga endast såsom en besvärlig samhällsohyra, den man, för så vidt ske kan, söker att göra sig utaf med, utan människokärleken och barmhertigheten bjuda, att man anser och behandlar dem såsom medmänniskor, dem man vill göra i någon mån delaktiga i samhällets förmåner och rättigheter, naturligtvis under förutsättning att de efter förmåga skola arbeta.³¹

Motionens förste undertecknare, och därmed förmodligen också den ledamot som skrivit den, var prästen Aron Norrman i Veddige. I samband med den ovan nämnda undersökningen år 1895 om de båda fångarnas fallerande religionskunskap var Norrman en av de präster som ombads att yttra sig. Han hade då skrivit att de personer han pekade ut som tattare skulle bemötas med ”undervisning och vänlig behandling”, men att de som ”icke vilja låta sig på detta sätt civiliseras” borde placeras på någon form av ”tvångsarbetsinrättning”.³² En annan av motionens undertecknare var provinsialläkaren Carl Björck, bror till den tidigare nämnde Gustaf Ludvig Björck. Även om Björcks förslag från 1886, Flodéns och Norrmans från 1895 och riksdagsmotionen 1897 var fristående initiativ fanns det alltså personella kopplingar som i viss mån band samman dem, och motionens trolige huvudförfattare hade själv tidigare uttalat sig om tatarfrågan.

Styrning av barnen

Motionärernas huvudförslag var att öka ansträngningarna för att åstadkomma skolundervisning åt den utpekade gruppens barn. Skolundervisning förutsatte dock enligt motionärerna bofasthet, vilket försvårades dels av de utpekade familjernas påstådda kringresande, dels av kommunernas ovilja att låta dem bosätta sig.

30 *Riksdagstrycket* Motion AK 1897:70. Riksdagsdiskussionerna har tidigare uppmärksammats i Montesino Parra 2002 s 96f, 110; Selling 2013 s 47f; Sjögren 2010 s 147f; Tervonen 2010 s 84.

31 *Riksdagstrycket* Motion AK 1897:70 s 4. Selling 2013 s 47 beskriver träffande motionen som präglad av ”kristen paternalism”.

32 RA *Fångvårdsstyrelsen. Kansli- och kameralbyråernas arkiv* E2a:161 Skrivelse från Aron Norrman till Göteborgs domkapitel 3/1 1896.

Motionärerna föreslog därför att länsstyrelserna borde ges rätt att bestämma mantalsskrivningsort åt familjer som saknade stadigvarande bostad och att lösdrivarlagen borde tillämpas effektivare mot familjer som inte kunde visa att de hade bostad och fast arbete. Särskilt mantalsskrivningen sågs som viktig då den låg till grund för skolplikten. Kommunernas exkludering borde dessutom motarbetas genom att staten åtog sig ekonomiskt ansvar för alla fattigvårds- och undervisningskostnader som enligt motionärerna kunde bli följden av ökad bofasthet.³³

Andra kammaren biföll utan debatt huvuddragen i motionen.³⁴ I första kammaren tog ärendet en annorlunda vändning. Det utskott som behandlade motionen skärpte dess ursprungliga förslag, som gått ut på att styra barnen till ökad skolgång, genom att dessutom kräva omhändertaganden och tvångsuppfostran i stor skala:

Den enda åtgärd, som kan på ett fullt verksamt sätt motarbeta och så småningom utrota de s.k. tattarnes och med dem jernförliga personers kringflackande och oordentliga lefnadssätt, är att undandraga deras barn från föräldrars och anhöriges inflytande. Det synes utskottet fullt antagligt, att om barnen skiljas från den vandrande skaran vid tidiga år och [på statens bekostnad] öfverlemnas till uppfostran inom en anstalt eller hos enskilda personer på en ort, der föräldrarne icke pläga uppträda, de skola kunna uppfostras till ordentliga och arbetsamma medborgare.³⁵

Förslaget påminde inte bara om det som Domkapitlet i Göteborg hade väckt i slutet av 1880-talet, utan också om den verksamhet som höll på att startas i Norge, där Jakob Walnum samma år som riksdagsdebatten grundade Omstreifersmisjonen. Någon kunskap om Walnums verksamhet verkar dock ingen riksdagsledamot ha haft. Däremot hänvisade det utskott som behandlade motionen i andra kammaren till den äldre norska politiken. ”Fantefondens” verksamhet betraktades dock med föga entusiasm, och resultatet av dess bosättningsprogram sades vara magert.³⁶

Det var inte någon organiserad kampanj av tvångsomhändertaganden uteslutande riktade mot personer utpekade som tattare utskottet i första kammaren tänkte sig, vilket framgår av uttrycket ”och med dem jernförliga personer”. Inte heller föreslog utskottet någon särslagstiftning, utan ansåg att omhändertaganden borde kunna ske inom ramen för den generella barnavårdslagstiftning som redan höll på att utarbetas av den så kallade Tvångsuppfostringskommittén, vilket jag snart kommer att diskutera närmare.³⁷ Liksom i den senare riksdagsdebatten betonade utskottet också att lösdrivarlagen borde bli enklare att använda mot människor som i och för

33 *Riksdagstrycket* Motion AK 1897:70 s 5.

34 *Riksdagstrycket* AK:s fjärde tillfälliga utskotts utlåtande 1897:4; Protokoll AK 1897:14.

35 *Riksdagstrycket* FK:s första tillfälliga utskotts utlåtande 1897:6 s 8.

36 *Riksdagstrycket* AK:s fjärde tillfälliga utskotts utlåtande 1897:4 s 10. Att hänvisningar gjordes till Norge har tidigare uppmärksammats av Montesino Parra 2002 s 110.

37 *Riksdagstrycket* FK:s första tillfälliga utskotts utlåtande 1897:6 s 9.

sig hade ekonomiska tillgångar, samt att de som utpekades som lösdrivare borde kunna dömas till tvångsarbete under längre tidsperioder. Lösdrivarlagen borde enligt utskottet, som här gav uttryck för centrala målsättningar inom den liberala styrningen, ses inte som en strafflag utan som en "pedagogisk" lag vars syfte inte var att straffa, utan att förändra individer.³⁸

Under debatten i första kammaren uttrycktes visserligen skepsis mot tanken att skärpt mantalsskrivning och lösdrivarlag skulle leda till ökad bosättning, men i sin helhet gick kammaren på utskottets förslag.³⁹ Riksdagen hade därmed bifallit motionen på så sätt att regeringen uppmanades att överväga åtgärder, men i diskussionen om tänkbara makttekniker, exempelvis revision av lösdrivarlagen och tvångsomhändertaganden av barn, hade riksdagen gått betydligt längre än motionärerna själva. Riksdagsbeslutet nämnde också möjligheten att Tvångsuppföstringskommittén skulle kunna utreda tattarefrågan närmare, men i sin helhet formulerades beslutet vagt och lämnade stor tolkningsfrihet åt regeringen.⁴⁰

Genombrott för liberal styrning

Särskiljningen under riksdagsdiskussionerna byggde i hög grad på stereotypiserande påståenden om att personer utpekade som tattare var våldsamma, laglösa och oförmögna att hantera alkohol.⁴¹ Man kan med Norma Montesinos ord hävda att den utpekade gruppen tillskrevs "omoraliska" egenskaper.⁴² Men det är viktigt att notera att dessa egenskaper inte tillskrevs endast de personer som riksdagsledamöterna pekade ut som tattare. Liksom under diskussionerna på de halländska kommunalstämmorna, som analyserades i kapitel 3, drog flera ledamöter en tämligen oskarp gräns mellan termen "tattare" och den bredare termen "lösdrivare". Motionärerna skrev om "de s.k. lösdrifvarne, i *synnerhet* 'tattarne'" och krävde åtgärder mot "*alla* dessa nu kringstrykande personer", "vagabonder" eller "luffare" [mina kursiveringar], och under debatten i första kammaren talade Fångvårdsstyrelsens generaldirektör Sigfrid Wieselgren om den utpekade gruppen som "ett slag af lösdrifvare" eller en "afdelning inom den stora lösdrifvarehären".⁴³ Riksdagsledamöterna verkar inte ha upplevt den oklara gränsdragningen som problematisk. Eftersom de inte endast talade om "lösdrivare" utan om "lösdrivare" och

38 *Riksdagstrycket* FK:s första tillfälliga utskotts utlåtande 1897:6 s 9f, Protokoll FK 1897:22 s 29, 31.

39 *Riksdagstrycket* Protokoll FK 1897:22 s 22-26.

40 *Riksdagstrycket* Riksdagsskrivelse 1897:80 s 3f.

41 *Riksdagstrycket* Motion AK 1897:70 s 3f, Protokoll FK 1897:22 s 27.

42 Montesino Parra 2002 s 108.

43 *Riksdagstrycket* Motion AK 1897:70 s 3, 5, Protokoll FK 1897:22 s 31. Se även AK:s fjärde tillfälliga utskotts utlåtande 1897:4 s 4, 10f, FK:s första tillfälliga utskotts utlåtande 1897:6 s 7-9, Protokoll FK 1897:22 s 23, 28, 30.

”tattare” måste de dock ha ansett att det fanns något som särskilde de båda utpekade grupperna från varandra och från andra grupper.

Två sådana särskiljningsgrunder kan identifieras. För det första beskrevs den grupp som pekades ut som tattare som organiserad i familjeform, och de människor som ansågs ingå i gruppen påstods leva på ett likartat sätt från generation till generation.⁴⁴ För det andra påstod både motionen och det utskott i andra kammaren som behandlade den att termerna ”tattare” och ”zigenare” syftade på två olika grupper.⁴⁵ Under 1900-talet skulle frågan om eventuell släktskap mellan de båda utpekade grupperna bli ett återkommande trätoämne i debatten om tattarfrågan, men 1897 verkar ingen riksdagsledamot ha tillmätt den någon större vikt.

Att relatera tattarfrågan till föreställningar om lösdriveri och arbete var, som jag visade i kapitel 3, inget nytt. Men det fanns inslag i riksdagsdebatten som innebar en annorlunda särskiljning jämfört med exempelvis den som förekom i de halländska kommunalpolitiska diskussionerna vid samma tid. Vid ett par tillfällen omnämndes de personer som riksdagsledamöterna pekade ut som tattare på ett rasifierande sätt, som när den före detta landshövdingen Curry Treffenberg påstod att den utpekade gruppens kringresande levnadssätt ”ligger i blodet”, eller när generaldirektör Wieselgren hävdade att omhändertagna barn från utpekade familjer ofta i vuxen ålder återvände till sina familjer ”som guttaperkabollar” trots att de omhändertagits i mycket unga år.⁴⁶

Dessa uttalanden är tidiga tecken på en rasifiering av tattarfrågan, även om det rörde sig om en rasifiering som ännu inte förvetenskapligats eller systematiserats. De utgjorde emellertid undantag, och ingen talare verkar ha tillmätt uttalandena någon betydelse för de beslut eller förslag som debatten utmynnade i. Debatten dominerades tvärtom nästan totalt av en särskiljning som byggde på antagandet att den utpekade gruppen formats av sin miljö, och därför också var möjlig att förändra. Enigheten om att den viktigaste makttekniken borde utgöras av skolundervisning eller tvångsomhändertaganden tyder i sig på att de egenskaper som tillskrevs gruppen inte sågs som ärftliga eller essentiella i så hög grad att de förhindrade assimilering. Rasifiering kan visserligen ske utan att ordet ”ras” används, men det bör likväl noteras att ordet var helt frånvarande i riksdagsdebatten. Däremot betecknades den utpekade gruppen stundtals som en ”kringvandrarclass” eller ”samhällsklass”, vilket indikerar en social särskiljning snarare än rasifiering.⁴⁷

Därmed blev det möjligt att formulera en politik som låg långt bortom den territoriella exkluderingen. Där särskildes personer utpekade som tattare som objekt

44 *Riksdagstrycket* exempelvis Motion AK 1897:70 s 3, Protokoll FK 1897:22 s 23, 28, 30.

45 *Riksdagstrycket* Motion AK 1897:70 s 4, AK:s fjärde tillfälliga utskotts utlåtande 1897:4 s 4.

46 *Riksdagstrycket* AK:s fjärde tillfälliga utskotts utlåtande 1897:4 s 4, FK Protokoll 1897:22 s 26f, 32. Liknande åsikter uttrycktes vid samma tid i KMBFB *Hallands län 1891-1895* s 19.

47 *Riksdagstrycket* Protokoll FK 1897:22 s 28, Riksdagsskrivelse 1897:80 s 3. Vid ett par tillfällen omtalades tattare också som ett ”folk”, se exempelvis Motion AK 1897:70 s 4.

för fysisk kontroll. I riksdagsdebatten särskildes de som subjekt som skulle förmås att internalisera vissa normer för att, efter en påtvingad assimilering, styra sig själva som "ordentliga och arbetsamma medborgare".⁴⁸ Förstakammarledamoten Robert Dickson uttryckte målet när han sade sig hoppas att den grupp han pekade ut som tattare genom uppfostran en dag skulle "försvinna".⁴⁹ Uttalandet bör, som Jan Selling påpekat, inte tolkas som att han avsåg en fysisk eller biologisk utplåning. Det bör tvärtom tolkas som att han hoppades att de utpekade personernas sätt att leva *som* tattare skulle upphöra, och då skulle de inte längre vara tattare.⁵⁰ Det var en målsättning som präglade hela riksdagsdebatten, och därmed hade den liberala styrningen fått sitt offentliga genombrott i tatarfrågan.

Tvångsuppfostringskommitténs förslag 1900

Regeringens åtgärd med anledning av riksdagsbeslutet blev att remittera hela frågan till Tvångsuppfostringskommittén, vars arbete med att utforma en generell barnavårdslagstiftning redan nämnts.⁵¹ Kommitténs ledamöter fick alltså tatarfrågan på sitt bord utan att ha efterfrågat det själva, och fick inte heller något större underlag att utgå från. Först och främst skulle man yttra sig över den kortfattade riksdagsskrivelsen. Men regeringen passade också på att vidarebefordra den framställning från Domkapitlet i Göteborg som skickats till Ecklesiastikdepartementet redan år 1888, och som var resultatet av Björcks initiativ år 1886.⁵²

Kommitténs arbete med tatarfrågan blev blygsamt och den producerade aldrig något eget vetande om de personer som utpekades som tattare.⁵³ I ett delbetänkande år 1900 skrev kommittén att den delade riksdagens uppfattning att staten borde ta ett speciellt ansvar och agera i tatarfrågan, samt att målet borde vara en assimileringspolitik syftande till att få den utpekade gruppen att "sammansmälta med

48 *Riksdagstrycket* Motion AK 1897:70 s 4, AK:s fjärde tillfälliga utskotts utlåtande 1897:4 s 10, FK:s första tillfälliga utskotts utlåtande 1897:6 s 8 (citater), Protokoll FK 1897:22 s 27, Riksdagsskrivelse 1897:80 s 3.

49 *Riksdagstrycket* Protokoll FK 1897:22 s 21.

50 Selling 2013 s 48.

51 Kommitténs arbete med tatarfrågan har tidigare endast kortfattat berörts i forskningen. Se exempelvis Montesino Parra 2002 s 110; Selling 2013 s 48f; Sjögren 2010 s 148; Svensson 1993 s 157.

52 RA *Ecklesiastikdepartementet. Huvudarkivet C* Ingående diarium 1888 Diarieanteckning nr 1430 1/10 1888.

53 Mina slutsatser baseras på kommitténs tryckta betänkande. Jag har förgäves sökt efter diskussionsprotokoll, koncept och liknande källmaterial i kommitténs efterlämnade arkiv (RA ÅK872), men endast (i volym 1) funnit ett maskinskrivet koncept till den ändring av lösdrivarlagens § 1 som finns i det tryckta betänkandet.

den bofasta befolkningen”.⁵⁴ Däremot ansåg den inte att statsmakten borde vidta några säråtgärder riktade mot den utpekade gruppens barn. För det första hävdade kommittén att den barnavårdsdag som den själv höll på att utarbeta, och som skulle göra det möjligt för kommunala barnavårdsnämnder att omhänderta ”vanartade” barn, borde kunna användas också mot de barn som pekades ut som tattare.⁵⁵ För det andra skrev kommittén att åtgärder mot den utpekade gruppens barn hade liten utsikt till framgång innan familjerna blivit bofasta. Samhällets åtgärder borde därför inriktas på att tvinga vuxna personer utpekade som tattare att bli bofasta, och därför föreslog kommittén följande tillägg till lösdrivarlagen:

Finnes den, som stryker omkring från ort till annan, vara åtföljd af egna eller andras barn och kan han icke visa, att han är någonstädes mantalsskrifven samt att han på behörigt sätt försörjer sig och drager omsorg om barnens vård och uppfostran, varde med honom förfaret såsom om lösdrifvare sägs.⁵⁶

Lagändringen skulle i praktiken innebära att människor kunde dömas som lösdrivare även om de hade pengar att leva av (något som många personer som utövade kringresande handel och hantverk ofta hade), under förutsättning att de saknade fast bostadsort och hade barn med sig på sina resor. På detta sätt skulle, resonerade kommittén, pressen på den utpekade gruppen att skaffa sig fasta bostäder öka.

Kommittén hade tagit avstånd från förslagen om säråtgärder mot barn men ställde sig mer positiv till säråtgärder mot vuxna. Vid sidan av den föreslagna ändringen av lösdrivarlagen (som i sig inte formellt var en säråtgärd) nämnde kommittén också möjligheten att inrätta någon form av statliga ”arbetskolonier”. Där skulle vuxna personer utpekade som tattare, liksom ”från tvångsarbetsanstalter eller fängelser lösgifna personer” i allmänhet, få lära sig yrken som kunde leda till ”anställning” och därefter placeras ut på olika orter i landet. Det tänkta systemet påminde återigen om de projekt Omstreifermissionen startade vid samma tid, men det norska exemplet nämndes inte i betänkandet. Det sades istället vara inspirerat av tyska arbetskolonier för lösdrivare.⁵⁷

Förslaget om arbetskolonier var kortfattat och vagt och innehöll ingen plan för hur det skulle kunna förverkligas. När regeringen sände kommitténs förslag på remiss till länsstyrelserna fick det ta emot både bifall och kritik. En stor majoritet av

54 *Betänkande och förslag [...] angående vanartade och i sedligt afseende försummade barns behandling* 1900 s 116.

55 *Betänkande och förslag [...] angående vanartade och i sedligt afseende försummade barns behandling* 1900 s 50-54, 114f. Vagheten i vanartsbegreppet, vars tolkning var avgörande för barnavårdsnämndernas möjligheter att omhänderta barn, har uppmärksammats av Kumlien 1997 s 46; Sundkvist 1994 s 57; Swärd 1993 s 24.

56 *Betänkande och förslag [...] angående vanartade och i sedligt afseende försummade barns behandling* 1900 s 30.

57 *Betänkande och förslag [...] angående vanartade och i sedligt afseende försummade barns behandling* 1900 s 115-117.

länsstyrelserna gav utan närmare motivering sitt stöd för kommitténs tankar. Länsstyrelsen i Västmanland och Överståthållarämbetet i Stockholm frågade sig dock varför det var nödvändigt att ta omvägen över lösdrivarlagen. Överståthållarämbetet, som dessutom ansåg kommitténs förslag vara "motbjudande" ur rättssäkerhetssynpunkt då det kunde drabba också de kringresande familjer som inte kunde kategoriseras som tattare, ville däremot gärna ha arbetskolonier reserverade för den utpekade gruppen men ansåg att ett så omfattande projekt borde vänta tills man utvärderat de nya barnavårdslagarnas effekter. Länsstyrelsen i Västmanland argumenterade också med stort engagemang för särskilda arbetskolonier, men menade att det inte var möjligt att upprätta sådana innan man låtit "upsöka [sic], förhöra, förteckna och ordentligen rullföra varje [till den utpekade gruppen] hörande individ". Länsstyrelsen framhöll som ett föredöme de registreringar av personer utpekade som "fanter" och "tater" som utförts i Norge redan under 1840-talet.⁵⁸ Remissen från Västmanland är extra intressant då den förebådade två inslag i tattarfrågan som kom att spela en stor roll senare under 1900-talet. Dels uttryckte den tanken att storskaliga sårätgärder inte kunde ske förrän alla utpekade personer registrerats. Dels framhöll den politiken i Norge som ett entydigt positivt exempel, och så vitt jag har kunnat se var det första gången en svensk myndighet gjorde så. Hänvisningar till Norge hade förekommit också tidigare, men då varit förenade med reservationer och viss skepsis.

Kommitténs ofinansierade och föga detaljerade förslag om åtgärder i tattarfrågan togs aldrig med i den proposition som regeringen år 1902 överlämnade till riksdagen, och som i övrigt baserades på kommitténs betänkanden. Någon motivering till förslagens utelämnande fanns inte i propositionen, som i likhet med den följande riksdagsbehandlingen så vitt jag har kunnat se inte nämnde tattarfrågan.⁵⁹

Varför Tvångsuppfostningskommittén?

Den liberala styrningen inom socialpolitiken vid sekelskiftet 1900 var nära kopplad till den samtidigt pågående debatt om påstådda sociala och moraliska problem bland barn och ungdomar som fördes i Västeuropa såväl som i Nordamerika. Många av debattens deltagare fruktade att industrialismen genom sin kapitalistiska arbetsdelning skulle slå sönder familjen som samhällets grundläggande institution för produktion, undervisning och uppfostran. Därmed riskerade städerna att fyllas av arbetarbarn som i kraft av det ekonomiska konsumtionsutrymme industriarbetet gett dem kunde ta stadens offentliga rum i besittning utan vuxenvärldens övervakning. Debatten, som

58 RA YK213 F3:1 Yttrande från överståthållarämbetet i Stockholm 28/9 1901, Yttrande från länsstyrelsen i Västmanlands län 28/11 1900. Anledningen till att remisserna förvaras i den flera år senare tillsatta Fattigvårdslagstiftningskommitténs arkiv är att denna tilldelades remisserna som underlag inför den utredning om tattarfrågan som den fick i uppdrag att genomföra år 1907.

59 *Riksdagstrycket* Proposition 1902:30, Andra särskilda utskottets utlåtande 1902:2, Protokoll FK 1902:28, Protokoll AK 1902:40, Riksdagsskrivelse 1902:59, *SFS 1902:67*.

kan spåras ända tillbaka till 1830-talet, ledde vid seklets slut i Sverige liksom i flera andra länder till krav på ökad kontroll av den urbana arbetarklassens barn.⁶⁰ Den socialpolitiska styrning av barnen som förespråkades hade som mål att forma unga individer till skötsamma industriarbetare respektive husmödrar, och målet skulle nås bland annat genom tvångsuppfostran på särskilda anstalter och "skyddshem".⁶¹ Tvångsuppfostringskommitténs arbete vid sekelskiftet 1900 innebar, tillsammans med folkskolans utbyggnad till en institution där så gott som alla barn verkligen vistades och därmed kunde övervakas, ett genombrott för den svenska liberala styrningen av barn och ungdomar.⁶²

Varför överlämnades tattarefrågan till en kommitté som ursprungligen tillsatts för att hantera frågor om den urbana arbetarklassens barn? Kommittén förespråkade uppfostringsanstalter som en maktteknik mot barn och ungdomar från städernas industriarbetarklass. Tekniken byggde än så länge på antagandet att ungdomar formades av sin miljö mer än av genetiskt ärftliga egenskaper och att de därmed också kunde förändras moraliskt genom uppfostran och undervisning.⁶³ Samma miljöcentrerade synsätt dominerade den tidiga liberala styrningen i tattarefrågan, i Björcks och Flodéns initiativ liksom under 1897 års riksdagsdebatt. Denna individuella förändringsoptimism dominerade också inom kommittén, även om dess betänkande innehöll rasifierande inslag som skapade ambivalenser: samtidigt som den utpekade gruppen omtalades som en "folkstam" med kringresande levnadssätt som en del av sin "natur", ansåg kommittén att frågan om huruvida gruppen var "afkomlingar af zigenare" eller inte var utan praktisk betydelse och betonade uttryckligen att assimilering var både önskvärd och möjlig.⁶⁴

Den liberala styrning som utövades vid sekelskiftet 1900 innebar att makttekniker som ansågs kunna förändra barn i allmänhet också ansågs vara möjliga att använda för att förändra de barn som utpekades som tattare. Riksdagsbeslutet överlämnades inte till kommittén därför att denna besatt ett speciellt vetande om tattarefrågan. Den överlämnades dit därför att kommittén tillhandahöll ett antal potentiella makttekniker som under riksdagsdebatten föreslagits som möjliga att använda också i tattarefrågan, framförallt metoder för att tvångsomhändertaga barn och utforma uppfostringsanstalter. Resultatet blev dock inte riktigt det som riksdagsledamöterna verkar ha tänkt sig, då kommittén endast föreslog åtgärder riktade mot vuxna.

60 För en analys av debatten under 1830-talet se särskilt Larsson Kraus 2009 s 236.

61 Kumlien 1997 s 34-37, 40f, 53, 59f, 75, 218, 321, 324; Savage 2008 s 9, 13, 35-48, 64-73; Sundkvist 1994 s 66-69, 141-168, 198-208.

62 Analyser av folkskolans förändring finns i Axelsson 2007a s 131, 223; Sundkvist 1994 s 15f, 43-45, 50f, 90f.

63 Axelsson 2007a s 132f, 137, 143; Kumlien 1997 s 147f, 151f, 324.

64 *Betänkande och förslag [...] angående vanartade och i sedligt afseende försummade barns behandling* 1900 s 114f.

Björcks och Strömqvists andra initiativ 1902-03

Samma år som riksdagen klubbade igenom kommitténs förslag om att inrätta kommunala barnavårdsnämnder, men utelämnade dess förslag om tatarfrågan, tog Gustaf Ludvig Björck sitt andra initiativ. Denna gång samarbetade han med Johannes Strömqvist, församlingens klockare och tillika ordförande i Vinbergs kommunalnämnd.

I oktober år 1902 gjorde den nyutnämnde landshövdingen Axel Asker en resa i Halland för att möta kommunala representanter och samla in deras synpunkter på tillståndet i länet. När landshövdingen kom till Falkenberg begärde Björck och Strömqvist ordet under det möte som arrangerades på stadens rådhus. Björck lyfte än en gång frågan om åtgärder mot den grupp han kallade för "vandringsfolket" och nämnde sitt sexton år gamla förslag om att underlätta för kommunerna att omhänderta den utpekade gruppens barn. Det största problemet var, påstod Björck, de utpekade familjernas bristande religionskunskap, och han beskrev dem som "vildfoglar" och "hedningar" som "i vissa fall knappast kände Guds namn". Liksom 1886 menade Björck att det inte bara var den bofasta befolkningen som måste skyddas från "vandringsfolket", utan att de utpekade familjerna också måste skyddas från sig själva. Hans anförande präglades av ett kristet barmhärtighetstänkande, där familjerna beskrevs som "olyckliga" medmänniskor i nöd.⁶⁵ Björck påstod till och med att hans initiativ var ett svar på böner som riktats till honom från familjer ur "vandringsfolket" själva, och hävdade att berättelser om hans möte med Oscar II 1886 hade fått "åtskilliga af vandringsfolket, som ofta blifva bespisade i talarens kök" att fråga honom "om det ej snart blefve allvar af saken."⁶⁶

Det är givetvis inte uteslutet att utpekade personer kan ha frågat Björck om vad som hänt med hans initiativ. Men vad som i så fall faktiskt sades, och om Björck informerade dem om att hans förslag gått ut på att göra det lättare att omhänderta deras barn, vet vi inte. Björcks påståenden om bakgrunden till att han år 1902 tog ett nytt initiativ bör inte i första hand ses som en tillförlitlig berättelse om hans eventuella möten med de människor han pekade ut som medlemmar av "vandringsfolket", utan som politisk retorik avsedd att inför landshövdingen beskriva hans förslag som en kristen barmhärtighetsgärning. Marika Hedin har påpekat att religiöst språkbruk var vanligt i socialpolitiska diskussioner under 1800-talet, och Jonas Larsson Kraus har betonat att analyser av socialpolitiken vid denna tid inte bör ske "på bekostnad av den religiösa förståelsehorisonten, utan utifrån den".⁶⁷ Debatten som följde på Björcks anförande visar dock att det inte var självklart vad en kristen barmhärtighetsgärning egentligen skulle anses innebära. En byggmästare vände sig mot Björcks förslag med

⁶⁵ *Falkenbergs Tidning* 23/10 1902; *Halland* 22/10 1902.

⁶⁶ *Falkenbergs Tidning* 23/10 1902.

⁶⁷ Hedin 2002 s 215; Larsson Kraus 2009 s 166.

argumentet att det vore föga barmhärtigt, till och med ”grymt”, att ”rycka barnet ur modersfamen”. Björck bemötte honom med kompromissförslaget att man kunde vänta tills barnen blivit mellan ett och två år gamla innan man omhändertog dem, för att inte ”förneka moderskänslans rätt”.⁶⁸

Landshövding Asker förklarade att han ansåg saken vara ”behjärtansvärd” och att han skulle höra sig för bland landshövdingarna i angränsande län för att få deras syn på vad som kunde göras. Han hade därmed inte gett något specifikt löfte, men väl agerat på ett sätt som Björck och Strömqvist bör ha uppfattat som en uppmuntran om att gå vidare med initiativet.⁶⁹

Strömqvists upprop

Under dagarna efter mötet publicerades ett upprop i Hallands lokaltidningar. Det var riktat till ”samtliga kommunalordförandena i Hallands län” och var undertecknat av Johannes Strömqvist som uttryckligen nämnde mötet med landshövdingen som bakgrund till upppropets utfärdande. Strömqvist uppmanade länets kommunalstämmor att ta ställning till ett långtgående förslag. Han tänkte sig därefter ”en petition åtföljd af alla stämmoprotokollsutdragen” till regeringen med anhållan om att denna skulle lägga fram en proposition till riksdagen baserad på upppropets förslag.⁷⁰ Vad Strömqvist tänkte sig var en statligt understödd politik med målet att:

Alla tattare i hela vårt land som fyllt 15 år, såväl män som kvinnor, intagas på statens bekostnad på allmänna arbetsinrättningar. Alla barn af ofvannämnda folk som fyllt 1 år (således barn 1-14 år) utackorderas på landet, till allvarligt och kristligt sinnadt folk mot en viss bestämd årlig afgift, som också betalas af staten.⁷¹

När Björck talade på Falkenbergsmötet var hans anförande, så som det återges av tidningarna, fritt från rasifiering. Strömqvists särskiljning hade däremot flera rätt framträdande, om än ambivalenta, rasifierande inslag. Han talade redan i Falkenberg om den grupp han pekade ut som tattare som en ”ras” vilken efter hand skulle ”utdö” genom att de barn som omhändertogs senare skulle ”ingå förbindelse med den öfriga allmogen, bland hvilka de blifvit uppfostrade”.⁷² Det är uppenbart att Strömqvist med uttrycket ”utdö” inte syftade på en fysisk utplåning. Vad han menade istället är dock inte alldeles lätt att avgöra. Ansåg han att den utpekade gruppens genetiska arvsanlag skulle försvinna genom sexuell reproduktion med den bofasta befolkningen, att

68 *Halland* 22/10 1902. Se även *Falkenbergs Tidning* 23/10 1902.

69 *Halland* 22/10 1902.

70 *Halland* 1/11 1902. Uppropet publicerades också i *Falkenbergs Tidning* 1/11 1902; *Hallands-Posten* 1/11 1902.

71 *Halland* 1/11 1902.

72 *Halland* 22/10 1902.

barnen skulle omformas av sin nya miljö – eller både och? Ambivalensen i rasifieringen framgår tydligt också i följande citat från uppropet:

... här är en kräftböld, hvari behöfver skäras djupt om det skall lyckas föra barnen och deras efterkommande till ordnad samhällsskick och kristlig lifsåskådning, ty så konstant är den folkrasen att det ej går genom sammanlefnad och förbindelser inom densamma. Men när dessa utackorderade barn fått växa upp i ordnade kristliga hem, få ordentlig undervisning, blifvit så att säga som kvistar inympade på andra träd och planterade i annan jordmån – med ett ord likställda med andra bildade människor – så är att hoppas, att de såväl härigenom som genom äktenskapsförbindelser fått kärlek till stadgad och lagbunden samhällsordning, och då skall denna stackars kringirrande folkklass snart vara en saga blott.⁷³

Strömqvists särskiljning innebar en rasifiering av ganska betydande styrka. Men det var en rasifiering som inte uteslöt assimilering och som fortfarande var förenlig med den liberala styrningens individuella utvecklingsoptimism. Där fanns inte heller några spår av den rädsla för degeneration och rasblandning som senare skulle komma att prägla den rasbiologiska särskiljningen under 1900-talets första decennier.⁷⁴ Tvärtom byggde Strömqvists uppprop på antagandet att den ”ras” han skrev om kunde förändras *både* genom genetiska förändringar och miljöpåverkan. Uppropet visar därmed att vi inte bör förutsätta att de enda möjliga positionerna vid sekelskiftet 1900 var att antingen betrakta befolkningsgrupper som konstituerade uteslutande av miljöfaktorer eller uteslutande av biologiska faktorer. Det visar också att vi inte heller bör utgå från att en term som ”ras” alltid hade en enda given innebörd.

Genom SLDB går det att följa de kommunala diskussionerna om upppropet. Två kommuner var skeptiska mot Strömqvists förslag, dock utan att uttala något principiellt motstånd mot upppropets intentioner.⁷⁵ Men inte mindre än 44 % av Hallands kommuner biföll upppropet, en opinionsyttring som klart signalerade att det fanns ett lokalt tryck på statliga åtgärder.⁷⁶ Dessutom uttalades stöd för upppropet

73 *Halland* 1/11 1902. Strömqvist rasifierade även på grundval av påstådda fenotypiska egenskaper genom att hävda att de personer han pekade ut som tattare hade ett särpräglad utseende och att de härstammade ”från en trakt af vår jord, där solen glödt starkare än vår kalla nord”.

74 Björkman 2011 s 50, 74; Broberg 2002 s 26f; Broberg & Tydén 2005 (urspr. 1996) s 79f, 85, 89; Gustafsson 2007 s 238; Wright 1998 s 104, 107, 114f.

75 SLDB Skummeslöv 13/2 1903, Fagered 28/3 1903.

76 Jag har funnit sammanlagt 46 kommunalstämmodiskussioner med bifall till upppropet. 44 av dessa har jag funnit genom SLDB. Se SLDB Träslöv 18/11 1902, Stafsinge 10/12 1902, Vinberg 13/12 1902, Källsjö 15/12 1902, Asige 22/12 1902, Drängsered 22/12 1902, Ljungby 22/12 1902, Snöstorp 30/12 1902, Spannarps 10/2 1903, Övraby 11/2 1903, Tönnersjö 12/2 1903, Köinge 23/2 1903, Landa 24/2 1903, Hishult 25/2 1903, Sällstorp 1/3 1903, Kinnared 5/3 1903, Hasslöv 7/3 1903, Gällared 13/3 1903, Okome 14/3 1903, Slättåkra 15/3 1903, Grimeton 16/3 1903, Morup 16/3 1903, Hunnerstad 17/3 1903, Torup 17/3 1903, Sibbarp 17/3 1903, Gällinge 18/3 1903, Släp 18/3 1903, Östra Karup 18/3 1903, Getinge 22/3 1903, Harplinge 23/3 1903, Onsala 23/3 1903, Värö 24/3 1903, Nösslinge 27/3 1903, Fjärås 28/3 1903, Knäred 28/3 1903, Krogsered 28/3 1903,

också av några gränskommuner i sydvästra Småland.⁷⁷ Halländska Slöinge ville till och med gå längre än Strömquist och genomföra en total kulturell omprogrammering genom att föreslå att den utpekade gruppens barn ”på statens bekostnad inläsas på barnhem hvarifrån de i vanlig ordning utacckorderas [sic] så att icke deras härkomst blir för dem själfva eller andra bekantjord”.⁷⁸

Vad som därefter hände är svårt att avgöra. En tidningsnotis från september 1903 nämner att uppropet syftade till en ”riksdagsmotion”.⁷⁹ Om uppgiften stämmer hade syftet i så fall förändrats, eftersom det ursprungliga uppropet endast nämnde en möjlig ”petition” till regeringen. Någon riksdagsmotion om tatarfrågan väcktes aldrig år 1903.⁸⁰ Att tankar om en riksdagsmotion kan ha föresvävat Strömquist och Björck är i och för sig inte omöjligt. Gustaf Ludvig Björcks bror Carl representerade Halland i riksdagen under åren 1897-1902 och 1905-1911. Han hade varit med om att underteckna 1897 års motion, och man kan kontrafaktiskt spekulera i huruvida en motion hade lämnats in år 1903 om Carl Björck suttit i riksdagen detta år också.⁸¹ Det gjorde han inte, och allt vi med säkerhet kan konstatera är att Björcks och Strömquists upprop blev det sista stora initiativ i tatarfrågan som emanerade ur en kyrklig organisation och med präster som ledande aktörer.⁸²

Varför gick Sverige och Norge olika vägar?

De initiativ som analyserats i detta kapitel syftade inte till exkludering utan till assimilering, ett mål som skulle nås dels genom tvångsarbete för vuxna men framförallt genom tvångsomhändertaganden av barn. Särskiljningen bestod inte i första hand av rasifiering utan byggde huvudsakligen på antagandet att människor formades av sin uppväxtmiljö och därför också kunde omformas genom (påtvingade)

Tjärby 28/3 1903, Våxtorp 28/3 1903, Alfshög 30/3 1903, Eldsberga 30/3 1903, Enslöv 30/3 1903, Stråvalla 30/3 1903, Slöinge 30/3 1903, Trönninge 14/4 1903. Ytterligare två bifall finns i *Halland* 19/12 & 30/12 1902. Länet hade 103 kommuner (landskommuner, städer, köpingar, municipalsamhällen).

⁷⁷ *Halland* 3/9 1903.

⁷⁸ SLDB Slöinge 30/3 1903.

⁷⁹ *Halland* 3/9 1903. Samma notis finns också i *Falkenbergs Tidning* 5/9 1903.

⁸⁰ *Riksdagstrycket* Register över riksdagens protokoll med bihang 1903.

⁸¹ Norberg & Tjerneld 1985 s 373. Carl Björck var enligt *Halland* 16/9 1903 även representant vid 1903 års kyrkomöte, men inte heller där togs några initiativ. Om frånvaron av diskussioner om tatarfrågan på kyrkomötet se Ohlsson al Fakir 2013a s 27.

⁸² Det finns uppgifter i Måwe 1958 s 342f om att kommunalstämman i värmäländska Östmark år 1908 och år 1911 också ska ha utfärdat upprop i pressen, vid det senare tillfället med krav på att de personer som utpekades som tattare ”inordnas i ordnade samhällsförhållanden”. Närmare detaljer om dessa upprop är inte kända.

miljöförändringar. Den grupp som pekades ut med termerna "tattare" eller "vandringsfolket" beskrevs som medmänniskor i behov av hjälp, och de aktörer som tog initiativen var verksamma inom Svenska kyrkan.

Initiativ av detta slag var inte något unikt för Sverige. I Norge såväl som i Finland togs liknande initiativ vid samma tid. De svenska initiativen visar slående likheter med framförallt de norska, även om de inte heller saknar beröringspunkter med den finska debatten om åtgärder mot de grupper som där pekades ut som "zigenare".⁸³ År 1897 grundade prästen Jakob Walnum efter flera års opinionsarbete den norska Omstreifermisjonen, en organisation med långt mer radikala mål än den äldre "Fantefonden". Organisationen tillkämpade sig snart laglig rätt att ta hand om alla de barn från familjer utpekade som "tater" som kommunala myndigheter omhändertog. Organisationen byggde i egen regi men med statlig finansiering upp ett nät av barnhem, men också läger där hela familjer placerades för att omformas till bofasta lönearbetare.⁸⁴ Även om ingen svensk aktör verkar ha känt till Omstreifermisjonen (de hänvisningar som gjordes till Norge gällde den äldre "Fantefonden") agerade Björck, Flodén, Norrman och Strömquist inom den liberala styrningens maktrationalitet precis som Walnum, och de formulerade sig alla utifrån en gemensam kristen barmhärtighetsideologi.⁸⁵

Ändå blev resultaten av initiativen så olika. I Norge lyckades Omstreifermisjonen i samarbete med staten genomföra en organiserad assimileringspolitik med stora och förskräckande följder för de barn och familjer som drabbades. I Sverige kom initiativen inte att leda till några politiska beslut om säråtgärder (vilket inte gör den diskriminering som många utpekade människor drabbades av inom ramen för den generella lagstiftningen mindre allvarlig). Det finns säkert flera faktorer som kan förklara den skilda utvecklingen, men jag vill lyfta fram två som särskilt viktiga. De handlar båda om hur ledande aktörer i respektive land valde att agera politiskt.

För det första lyckades Walnum föra upp den norska debatten på nationell nivå genom att skriva i rikstäckande tidningar och genom att ta initiativ till en riksorganisation.⁸⁶ I stort sett alla de svenska initiativen togs av aktörer i den lilla regionen Halland. Det enda tillfälle då frågan lyftes till en rikspolitisk nivå var under riksdagsdebatten år 1897, men också då var den halländska kopplingen stark och

83 I Finland reste präster och fennomana opinionsbildare från mitten av 1800-talet krav på åtgärder mot de människor som pekades ut som "zigenare". Under 1890-talet kulminerade debatten och en statlig kommitté lämnade år 1900 ett aldrig realiserat förslag om särskilda skolor där de utpekade barnen skulle fräntas sin kultur och hindras att lära sig romani. Förslaget var inspirerat av de idéer Walnum presenterade i Norge. Se *Komitébetänkande 1900:3*; Pulma 2006 s 222; Tervonen 2010.

84 Se exempelvis Bastrup & Sivertsen 1996; Haave 2000b; Hvinden 2000; Pettersen 2000; Pettersen 2004; Pettersen 2005.

85 Påståendet att Norge, i jämförelse med andra länder, utmärkte sig genom att "kristne miljøer utviste en spesiell interesse" för att skapa politik mot personer utpekade som tattare måste mot denna bakgrund nyanseras något. Citat ur Hvinden 2000 s 21.

86 Walnums opinionsarbete under 1890-talet har analyserats i Pettersen 2000.

riksdagsmotionen var endast undertecknad av halländska ledamöter. Även om riksdagsbeslutet blev positivt ur motionärernas synvinkel, lämnades ärendet över till en statlig kommitté som inte önskat få frågan på sitt bord och inte producerade något vetande som detaljerade förslag kunde baseras på. Walnums politiska handlag var bättre. Han lyckades redan från början koppla sina förslag om omhändertaganden av barn till den rikspolitiska barnavårdsdebatt som fördes i Norge. I Sverige slutade försöken till en sådan sammankoppling med ett misslyckande. Tvångsuppfostringskommittén, som arbetade fram förslag till en svensk barnavårdslagstiftning, valde förvånande nog att endast föreslå säråtgärder mot vuxna personer utpekade som tattare.

För det andra var även den norska statsmakten föga entusiastisk över tanken på att ge sig in i ekonomiskt kostsamma och komplicerade assimileringsprojekt.⁸⁷ Om Walnum, liksom de halländska prästerna, valt att vända sig till statliga myndigheter med formella framställningar och önskemål hade hans initiativ förmodligen också misslyckats. Men det var precis vad han inte gjorde. Istället skapade han en egen organisation, lade fram egna detaljerade planer och satte själv igång verksamheten med barnhem och familjeläger. Han genomförde dessutom på egen hand en omfattande vetandeproduktion med register och genealogiska utredningar över de familjer han ansåg att politiken borde riktas mot.⁸⁸ Därmed kunde han till synes desarmera den avgränsningsproblematik som var en förklaring till de statliga myndigheternas skeptiska hållning i Sverige.

Med andra ord: I Norge *erbjöd* Walnum staten en lösning på en socialpolitisk fråga som varit debatterad på riksnivå sedan 1840-talet. I Sverige *bad* aktörer från ett enskilt län staten att utforma planer i en socialpolitisk fråga som inte debatterats lika länge. Det vore frestande att, mot bakgrund av den betydelse tidigare forskning tillmätt statens agerande för tatarfrågans framväxt, tänka sig att de svenska aktörerna ansåg att statsmakten hade ett särskilt socialpolitiskt ansvar och att det var därför de vände sig dit. Problemet med den förklaringen är att stora delar av det anstaltsväsende som byggdes upp i Sverige under åren runt sekelskiftet 1900 – alkoholistanstalter, uppfostringsanstalter för barn och räddningshem för kvinnor som påstods vara prostituerade kan nämnas som exempel – bedrevs av enskilda föreningar av samma semioffentliga typ som Omstreifermissionen.⁸⁹ Om Björck eller någon annan startat en sådan förening hade de inte gjort något ovanligt eller avvikande i förhållande till den tidens svenska socialpolitik. Ingen tog emellertid något sådant initiativ, och den norska politiken kom aldrig att genomföras i Sverige. Men den skulle fortsätta att diskuteras, och som jag visar i nästa kapitel kom hänvisningar till Omstreifermissionens verksamhet snart att bli ett återkommande inslag i debatten.

87 Bastrup & Sivertsen 1996 s 73, 86.

88 Haave 2000b s 53.

89 Se exempelvis Jansdotter 2004, Larsson Kraus 2009, Prestjan 2001.

Kapitel 5.

Fattigvårdslagstiftningskommitténs utredningsarbete 1907-23

Tattarfrågan fördes åter upp på den rikspolitiska dagordningen i och med det utredningsarbete som 1907-1922 genomfördes av den statliga så kallade Fattigvårdslagstiftningskommittén. Kommittén var en av de socialpolitiskt mest inflytelserika aktörerna i svensk 1900-talshistoria. Under de femton år kommittén arbetade presenterade den bland mycket annat förslag till ny fattigvårds- och alkoholistlagstiftning, men hade dessutom i uppdrag att föreslå ändringar i lösdrivarlagen. Det var i samband med det uppdraget som kommittén kom att utreda frågan om politiska åtgärder mot personer utpekade dels som tattare, dels som zigenare. I detta kapitel analyserar jag kommitténs utredningsarbete om tattarfrågan. Däremot undersöker jag inte kommitténs utredningsarbete om den grupp som pekades ut som zigenare. Det ämnet ligger utanför avhandlingens frågeställningar och kommer bara att beröras i de fall det hade betydelse för utredningen om tattarfrågan.

Den första fasen 1907-1908

Tidigare forskning har vid flera tillfällen studerat kommitténs utredningsarbete om tattarfrågan under åren 1921-22. Utredningsarbetet innebar bland annat att kommittén lät genomföra en rikstäckande ”inventering” av personer utpekade som tattare eller zigenare, en vetandeproduktion som analyseras längre fram i detta kapitel.¹ Men diskussioner om tattarfrågan fördes i själva verket inom kommittén så tidigt som år 1908. Redan när den tillsattes år 1907 hade regeringen nämligen lämnat

¹ Kommitténs arbete med tattarfrågan har studerats av Lindholm 1995 s 46f; Montesino Parra 2002 s 97; Selling 2013 s 53-56; Sjögren 2010 s 152-179 (som utnyttjar inventeringens primärmaterial för att undersöka polismyndigheters uppgifter om utpekade barns skolgång); Tervonen 2010 (som bland annat använder primärmaterial för att studera ekonomiska verksamheter bland de utpekade familjerna).

över Tvångsuppfostringskommitténs aldrig realiserade förslag om tatarfrågan från år 1900 till den nyinrättade kommittén och gett den i uppgift att yttra sig över det.²

Att utreda tatarfrågan var med andra ord en del av Fattigvårdslagstiftningskommitténs uppdrag redan från början, men utredningsarbetet kom att bedrivas i två faser med mer än tio års mellanrum. Den första fasen ägde rum under vintern 1908 och den andra fasen under åren 1921-22.³ Jag kommer att analysera båda dessa faser och då särskilt frågan om vilka likheter och skillnader som går att iakttä mellan dem. Förändrades kommitténs särskiljning, vetandeproduktion och förslag om makttekniker under tidsperioden eller präglades den av kontinuitet? Innan analysen kan göras måste kommittén dock först placeras i sitt socialpolitiska sammanhang. Vilka generella socialpolitiska utgångspunkter vägledde kommitténs arbete? Inom vilken maktrationalitet agerade dess ledamöter?

Kommittén, fattigvårdsfolket och den liberala styrningen

Under 1900-talets första år framträdde ett nätverk av socialpolitiska reformatörer, som statsvetaren Lennart Lundquist i en klassisk studie har kallat för "fattigvårdsfolket". Det var en Stockholmsbaserad grupp, socialt hemmahörande i borgerligheten och politiskt oftast, men inte alltid, knutna till de liberala och frisinnade partierna. Fattigvårdsfolket, som var aktiva vid en tid då det ännu inte fanns några centrala statliga myndigheter med ansvar för sociala frågor, fick snabbt en synnerligen betydelsefull position och nätverkets medlemmar var ofta både aktiva i olika socialpolitiska föreningar, partipolitiken och inom statlig eller kommunal förvaltning. Under perioden ca 1900-1920 kom de att driva kraven på förnyad fattigvårdslagstiftning, inrättande av obligatoriska barnavårdsnämnder, alkoholistlagstiftning, förändrad lagstiftning om utomäktenskapliga barn och en lång rad andra socialpolitiska frågor – ofta med gott resultat. I synen på makt och på de människor som makten skulle utövas över var fattigvårdsfolket mycket tydliga representanter för den liberala styrningen: socialpolitiska åtgärder skulle individualiseras och de grupper som politiken riktades mot borde skulle differentieras. Orsaken till fattigdom och sociala problem ansågs ytterst ligga i enskilda individers bristande karaktär och personliga egenskaper. Istället för att förändra ekonomiska och sociala strukturer borde socialpolitiken istället inriktas på att uppfostra och omforma

2 *SOU 1923:2* s iv, 39f. Tvångsuppfostringskommittén utformade sina förslag på grundval av 1897 års riksdagsbeslut, men också med 1888 års skrivelse från Domkapitlet i Göteborg som underlag. Det initiativet var i sin tur ett resultat av Björcks initiativ från 1886. Här går det alltså att tala om en utomordentligt lång ärendegång, där Björcks initiativ fick sin slutliga behandling först i och med publicerandet av Fattigvårdslagstiftningskommitténs betänkande om lösdrivarlagen 37 år senare.

3 Att ett så långt uppehåll i diskussionerna alls uppstod berodde på att kommittén flera gånger fick ta emot nya utredningsuppdrag som bedömdes vara mer brådskande.

individer, framförallt genom att upprätthålla arbetsnormen och förmå individer att utveckla "arbetsvilja".⁴

En av fattigvårdsfolkets viktigaste framgångar var skapandet av Fattigvårdslagstiftningskommittén. Den tillsattes efter intensivt opinionsarbete av Centralförbundet för socialt arbete, en av nätverkets viktigaste organisationer. Fattigvårdsfolkets socialpolitiska mål, att reformera fattiga individer till arbetsdisciplin, sparsamhet och nykterhet, blev vägledande principer också för Fattigvårdslagstiftningskommittén.⁵ Kommitténs ordförande var den liberale politikern Johan Widén och dess sekreterare var juristen Jacob Linders, två personer som båda har identifierats som medlemmar av fattigvårdsfolket.⁶ Nätverket spelade med andra ord en central roll i kommitténs tillsättning och hade mycket goda möjligheter att påverka dess arbete.

Ett av kommitténs många uppdrag var att lämna förslag till förnyad lösdrivarlagstiftning, och det var i samband med det arbetet som kommittén också arbetade med tättarfrågan. Det finns därför skäl att se närmare på vilken generell inställning kommittén intog till den mer övergripande lösdrivarfrågan. Den lösdrivarlag som skulle revideras var från år 1885. Tidigare lösdrivarlagstiftning, de så kallade försvarslöhetsstadgorna, hade definierat lösdriveri formalistiskt: den viktigaste förutsättningen för att betraktas som försvarslös var att en person saknade anställning, oberoende av vilka personliga egenskaper hen tillskrevs.⁷ 1885 års lösdrivarlag innehöll två definitioner av lösdriveri. Den första innebar att någon färdades omkring "sysslös", saknade medel till sitt uppehälle och lät bli att aktivt söka arbete. Därmed sattes fokus inte bara frågan om någon hade arbete eller inte, utan på om individen ansågs vara arbetsvillig eller inte. Samma fokus på individuella karaktäregenskaper fanns i lagens andra definition, där en lösdriverare sades vara en person som saknade medel till sitt uppehälle, levde på sådant sätt att "våda" uppstod för allmän säkerhet, ordning eller sedlighet samt inte försörjde sig "ärligen". Den som dömdes för lösdriveri erhöll varning eller internerades på särskilda tvångsarbetsanstalter.⁸

Därmed hade lösdriveri börjat betraktas inte som en formell ekonomisk status (avsaknad av anställning) utan som en personlig egenskap hos individen, och

4 Lundquist 1997, se särskilt 11, 58, 68, 87, 93, 111, 116, 119f, 193-196, 199f, 372. Lundquist diskuterar fattigvårdsfolkets "ideologi". En forskare som behandlat samma nätverk utifrån ett mer Foucault-inspirerat perspektiv, och som studerat dess maktutövning och diskurser snarare än ideologi, är Kajsa Ohrlander. Hon skriver i Ohrlander 1992 på exempelvis s 103 att nätverkets socialpolitiska mål var att skapa "den självstyrande medborgaren" (liknande på s 124f, 287). Det är en beskrivning som ligger nära min egen diskussion av den liberala styrningen i kapitel 2.

5 Sjögren 1997 s 48f, 63, 66, 159, 161, 168.

6 Lundquist 1997 s 105, 162f, 279f.

7 Tydligast uttryckt i *SFS 1846:14* § 1. Ett visst intresse för den utpekade lösdriverarens moraliska karaktär kan skönjas i den reformering stadgan genomgick 1853, och som gav ökade möjligheter att döma försvarslösa till tvångsarbete om de ansågs vara präglade av "lättja", en individuell egenskap hos den försvarslöse. Se Petersson 1983 s 22, 26, 32, 63.

8 *SFS 1885:27* §§ 1-4.

lösdrivarlagen syftade till att upprätthålla en arbetsnorm.⁹ Idéerna bakom 1885 års lag delades också av Fattigvårdslagstiftningskommittén. Kommitténs syn på lösdrivaren som en individ som inte bara borde tvingas att arbeta, utan också omskapas till en arbetsam individ, framgår tydligt av dess beskrivning av det ideala tvångsarbetet. Målet var enligt kommittén att:

*bortarbета o viljan till arbetet, och därför har man också i rak motsats till den tidigare åskådningen sökt att utnyttja befintliga arbetsanlag och genom arbete i det fria öka lusten till arbete. Genom att giva en person känslan av, att han kan utföra ett samhällsnyttigt arbete, gör man honom sannolikt också mera benägen att, sedan han sluppit anstaltens tvång, av egen vilja arbeta och sålunda försörja sig.*¹⁰

Det var med utgångspunkt i denna liberala styrning och dess arbetsnorm som kommittén påbörjade utredningen om tatarfrågan.

Vintern 1908

Ett av kommitténs första beslut var att sända ut enkäter till landets polismyndigheter för att ta reda på hur många människor som greps för lösdriveri. En av frågorna på enkäten var hur många av de gripna som kunde betecknas som tattare eller zigenare. Den siffra kommittén fick fram var att 108 sådana personer gripits under åren 1905-07.¹¹ Kommittén definierade inte någon av termerna. Det är därför svårt att uttala sig om hur polismyndigheternas särskiljning gick till, men siffran visar onekligen att det förekom att människor pekades ut som tattare och zigenare i polisens verksamhet. Att kommittén överhuvudtaget ställde frågan betyder att den betraktade de utpekade grupperna som en underkategori inom den överordnade lösdrivarkategorin, eller att de velat ta reda på hur användbar lösdrivarlagen var som maktteknik i tatar- och zigenarfrågorna. Båda tolkningarna är möjliga, men för att närmare kunna uttala sig

9 Edman 2008 s 137f; Kumlien 1997 s 225; Nilsson 2013. Tillkomsten av 1885 års lag beskrivs i Wallentin 1989. Myndigheterna använde också lagen för att upprätthålla normer om genus och sexualitet, exempelvis genom att döma kvinnor som påstods vara prostituerade till tvångsarbete (särskilt efter den så kallade reglementeringens avskaffande 1918). Se Edman 2008 s 134. Någon systematisk undersökning av hur lagen användes mot personer utpekade som tattare finns inte. En rad källor från decennierna runt år 1900 påstår att det generellt var svårt att använda lagen mot den utpekade gruppen, där många grund av sin handel eller hantverk ofta hade pengar med sig på sina resor och i lagens mening inte kunde sägas sakna medel till sitt uppehälle. Sådana uttalanden finns i exempelvis Björck 1915 s 13; KMFB Hallands län 1886-1890 s 8 & 1891-1895 s 4. Polisen i Ystad försökte däremot under 1910-talet använda sig av lösdrivarlagen för att driva ut ett antal familjer utpekade som tattare från staden. Denna organiserade diskrimineringskampanj, där lagparagraferna ränktes till det yttersta, beskrivs i Ericsson 2013b.

10 *SOU 1923:2* s 165f. Mina kursiveringar.

11 *SOU 1923:2* s 80.

om kommitténs särskiljning vid denna tid behövs ett källmaterial som refererar dess interna diskussioner.

Det är inte alldeles lätt att finna ett sådant material. Kommitténs officiella protokoll är beslutsprotokoll som i regel inte ger några uppgifter om vilka diskussioner som förts när kommittén träffats. Protokollet från 3 december 1908 anger exempelvis endast att kommittén behandlat en lönefråga denna dag.¹² Läser man däremot de minnesanteckningar från mötet som fördes av kommitténs ordförande, den liberala politikern Johan Widén, framgår det att tatarfrågan diskuterades utförligt vid just detta sammanträde:

Frågan om tatarne är en uppfostringsfråga. Tvångsuppfostr.kom. hänvisar till att barnavårdsnämnderna äro befogade att taga barnen om hand – och så är nog enl. lagen. Men knappast ngt fall torde kunna angifvas då barnavårdsnämnds ingripit. Detta beror dels på rädsla, dels därpå att ingen kommun vill påtaga sig kostnaden och det besvär, som följer med ett sådant omhändertagande. *Därför torde intet effektivt kunna häri utgöras, med mindre staten tager denna uppfostringsfråga om hand.* Särsk. anstalter för omhändertagande och uppfostran af tattares barn. *Obs!* Undersökning ang. verkan af de i Norge vidtagna åtgärderna för att få "fantefolket" bofast. *Res:* Icke upptaga tatarne som särskild kategori i afs. på behandling som lösdrifvare.¹³

Den sista noteringen syftar förmodligen på ett beslut om att inte införa några särbestämmelser om den utpekade gruppen direkt i själva lösdrivarlagen. Det var andra makttekniker kommittén såg framför sig. Widéns anteckningar visar att kommittén distanserade sig från den territoriella exkludering som låg bakom den kommunala politiken mot personer utpekade som tattare vid samma tid. Istället var det den liberala styrningen som låg till grund för kommitténs idéer, distinkt formulerade av Widén själv när han skrev att "frågan om tatarne är en uppfostringsfråga". Widéns konstaterande visar att kommittén vid denna tid förutsatte inte bara att den utpekade gruppen borde "uppfostras" utan också att detta var möjligt att genomföra. Det finns däremot ingenting i Widéns anteckningar som antyder att kommitténs särskiljning vid denna tid byggde på rasifiering.

När kommittén letade efter exempel på hur en assimileringspolitik skulle kunna utformas vände den blicken mot Norge. Att Widén använde termen "fantefolket" talar kanske snarast för att det han hade i tankarna var "Fantefondens" verksamhet tidigare under 1800-talet (som diskuterades närmare i kapitel 4). De förslag kommittén diskuterade – "anstalter för omhändertagande och uppfostran af tattares barn" – verkar dock snarare ha varit inspirerade av de barnhem som Omstreifermissionen etablerade vid sekelskiftet 1900.¹⁴

12 RA YK213 A:1 Kommittéprotokoll 3/12 1908.

13 RA YK213 F3:4 Widéns minnesanteckningar från sammanträdet 3/12 1908. Kursivering anger understrykning i original.

14 Haave 2000b s 55; Pettersen 2000.

När kommittén diskuterade tatarfrågan år 1908 gjorde den det med utgångspunkt i den liberala styrningen med tvångsuppföstran av barn som en central maktteknik, dess särskiljning innehöll så vitt vi kan se ingen rasifiering och Norge sågs som en möjlig inspirationskälla. En viktig fråga i detta kapitel är huruvida kommitténs särskiljning och förslag såg likadana ut när den, efter tolv år, åter tog upp tatarfrågan till diskussion år 1921. Innan den frågan kan besvaras måste vi emellertid studera vad som hände under det långa uppehållet. Under dessa år skedde nämligen viktiga förändringar i svensk socialpolitik liksom i debatten om tatarfrågan.

Opinionsbildning och initiativ 1908-1921

Sekelskiftets socialpolitiska debatt vilade på antagandet att individers karaktärer och beteenden var möjliga att omforma genom moralisk påverkan och förändrade miljöfaktorer. Socialpolitiska initiativ formulerades ofta också med ett religiöst språkbruk, som under det nya seklets första decennier dock alltmer trängdes tillbaka.¹⁵ Det innebär inte att det helt försvann, och det gjorde inte heller uppfattningen att individer var möjliga att förändra genom socialpolitiska interventioner. Men vid dess sida växte nu även ett annat sätt att förstå sociala problem fram på. Processen kan beskrivas som en socialpolitisk biologisering. Den fick ett snabbt förlopp och stora konsekvenser. Maria Björkman har exempelvis visat hur genetiskt arv allt oftare framhölls som en förklaring till sociala problem i de artiklar som publicerades i *Social Tidskrift* under 1910-talet.¹⁶ Att 1910-talet var en period av förändring framgår också av Kajsa Ohrlanders forskning. Hon har visat att samma socialpolitiska aktörer i fattigvårdsfolket som fram till ca 1910 betonat att sociala problem bland barn och ungdomar berodde på fattigdom och dåliga uppväxtmiljöer, redan vid decenniets slut börjat överge dessa tankar och för att istället se orsakerna i genetiska anlag och barnens påstådda konstitutionella, negativa egenskaper. Under 1920-talet blev detta vetande dominerande inom nätverket.¹⁷

De år då tatarfrågan låg vilande inom Fattigvårdslagstiftningskommittén verkar alltså ha varit något av en brytningstid, då synen på sociala problem som resultatet av bristande moral och miljöfaktorer inte helt ersattes, men fick konkurrens av biologistiska förklaringar. Ledde processen till att tatarfrågan rasifierades i högre grad än tidigare? Frågan är angelägen att besvara eftersom det verkligen förekom en opinionsbildning i tatarfrågan under dessa år, och i några fall var kommitténs utredningsarbete en av de frågor som debatterades.

¹⁵ Hedin 2002 s 215.

¹⁶ Björkman 2011 s 103.

¹⁷ Ohrlander 1992 s 167f, 176, 213, 230-232.

Exempelvis vidareförmedlade regeringen två skrivelser med krav på åtgärder till kommittén. I den första, från 1911, föreslog kyrkoherden i Malung att staten borde finansiera "räddningshem och kolonier" där barn från familjer utpekade som tattare kunde placeras för "undervisning och fostran till arbete".¹⁸ I den andra, sex år senare, skrev domaren vid en västgötsk häradsrätt krav att barnen "genom statens försorg" borde placeras på "lämpliga uppfostringsanstalter".¹⁹ Det sista större prästerliga initiativet i tatarfrågan togs av pastorsadjunkten i jämtländska Ragunda, Johan Gustaf Björck (ej släkt med den Björck som förekommer i kapitel 4), som år 1915 publicerade en skrift med titeln "Tattare". De förslag han formulerade baserades på samma liberala styrning som i de halländska prästerna initiativ från slutet av 1800-talet. Med inspiration från den norska politiken föreslog Björck att barnavårdsnämnderna systematiskt borde omhänderta barn från utpekade familjer och placera dem på särskilda anstalter modellerade efter Omstreifermissionens barnhem. Även Svanvikens familjekoloni omtalades i varma ordalag. Detta var institutioner som Björck själv besökt under en studieresa till Norge, och hans skrift var full av lovord om den norska organisationen.²⁰

Björcks initiativ är värt att uppmärksamma dels därför att det är det första kända exemplet på att en svensk aktör besökt Omstreifermissionen för att studera dess verksamhet, dels därför att hans särskiljning innehöll intressanta ambivalenser som visar att den liberala styrningens individuella utvecklingsoptimism vid denna tid börjat utmanas av en rasifierande och mer förändringspessimistisk särskiljning. Egentligen framstår Björcks särskiljning som svår att förena med den assimileringspolitik han föreslog, även om han själv inte verkar ha sett det som ett problem. På ett sätt som skiljde hans skrift från exempelvis det initiativ som togs av hans namne i Halland 1886 påstod Björck att de personer han pekade ut som tattare styrdes av "blodets lockelse", och vid flera tillfällen rasifierade han gruppen genom hänvisningar till påstådda fenotypiska eller essentiella mentala egenskaper.²¹ Den ambivalenta särskiljningen stärker bilden av 1910-talet som en tid då socialpolitiken alltmer började biologiseras.

Ingenting tyder på att Björcks initiativ fick politiska resultat, och vi vet inte heller i vilken grad det uppmärksammades i debatten. Men det kom fler initiativ. Snart ställdes krav också i Sveriges riksdag, där tatarfrågan inte debatterats sedan

18 RA YK213 F3:3 Skrivelse från kyrkoherde Erik Hedvall i Malung till Ecklesiastikdepartementet 15/11 1911.

19 RA YK213 F3:3 Skrivelse från häradshövding G Kronlund i Skara till Justitiedepartementet 31/10 1917.

20 Björck 1915. Björck skrev att studiebesöket skedde år 1914. Enligt Szabad 2004 s 96 erhöll Björck år 1913 ett statligt resestipendium. Det är tänkbart att det var detta som möjliggjorde studieresan, men jag har inte undersökt saken närmare. Att Björck uppmärksammade den norska politiken har tidigare noterats i Montesino Parra 2002 s 81; Ohlsson al Fakir 2013a s 53.

21 Björck 1915 exempelvis s 10, 14f.

1897. Den ambivalens som fanns hos Björck skulle återkomma också under de nya riksdagsdiskussionerna.

Osbergs riksdagsmotion 1921

I januari 1921 lade liberalen Oscar Osberg fram en riksdagsmotion undertecknad av honom själv och arton andra ledamöter från liberalerna, bondeförbundet samt lantmanna- och borgarpartiet.²² Motionens yrkande var att regeringen borde sätta igång en "utredning" om hur många personer utpekade som tattare och zigenare det fanns i Sverige. Yrkandet är förvånande med tanke på att Fattigvårdslagstiftningskommittén redan hade i uppdrag att utreda tattar- och zigenarfrågorna och snart skulle inleda sin stora inventering, vilket också framhölls av det riksdagsutskott som behandlade motionen.²³ Osberg påstod att han kände till kommitténs uppdrag, och att motionen var tillkommen dels i syfte att markera att riksdagen önskade se snabba politiska åtgärder, dels som ett hot mot de människor Osberg pekade ut: om dessa inte ändrade sitt sätt att leva skulle statsmakten ingripa.²⁴ I vilken mån det var en efterhandskonstruktion går knappast att utreda.

Den ena ambivalensen i den riksdagsdebatt som nu kom att äga rum handlade om var gränsen gick mellan termerna tattare och zigenare. Jan Selling, som gjort den hittills mest utförliga undersökningen av debatten, har visat att det fanns ett relativt stort "samförstånd" om att termerna syftade på två olika "urskiljbara grupper".²⁵ Samförståndet var dock inte totalt. Osberg själv drog under debatten en gräns, där han beskrev de personer han pekade ut som tattare som "urartade människor av vårt eget folk" till skillnad från de han pekade ut som zigenare. I motionen hade han däremot talat om "zigenare och andra tattare", en formulering som snarare anknöt till en äldre särskiljning där termerna användes mer eller mindre synonymt.²⁶

Osbergs rasifiering var starkare än i något av de initiativ som hittills analyserats i denna avhandling, och han poängterade redan i motionen att han ansåg att tattarfrågan "även" borde diskuteras ur "rashygienisk synpunkt". Han varnade för vad han beskrev som degeneration och rasblandning, och hänvisade uppskattande till den dåvarande invandringslagstiftningen i USA, där målet var att stänga ute människor "som genom blodblandning, kunna försvaga eller rent av förgifta folkstammen."²⁷

22 Partitillhörigheten har undersökts i Selling 2013 s 51. Den efterföljande riksdagsdiskussionen visar inga tecken på att ha innehållit partiskiljande linjer.

23 *Riksdagstrycket* Motion AK 1921:34 s 1; AK:s andra tillfälliga utskotts utlåtande 1921:2 s 2.

24 *Riksdagstrycket* AK:s protokoll 1921:17 s 130-132.

25 Selling 2013 s 50.

26 *Riksdagstrycket* Motion AK 1921:234 s 1; AK:s protokoll 1921:17 s 136.

27 *Riksdagstrycket* Motion AK 1921:234 s 1. Kanske var det inspirationen från USA som fick Osberg att dessutom kräva invandringsförbud för personer som myndigheterna pekade ut som zigenare. Ett sådant förbud fanns visserligen i Sverige sedan år 1914, men uppenbarligen utan att Osberg kände

Även under riksdagsdebatten använde Osberg termen rashygien och kallade de personer han pekade ut som tattare såväl som zigenare för ”mörkhyade individer”.²⁸

Men kombinerades rasifieringen med förslag om nya makttekniker? Att Osberg formulerade det yttersta syftet med politiken som att ”befria samhället från zigenare och andra tattare” skulle kunna tyda på att han såg biologisk utrotning som ett alternativ.²⁹ Det är här den andra ambivalensen blir tydlig. Trots sina många hänvisningar till rashygien var det inte rashygienens makttekniker Osberg förespråkade. Tvärtom betonade han att han inte önskade ”utplåna dem från jorden” utan att politiken måste syfta till assimilering. Mot de utpekade personer som blivit ”bofasta och sköta sig som folk i allmänhet gör” ansåg Osberg överhuvudtaget inga åtgärder vara påkallade.³⁰ Det är svårt att se hur resonemanget hängde ihop. Å ena sådan tillskrev han hela den utpekade gruppen kollektiva egenskaper och talade sig varm för rashygien, å andra sidan var det till den liberala styrningens mål han anknöt när han formulerade sina förslag. Och än en gång var det, som Selling påpekat, Norge som hölls fram som en förebild för hur en svensk assimileringspolitik skulle kunna utformas.³¹

Debatten innehåller också exempel på hur en och samma aktör kunde agera inom den liberala styrningens maktrationalitet i ett sammanhang och inom den territoriella exkluderingen i ett annat. Osbergs mål var att genom assimileringspolitik göra den utpekade gruppen bofast. Samtidigt framhöll han, uppenbarligen utan att själv se det som inkonsekvent, att han själv som kommunalpolitiker medverkat till att utfärda vitesförbud. Det var en exkluderande maktteknik, och att den fortfarande förekom sex år efter att Regeringsrätten förklarat den olaglig vitsordades också av en annan ledamot.³²

Under riksdagsbehandlingen fick Osberg ta emot kritik för att han väckt förslag om en utredning som Fattigvårdslagstiftningskommittén redan hade i uppdrag att utföra.³³ Hans motion kom också att avslås, men först votering i andra kammaren och med röstsiffrorna 57 mot 75.³⁴ Det höga antalet ledamöter som röstade för motionen innebär att riksdagsdebatten, trots att den resulterade i ett avslag, måste ses som en stark opinionsyttring som signalerade att det fanns ett stöd i riksdagen för skapandet av någon form av statlig politik i tatarfrågan.

till det. 1914 års invandringsförbud, som motiverades bland annat med rashygieniska argument, analyseras i Wiklander 2013b.

28 *Riksdagstrycket* AK:s protokoll 1921:17 s 130, 136.

29 *Riksdagstrycket* Motion AK 1921:234 s 2.

30 *Riksdagstrycket* AK:s protokoll 1921:17 s 139.

31 Selling 2013 s 53; *Riksdagstrycket* AK:s protokoll 1921:17 s 132.

32 *Riksdagstrycket* AK:s protokoll 1921:17 s 138, 140.

33 Se framförallt *Riksdagstrycket* AK:s andra tillfälliga utskotts utlåtande 1921:2 s 2.

34 *Riksdagstrycket* AK:s protokoll 1921:17 s 140.

Av allt att döma var det Fattigvårdslagstiftningskommitténs redan pågående utredning som fick riksdagen att avslå Osbergs motion. Men från en talare som företrädde lantman- och borgarpartiet, Erik Åkerlund, restes invändningar av principiell natur. Åkerlund hävdade dels att alla personer som utpekades som tattare inte levde på ett och samma sätt, dels att det var svårt att på ett effektivt sätt avgränsa den utpekade gruppen från resten av befolkningen:

Det finns tusentals tattare i vårt land, som slagit sig ned och blivit bofasta och köpt hemman och äro svenska medborgare. Skola vi köra ut dem också? Och så vill jag säga, att det många gånger sannerligen inte är så lätt att skilja mellan tattare och vanliga svenska medborgare. Är folk litet mörkhyade, så vet man ofta inte så noga hur det är med den saken.³⁵

Därmed satte Åkerlund ord på särskiljningsanomalier och avgränsningssvårigheter som skulle återkomma många fler gånger i debatter och utredningar om tattarfrågan.

Den andra fasen 1921-23

Senare under år 1921 återupptog Fattigvårdslagstiftningskommittén sitt arbete med att revidera lösdrivarlagstiftningen och därmed också utredningen om tattar- och zigenarfrågorna. De gjorde det i ett förändrat socialpolitiskt landskap jämfört med vintern 1908, och de särskiljningsambivalenser som fanns i 1921 års riksdagsdiskussioner skulle dyka upp också under kommitténs fortsatta arbete.

Kommittén valde att använda sig av tre olika vetandetekniker när den återupptog sin utredning. För det första inledde kommittén en omfattande kunskapsinsamling om den politik som bedrevs i Norge, något som aviserats redan under diskussionerna år 1908. För det andra genomförde kommittén en rikstäckande inventering av personer utpekade som tattare och zigenare, där enkäter skickades ut till Sveriges pastorsämbeten och framförallt till samtliga lokala polismyndigheter. För det tredje hade kommittén kontakter med läkaren och forskaren Herman Lundborg, en betydelsefull aktör för framväxten av en svensk rasbiologisk vetenskap under åren runt 1920. Innan jag diskuterar de förslag som kommittén till sist presenterade, kommer jag att analysera var och en av dessa vetandetekniker.

³⁵ *Riksdagstrycket* AK:s protokoll 1921:17 s 139. Citatet har tidigare uppmärksammats av Selling 2013 s 53 & Sjögren 2010 s 157.

Inspiration västerifrån

Flera forskare har uppmärksammat att det Selling kallar för ”det norska exemplet” spelade en viktig roll i kommitténs betänkande, men bakgrunden till detta har hittills inte blivit utredd.³⁶ Som jag visat tidigare nämndes Norge som en tänkbar inspirationskälla redan 1908. Tretton år senare, i november 1921, framhöll kommitténs nye ordförande Jacob Linders att ”särskilda lärdomar” fanns att hämta i Norge, och han ventilerade då också idén att den norska politiken borde studeras på plats.³⁷ Våren 1922 vände sig kommittén direkt till Omstreifermisjonen, vars generalsekreterare skickade informationsmaterial om organisationens verksamhet.³⁸

Ett studiebesök av det slag Linders föreslagit kom till stånd i juni 1922. När Linders och kommitténs sekreterare Hjalmar Nyman återvände till Sverige, efter en nästan två veckor lång resa, förde de med sig detaljerad information om Omstreifermisjonen och hade också vid flera tillfällen fått besöka de institutioner organisationen drev. Planen för studiebesöken hade gjorts upp tillsammans med föreningens generalsekreterare Ingvald B Carlsen, som de sammanträffat med i Kristiania.³⁹ Att planen gjordes upp tillsammans med Carlsen säger något viktigt om resans karaktär. Ur Omstreifermisjonens synvinkel innebar svenskarnas besök en möjlighet att sprida propaganda om den egna verksamheten och framställa den i så positiv dager som möjligt.

Omstreifermisjonens verksamhet riktades dels mot barn och dels mot familjer. Linders och Nyman fick tillfälle att studera båda dessa verksamheter. De gjorde studiebesök på Eilert Sundts barnehem i Eidsvoll, en anstalt för barn utpekade som ”tater” som väntade på utplacering i fosterhem, och på Askviknes barnehem utanför Bergen. Nymans rapport från Askviknes redogjorde noggrant för huvuddragen i den norska politiken: först omhändertogs barn av kommunala værgeråd (motsvarande de svenska barnavårdsnämnderna), därefter placerades barnen på barnhem av Askviknes typ och stod där helt under Omstreifersmisjonens kontroll. Att det var Omstreifermisjonens propagandabild av verksamheten som förmedlades under besöket visas av följande citat ur rapporten: ”Föreståndarinnan förmälte att barnens föräldrar i regel hade reda på, å vilket hem barnen voro intagna. De hälsade på barnen vid ett och samma tillfälle och vore i regel nöjda med att missionen tagit hand om

36 Se exempelvis Selling 2013 s 53, 56; Sjögren 2010 s 178f.

37 RA YK213 A:1 PM av Jacob Linders angående utredning av lösdrivarlagstiftningen 4/11 1921.

38 RA YK213 B1:1 Konceptskrivelse till Ingvald B Carlsen 9/3 1922.

39 RA YK213 A:1 Reseberättelse om studiebesök i Norge och Göteborg 5-20/6 1922. Besöken på Omstreifermisjonens institutioner nämns inte uttryckligen i kommitténs betänkande, som endast innehåller uppgiften att en resa till Norge gjorts i juni 1922 i syfte att studera åtgärder för ”lösdriveriets bekämpande”. Se *SOU 1923:2* s v. Linders och Nyman studerade inte heller endast politiken mot personer utpekade som ”tater” utan resan inkluderade också besök vid norska polismyndigheter där de undersökte hur den generella norska lösdrivarpolitiken tillämpades.

barnen.”⁴⁰ Nymans okritiska bild av ett harmoniskt förhållande mellan föräldrarna och Omstreifermissionen stämmer dåligt överens med den som ges i modern norsk forskning, som beskriver hur familjer splittrades genom tvångsomhändertaganden och som berättar om föräldrars hårda kamp för att inte förlora kontakten med sina barn.⁴¹

Det besök Nyman refererade mest utförligt var den två dagar långa vistelsen vid Svanvikens arbetskoloni för familjer. Några utdrag ur rapporten kan ge en antydning om vilken slags verksamhet det var som Linders och Nyman tänkte sig för svensk del:

Uppehållet i kolonin är frivilligt och varar intill två år. [...] Familjefadern arbetar dagligen i koloniens tjänst (jordbruk) efter bestämd dagsindelning. Såsom ersättning för arbetet erhåller han sex kronor om dagen jämte femtio öre för varje barn. En del av beloppet hålles inne för anskaffande av kläder och skodon åt familjen. [...] Å anstalten finnes en särskild skola för barnen. Hustrurna undervisas därjämte av en särskild lärarinna i till hemmet hörande sysslor. Allt bruk av starka drycker i och utanför kolonien är strängeligen förbjudet. Besök av utomstående personer får icke mottagas utan bestyrerens tillåtelse. Bestyreren har också rätt till att kontrollera försändelser till och från koloniens familjer. [...] Om en familjs liv skulle visa sig vara till skada för kolonien får familjen i regel först en varning. Hjälper detta icke kan bestyreren efter samråd med Omstreifermissionens distriktsförening och generalsekreteraren visa bort familjen. Familj, som bortvisas, frånges barnen, vilka pläga sändas till missionens barnhem. [...] ⁴²

Att Nyman kallade en sådan kolonivistelse för något ”frivilligt” visar i vilken hög grad tvång och påtryckningar i den liberala styrningens maktrationalitet kunde beskrivas inte som repression utan som en medmänsklig hjälp med ”uppföstran” som den viktigaste komponenten. På Svanviken riktades maktteknikerna inte bara mot barn utan också mot vuxna människor, med två olika mål. För det första att åstadkomma en föstran till kapitalistiskt lönearbete eller bofast jordbruk, där människor som tidigare varit vana vid självständiga handels- och hantverkssysslor skulle formas till att börja leva efter arbetstider som någon annan bestämt, ingå i en ojämlik anställningsrelation med en arbetsgivare och försörja sig genom ekonomiska verksamheter som var omöjliga att kombinera med ett kringresande levnadssätt. För det andra en genusföstran där det endast var männen som skulle formas till lönearbetare och familjeförsörjare, medan kvinnorna skulle formas till hemarbetande husmödrar med barnuppföstran och hushållssysslor som viktigaste uppgift.⁴³

Den makt som utövades vid Svanviken var mycket långtgående, och liknande läger för personer utpekade som tattare fanns inte i Sverige. Men den föstran till lönearbete och genusnormer som förekom vid Svanviken stod inte principiellt i

40 RA YK213 A:1 Reseberättelse om studiebesök i Norge och Göteborg 5-20/6 1922.

41 Se exempelvis Bastrup & Sivertsen 1996; Pettersen 2000; Pettersen 2005.

42 RA YK213 A:1 Reseberättelse om kommitténs studiebesök i Norge och Göteborg 5-20/6 1922.

43 Pettersen 2000 s 94f.

motsättning till den liberala styrning som utövades vid svenska anstalter för personer utpekade som lösdrivare, alkoholister och prostituerade – grupper som inte var en del av tattarefrågan men som ofta stod i fokus för den socialpolitik Fattigvårdslagstiftningskommittén var med om att utforma. Jordbruksarbete användes som en arbetsfostrande maktteknik vid svenska anstalter för barn redan under 1840-talet, och var från 1920-talet och flera decennier framåt dominerande sysselsättning också på de alkoholistanstalter som delvis var resultatet av kommitténs förslag om ny alkoholistvårdslagstiftning.⁴⁴ Historikern Johan Edman har dessutom beskrivit just alkoholistanstalterna som en ”genustvätt”, där män och kvinnor skulle styras till lönearbete respektive hemarbete på distinkt olika sätt.⁴⁵ Verksamheten vid Svanviken byggde med andra ord på socialpolitiska principer som Fattigvårdslagstiftningskommittén inte kan sägas ha stått främmande inför.

Särskiljningsanomalier i 1922 års inventering

Redan år 1870 förekom ”zigenare” som en kategori i den officiella svenska befolkningsstatistiken. Det är inte känt varför kategorin infördes och inte heller exakt vad som avsågs med termen. Först genom 1910 års folkräkning kom de människor som utpekades som tattare att uttryckligen räknas in i denna statistiska kategori på 488 personer, en siffra Statistiska centralbyrån själv såg som mycket osäker.⁴⁶

När Fattigvårdslagstiftningskommittén bestämde sig för att genomföra en riksomfattande inventering var det alltså inte första gången en svensk myndighet intresserat sig för frågan om hur många personer utpekade som tattare eller zigenare det fanns i landet. Kommitténs inventering skulle emellertid bli den mest omfattande och systematiska hittills. David Sjögren har visat hur kommittén inledningsvis använde sig av en vetandeteknik som redan fanns etablerad för statistisk insamling. Den vände sig nämligen först till landets pastorsämbeten, alltså till samma lokala präster som lämnat uppgifter till Tabellverket sedan år 1749 och till Statistiska centralbyrån sedan 1870-talet.⁴⁷ Denna första inventering, som genomfördes sent under år 1921 och som endast avsåg att få fram siffror på de utpekade befolkningsgruppernas storlek, resulterade i att 2575 personer kategoriserades som tattare, zigenare eller ”med tattare och zigenare likställda”.⁴⁸ Att kommittén använde sig av en så bred definition, som alltså även omfattade människor som ”utan att kunna bestämt angivas såsom tattare eller zigenare på grund av kringströvande levnadssätt eller eljest” kunde betraktas som ”med dem jämställda” är i sig intressant.⁴⁹

44 Edman 2004 s 121, 128; Larsson Kraus 2009 s 56-58.

45 Edman 2004 s 118-137, citat på s 136f.

46 Montesino Parra 2002 s 33; Rogers & Nelson 2003 s 69; SOS Folkräkningen 1910, del 4 s 32.

47 Sjögren 2010 s 154.

48 *SOU 1923:2* s 339.

49 *SOU 1923:2* s 338.

Det antyder att kommittén i någon mån betraktade tatarfrågan som en del av en övergripande lösdrivarfråga, där det inte alltid var avgörande att dra skarpa gränser mellan termerna tattare och lösdrivare. Å andra sidan tyder kommitténs fortsatta tillvägagångssätt på att den kom fram till att denna särskiljning var alltför vag, eftersom ytterligare en inventering genomfördes i mars 1922, denna gång med hjälp av Sveriges samtliga lokala polismyndigheter. I den nya inventeringen efterfrågade kommittén endast uppgifter om personer som poliserna ansåg vara zigenare eller tattare.⁵⁰ Det kvantitativa resultatet blev också mindre med en siffra på 1833 personer.⁵¹

Frågorna till poliserna var inte endast kvantitativa. De handlade också om de utpekade personernas bostadssituation, ekonomiska verksamheter, skolgång och eventuella tidigare bestraffningar. Inte minst gavs poliserna möjlighet att formulera önskemål om politiken mot de utpekade grupperna, något som snart kommer att analyseras närmare. Att kommittén alls befattade sig med tatarfrågan byggde på det förutfattade antagandet att de personer som utpekades som tattare levde på ett visst sätt, exempelvis genom att tigga, begå brott eller missköta barnens skolgång. Enkätmaterialet visar tydligt att dessa stereotypa påståenden i många fall stämde dåligt överens med polisens uppgifter.⁵² Det fanns poliser som, i likhet med landsfiskalen i Nye i Jönköpings län, beskrev utpekade familjer som en "landsplåga" som drog runt på landsbygden "utan att uträtta något nyttigt arbete".⁵³ Men det fanns också poliser som, likt landsfiskalen i halländska Viske, kallade utpekade familjer för "arbetsamma", beskrev deras levnadssätt som "ganska ordentligt" och barnens uppfostran som "ganska god".⁵⁴ Enkäterna innehöll med andra ord särskiljningsanomalier, och som Sjögren visat hanterade kommittén anomalierna i första hand genom att förtiga dem. I betänkandet refererades i stort sett endast de enkätsvar som gav en entydigt negativ bild av den utpekade gruppen, och de som tecknade en mer positiv bild ignorerades.⁵⁵

Det fanns fler anomalier. I enkätfrågorna definierades aldrig termerna tattare och zigenare, och de tabeller som publicerades i kommitténs betänkande år 1923 ger intryck av att det var självklart vilka kriterier som skulle användas för att kategorisera människor i den ena eller andra gruppen. En liten notering visar emellertid att det inte alltid var så självklart. I ett enkätsvar uppgav polisen att två personer från

50 Sjögren 2010 s 154 visar att idén att använda polismyndigheterna kom från präster som deltog i den första inventeringen.

51 *SOU 1923:2* s 340.

52 Sjögren har exempelvis visat att en stor del av enkätsvaren uppgav att de utpekade familjernas barn gick i skola i lika stor utsträckning som den övriga befolkningen. Se Sjögren 2010 s 171.

53 RA YK213 H5:1 Enkätsvar från landsfiskalen i Nye distrikt 1922.

54 RA YK213 H5:1 Enkätsvar från landsfiskalen i Viske distrikt 1922.

55 Sjögren 2010 s 171-173. Det finns vissa undantag i *SOU 1923:2* på s 361-368, där kommittén citerade en specialundersökning genomförd av polisen i Jönköping, där flera utpekade personer betecknades exempelvis som "redbar och ordentlig" eller "utan anmärkning."

Östergötland ”hava ej vanlig tattartyp men synas vara besläktade med tattarna”.⁵⁶ En genomgång av samtliga enkäter visar att det fanns fler poliser som ansåg att särskiljningen inte alltid var alldeles lätt att göra. De är visserligen få, men deras svar är viktiga att lyfta fram för att problematisera kommitténs egen särskiljning, där den grupp som pekades ut som tattare verkar ha setts som en fast kategori med givna gränser. Man kan exempelvis lyfta fram stadsfiskalen i Arvika, som skrev att stadens invånare hävdade att vissa personer var ”av tatarsläkt” men att det skedde ”på ganska lösa grunder”.⁵⁷ Landsfiskalen i Sätla resonerade på ett principiellt plan och ansåg att en person ”aldrig” med säkerhet kunde ”klassificeras” som tattare.⁵⁸ Landsfiskalen i Stångenäs menade att tattare var en term som bara kunde användas om personer som *levde som* tattare. Det gjorde, menade han, inte de utpekade familjerna i distriktet och därför kunde de ”knappast kallas tattare”.⁵⁹ Särskiljningen var alltså oproblematisk i en majoritet av enkätsvaren, men den var inte självklar och enhetlig. Termen tattare kunde definieras på olika sätt och det var inte alltid lokalbefolkningen och polismyndigheterna var överens om hur den borde avgränsas och användas.⁶⁰

Som svaret från Stångenäs visar, var det möjligt att hävda att den utpekade gruppen kunde upphöra att vara tattare genom att förändra sitt levnadssätt, alltså en särskiljning som betonade miljöfaktorerens roll och byggde på förändringsoptimism. Samtidigt genomfördes inventeringen vid en tidpunkt då rasifieringen av tatarfrågan börjat bli allt mer framträdande. Går den utvecklingen att urskilja i polisernas svar? En genomgång av samtliga enkäter visar att det inte heller om denna särskiljningsaspekt rädde någon enighet. Det finns enkätsvar där den utpekade gruppens påstådda egenskaper sade bero på ”nedärfda anlag”, där polisen skrev om deras ”nedärfda vandringslusta” eller att ”dagdrifvarlifvet synes vara deras natur”.⁶¹ Men det fanns också poliser som byggde sin särskiljning på antagandet att den utpekade gruppen inte var statisk eller konstituerad av essentiella egenskaper. Landsfiskalen i Ryd skrev att det i distriktet möjligen bodde ”någon ättling efter tatarsläkt” men att dessa numera blivit bofasta, vilket han angav som skäl för sin uppfattning att det inte fanns några tattare i distriktet.⁶² En liknande tilltro till

56 *SOU* 1923:2 s 341. Citatet är från texten i betänkandet, inte från en originalenkät.

57 RA *YK213* H5:1 Enkätsvar från stadsfiskalen i Arvika 1922.

58 RA *YK213* H5:1 Enkätsvar från landsfiskalen i Sätla 1922.

59 RA *YK213* H5:1 Enkätsvar från landsfiskalen i Stångenäs 1922. ”Å det s.k. Skattefjället [?] i Bro socken bor ett par familjer av släkten [ANONYM], men dessa äro bofasta samt äga hus o mark och kunna därför knappast kallas tattare.”

60 De allra flesta enkätsvar är också skrivna så att det ser ut som att gränsen mellan termerna tattare och zigenare har ansetts vara självklar. Att detta inte alltid var fallet visas av RA *YK213* H5:1 Enkätsvar från landsfiskalen i Svärdsjö distrikt 1922, där landsfiskalen skrev om ”zigenarföljen” och ”andra tatarföljen”. Här användes alltså fortfarande termerna närmast synonymt.

61 RA *YK213* H5:1. Citat i ordningsföljd: Enkätsvar från landsfiskalen i Vinslövs distrikt 1922, Enkätsvar från landsfiskalen i Skärkinds distrikt 1922, Enkätsvar från stadsfiskalen i Marstrand. Liknande i enkätsvar från landsfiskalen i Byske distrikt.

62 RA *YK213* H5:1 Enkätsvar från landsfiskalen i Ryds distrikt 1922.

assimileringens möjligheter visades av landsfiskalen i Sundbo, som ansåg att den utpekade gruppen borde kunna "bibringas ordentliga levnadsvanor och så inordnas i samhällsmaskineriet att deras existens efter ett par mansåldrar skulle föga förmärkas".⁶³ Ett mer svårtolkat svar kom från stadsfiskalen i Gävle. Han påstod att det i staden fanns personer som "*härstamma* från zigenare", men att "dessa äro så inblandade med befolkningen i öfrigt, att de väl icke kunna rubriceras såsom zigenare eller tattare".⁶⁴ Här är det möjligt att den "inblandning" stadsfiskalen skrev om sågs som en genetisk korsning mellan de personer han ansåg var zigenare och andra. I så fall innebar hans svar en rasifiering, men en rasifiering där de utpekade grupperna inte sågs som statiska utan som möjliga att förändra och till slut få att upphöra som ett påstått separat genetiskt kollektiv.

Det vetande kommittén producerade genom enkäterna var alltså inte så enhetligt som kommittén lät påskina i sitt betänkande. Enkätsvaren visar på komplexiteten och ambivalensen i särskiljningen, såväl i fråga om hur den utpekade gruppen skulle avgränsas mot den övriga befolkningen som i fråga om rasifieringen. Det var emellertid inte bara ett särskiljande vetande som producerades genom enkäterna. Kommittén bad dessutom poliserna att ange hur de önskade att politiken i tatarfrågan borde utformas. Det var en vetandeproduktion med potentiellt stor betydelse för kommitténs egna politiska förslag.

Polismyndigheternas politiska önskemål

När kommittén redogjorde för polismyndigheternas politiska önskemål i sitt betänkande gjorde den det på ett oklart och delvis missvisande sätt. Svaren presenterades nämligen genom en "sammanfattning länsvis", utan att någon uppgift gavs om antalet polisdistrikt som framförde ett visst önskemål inom varje län.⁶⁵ Vill man veta hur vanligt det var att polismyndigheterna rekommenderade en viss politisk åtgärd är betänkandet en problematisk källa.

Ett exempel på kommitténs oklara presentation av enkätsvaren rör önskemålen om steriliseringar riktade mot personer utpekade som tattare eller zigenare. Sådana önskemål nämns i betänkandet, och det är så vitt jag har kunnat finna första gången den makttekniken föreslås i den svenska tatarfrågan. Sammanställningen i betänkandet skapar intrycket att krav på steriliseringar fördes fram från Malmöhus och Jönköpings *län*.⁶⁶ I själva verket föreslogs dock steriliseringar endast i två enskilda enkätvar, och i ett av dem gällde kravet steriliseringar av personer utpekade som

63 RA YK213 H5:1 Enkätvar från landsfiskalen i Sundbo distrikt 1922.

64 RA YK213 H5:1 Enkätvar från stadsfiskalen i Gävle 1922. Kursivering avser understrykning i original.

65 SOU 1923:2 s 340-355 (citat på s 340).

66 SOU 1923:2 s 342, 346.

zigenare.⁶⁷ Bara i ett enda enkätsvar föreslogs alltså steriliseringar som en maktteknik avsedd att användas specifikt mot personer utpekade som tattare. Det var landsfiskalen i Hörby som föreslog att utpekade personer som gjort sig skyldiga till "upprepad lagöfverträdelse" borde "undergå sterilisering".⁶⁸

Jag har, istället för att studera den oklara sammanställningen i betänkandet, gått igenom samtliga inkomna enkätsvar. De resultat som erhållits presenteras i tabellform här nedanför. Min sammanställning avser antalet önskemål, inte antalet enkätsvar. Ett och samma enkätsvar kunde innehålla flera önskemål, medan många enkätsvar inte innehöll några önskemål alls. Sammanställningen kan därför endast användas för att uttala sig om de politiska förslag som faktiskt gavs i enkäterna, och om fördelningen av olika makttekniker bland dessa förslag. Slutligen avser sammanställningen endast önskemål om åtgärder mot den grupp som i enkäterna pekas ut som tattare. Jag har med andra ord valt bort alla önskemål om åtgärder mot de grupper poliserna pekade ut som zigenare. Valet är en följd av avhandlingens övergripande syfte, som är att studera tatarfrågan, inte zigenarfrågan. Att uttala sig om vilka åtgärder polismyndigheterna önskade i zigenarfrågan kräver en separat undersökning.

67 RA YK213 H5:1 Enkätsvar från landsfiskalen i Eksjö distrikt 1922. Landsfiskalens skrivningar är ett extremt exempel på en rasifierad särskiljning och hans förslag kan placeras inom ramen för en entydigt rashygienisk maktrationalitet. Han skrev om vikten av att hindra att Sveriges befolkning "få deras lättjefulla blod på sig inympadt" och föreslog att äktenskapsförbud "mellan zigenare och rena arier" borde införas.

68 RA YK213 H5:1 Enkätsvar från landsfiskalen i Hörby distrikt 1922.

Tablå 1. Polismyndigheternas önskemål om politiska åtgärder i tatarfrågan⁶⁹

ÖNSKEMÅL	ANTAL
Uttekade personers kringresande borde förbjudas, oklart hur	39
Barn omhändertags och placeras på anstalter eller i fosterhem	12
Lösdrivarlagen borde användas oftare mot den utpekade gruppen	9
Hysningsförbud, olika varianter	9
De utpekade bör bli bofasta och förmås till "arbete", oklart hur	9
Den utpekade gruppens hästhandel bör förbjudas eller försvåras	8
Vuxna utpekade personer bör interneras i tvångsarbetsläger	8
Lösdrivarlagen borde skärpas så att den lättare kan användas	7
Särskilda identifikationshandlingar för utpekade personer	6
Anmälningsskyldighet hos polisen för utpekade personer	5
Uttekade förbjuds att resa utanför ett visst område	4
Förbud för utländska utpekade personer att få komma in i Sverige	3
Tanken på särslagstiftning avvisas	3
Länsstyrelserna borde börja godkänna kommunala hysningsförbud	2
Uttekade bör endast få bedriva handel inom ett visst område	2
Förbud mot att upplåta mark till utpekade personer	2
Skärpt reglering av vilka som får bedriva kringresande hantverk	2
Förbud för utpekade personer att besöka marknader	2
Uttekade personer borde utvisas i de fall det är möjligt	1
Uttekade personer som dömts för upprepad brottslighet steriliseras	1
Den utpekade gruppen bör "fördrivas" och "utrotas"	1
En "varning" bör utfärdas till den utpekade gruppen, oklart hur	1
Förbud mot att sälja alkohol till den utpekade gruppen	1
Staten bör upprätta särskilda kolonier för den utpekade gruppen	1
Gästgivare bör ges rätt att neka mat och logi till utpekade personer	1
Förbud för utpekade familjer att ha med sig barn på sina resor	1
Belöningar för personer som griper utpekade personer	1
Spöstraff för tiggeri och lösdriveri	1
Polisen bör få resurser för utökad övervakning	1
Register över utpekade personer bör upprättas	1

Källa: RA YK213 H5:1.

69 "Hysningsförbud" avser böter för invånare som hyser eller upplåter mark till utpekade personer. Omhändertagande av barn med placering på anstalt avser både önskemål om speciella anstalter för den utpekade gruppen och önskemål där det inte framgår om det är speciella anstalter eller de ordinarie skyddshemmen och tvångsuppföstringsanstalterna som avses.

Det fanns alltså några få poliser som uttryckligen argumenterade emot särlagstiftning. Landsfiskalen i Sätilla, vars svar nämnts tidigare, motiverade sin skepsis med det praktiskt inriktade argumentet att det var omöjligt att objektivt avgöra vem som borde pekats ut som tattare, ett argument som inte innebar någon principiell kritik mot särlagstiftning i sig.⁷⁰ Att avvisandet av tanken på särlagstiftning var möjlig att förena med påståenden om att den utpekade gruppen var ett samhällsproblem visas av enkätsvaret från landsfiskalen i Ekeby. Han ansåg att "särskild lagstiftning för deras räkning torde icke göra dem bättre", men att "de allt mera ordnade samhällsförhållandena" i sig skulle leda till "bättre uppförande" samt på sikt förmå tattare att "upphöra med sin nuvarande sysslolöshet".⁷¹ Men dessa enkätsvar var undantag. Det var betydligt vanligare att polismyndigheterna gav sitt stöd till tanken på någon form av särlagstiftning eller speciellt utformade politiska åtgärder.

För att kunna närma sig frågan om vilka förslag som var starkast representerade är det en god idé att först konstatera vilka förslag som inte spelade en framträdande roll. Makttekniker konstruerade inom ramen för rashygienens maktrationalitet var fåtaliga. De två förslag som kan kopplas samman med rashygien är dessutom svårtolkade. Som visats ovan föreslog en polis steriliseringar, inte mot samtliga utpekade personer, utan mot personer som dömts för upprepad brottslighet. Exemplet illustrerar något jag diskuterade i kapitel 2, nämligen att steriliseringar var en maktteknik som kunde användas inom ramen för en rad olika maktrationaliteter. De kunde användas med syftet att utplåna en befolkningsgrupp som biologiskt kollektiv, men också för att hindra enskilda individer som myndigheterna ansåg vara olämpliga föräldrar från att skaffa barn. Hur enkätförslaget ska tolkas är därför inte helt självklart. Ett liknande resonemang kan föras om det svar där stadsfiskalen i Torshälla skrev att man borde "med tjänliga medel fördrifva och utrota" de människor han pekade ut som tattare och zigenare.⁷² I kapitel 4 diskuterade jag hur ett ord som "utrota" i vissa situationer kunnat användas inte primärt för att syfta på fysisk utplåning av människor utan också på utplånandet av en kultur eller levnadssätt. Vad stadsfiskalen syftade på med uttrycket är inte givet. Även om vi förutsätter att båda förslagen var delar av rashygiens maktrationalitet, måste vi konstatera att den spelade en relativt liten roll i de politiska önskemålen.

Då var den liberala styrningen mer framträdande. Flera poliser höll fram möjligheten att genom olika tvångsåtgärder assimilera den utpekade gruppen, och ansåg att det var mot barnen tvångsåtgärderna huvudsakligen borde riktas. Så skrev landsfiskalen i Ullared att alla barn från utpekade familjer borde "vid skolålderns början intagas i statsunderstödda skolor för lärande av något yrke och ordnade förhållanden", och stadsfiskalen i Kristianstad skrev att det vore önskvärt om barnen

70 RA YK213 H5:1 Enkätsvar från landsfiskalen i Sätilla distrikt 1922.

71 RA YK213 H5:1 Enkätsvar från landsfiskalen i Ekeby distrikt 1922. Liknande i enkätsvar från landsfiskalen i Billesholms distrikt 1922.

72 RA YK213 H5:1 Enkätsvar från stadsfiskalen i Torshälla 1922.

”kunde omhändertagas och beredas vård och skolgång för att sedan bli samhällsnyttiga medlemmar”.⁷³

Men önskemålen om assimileringspolitik är ändå få i förhållande till förslagen om att förhindra eller försvåra utpekade personers geografiska rörlighet. Dessa förslag dominerade i enkäterna, även om många önskemål var allmänt hållna och det är svårt att exakt avgöra vad exempelvis landsfiskalen i Björna i Västernorrland menade när han skrev att ”förbud mot kringvandring” borde utfärdas.⁷⁴ Det var också i syfte att försvåra rörligheten som flera poliser föreslog inskränkningar i rätten att bedriva den typ av handel och hantverk som de påstod utövades av flera utpekade familjer. Dessa förslag var formulerade inom ramen för den territoriella exkluderingen som var stark inom kommunalpolitiken under 1800-talet och flera decennier in på 1900-talet, vilket visades i kapitel 3. Det är anmärkningsvärt att hela 9 enkätsvar innehöll förslag om hysningsförbud, en maktteknik som regeringsrätten sju år tidigare förklarat vara olaglig. Enkätsvaren visar därmed tydligt hur stark den territoriella exkluderingen fortfarande var vid 1920-talets början, också inom poliskåren.

Därmed inte sagt att poliserna måste ha sett en motsättning mellan en territoriell exkludering på lokal nivå och en liberal styrning på statlig nivå. Om målet var att tvinga utpekade personer att ägna sig åt ekonomiska verksamheter som polismyndigheterna betraktade som ”riktigt arbete” kunde detta förenas med förbud mot att driva ekonomiska verksamheter som betraktades som ”oriktigt arbete”. Gränsdragningen mellan territoriell exkludering och liberal styrning kan här vara svår. Samma sak kan sägas om de förslag som gick ut på att övervaka och skapa vetande om den utpekade gruppen. Vissa poliser föreslog exempelvis anmälningsplikt för kringresande familjer, särskilda identifikationshandlingar och i ett fall till och uppläggandet av ett ”signalements- och personregister” över den utpekade gruppen.⁷⁵ Det vetande som var avsett att produceras kan ses som en förutsättning för ett effektivt utövande av en rad makttekniker, oavsett inom vilken maktrationalitet de tillkommit. De kan också ses som en fortsättning på de register över olika grupper som ansågs särskilt viktiga att övervaka som började byggas upp av svensk polis redan under 1800-talets slut.⁷⁶ Förslagen innebar på så vis att poliserna byggde vidare på vetandetekniker som de redan praktiserade i andra sammanhang.

73 RA YK213 H5:1 Enkätsvar från landsfiskalen i Ullareds distrikt 1922 och från stadsfiskalen i Kristianstad 1922.

74 RA YK213 H5:1 Enkätsvar från landsfiskalen i Björna distrikt 1922.

75 Förslaget om register kom från skånska Verum. Se RA YK213 H5:1 Enkätsvar från landsfiskalen i Verums distrikt 1922.

76 Framväxten av dessa individualiserande vetandetekniker inom svenska polismyndigheter beskrivs exempelvis i Lundgren 2003 s 117f; Petersen 2007 s 86-120; Svensson 2000.

Kommitténs kontakter med Herman Lundborg

Tidigare forskning har kommit fram till delvis olika slutsatser om i vilken grad kommitténs betänkande innehåller en särskiljning baserad på föreställningar om ras, rashygien och genetik. Thom Axelsson skriver om den "rashygieniska aspekten som lyftes fram", och Jan Selling skriver att kommitténs förslag var "starkt präglade av rasbiologiskt tänkande". Selling pekar bland annat på att kommittén befarade att fortsatt invandring av personer utpekade som zigenare skulle leda till (med betänkandets ord), "ständigt nya generationer av tattare". Det var en särskiljning som byggde på det rasifierande antagandet att den grupp kommittén pekade ut som tattare var resultatet av genetisk korsning mellan de personer kommittén pekade ut som zigenare och personer ur den övriga befolkningen.⁷⁷ David Sjögren har gjort en annan tolkning. Han skriver att kommittén generellt valde att inte diskutera påstådda "biologiska aspekter" av tatarfrågan, och att de förslag i betänkandet som specifikt gällde tatarfrågan primärt syftade till assimilering.⁷⁸ Jag hävdar att det går att finna stöd för samtliga dessa uppfattningar i betänkandet, men anser också att ambivalensen och komplexiteten i kommitténs särskiljning måste betonas starkare än vad som hittills skett. Den utövades i en tid av förändringar och påverkades av den pågående socialpolitiska debatten, en debatt som kommittén i sin tur genom sina egna beslut var med om att påverka.

Ett sådant beslut togs i slutet av 1910-talet. Under juldagarna 1917 vände sig Herman Lundborg, som snart genom en omfattande lobbykampanj skulle lyckas skapa ett statligt rasbiologiskt institut med sig själv som chef, med ett brev till kommitténs dåvarande sekreterare Jacob Linders. Lundborg, som "fått veta" att kommittén utredde tatarfrågan skrev att han själv var intresserad av "tattarna & zigenarna som folkgrupp" och därför önskade få närmare information om utredningen. Han skrev att den som meddelat honom att kommittén arbetade med tatarfrågan var den socialpolitiske debattören, organisatören och socialpolitikern G H von Koch, en aktör som kommer att spela en framträdande roll i kapitel 6 i denna avhandling. Meddelandet till Lundborg var, så vitt jag har kunnat se, första gången von Koch agerade i tatarfrågan.⁷⁹

I ett senare brev skrev Lundborg att han själv hade planer på att ägna den grupp han pekade ut som tattare "något studium, så snart tillfälle därtill gives".⁸⁰ Lundborg verkar ha sett kontakten med kommittén som en potentiell möjlighet att få material till kommande vetenskapliga studier, och kommittén fick genom Lundborg möjlighet

77 Axelsson 2007a s 151; Selling 2013 s 54 (som dock också noterar att "visst tvivel på den vetenskapliga grunden" för de rasbiologiska antagandena uttrycktes i kommitténs betänkande).

78 Sjögren 2010 s 178. Närliggande tolkning i Broberg & Tydén 2005 (ursprungligen 1991) s 147-149, där de skriver att det var "med viss tvekan" som kommittén "sammankopplade tatarproblemet med steriliseringsfrågan" och att kommitténs förslag framförallt syftade till assimilering.

79 RA YK213 F3:2 Brev från Herman Lundborg till Jacob Linders 28/12 1917.

80 RA YK213 F3:2 Brev från Herman Lundborg till Jacob Linders 2/1 1918.

att få tillgång till det vetande som utvecklades inom den framväxande rasbiologiska vetenskapen. Valde man att utnyttja denna möjlighet?

Den bevarade korrespondensen visar att åtminstone Linders avsåg att göra det, även om han meddelade att ett fördjupat samarbete skulle få anstå till dess att kommittén återupptog sin revidering av lösdrivarlagstiftningen år 1921.⁸¹ När Linders i november 1921 drog upp riktlinjerna för kommitténs fortsatta arbete, skrev han i en PM att både tatarfrågan och zigenarfrågan var av "intresse även ur rasbiologisk synpunkt" och att den planerade inventeringen av de utpekade grupperna borde ske efter "samråd" med ingen mindre än Herman Lundborg själv, enligt Linders "vår främste fackman på detta område".⁸² Ett samråd kom också verkligen till stånd, genom att kommittén lät Lundborg granska utformningen av de blanketter som användes vid inventeringen.⁸³ Hösten 1921 skrev Lundborg att han dessutom avsåg att söka upp Linders i Stockholm, och Linders svarade att han vore "tacksam" för ett möte.⁸⁴ Om några möten kom till stånd är inte känt. Inte heller är det känt vilka åsikter Lundborg hade om blanketternas utformning eller vilken vikt kommittén tillmätte hans synpunkter. Blanketterna kom åtminstone aldrig att innehålla några frågor om härstamning eller fenotypi, och visar inga tecken på att vara specifikt utformade för att producera rasifierat vetande.

Lundborg visade vid enstaka tillfällen under sin karriär ett intresse för tatarfrågan och zigenarfrågan. I en bok han redigerade år 1919 lät han den finske etnografen Arthur Thesleff skriva en text med titeln "tattare och zigenare", och år 1928 höll han själv en föreläsning på samma tema.⁸⁵ När han år 1922 publicerade en populärvetenskaplig framställning av Rasbiologiska institutets planerade arbete nämndes ingenting om eventuella undersökningar av tatarfrågan, och "de s.k. tatterna" beskrevs endast kortfattat som "kriminellt lagda proletärer av mycket blandat ursprung".⁸⁶ Några belägg för att Lundborg kom att försöka bedriva forskning om tatarfrågan eller zigenarfrågan finns däremot inte, och hans stora vetenskapliga projekt kom istället att riktas mot de svenska samerna.⁸⁷

81 RA YK213 F3:2 Brevkoncept från Jacob Linders till Herman Lundborg 18/7 1918.

82 RA YK213 A:1 PM av Jacob Linders angående utredning av lösdrivarlagstiftningen 4/11 1921.

83 RA YK213 A:1 Kommittéprotokoll 30/1 1922.

84 RA YK213 B1:1 Brevkoncept från Jacob Linders till Herman Lundborg 9/1 1922; F3:2 Brev från Herman Lundborg till Jacob Linders 7/11 1921.

85 Broberg 2002 s 46; Thesleff 1919.

86 Lundborg 1922 s 161. Liknande redan i Lundborg 1919, där han på s 11 skriver att "det finns ett mindre antal zigenare [...] och tattare i vårt land". Lundborg drog alltså en gräns mellan den grupp han pekade ut som zigenare och den han pekade ut som tattare. Termen tattare avgränsade dock inte heller här särskilt tydligt, och de fotografier av personer ur den utpekade gruppen han lät införa i boken fick inget eget avsnitt utan publicerades på s 195-216 under rubriken "Vagabonder, tattare, kriminella och dylika".

87 Se exempelvis Broberg 2002 s 26-29; Broberg & Tydén 2005 (urspr. 1996) s 89.

Graden av rasifiering i kommitténs betänkande

Det faktum att samarbetet med Lundborg ägde rum ger onekligen stöd åt Axelsson och Sellings beskrivning av kommittén som starkt inspirerad av den framväxande rasbiologiska vetenskapen. Det går emellertid också att hitta belägg i betänkandet för en mer ambivalent särskiljning. I ett centralt textparti skrev kommittén att det ur "rashygienisk synpunkt" hade gjorts gällande att "inblandning i den svenska folkstammen" av personer utpekade som tattare skulle innebära en "försämring av vår folkras". Dessa ord antyder utan tvekan en rasifierande särskiljning. Men det är samtidigt viktigt att påpeka att kommittén återgav påståenden om att den utpekade gruppen var en särskild ras, utan att själv ta slutgiltig ställning. Istället skrev den att "härmed må nu vara hur som helst". I samma del av betänkandet konstaterade kommittén att den inte såg någon möjlighet att vare sig med "direkta eller indirekta" åtgärder "utrota" den grupp som pekades ut som tattare.⁸⁸

Det är en skrivning som antyder att kommittén skulle ha välkomnat något sådant om man ansett att det var möjligt. Men här finns återigen skäl att problematisera ett ord som "utrota". Avsåg kommittén möjligheten att utrota den utpekade gruppens kultur och levnadssätt eller möjligheten att utplåna den som biologiskt kollektiv? Makttekniker för att åstadkomma det senare alternativet fanns tillgängliga och det var kommittén medveten om, vilket visas av betänkandet innehöll resonemang om möjligheten att sterilisera utpekade personer. Kommitténs betänkande innehåller dock inget förslag om att systematiskt använda steriliseringar för att hindra utpekade familjer från att föra sina påstådda genetiska anlag vidare. Däremot framhöll kommittén att steriliseringar kunde användas mot enskilda utpekade individer, i de fall dessa kunde kategoriseras som sinnessjuka eller om de begått grova brott. Sådana personer fanns, skrev kommittén, "kanske" i högre grad bland den utpekade gruppen än inom den övriga befolkningen, och genom steriliseringar i dessa individuella fall kunde tattarfrågans lösning "underlättas".⁸⁹ Förslaget kan, som Gunborg A Lindholm påpekat, vara första gången en tyngre offentlig aktör framhöll steriliseringar som en möjlig maktteknik i tattarfrågan.⁹⁰ Men det skedde, menar jag, på ett sätt som inte ger fullt stöd för tanken att kommittén avsåg att "utrota" den utpekade gruppen som biologiskt kollektiv.

Frågan om kommitténs särskiljning bör överhuvudtaget inte reduceras till att handla om huruvida den rasifierade tattarfrågan eller inte. Den var mer komplex än så. Det är uppenbart att kommitténs särskiljning delvis var rasifierande. Rasifieringen verkar inte ha funnits med från början utan utvecklades gradvis, och kontakten med Herman Lundborg bör ha spelat en inte ringa roll för denna utveckling. Den grupp som pekades ut som zigenare rasifierades starkast, och rasifieringen skedde där helt

88 *SOU 1923:2* s 85.

89 *SOU 1923:2* s 85f.

90 Lindholm 1995 s 47.

utan de reservationer som gjordes i samband med kommitténs diskussion av tatarfrågan. Tydligast formulerades gradskillnaden i ett av kommitténs opublicerade betänkandeutkast. Där skrev kommittén att den grupp som pekades ut som tattare i framtiden kunde tänkas "komma att utgöra en del av samhället" men att en sådan utveckling "näppeligen är att räkna med i fråga om zigenarna".⁹¹

Kommittén var en viktig introduktör av rasifierad särskiljning och av tanken på steriliseringar som möjlig maktteknik, men det var inte rasifieringen som dominerade betänkandet och kommitténs förslag. Tvärtom kom kommitténs viktigaste förslag i tatarfrågan att bygga på antagandet att den utpekade gruppen kunde assimileras och därmed i förlängningen också upphöra att vara en särskild grupp. Det var ett antagande som byggde på föreställningen att gruppen åtminstone inte determinerades av genetiskt ärftliga egenskaper i så hög utsträckning att assimilering omöjliggjordes.

Vad kommittén föreslog och inte föreslog

I det betänkande som år 2010 lades fram av regeringens delegation för romska frågor finns ett påstående om att Fattigvårdslagstiftningskommitténs arbete ska ha lett till införandet av en "inofficiell paragraf i ordningsstadgan i landets kommuner". Denna ska ha inneburit förbud för "zigenare och tattare" att vistas mer än tre veckor inom en och samma kommun.⁹² Exakt vad som menas med "inofficiell paragraf" är inte helt klart, och påståendet har ifrågasatts på källkritiska grunder av mig och David Sjögren.⁹³ Hittills har ingen forskare presenterat empiriska belegg som kan visa att sådana kommunala ordningsstadganden har förekommit, och kommitténs betänkande innehöll inte heller några förslag om sådana förbud. Samtidigt har, som Jan Selling påpekat, romer och resande vittnat om hur de blivit vräkt och bortkörda av polis när de slagit läger runt om i Sverige. Selling har också, genom starka empiriska belegg, visat hur det långt in på 1950-talet var möjligt för svenska poliser att vräka och exkludera romska familjer "utan att sätta spår i dokument och endast genom att tänja på existerande lagar".⁹⁴ Den polismyndighet som velat exkludera familjer har med andra ord kunnat göra det utan formella regler riktade specifikt mot personer utpekade som zigenare eller tattare i kommunala ordningsstadgor.⁹⁵

Så vad föreslog egentligen kommittén? Även om den var en viktig introduktör av rasifierad särskiljning var det inte inom ramen för rashygienens maktrationalitet som den formulerade sina viktigaste förslag i tatarfrågan. Inte heller den territoriella

91 RA YK213 F3:2 Odaterat utkast till betänkandetext ("Av den lämnade redogörelsen...).

92 *SOU 2010:55* s 142.

93 Ericsson & Sjögren 2011.

94 Selling 2013 s 124. (citrat, se även s 7f, 102-127.

95 En liknande exkludering förekom i Nederländerna, där kommuner tänjde de generella bestämmelserna om hälsovård och hygien i lokala ordningsstadgor till bristningsgränsen för att kunna driva iväg oönskade familjer. Se Cottaar 1998 s 122.

exkludering som sedan länge utövades av svenska kommuner lades till grund för kommitténs huvudförslag. Här skiljer sig mina tolkningar delvis från de som Jan Selling nyligen gjort, och det finns därför skäl att fördjupa mitt resonemang. Selling har skrivit att den svenska politiken länge kom att präglas av den "exkluderande och rasistiska politik" som "grundlagts på 1920-talet", främst genom publicerandet av Fattigvårdslagstiftningskommitténs betänkande år 1923.⁹⁶

Att kommittén rekommenderade exkluderande tekniker mot den grupp som pekades ut som zigenare är helt korrekt. Här formulerades det slutliga målet som "att på ett eller annat sätt få zigenarna ur landet".⁹⁷ När det gäller kommitténs förslag om politik i tatarfrågan finns det emellertid, menar jag, ett par problem med Sellings tolkning. För det första förekom, vilket framgick av kapitel 3, exkludering av personer utpekade som tattare på kommunal nivå mer än fyrtio år före publicerandet av kommitténs betänkande. Även om det behövs mer forskning innan vi kan dra säkra slutsatser om förändring över tid, finns det i nuläget ingenting som tyder på att kommunernas exkluderande tekniker ska ha ökat under 1920-talet, även om framförallt deras fastighetsköp inte heller upphörde. Jag kan därför inte riktigt se ett så starkt samband mellan de exkluderande teknikerna och Fattigvårdslagstiftningskommittén, eller se just 1920-talet som en tid av särskild vikt för framväxten av exkluderingen.

För det andra fångar man inte riktigt det centrala i kommitténs förslag om åtgärder i tatarfrågan genom att beskriva dem som exkluderande. Det är riktigt att kommittén skrev att den utpekade gruppens påstådda "vagabondliv" borde bekämpas med "stränghet", bland annat genom åtgärder syftande till att försvåra kringresande familjers ekonomiska aktiviteter.⁹⁸ Men den kommunala exkludering som ständigt drev familjer från kommun till kommun var inte något som kommittén såg som en långsiktigt fungerande politik. Kommitténs viktigaste förslag i tatarfrågan formulerades istället inom den liberala styrning som redan från början legat till grund för dess arbete. Den syftade inte till exkludering utan till assimilering, till att "inarbета dem i samhällsordningen [...] med eller mot tattarnas vilja."⁹⁹

Kommitténs idéer om hur tvångsassimileringen borde gå till var modellerade efter de verksamheter som Linders och Nyman studerat under sin resa i Norge, ett land som i betänkandet beskrevs som "förebilden" för en svensk politik.¹⁰⁰ Precis som

96 Selling 2013 s 126. Se även s 73, där han skriver att polismyndigheter som bedrev exkluderingsförsök mot personer utpekade såväl som tattare som zigenare under 1940- och 1950-talen "handlade konsekvent utifrån de politiska grundsatser som fastslagits genom Fattigvårdsutredningens betänkande 1923". Här betonar han dock också att detta inte utesluter att exkluderingen kan ha haft en kontinuitet bakåt som sträcker sig längre tillbaka än till år 1923.

97 *SOU 1923:2* s 89.

98 *SOU 1923:2* s 85 (citат), se även s 90.

99 *SOU 1923:2* s 86.

100 *SOU 1923:2* s 87f. Kommittén var också medveten om den politik som 1896 års så kallade zigenarkommitté föreslagit i Finland. Den finska kommittén, som också var inspirerad av Omstreifermissionen, föreslog i sitt betänkande år 1900 upprättandet av särskilda internatskolor och

i Norge tänkte sig kommittén en tudelad politik: en som riktades mot familjer och en som riktades mot barn.¹⁰¹ Assimileringsprojekten för familjer borde enligt betänkandet inte bara fostra till sådana ekonomiska aktiviteter som kommittén betraktade som "arbete", utan även till genusuppdelat arbete. Kommitténs förslag var här nästan en ren kopia av den verksamhet som bedrevs vid Svanviken, och liksom i Norge tänkte sig kommittén att liknande svenska läger borde drivas av en enskild, icke-statlig organisation:

Här får nu familjen en mindre kolonistuga till sin disposition och mannen får arbete vid gårdens jordbruk, under det hustrun sköter hemmet och barnen; en kvinnlig konsulent går henne därvid tillhanda och så småningom vänjer hon sig vid den för henne ovana sysselsättningen att sköta ett hem. När tiden för vistelsen vid kolonien nalkas sitt slut, har föreningen förslag på lämplig bostad, helst i närheten av en plats, där mannen kan få sysselsättning.¹⁰²

Minst lika viktiga var kommitténs förslag om inrättandet av barnhem specifikt avsedda för barn från familjer utpekade som tattare. Även här ansåg kommittén att det inte var staten som borde ansvara för driften, utan att det bästa vore om "någon lämplig förening är villig att åta sig uppdraget att upprätta och driva ett eller flera sådana barnhem". Om en sådan förening anmälde intresse borde staten ställa ekonomiska medel till dess förfogande, men närmare beslut i frågan kunde enligt kommittén tas först efter att en "dylik förening trätt i verksamhet och uppgjort vidare plan för arbetet".¹⁰³

Kommittén hade nu etablerat tanken på att privata organisationer skulle kunna driva statligt finansierade assimileringsprojekt, och hade hållit fram Norge som en viktig inspirationskälla för utformandet av en svensk politik i tatarfrågan. Vad skulle hända om någon organisation nu trädde fram och förklarade sig vara villig att skapa exempelvis en barnhemsverksamhet efter norsk modell? Det är en av de frågor som undersöks i nästa kapitel.

stöd till privata organisationer som avsåg att upprätta "arbetskolonier" för den utpekade gruppen. Se *Komitébetänkande 1900:3* s 25-32, 99-131. Fattigvårdslagstiftningskommittén skrev i sitt betänkande att de personer som i Finland pekades ut som zigenare "förete stora likheter med våra tattare" och nämnde de finska förslagen med gillande. Se *SOU 1923:2* s 325-327.

101 Som framgår av *SOU 1923:2* s 85-87, 149 ansåg kommittén dessutom att barn till personer utpekade som tattare i flera fall borde kunna omhändertas redan med hjälp av den existerande, generella barnavårdslagstiftningen.

102 *SOU 1923:2* s 88.

103 *SOU 1923:2* s 87-89 (citater), se även 237. Kommittén var inte alldeles glasklar i frågan om hur barnen skulle placeras på de tänkta barnhemmen. Jag tolkar betänkandetexten på s 86-88 som att kommittén menade att barnhemmen skulle vara till för barn som omhändertogs genom beslut i de kommunala barnavårdsnämnderna.

Kapitel 6. Initiativ och utredningar 1924-37

Fattigvårdslagstiftningskommitténs förslag om ny lösdrivarlag ansågs inte fullt ut användbara på Socialdepartementet. Redan år 1924 beslöt regeringen därför att låta juristen Ragnar von Koch bearbeta de förslag som kommittén lagt fram. Von Koch, som utförde sitt arbete ”inom socialdepartementet”, satte igång med utredningen först under våren 1925 och avlämnade sitt betänkande i juni 1926.¹ En av de frågor han hade i uppdrag att yttra sig om var kommitténs förslag till åtgärder mot personer utpekade som tattare eller zigenare. Valet av utredare är inte oviktigt. Åter hamnade tatarfrågan i händerna på en person med nära kopplingar till fattigvårdsfolkets socialpolitiska nätverk. Ragnar von Koch var bror till G H von Koch, fattigvårdsfolkets kanske mest betydelsefulla medlem och dessutom centralt placerad ämbetsman på Socialdepartementet där han innehade positionen som Statens inspektör för fattig- och barnavård.² Han hade under 1910-talet förmedlat kontakter mellan Herman Lundborg och Fattigvårdslagstiftningskommittén, vilket framgick av kapitel 5, och snart skulle han ta ytterligare initiativ.

Ragnar von Kochs betänkande 1926

Liksom i 1923 års betänkande innehöll Ragnar von Kochs särskiljning ambivalenser. Han skrev att målet borde vara att ”civilisera tattarbarnen”, en målsättning som visar att han ansåg det vara möjligt att på något sätt förändra individer ur den utpekade gruppen. Men i högre grad än kommittén betonade han att en sådan politik måste ta hänsyn till ”barnens inneboende egenskaper” och att de var ett ”svårbehandlat material”.³ Den rasifiering som fanns redan i början av 1920-talet hade här ökat i styrka. Men Ragnar von Koch använde inte påståendet om ”inneboende egenskaper”

1 *SOU 1926:9* s iv-v. Von Kochs utredningsarbete om lösdrivarlagen diskuteras i Edman 2008 s 135.

2 *Sveriges ridderskaps och adels kalender 1923 [...] (1922)* s 598f. För forskning om G[erard] H[alfred] von Koch, se Hedin 2002 s 163-199; Lundquist 1997 s 105, 166-170, Wirén 1980.

3 *SOU 1926:9* s 98f.

som ett argument mot den liberala styrningen och dess assimileringspolitik i sig. Tvärtom använde han det som ett argument för socialpolitisk differentiering genom upprättandet av specialanstalter avsedda endast för barn från utpekade familjer, vilket visar hur rasifiering och liberal styrning fortfarande var möjliga att förena.

Här innebar hans förslag en konkretisering av de idéer som kommittén skisserat. Också Ragnar von Koch förespråkade "systematiska åtgärder" för att tvinga vuxna utpekade personer att "bosätta sig och begynna ett ordnat arbete", även om han ansåg att genomförandet av en politik riktad mot vuxna var praktiskt komplicerad. Om en enskild förening skapades i syfte att genomföra "liknande åtgärder som i Norge" ansåg han dock att statsmakten borde ge ekonomiskt stöd åt dess verksamhet.⁴ Huvudinslaget i politiken borde emellertid vara upprättandet av "särskilda barnhem för uppfostran av tattare och zigenares barn", ett förslag som skilde sig från kommitténs endast i den meningen att han tänkte sig att barnhemmen skulle vara avsedda för barn oavsett om dessa pekades ut som tattare eller zigenare.⁵ Med "erfarenheterna från Norge" som inspiration ansåg han att de kommunala barnavårdsnämnderna borde besluta om omhändertagandet av barnen, något han ansåg vara möjligt utan att man genomförde särslagstiftning speciellt riktad mot de utpekade grupperna:

Uppfostringsåtgärder mot barnen hava, såsom allmänt erkänt torde vara, vida större utsikt att krönas med framgång än tvångsåtgärder mot de vuxna. Därest tatar- och zigenarbarn, som vid späd ålder omhändertagas jämlikt lagen om samhällets barnavård, kunde under en följd av år erhålla uppfostran i dylika, särskilt för barn tattare eller zigenare avsedda barnhem, skulle ett betydelsefullt steg vara taget i riktning mot denna frågas lösning.⁶

Även denna verksamhet förutsatte enligt betänkandet att ansvaret för driften av barnhemmen gavs till "en eller flera enskilda organisationer" med "verksam underdöd" av staten.⁷

Planeringsarbete för att förverkliga Ragnar von Kochs förslag

Tidigare forskning har konstaterat att von Kochs förslag om särskilda barnhem aldrig förverkligades.⁸ Det är en korrekt iakttagelse. Vad som däremot hittills inte har varit känt, är att det under våren 1926 vidtogs åtgärder inom Socialdepartementet för att skapa förutsättningar för det politiska förverkligandet av hans förslag.

⁴ *SOU 1926:9* s 99f.

⁵ *SOU 1926:9* s 99.

⁶ *SOU 1926:9* s 99.

⁷ *SOU 1926:9* s 99, liknande om statens ekonomiska ansvar på s 104.

⁸ Se exempelvis Axelsson 2007a s 151; Selling 2013 s 57.

Planeringsarbetet kan dock endast studeras med hjälp av ett svårbedömt källmaterial, och det går inte säkert att avgöra hur nära planerna var från att förverkligas.

År 1926 hade ett förslag till ny lösdrivarlagstiftning börjat utarbetas inom Socialdepartementet, än en gång utan att resultera i en framlagd regeringsproposition.⁹ Texten i en proposition innehöll vid denna tid flera olika delar, där en av de viktigaste var den ansvariga departementschefens motivering till propositionens lagförslag. Det kallades för "departementschefens yttrande till statsrådsprotokollet", och baserades som uttrycket antyder på den motivering som skrevs in i protokollet från den konselj där regeringen fattade beslut om att lägga fram propositionen till riksdagen. Någon gång under våren 1926 utarbetades inom Socialdepartementet ett utkast till statsrådsprotokoll med just ett sådant yttrande. Yttrandet innehöll motiveringar till införandet av en ny lösdrivarlag, men en mindre del av utkastet handlade också om "särskilda åtgärder mot tattare och zigenare". Texten i det avsnittet var, med några stilistiska undantag, exakt samma text som Ragnar von Koch strax därefter presenterade i sitt betänkande.¹⁰ I von Kochs betänkande formulerades huvudförslaget på följande vis:

Därest staten genom verksamt understöd kunde sätta en eller flera enskilda organisationer i stånd att upprätta dylika, med nödiga anordningar utrustade barnhem, skulle kostnaderna för kommunerna att bereda dessa barn en för dem lämpad vård icke behöva bli större än annan motsvarande barnavårdskostnad, vilket givetvis skulle vara ägnat att sporra barnavårdsnämnderna till kraftiga åtgärder beträffande ifrågavarande barn.¹¹

I utkastet till statsrådsprotokoll finns exakt samma textparti under rubriken "Departementschefen". Men i utkastet finns dessutom följande mening, som följer omedelbart efter textpartiet: "Jag kommer senare att framlägga förslag om anvisande av medel för dessa ändamål".¹² Om utkastet verkligen lagts till grund för en proposition hade det inneburit att socialministern offentligt deklarerat att han ville avsätta statliga medel för att finansiera särskilda barnhem där enskilda föreningar kunde bedriva assimileringprojekt mot utpekade familjers barn. Sverige hade i så fall

9 Propositioner om förändrad lösdrivarlagstiftning lades fram först 1930 och 1931, men avlogs båda gångerna av riksdagen.

10 Utkastet finns i RA YK3072 Volym 1. Enligt den arkivförteckning över YK3072 som finns på Riksarkivets söktjänst NAD har allt material i denna volym ursprungligen funnits med i den konseljakt som låg till grund för 1930 och 1931 års (av riksdagen avslagna) propositioner om förändrad lösdrivarlag. Först under 1970-talet bröts de handlingar i konseljakten som ansågs ha samband med Ragnar von Kochs utredning 1924-26 ut och fick därefter bilda ett eget kommittéarkiv. De stilistiska ändringarna innebär exempelvis, att ett avsnitt som i *SOU 1926:9* s 98 har rubriken "Yttrande" i utkastet har rubriken "Departementschefen" och att en mening som i betänkandet på s 98 inleds med orden "Såsom kommittén framhållit..." i utkastet inleds med orden "Jag är ense med kommittén om att...".

11 *SOU 1926:9* s 99.

12 RA YK3072 Volym 1 Utkast till statsrådsprotokoll 1926.

kommit närmare ett förverkligande av den norska politikens huvudprinciper än någonsin tidigare. Men var det socialministerns avsikt, och i så fall vilken socialminister? Utkastet inleds med följande ingress:

Utdrag ur protokollet över socialärenden, hållet inför hans Maj:t Konungen i statsrådet å Stockholms slott den _____ 1926 [...]

Efter gemensam beredning med chefen för justitiedepartementet anför chefen för socialdepartementet, statsrådet Möller: [...] ¹³

Ingressen visar att utkastet måste ha tillkommit år 1926, under den socialdemokratiska regering där Gustav Möller var socialminister. Den regeringen avgick 7 juni samma år, och utkastet kan därför inte ha tillkommit efter detta datum. Med denna tidsbestämning som utgångspunkt kan två hypoteser om vem som utarbetat utkastet formuleras.

Den första hypotesen innebär att Möller år 1926 avsåg att lägga fram en proposition om förändrad lösdrivarlag. I denna proposition ville han dessutom avisera att han i framtiden tänkte lägga förslag om ekonomiska bidrag till föreningar som var beredda att upprätta barnhem för omhändertagna barn från familjer utpekade som tattare och zigenare. Han baserade sitt yttrande till statsrådsprotokollet, ett yttrande som skulle bli offentligt genom att tas in i propositionstexten, på Ragnar von Kochs betänkande, som ju skrevs ”inom socialdepartementet”. Betänkandet hade inte hunnit publiceras då utkastet till statsrådsprotokoll utarbetades, men bör om hypotesen är riktig ha förelegat i manuskriptform. Möller hann emellertid inte lägga fram någon proposition eftersom den regering han ingick i föll i samband med den så kallade Stripakonflikten i början av juni. Efterföljande regeringar valde av okända anledningar att inte gå vidare med förslagen till reviderad lösdrivarlag och därför kom utkastet aldrig att användas. Den andra hypotesen innebär att någon tjänsteman på Socialdepartementet, Ragnar von Koch, hans bror G H von Koch eller någon annan, utarbetade ett utkast till statsrådsprotokoll tänkt som underlag till en proposition om reviderad lösdrivarlag. Därefter hann man antingen inte lägga fram utkastet för granskning av Möller, eller så granskade Möller utkastet och beslutade att det inte skulle läggas till grund för en proposition.

Vilken av dessa hypoteser som är den riktiga har jag inte kunnat avgöra. Att texten i betänkandet och utkastet är nästan identisk skulle kunna tala för den andra hypotesen. En rimlig invändning är i så fall att fråga sig varför någon tjänsteman skulle ha gjort sig besväret att författa ett över 100 sidor långt utkast till statsrådsprotokoll utan att ha fått socialministerns godkännande för åtminstone huvuddragen i de presenterade förslagen. Det är möjligt att fördjupad forskning, exempelvis i Gustav Möllers personarkiv, skulle kunna besvara frågan. Innan sådan

13 RA YK3072 Volym 1 Utkast till statsrådsprotokoll 1926. Exakt datum är utelämnat i originalet.

forskning har gjorts är det viktigt att påpeka att utkastets existens inte med nödvändighet innebär att Möller avsåg att lägga fram förslagen i form av en proposition eller ens att han måste ha sett dem. Att ord som "departementschefen" förekommer i utkastet eller att det är skrivet i jagform säger i sig ingenting, utan är ett resultat av den textgenre som statsrådsprotokoll och propositionstexter utgör. Vad som måste anses vara bevisat är att någon aktör inom Socialdepartementet under den socialdemokratiska regeringens tid vid makten år 1926 försökte ta de första stegen till en på norsk grund vilande politik, med särskilda barnhem som viktigaste inslag.

Fattigvårds- och barnavårdsförbundets initiativ 1927-29

Svenska Fattigvårds- och Barnavårdsförbundet var en organisation som skapades av fattigvårdsfolket, styrdes av fattigvårdsfolket och användes av fattigvårdsfolket för att genomdriva deras socialpolitiska mål. Den grundades år 1906 och dess medlemmar var såväl kommunala fattigvårdsstyrelser och barnavårdsnämnder som enskilda personer och filantropiska föreningar på det socialpolitiska fältet. Särskilt under 1910- och 1920-talen drev förbundet ett omfattande socialpolitiskt arbete med konferenser, utbildningsverksamhet och opinionsbildning. Förbundet utvecklade dessutom en egen konsulent- och inspektionsverksamhet riktad mot kommunernas fattigvård, en verksamhet som under åren runt 1920 blev modell för den nyinrättade statliga fattigvårds- och barnavårdsinspektionen. Det illustrerar vilka nära band förbundet hade till den offentliga förvaltningen, och dess verksamhet bedrevs i en semioffentlig zon där gränsen mellan privata initiativ och myndighetsutövning var otydlig.¹⁴

I slutet av 1920-talet agerade ledande personer i förbundet för att sätta igång just en sådan politik i tattarfrågan som förespråkats av utredningarna åren 1923 och 1926. Det var i hög grad samma personer som redan tidigare drivit på tattarfrågan, bland annat genom sina positioner inom Fattigvårdslagstiftningskommittén. Första gången förbundet diskuterade tattarfrågan var under hösten 1927. På förslag av förbundets sekreterare Lars Barkman beslöt man då att diskutera "frågan om vård åt s.k. tattarens barn" och undersöka "denna frågas nuvarande läge".¹⁵ Det var Barkmans första och sista kända agerande i tattarfrågan. En av de närvarande var dock Johan Widén, den liberale politiker som länge var ordförande i Fattigvårdslagstiftningskommittén. En annan var G H von Koch. Deras närvaro visar på en stark kontinuitet. Fattigvårdsfolket hade nu i mer än tio års tid drivit tattarfrågan framåt. Dess medlemmar gled in i och ut ur rollerna som statliga tjänstemän och enskilda aktörer, och kanske kan man säga att fattigvårdsfolket nu helt enkelt hade valt att driva

14 Lundquisty 1997 s 82, 100-103, 172, 337-343, 346; Ohrlander 1992 s 43, 47, 127, 132, 134, 139, 141; Swärd 1993 s 101-103.

15 RA *Svenska socialvårdsförbundets arkiv* A3a:1 Allmänna sociala sektionens protokoll 21/9 1927 §5.

tattarfrågan på ytterligare en av sina många arenor. Då G H och Ragnar von Koch var bröder, bör nätverket dessutom ha haft god kunskap om den senares nyligen publicerade förslag om ekonomiska bidrag till organisationer som åtog sig driften av särskilda barnhem för barn från familjer utpekade som tattare och zigenare.

Undersökningen drog av okänd anledning ut på tiden och frågan återkom först i januari 1929. Då lade G H von Koch fram ett konkret förslag. Han ville att förbundet skulle ordna en konferens i Stockholm för att diskutera vilka åtgärder för "vård åt tattarens barn" som kunde vidtas. Man borde, ansåg han, särskilt diskutera den politik som redan bedrevs i Norge och Omstreifermissionens generalsekreterare borde bjudas in som föredragshållare. Styrelsen för förbundets "allmänna sociala sektion" ställde sig positiv, och von Koch gavs i uppdrag att undersöka möjligheten att erhålla statsbidrag för att bekosta konferensen.¹⁶ I maj samma år meddelade han att han vidtagit "förberedande åtgärder" för konferensens ordnande, utan att protokollet specificerar vad som avsågs.¹⁷ Därefter har jag inte hittat några noteringar om tattarfrågan i förbundets protokoll.

Vad var det för "förberedande åtgärder" von Koch hade vidtagit? Ett dokument i Socialdepartementets arkiv kan kanske besvara frågan. Det är ett utkast till en ansökan om statsbidrag, där Svenska Barnavårds- och Fattigvårdsförbundet anhåller om pengar för att genomföra en konferens om tattarfrågan. Eftersom vi vet att von Koch fick i uppdrag att undersöka möjligheterna att erhålla statsbidrag i januari 1929 och att han rapporterade om "förberedande åtgärder" i maj 1929, kan utkastet tidsbestämmas till perioden januari – maj 1929. Med tanke på att von Koch dessutom arbetade på Socialdepartementet är det rimligt att anta att det var han själv som skrev utkastet.

Utkastet är ett maskinskrivet koncept där information om datum och begärda penningssummor har utelämnats. Målet angavs vara att "sammankalla en trängre krets av initierade till en konferens för överläggningar om, vad som kan och bör göras för tillämpning av gällande lagstiftning rörande dessa barn [utpekade som tattare], och i så fall på vad sätt, åtgärder även på frivillighetens väg må ifrågakomma". Enligt ansökan såg förbundet gärna att representanter för länsstyrelserna deltog, och flera talare skulle bjudas in för att hålla föredrag, däribland den ovan nämnde generalsekreteraren för Omstreifermissionen. Den planerade talarlistan visar återigen hur tattarfrågan vid denna tid drevs framåt av ett litet nätverk av socialpolitiska aktörer. Där återfanns nämligen också Hjalmar Nyman, som i början av 1920-talet var sekreterare i Fattigvårdslagstiftningskommittén och deltog i dess studiebesök i Norge, och Herman Lundborg, forskaren som varit inofficiellt involverad i Fattigvårdslagstiftningskommitténs arbete och som nu skulle tala om "tattare och zigenare ur rasbiologisk synpunkt". Förbundet avsåg dessutom att under konferensen "framlägga förslag om inrättande av särskilda barnhem för de barn, varom här är

16 RA *Svenska socialvårdsförbundets arkiv* A3a:1 Allmänna sociala sektionens protokoll 22/1 1929 §3.

17 RA *Svenska socialvårdsförbundets arkiv* A3d:1 Barnavårdsavdelningens protokoll 28/5 1929 §4. Även vid detta möte var Johan Widén närvarande.

fråga” och nämnde att ”en förebild till sådana hem finnes redan sedan flera år tillbaka i Norge”. Huruvida förbundet själv ville sköta driften av barnhemmen eller ansåg att det ansvaret borde ges till någon annan förening framgår dock inte.¹⁸

Potentialen i förbundets initiativ ska inte underskattas. Nu fanns för första gången i Sverige en enskild organisation som ville presentera planer för utbyggnaden av en barnhemsverksamhet riktad mot barn från familjer utpekade som tattare, och som avsåg att göra det i en situation då två statliga utredningar efter varandra föreslagit att staten åtminstone i princip borde stödja ett sådant projekt. Det finns emellertid ingenting i den tidigare forskningen eller i något av mig undersökt källmaterial som tyder på att konferensen någonsin genomfördes. Det vi vet med säkerhet är att ett utkast till ansökan skrevs, och att detta utkast funnits på Socialdepartementet. En möjlighet är att von Koch visade utkastet för en statssekreterare eller för socialministern själv, och då fick beskedet att en sådan ansökan inte skulle bifallas. Det är den enklaste och rimligaste slutsatsen, även om man kan fråga sig varför ingenting om ett sådant negativt besked nämns i förbundets protokoll. Å andra sidan nämns så vitt jag har kunnat se ingenting alls om tatarfrågan i protokollen efter maj 1929.

Frågan kompliceras dock av en liten blyertsanteckning längst upp på utkastet. Där har någon antecknat ”d. 13.” och sedan ”d. 11.10.29.” Jag tolkar detta som en datumangivelse. Den kan syfta antingen på att något skedde med ärendet den 11 eller 13 oktober 1929 eller att någon velat uppmärksamma att något skulle kunna ske då. Men vad? Socialdepartementets diaries över inkomna skrivelser visar åtminstone att ingen formell ansökan från förbundet inkom till departementet under dagarna 11-13 oktober detta år.¹⁹ En annan möjlighet är att anteckningen anger det datum då en formell ansökan tagits upp till beslut i konselj. Socialdepartementets konseljlistor visar att konselj hölls 11 oktober 1929, men ingenting nämns om att regeringen då ska ha behandlat någon ansökan om konferensbidrag från förbundet. Däremot fattades beslut om att ordna en konferens i Stockholm, dit regeringen sammankallade representanter från länsstyrelserna för att bland annat diskutera ”spörsmål, som stå i samband med lösdriverilagstiftningen”.²⁰ Eftersom konseljakten som låg till grund för beslutet saknas har jag inte kunnat undersöka bakgrunden till konferensen närmare. Inte heller i de kallelser till konferensen som Socialdepartementet skickade ut framgår det vad som var tänkt att avhandlas. Kallelserna upprepar endast regeringsbeslutets ord om ”spörsmål, som stå i samband med lösdriverilagstiftningen” och anger att konferensen skulle pågå i två dagar med start 20 november 1929.²¹

18 RA *Socialdepartementet. Huvudarkivet* Konseljakt 25/9 1942 nr 101 Utkast till ansökan av Svenska Fattigvårds- och Barnavårdsförbundet.

19 RA *Socialdepartementet. Huvudarkivet* Ingående diarium 1929.

20 RA *Socialdepartementet. Huvudarkivet* Statsrådsprotokoll över socialärenden 11 oktober 1929 §32.

21 LLU *Kristianstads läns landskanslis arkiv* D1:433 Cirkulär från Socialdepartementet till länsstyrelserna 17/10 1929. Cirkuläret torde kunna återfinnas i de flesta länsstyrelsearkiv. Det är endast

I väntan på fördjupade arkiv- eller tidningsstudier är den rimligaste tolkningen att anteckningarna på utkastet gjorts av någon tjänsteman på Socialdepartementet som velat notera möjligheten att lyfta upp tatarfrågan eller förbundets konferensplaner till diskussion inför den konselj som skulle hållas 11 oktober, något som kan ha setts som passande eftersom frågor rörande lösdrivarlagstiftningen ändå skulle diskuteras då. Om frågorna verkligen diskuterades vid konseljen eller under novemberkonferensen skedde det på ett sätt som inte avsatt spår i något av mig undersökt källmaterial.

G H von Kochs eget initiativ 1934

Den utredning om lösdrivarlagen som än en gång tillsattes år 1929 hade inte i uppdrag att yttra sig om tatarfrågan.²² När regeringen äntligen lade fram propositioner om förändrad lösdrivarlag 1930-31 innehöll de inte heller några förslag om åtgärder mot personer utpekade som tattare. Under riksdagsbehandlingen efterlyste emellertid ett utskott "särskilda åtgärder" mot personer utpekade både som tattare och zigenare, dock utan att ange hur sådana åtgärder borde utformas.²³

Den frustration över att regeringen inte vidtog några åtgärder som anas hos riksdagsutskottet fanns av allt att döma också hos G H von Koch, den viktigaste aktören i Fattigvårds- och Barnavårdsförbundets initiativ 1927-29. I december 1934 tog han ett nytt initiativ, nu på egen hand. Initiativet blev utgångspunkten för en ny fas i tatarfrågan och ledde till ett omfattande statligt utredningsarbete som slutfördes först i och med den så kallade tatarinventeringen 1943-44, som studeras i kapitel 8.²⁴ Denna gång valde von Koch att agera utifrån sin inflytelserika position som Statens inspektör för fattigvård och barnavård, och han formulerade sina förslag i form av en officiell tjänsteskrivelse riktad direkt till socialministern. Därmed tvingade han Socialdepartementets politiska ledning att förhålla sig till hans förslag och på ett eller annat sätt ta ställning till hur man skulle agera i tatarfrågan.

arbetspraktiska skäl som ligger bakom att jag studerat den kallelse som finns i arkivet från Länsstyrelsen i Kristianstads län.

22 *SOU 1929:9*. På s 66 nämner betänkandet dock att styrelsen för Svenska landskommunernas förbund i sitt remissyttrande över Ragnar von Kochs förslag från år 1926 ska varit positiv till "särskild lagstiftning" mot personer utpekade som tattare och zigenare.

23 *Riksdagstrycket* Andra lagutskottets utlåtande 1931:36 s 40. I debatten i kamrarna tog ingen talare upp tatarfrågan, se FK:s protokoll 1931:38 och AK:s protokoll 1931:39.

24 Von Kochs initiativ har tidigare uppmärksamats av Montesino Parra 2002 s 111f; Sjögren 2010 s 152, 157f, 173; Svensson 1993 s 22f.

En av de centrala delarna i fattigvårdsfolkets politiska program var att skapa en barnavårdspolitik med möjligheter att tvångsomhänderta barn som ansågs vara "vanartade" eller i behov av särskild uppfostran.²⁵ Det var inom denna politik som von Koch nu placerade tattarefrågan. Han skrev att den barnavårdslag som existerade sedan 1924 redan i sin befintliga form borde ge goda förutsättningar för att tvångsomhänderta barn från familjer utpekade som tattare såväl som zigenare, men att kommunala myndigheter drog sig för att använda dem av rädsla för att ådra sig ekonomiska kostnader. Han ansåg därför att det inte var nya lagar som behövdes, men att en central statlig myndighet borde inrättas och ges i uppdrag att se till att lagarna i ökad utsträckning verkligen användes mot de utpekade grupperna. En lag vars potentiella användning han dessutom ville fästa Socialdepartementets uppmärksamhet på var den nyligen antagna steriliseringslagen. Han trodde visserligen inte att lagen skulle ha någon "större betydelse för minskningen av tatternas antal", och det var inte någon systematisk steriliseringskampanj mot hela den utpekade gruppen han hade i tankarna. Resonemanget byggde istället på antagandet att lagen ofta borde kunde användas i individuella fall, men med den rasifierade motiveringen att "bland tatterna synes procenttalet för undermåliga vara högre än hos den bofasta befolkningen".²⁶ Som Marika Hedin har visat var personer utpekade som tattare inte den enda grupp von Koch vid samma tid beskrev som potentiella steriliseringsobjekt. Tvärtom förespråkade han också i andra sammanhang steriliseringar av enskilda individer som i hans ögon var "slarviga" eller "abnorma".²⁷

För att en ökad användning av den befintliga lagstiftningen skulle vara möjlig ansåg von Koch att det var nödvändigt att upprätta ett "centralt register över samtliga tattare i riket". När han formulerade det yttersta målet för politiken var det dock, liksom i initiativet från slutet av 1920-talet, Omstreifermissionens verksamhet han såg som förebild. Han gav i skrivelsen en detaljerad redogörelse för den norska organisationens verksamhet vid dess många barnhem och vid Svanvikens familjekoloni. I likhet med sin bror Ragnar von Koch ansåg han att driften av svenska barnhem och kolonier borde anförtros en "enskild förening". För att förbereda åtgärder efter norsk modell föreslog han att regeringen skulle sända representanter till Norge för att göra studiebesök och undersöka huruvida "de därstädes gjorda försöken lämpligen böra överflyttas till vårt land".²⁸

25 Ohrlander 1992.

26 RA *Socialdepartementet, Huvudarkivet* Konseljakt 25/9 1942 nr 101 Skrivelse från G H von Koch till chefen för socialdepartementet 3/12 1934.

27 Hedin 2002 s 194.

28 RA *Socialdepartementet, Huvudarkivet* Konseljakt 25/9 1942 nr 101 Skrivelse från G H von Koch till chefen för socialdepartementet 3/12 1934. Användandet av jordbruksarbete, inte primärt som ett sätt att lära ut vissa yrkeskunskaper utan som en teknik för att fostra människor till vissa arbetsnormer, hade varit vanligt på svenska alkoholist- och uppfostringsanstalter ända sedan 1800-talet och förekom även i andra västeuropeiska länder. Se Cunningham 2005 s 151; Edman 2004 s 121, 128; Larsson Kraus 2009 s 56-58; Prestjān 2001 s 599f, 617.

Nu hade von Koch tagit två initiativ som båda, genom att ha assimilering som mål och genom tron att individer kunde omformas med tvångsåtgärder och förändrad miljö, formulerades inom den liberala styrningens maktrationalitet. Det var i själva verket bärande principer för den socialpolitik von Koch hade förespråkat ända sedan 1900-talets första år, och grunddragen i hans idéer om tatarfrågan hade likheter med hans generella idéer om politiken mot de grupper han påstod utgjorde sociala problem. Redan år 1906 hade han skrivit att de personer han kategoriserade som lösdrivare borde ”uppfostras till arbetsamma människor” i arbetskolonier, och år 1931 sammanfattade han sin syn på socialpolitiken med följande ord: ”isolering och oskadliggörande av obotliga, mindervärdiga defekta individer och samhällsparasiter samt systematisk fostran av sådana som äro förbättringsmöjliga”.²⁹ Han hade också länge, i likhet med fattigvårdsfolket i stort, kritiserat kommunernas territoriella exkludering och var anhängare av semioffentliga socialpolitiska projekt där enskilda föreningar tilläts driva stora delar av verksamheten.³⁰ Det var med andra ord inte förvånande att von Koch uppskattade Omstreifermisjonens verksamhet. Men delades denna uppfattning av den politiska ledningen på Socialdepartementet?

Von Koch och socialdepartementets politiska ledning

Den politiker som skulle ta ställning till von Kochs förslag var återigen socialdemokraten Gustav Möller. Vilka förutsättningar fanns det för att von Kochs förslag skulle vinna stöd hos en politiker som Möller? Det finns så vitt jag känner till inga källor där Möller uttryckligen uttalat någon principiell inställning till tatarfrågan. När det gäller hans generella förhållningssätt gentemot grupper som pekades ut som sociala problem, har Johan Edman lyft fram ett citat från 1928, där Möller skrev att han beklagade att ”de asociala elementens omvårdnad, uppfostran och omskapande” prioriterades framför ”de socialt dugliga elementens förutsättningar att hålla sig uppe i kampen för tillvaron”.³¹ Men hur ska citatet tolkas? Det kan tolkas som att Möller menade att politiken mot de personer han kallade för ”asociala” borde vara hård.³² Men det kan också tolkas som att Möller ansåg att frågan om vilka åtgärder som borde vidtas mot de numerärt små grupper som pekades ut som sociala problem var en mindre viktig socialpolitisk fråga än den om vilka reformer som borde genomföras för att förbättra levnadsstandarden för befolkningen som helhet. Det skulle i så fall ställa Möllers socialpolitiska program i motsatsställning till von Kochs. Andra forskare har också menat att de båda aktörerna vid 1930-talets början intog

29 Citerat efter Sjögren 1997 s 9, 70. Liknande uttalanden citeras i Lundquist 1997 s 93, 119; Ohrlander 1992 s 69.

30 Hedin 2002 s 176-181, 194, 197; Wirén 1980 s 144f, 198, 213f, 227.

31 Edman 2008 s 139.

32 Så uppfattar jag att citatet tolkas i Nilsson 2013 s 315, där det anförs som ett tecken på Möllers ”njugga inställning till lösdrivarna och andra som inte skötte sig”.

motsatta socialpolitiska positioner, där von Koch förespråkade individuella åtgärder medan Möller fokuserade på att skapa generella socialförsäkringssystem och förändra ekonomiska och sociala strukturer.³³

I brist på uttalanden från Möller själv måste varje slutsats om hans inställning till tatarfrågan grundas på en analys av hur han agerade eller inte agerade. Några statliga tjänstemän skickades exempelvis inte till Norge. Studiebesök hos Omstreifermisjonen gjordes i och för sig vid denna tid av fängelsedirektören och debattören Allan Etzler, som efter hemkomsten skrev en uppskattande tidningsartikel om den norska politiken och förespråkade liknande åtgärder som de von Koch föreslagit. Etzler agerade dock på egen hand och inte som representant för den svenska staten.³⁴

Vad Möller däremot faktiskt gjorde var att skicka von Kochs skrivelse på remiss till ett antal statliga och kommunala myndigheter. Det var ett administrativt förfaringssätt som visar att Möller inte var beredd att omedelbart avfärda von Kochs förslag (och därmed offentligt desavouera en av departementets högsta tjänstemän) men säger föga om hans egen inställning till tatarfrågan. Von Koch själv verkar ha förväntat sig mer konkreta åtgärder från Möllers sida än ett omständigt remissförfarande, åtminstone att döma av ett brev från år 1936. Den 8 september detta år skrev han att förslagen från 1934 "blivit liggande", och att han hoppades "att den nuvarande socialministern blir mera intresserad av denna fråga än företrädaren".³⁵ Brevet är daterat under den så kallade semesterregeringens tid, då socialministerposten innehades av bondeförbundaren Gerhard Strindlund. Den "företrädare" som enligt von Koch inte visat tillräckligt stort intresse för hans förslag måste därmed ha varit Gustav Möller, som var socialminister närmast före Strindlund.

Remisserna på von Kochs förslag 1935-37

Genom de remissyttranden som sändes in till departementet går det att studera hur svenska myndigheter vid 1930-talets mitt såg på tatarfrågan. Går det att urskilja några förändringar jämfört med de politiska önskemål som uttrycktes i samband med Fattigvårdslagstiftningskommitténs inventering i början av 1920-talet? Frågan kommer att analyseras här, men slutsatserna bör dras med viss försiktighet. Under 1922 års inventering gavs lokala polismyndigheter möjlighet att fritt formulera önskemål. År 1935 satte Socialdepartementet i viss mån ramarna genom att uttryckligen be remissmyndigheterna yttra sig över de förslag von Koch lagt fram. Remisserna har tidigare blivit föremål för en kortfattad men intressant analys av

33 Sjögren 1997 s 202f; Wirén 1980 s 226. Den spända relationen mellan Möller och von Koch framgår också av Lundquist 1997 s 390.

34 Etzler 1935.

35 RA *Socialstyrelsens arkiv. 2:a byrån (Socialvårdsbyrån)* F10ö:3 Brev från G H von Koch till barnavårdsdirektör Åke Bylander i Malmö 8/9 1936.

David Sjögren. Han har framhållit att flera instanser skrev att de ansåg att det var svårt att definiera termen tattare, och att olika myndigheter kunde särskilja den utpekade gruppen på tämligen olika sätt, både genom att betona miljöfaktorer och genom rasifiering.³⁶ Jag har gått igenom remissvaren i syfte att fördjupa och vidareutveckla Sjögrens slutsatser.

Det fanns myndigheter som helt avvisade tanken på särlagstiftning eller andra säråtgärder, exempelvis genom att hävda att sådana var praktiskt svåra att genomföra. Andra lyfte fram särskiljningsproblematiken: vilka människor borde egentligen kategoriseras som tattare? Dessa remissinstanser framhöll att politiska åtgärder i tattarfrågan krävde att den frågan kunde besvaras, men att det fanns särskiljningsanomalier som åtminstone för tillfället gjorde att inget bra svar kunde ges. Så skrev landsfiskalen i Sävsjö, som också betonade att de utpekade familjer som bodde i hans distrikt var ”skötsamma och ordentliga”, att det var svårt att särskilja den utpekade gruppen på grundval av fenotypi och därför också svårt att avgöra ”huruvida viss person kunde anses vara tattare eller icke”.

Vissa instanser ifrågasatte till och med om tattarfrågan alls var att räkna som ett viktigt socialpolitiskt ärende. Länsstyrelsen i Norrbottens län ansåg att den åtminstone inte kunde ”påräkna tillnärmelsevis samma intresse som åtskilliga andra aktuella reformfrågor å socialpolitikens område”. Andra instanser skrev att de i och för sig såg assimilering som något önskvärt, men att en assimileringsprocess bara skulle försvåras om man, som länsstyrelsen i Hallands län uttryckte det, genom säråtgärder pekade ut vissa familjer som en ”speciell pariasklass”.³⁷ Här sågs särlagstiftning som negativt inte därför att det innebar en kränkning av mänskliga eller medborgerliga rättigheter, utan därför att det motverkade den assimilering som myndigheterna ville åstadkomma. Resonemanget uttrycktes tydligt av landsfiskalen i Ekeby, som dessutom gjorde något så ovanligt som att kritisera den diskriminering som drabbade utpekade personer:

Tattarna torde nu hava så sammansmält med den övriga svenska befolkningen, att några särskilda lagstiftningsåtgärder för denna kategori icke torde kunna anses erforderliga. Visserligen torde en del tattare vara i viss grad asociala, men dock icke annat än i särskilda undantagsfall i högre grad än rent svenska individer från samhällets lägre skikt. Man måste för ett rätt bedömande av tattarnas livsföring taga hänsyn till de oerhörda svårigheter, som möte dem i umgänget med övriga svenska medborgare. Den allmänna misstron mot en person av tattaesläkt, vilken misstro kanske mest fortlever från den tid, då tattarne genom särlagstiftning och allmän uppfattning ställdes ännu mera vid sidan av samhället än nu, är i regel så stor, att personen, hurudan han än är,

36 Sjögren 2010 s 157f, 179-181. Remisserna har också uppmärksamats i Axelsson 2007a s73f.

37 RA *Socialdepartementet. Huvudarkivet* Konseljakt 25/9 1942 nr 101 Remissyttrande av landsfiskalen i Sävsjö 19/3 1935, länsstyrelsen i Norrbottens län 23/4 1935 & länsstyrelsen i Hallands län 14/6 1935. Se även Remissyttrande av landsfiskalen i Vetlanda 23/2 1935 & barnavårdsnämnden i Västra Karaby kommun 21/8 1935.

praktiskt taget ställes utanför möjligheterna att vinna samma ställning i samhället, som övriga svenska medborgare. Det torde fortfarande vara uteslutet, att en man av tattaresläkt skulle givas kommunala eller statliga förtroendeuppdrag eller erhålla anställning såsom tjänsteman i enskild eller allmän tjänst. Ingen vill ens anställa honom som arbetare.³⁸

De instanser som avvisade säråtgärder var emellertid i minoritet. Majoriteten uttalade oreserverat stöd för grunddragen i von Kochs skrivelse, exempelvis förslagen om att systematiskt omhänderta barn och upprättandet av ett centralt register.³⁹ Stödet för upprättandet av särskilda barnhem antyder att det också vid denna tid fanns en uppfattning om att personer utpekade som tattare var möjliga att omforma och i någon mån konstituerades av miljöfaktorer. Så skrev landsfiskalen i Ullared att den utpekade gruppens påstådda levnadssätt kunde förklaras med "tattarbarnens bristfälliga uppfostran och oregelbundna eller snarare obefintliga skolundervisning".⁴⁰ Redan vid 1920-talets början hade dock, vilket visades i kapitel 5, sådana uppfattningar fått konkurrens av en rasifierad särskiljning där den utpekade gruppen påstods bära på genetiska anlag som mer eller mindre predestinerade dem till ett visst levnadssätt. Den viktigaste slutsats som kan dras av genomgången av remisserna är att perioden från 1920-talets början till 1930-talets mitt kan betecknas som en genombrottstid för rasifieringen av tatarfrågan.

Von Koch betecknade i sin skrivelse de barn som placerades i Omstreifermisjonens barnhem som en "blandras". Det var en rasifiering, men han påstod samtidigt att exempelvis "reslusten" inte kunde ses som ett "dominerande arvsanlag" hos den utpekade gruppen, och trots rasifieringen höll han fast vid assimilering som både önskvärt och möjligt mål.⁴¹ I flera remissyttranden var tonläget betydligt skarpare, rasifieringen genomsyrade särskiljningen och de förbehåll som von Koch ställt upp saknades. Lantbruksstyrelsen avfärdade förslaget om jordbrukskolonier med motiveringen att "tattarnas i generationer nedärvda egenskaper" gjorde dem "mindre lämpade såsom jordbrukare och djurskötare". Landsfogden i Västernorrlands län skrev om gruppens "utpräglade dåliga rasegenskaper" och barnavårdsnämnden i Västra Karaby skrev något ambivalent att det i och för sig borde vara möjligt att åstadkomma den utpekade gruppens

38 RA *Socialdepartementet*. *Huvudarkivet* Konseljakt 25/9 1942 nr 101 Remissyttrande av landsfiskalen i Ekeby 27/9 1935. Yttrandet har tidigare uppmärksamrats i Sjögren 2010 s 181 men utan att citeras.

39 RA *Socialdepartementet*. *Huvudarkivet* Konseljakt 25/9 1942 nr 101. Se exempelvis Remissyttrande av Statens fattigvårds- och barnavårdskonsulent i nionde distriktet 26/2 1935, landsfiskalen i Laholm 8/5 1935, landsfiskalen i Skottorp 14/5 1935, länsstyrelsen i Västmanlands län 6/6 1935 & polisen i Lund 12/9 1935.

40 RA *Socialdepartementet*. *Huvudarkivet* Konseljakt 25/9 1942 nr 101 Remissyttrande av landsfiskalen i Ullared 14/5.

41 RA *Socialdepartementet*, *Huvudarkivet* Konseljakt 25/9 1942 nr 101 Skrivelse från G H von Koch till chefen för socialdepartementet 3/12 1934.

”uppgående i den övriga befolkningen” men att ”givetvis kan en sådan sammansmältnings önskvärdhet ur rashygienisk synpunkt diskuteras.”⁴² I dessa remissvar fanns inget eller mycket lite av den liberala styrningens utvecklingsoptimism och tilltro till påtvingade miljöförändringars potential.

Redan von Koch försökte uppmärksamma möjligheten att använda den nya steriliseringslagen som en maktteknik i tatarfrågan. Flera remissinstanser utvecklade hans tanke. Alla argumenterade visserligen inte för sterilisering av samtliga personer utpekade som tattare, och som jag försökte visa i kapitel 2 kunde socialpolitiska aktörer vid denna tid förespråka steriliseringar utan att nödvändigtvis göra det inom ramen för rashygienens maktrationalitet. Ett sådant sätt att använda steriliseringar på föreslogs av landsfiskalen i Kungsbacka. Han ville framförallt ha särskilda ”kolonier” för både personer utpekade som zigenare och som tattare, men skrev också att steriliseringar kunde användas i individuella fall, mot utpekade personer ”som av en eller annan anledning ådömts straffarbete eller fängelsestraff”. I andra fall var det emellertid tydligt att de föreslagna steriliseringarna hade ett direkt samband med att remissinstanserna betraktade den utpekade gruppen som ett biologiskt kollektiv, som på grund av sina påstådda genetiska egenskaper utgjorde en samhällsfara. Landsfiskalen i Boteå målade exempelvis upp en hotfull bild av en ständigt växande ”förökning” bland de ”asociala tatterna”, och frågade om ”icke steriliseringsåtgärder såsom de enda verkligt effektiva åtminstone i viss mån borde tillgripas”. Statspolisens kriminalavdelning i Malmö, som också föreslog ”steriliseringsåtgärder”, motiverade det med påståendet att den utpekade gruppens barn ”under generationer framåt bära på ärvda anlag, vilka vid vuxen ålder komma att göra sig gällande oavsett uppfostran”.⁴³ De mest långtgående kraven på riktad steriliseringspolitik kom dock från landsfiskalen i Harplinge. Liksom många andra aktörer var landsfiskalen medveten om den politik som fördes i Norge, men i det här fallet anfördes det norska exemplet sannerligen inte till stöd för den liberala styrningens assimileringstekniker. Landsfiskalen hade samtalat med kollegor från Norge, som påstått att det i deras land:

gjorts mycket för att skilja tatarbarnen från föräldrarna och anvisa dessa bostäder med uppehållstvang under vissa år, men trots allt vad hittills gjort eller kommer att göras för dessa individer äro och förbli de tattare med hög fortplantningsförmåga. [...] Jag har

42 RA *Socialdepartementet. Huvudarkivet* Konseljakt 25/9 1942 nr 101 Remissyttrande av Lantbruksstyrelsen 8/3 1935, landsfogden i Västernorrlands län 27/3 1935 & barnavårdsnämnden i Västra Karaby 21/8 1935. Se även Remissyttrande av Jönköpings skoldistrikt 5/7 1935 & landsfogden i Jönköpings län 20/5 1935.

43 RA *Socialdepartementet. Huvudarkivet* Konseljakt 25/9 1942 nr 101 Remissyttrande av landsfiskalen i Kungsbacka 13/5 1935, landsfiskalen i Boteå 4/3 1935 & statspolisen i Malmö 18/11 1935. Kriminalöverkonstapeln som skrev yttrandet från statspolisen i Malmö passade också på att påstå att de utpekade personer som bedrev gårdfarihandel köpte sina varor hos ”judar”. Det är ett av få exempel jag har hittat på att tatarfrågan och antisemitismen kopplats samman. Ett annat exempel på en aktör vars särskiljning bedrevs både i tatarfrågan och i en antisemitisk kontext är tidningen *Refugen*, som studeras i kapitel 7.

sedan tänkt på saken och kommer till ett enda resultat, vilket ju kan låta omänskligt men som dock är ett radikalledel, som måste hjälpa och det är, att steriliseringslagen måste ändras därhän, att alla tattare och zigenare, både unga och gamla av båda könen måste steriliseras. För att bereda tillfälle för dem att utvandra till andra länder, torde i lagen förordnas, att tillämpning av dess bestämmelser skulle ske ett år efter dess utfärdande. Denna lag skulle därefter genast intagas i alla landets dagliga tidningar. Jag är förvissad om, att allt zigenarpack på denna respittid begiver sig ut ur landet och av tattarna cirka 75 %. De kvarvarande tattarna, som försöka undkomma steriliseringsbestämmelserna, bliva nog snart genom ortsmyndigheterna och polisens försorg anträffade och underkastade tvångssterilisering.⁴⁴

En annan remissinstans som vid denna tid börjat omformulera tatarfrågan som en rashygienisk fråga var Socialstyrelsen, som av någon anledning inte avgav sitt yttrande förrän år 1937. Socialstyrelsen skrev att tatarfrågan var ett "rasproblem" som inte kunde lösas utan att hänsyn togs till "ärfthighetsforskning", och den utpekade gruppen beskrevs som ett "främmande folkelement" som "icke med fördel låter sig förena med vår egen ras". Något hopp om assimilering hyste myndigheten inte, utan varnade tvärtom för en politik med ett sådant mål. Om utpekade personer skaffade barn med personer ur den övriga befolkningen fanns nämligen, hävdade Socialstyrelsen, risken att "de för oss främmande, konstitutiva lynnesdragen skulle leva kvar hos kommande, i det yttre assimilerade generationer och ge upphov till ett från vårt samhällsliv divergerande levnadssätt". Istället var det till "steriliseringsåtgärder" myndigheten satte sina förhoppningar, åtminstone då "vederbörande äro oförmögna att ens elementärt fylla faders- eller moderskapets plikter".⁴⁵ Betydelsen av att Socialstyrelsen så tydligt argumenterade för tekniker som hade samband med rashygienens maktrationalitet snarare än med den liberala styrning som tidigare spelat så stor roll för tatarfrågan kan svårligen överskattas. Så såg uppfattningarna ut inom den myndighet som snart skulle ges ansvaret för den mest omfattande statliga utredningen om tatarfrågan som dithills genomförts, något jag analyserar närmare i kapitel 8.

44 RA *Socialdepartementet. Huvudarkivet* Konseljakt 25/9 1942 nr 101 Remissyttrande av landsfiskalen i Harplinge 11/5 1935.

45 RA *Socialdepartementet. Huvudarkivet* Konseljakt 25/9 1942 nr 101 Remissyttrande av Socialstyrelsen 28/6 1937. Myndigheten hade därmed förändrat sin politiska linje ganska radikalt sedan år 1924, då den yttrade sig om Fattigvårdslagstiftningskommitténs förslag om både tatarfrågan och zigenarfrågan. Som Jan Selling visat var Socialstyrelsen då inte beredd att göra några närmare uttalanden om "detta mångsidiga och svårlösta problem", utan efterlyste "fortsatta och närmare studier". Se Selling 2013 s 56.

Det första polisregistret? Malmöpolisens utredning 1935

Ett av de remissvar som skickades in till Socialdepartementet såg annorlunda ut än de andra. Kriminalpolisen i Malmö hade inte bara yttrat sig om von Kochs förslag om registreringar, utan dessutom valt att genomföra förslaget i praktiken. Hösten 1935 lät kriminalpolisen upprätta ett regionalt register över nästan 1600 personer kategoriserades som tattare. Så vitt jag har kunnat se var det första, men inte sista, gången som ett sådant register upprättades. Forskningen om registreringen har hittills inte varit omfattande, även om dess existens är känd och framförallt David Sjögren har gjort intressanta iakttagelser.⁴⁶ Dess bakgrund, omfattning och konsekvenser har däremot inte analyserats systematiskt.

En del av de länsstyrelser som skrev remiss på von Kochs förslag valde att först samla in uppgifter från lokala myndigheter.⁴⁷ Så gjorde länsstyrelsen i Malmöhus län, som gav poliskammaren i Malmö i uppdrag att på en särskild blankett fylla i antalet personer utpekade som tattare och zigenare i staden samt att ”angiva sin mening i ärendet”. Poliskammaren överlämnade i sin tur uppdraget till sin kriminalavdelning.⁴⁸ Kriminalpolisens uppdrag var ganska blygsamt: det handlade om att fylla i en blankett. Att sätta igång den omfattande utredning som verkligen genomfördes var Malmöpolisens eget beslut och inte ett resultat av krav från den statliga nivån.⁴⁹ Vilka skäl kan tänkas till att just polisen i Malmö genomförde en så resurskrävande utredning? Frågan kan inte få något uttömmande svar, men det går att åtminstone teckna en bakgrund till utredningen och placera den i en lokal kontext.

Under 1900-talets första decennier var Malmöstadsdelen Kirseberg ett fattigt område med låg bostadsstandard. Kirseberg tillskrevs låg social status, och beskrevs ofta som ett område där många familjer utpekade som tattare bodde. Framförallt påstods den utpekade gruppen bo i den av grusgröpar, sandtakter och kolonilotter kantade ”tattradalen” mellan norra och södra Bulltoftavägarna.⁵⁰ Malmöpolisen gjorde sitt första kända uttalande om tatarfrågan år 1921, då representanter för poliskammaren hävdade att det i staden fanns ”en del tattare, som vore till mycket obehag på grund av deras tjuvaktighet”. Den utpekade gruppen påstods bo i

46 Utredningen har kommenterats i Montesino Parra 2002 s 98, 111f; Sjögren 2010 s 157 & Svensson 1993 s 22-28. Möjligtvis skulle man kunna se den specialutredning om ett antal invånare utpekade som tattare som jönköpingspolisen på Fattigvårdslagstiftningskommitténs uppdrag utförde vid 1920-talets början som ett ännu tidigare polisregister. Hur omfattande och systematisk polisens registrering av personuppgifter då var är dock inte känt. Se *SOU 1923:2* s 363-366.

47 Sjögren 2010 s 152, 157.

48 MSA *Kriminalpolisens i Malmö arkiv* E1:28 Skrivelse från länsstyrelsen i Malmöhus län till poliskammaren i Malmö 15/7 1935 (avskrift).

49 Sjögren 2010 s 157. Jag har inte lyckats avgöra huruvida det var poliskammaren eller kriminalpolisavdelningen som tog initiativ till själva registret.

50 Stenberg 1973 s 30, 50f; Thagaard & Ribbing 1985 s 13, 23-25, 80, 83, 123f, 144f & Thagaard 1992 s 81f, 107, 126f.

”fastigheter utanför staden”, men endast periodvis under året. De fastigheter som åsyftas bör rimligen vara desamma som bebyggelsen i ”tattradalen” på Kirseberg.⁵¹ I sitt enkätsvar till Fattigvårdslagstiftningskommittén ett år senare gav stadsfiskalen en liknande beskrivning. Han skrev då att de fem Malmöfamiljer som han kategoriserade som tattare bedrev ”lump-, kram- och hästhandel samt fiskförsäljning m.m.” och påstod att deras levnadssätt var ”opålitligt i fråga om eganderätten och deras redbarhet i öfrigt”.⁵² När Malmöpolisen satte igång 1935 års utredning var det alltså inte första gången stadens polismyndigheter yttrade sig om tatarfrågan. De fortsatte istället en särskiljning som fanns etablerad inom organisationen redan vid 1920-talets början.

Huruvida en liknande särskiljning av den utpekade gruppen förekom inom andra kommunala myndigheter i Malmö har aldrig undersökts systematiskt. Hans Swärd har emellertid uppmärksammat att stadens barnavårdsnämnd, vars protokoll han studerat i ett begränsat empiriskt urval, vid åtminstone ett tillfälle under 1930-talet diskuterade en ung människas påstådda härstamning från en ”tattarsläkt” och skrev om hens ”rasmärke”.⁵³ Jag har själv gjort spridda stickprovskontroller av barnavårdsnämndens protokoll från åren 1915, 1935 och 1940. Mina kontroller verifierar Swärds fynd: under samtliga dessa år pekade nämndens tjänstemän i sina utredningar ut barn och ungdomar som tattare, eller antecknade att deras familjer umgicks med personer som pekades ut som tattare.⁵⁴ År 1935 skrev barnavårdsnämndens högste tjänsteman till kriminalpolisen att nämnden ”i icke så ringa utsträckning haft att taga befattning med tattare” och därför stödde förslagen om ”särskilda åtgärder”.⁵⁵ År 1943 påstod dessutom en representant för Malmö stads nykterhetsnämnd att de personer han kategoriserade som tattare var de ”kanske mest asociala” bland nämndens klienter, och han beklagade att så många av dem vägrade att låta sterilisera sig trots påtryckningar på alkoholistanstalterna.⁵⁶ Dessa spridda exempel antyder att material från Malmö kommunala nämnder skulle kunna användas i framtida systematiska undersökningar av hur lokala myndigheter agerade i tatarfrågan, och i analyser av hur kommunal diskriminering drabbade människor som pekades ut som tattare.

51 RA YK213 A:1 Reseberättelse om kommitténs studiebesök i Sverige och Danmark 1-8/12 1921.

52 RA YK213 H5:1 Enkätsvar från stadsfiskalen i Malmö 1922. I *SOU 1923:2* s 361-363 lämnade Malmöpolisen dessutom detaljerade personuppgifter om medlemmar ur flera utpekade familjer.

53 Swärd 1993 s 126f. I Otterström 1946 s 158-162 påstås också att barnavårdsnämnden under åren 1903-1940 ska ha omhändertagit barn från ett antal familjer betecknade som ”gypsies”, men vad som avses med den termen framgår inte.

54 MSA *Malmö stads barnavårdsnämnds arkiv* A1aa:4 Protokoll 3/5 1915 § 79, A1aa:26 Rapport från t.f. inspektören för ungdomsskydd Gunnar Bang till barnavårdsnämnden 17/5 1935 (bilaga till § 236), A1aa:35 Protokoll 13/3 1940 § 146 med bilagor.

55 MSA *Kriminalpolisens i Malmö arkiv* F3:1 Skrivelse från barnavårdsnämnden i Malmö till Kriminalpolisen i Malmö 30/9 1935.

56 Edman 2004 s 141.

Vetandeteknik 1. Register och personakter

När Malmöpolisen inledde sin vetandeproduktion 1935 skedde det alltså i en situation då myndigheten redan länge pekat ut vissa familjer som tattare. För att utöka detta redan existerande vetande använde kriminalpolisen sig av fyra olika vetandetekniker: man lade upp ett personregister, man genomförde genealogiska undersökningar av de registrerades släktrelationer, man reste runt i södra Skåne för att fotografera några av de registrerade familjerna, och slutligen samlade man in yttranden om tattarfrågan från lokala skolmyndigheter och pastorsämbeten.

Det register som lades upp bestod av två delar: en samling personakter och ett kortregister. Personakterna omfattar knappt 1600 personer, både barn och vuxna, och består av minst en maskinskriven sida per person.⁵⁷ Varje akt innehåller uppgifter om den registrerade personens namn, födelsedatum, barn, giftermål, yrkestitel och bostadsort, samt uppgifter om tidigare flyttningar och eventuella tidigare bestraffningar. I ett mindre antal personakter finns dessutom detaljerade anteckningar om sysselsättning och försörjning samt uppgifter om erhållet fattigvårdsunderstöd från Malmö stad. I vissa fall finns också anteckningar om att personen sammanbor med någon som, med ett förekommande uttryck, "troligen inte" var av "tattarsläkt".⁵⁸

Varför har Malmöpolisen valt att upprätta dessa personakter? Först måste akternas karaktär av praktiskt övervakningsverktyg påtalas. Polisen hade sedan 1800-talet fört olika slags register över exempelvis dömda brottslingar eller kvinnor som ansågs vara prostituerade, och använde nu en redan etablerad vetandeteknik för att möjliggöra systematisk övervakning också av de människor myndigheten pekade ut som tattare.⁵⁹ Men akterna hade också ett annat syfte, nämligen som ett påtryckningsmedel gentemot statsmakten. Von Koch föreslog i sin skrivelse att ett centralt register över den utpekade gruppen borde upprättas, men utan att beskriva hur ett sådant skulle utformas. Kriminalpolisens personakter upprättades delvis för att visa Socialdepartementet att en registrering var praktiskt genomförbar och för att ge ett konkret exempel på hur ett register kunde utformas. Syftet blir tydligt genom en skrivning av kommissarie Olof Steen, som i polisens slutrapport om utredningen förklarade att akterna skapats "för utrönande av, i vilken mån ett dylikt centralregister vore möjligt att åstadkomma". Han skrev också om akterna som ett sätt att "försöksvis" samla uppgifter om utpekade personer i ett "centralregister", något han

57 Originalakterna finns på Riksarkivet eftersom de sändes in som en bilaga till kriminalpolisens remiss på von Kochs skrivelse. De finns nu i RA *Socialdepartementet. Huvudarkivet* Konseljakt 25/9 1942 nr 101. I Malmöpolisens eget arkiv har akterna bevarats i form av genomslagskopior. Det är dessa kopior jag har studerat. Se MSA *Kriminalpolisens i Malmö arkiv* F3:1 "Tattareutredningen 1935".

58 MSA *Kriminalpolisens i Malmö arkiv* F3:1 "Tattareutredningen 1935".

59 Se exempelvis Svensson 1993 s 148f & Svensson 2000 s 174f för en diskussion om tidningen *Polisunderrättelser*, från 1878 polismyndigheternas interna tidskrift med uppgifter om dömda, misstänkta och efterspanade personer.

tänkte sig i framtiden borde skötas av Socialdepartementet.⁶⁰ Akterna har med andra ord inte endast lagts upp för internt bruk, utan har också fungerat som ett sätt för en lokal polismyndighet att påverka den statliga politiken. Det visar återigen att tatarfrågan inte uppstod genom en enkelriktad process. De statliga initiativ som gjordes satte igång lokala processer med nya och oväntade effekter, och politiken kan bäst beskrivas som resultatet av en växelverkan mellan lokala och statliga myndigheter där initiativ togs på båda nivåer.

Arbetet med personakterna slutfördes under senhösten 1935. Åtminstone finns inga uppgifter om giftermål, flyttningar eller liknande med senare datum än november 1935 noterade i akterna. Däremot har polisen i vissa akter antecknat att man avsåg att fortsätta undersökningarna om den registrerade personen.⁶¹ Dessa fortsatta undersökningar resulterade i ett kortregister över utpekade personer som upprättades vid sidan av akterna. Till skillnad från akterna uppdaterades kortregistret fortlöpande. Det verkar dock, att döma av de arkivundersökningar jag genomfört, inte ha bevarats till vår tid. Därför är det svårt att säga exakt vilken typ av uppgifter det innehöll eller hur länge det fördes. Att det användes år 1942 visas av ett brev där en representant för kriminalpolisen skrev att myndighetens utredning år 1935 resulterade i "cirka 1.500 foliesidor och ett därtill hörande kortregister, vilket allt kompletteras efter hand."⁶² Därefter kan jag inte säga något säkert om kortregistrets fortsatta öden. Det är dock värt att notera att så sent som år 1955 angav sociologen Adam Heymowski i källförteckningen till sin licentiatavhandling att han använt sig av en "förteckning över s.k. tattare i Skåne", som då förvarades vid "Statspolisen" i Malmö.⁶³ Inget samtida källmaterial tyder på att statspolisen i Malmö var involverad i arbetet med lägga upp registret år 1935. Heymowskis uppgifter kan betyda att statspolisen själv lade upp ett kortregister vid okänd tidpunkt, något som dock framstår som orimligt med tanke på att det redan existerade ett register hos kriminalpolisen. Det troligaste är istället att kriminalpolisens kortregister vid något tillfälle efter år 1942 fördes över till statspolisens Malmöavdelning.⁶⁴ Hur länge det uppdaterades därefter går i nuläget inte att uttala sig om.

Det går inte heller att säga exakt hur kriminalpolisen använde registret i sin verksamhet under den tid då vi verkligen vet att det uppdaterades. Att det användes, och att det möjliggjorde en mer intensiv maktutövning mot de personer som

60 MSA *Kriminalpolisens i Malmö arkiv* F3:1 Rapport 29/10 1935.

61 MSA *Kriminalpolisens i Malmö arkiv* F3:1 "Tattareutredningen 1935". Se exempelvis pag. 7723/45, 7724/46 och 7725/47.

62 JSA *Fattigvårdsstyrelsens i Jönköping arkiv* F:12 Brev från kriminalpolisen i Malmö till fattigvårdsstyrelsen i Jönköping 2/5 1942. Se kapitel 8 för fler uppgifter som antyder att registret användes under 1940-talet.

63 Heymowski 1955 s 146.

64 Att det verkligen var just kortregistret som fördes över går inte att säga med fullständig säkerhet, men antagandet styrks av att Heymowski i sin doktorsavhandling från 1969, som till stor del var en engelsk översättning av licentiatavhandlingen, talade om registret som ett "card index". Se Heymowski 1969 s 266.

registrerades antyds av det bevarade källmaterialet. I november 1935 beslutade barnavårdsnämnden i Rörums kommun att tvångsomhänderta en ung man ur en familj som nämnden ansåg var tattare, men ynglingen avvek och nämnden visste inte hur de skulle få tag i honom. I ett brev uppgav nämnden att de hört att kriminalpolisen ”har något slags register över personer av s.k. tattartyp” och önskade nu få veta om det fanns uppgifter om ynglingen i registret.⁶⁵ Hur Malmöpolisen svarade är inte känt. Att myndigheten inte var principiellt ovillig att dela med sig av informationen i registret visas av en skriftväxling mellan kriminalpolisen och en norsk sjökapten under våren 1936. Kaptenen begärde, av oklar anledning, upplysningar om ett antal personer som han påstod var tattare. Kriminalpolisen gjorde då tjänstvilligt en sökning i sitt register, men utan att i detta fall finna några uppgifter om de utpekade personerna.⁶⁶

Vetandeteknik 2. Genealogiska undersökningar

Akter lades upp inte bara över levande. Vissa akter upprättades också över döda människor, förfäder till en del av de registrerade personer som levde år 1935. Utredningen fick därmed även en genealogisk dimension och det hade, som Sjögren tidigare noterat, betydelse för frågan om vilka människor polisen pekade ut som tattare.⁶⁷ Det verkar som att polisen i själva verket använde två olika särskiljningsgrunder. Å ena sidan registrerades alla personer i Skåne som polisen år 1935 ansåg vara tattare – på grunder som aldrig uttryckligen specificerades. Å andra sidan gjorde polisen följande avgränsning: som tattare räknades en person som var biologisk ättling till personer som i det förflutna hade pekats ut som tattare. För att utifrån en sådan särskiljningsgrund identifiera de personer som skulle registreras blev det nödvändigt att genomföra omfattande släktutredningar.

Under utredningens gång ansåg sig polisen kunna urskilja ett antal skånska ”tattarsläkter”. Man valde därefter att utgå från en person som, med kommissarie

65 MSA *Kriminalpolisens i Malmö arkiv* E1:28 Brev från barnavårdsnämnden i Rörums kommun till kriminalpolisen i Malmö 23/11 1935.

66 MSA *Kriminalpolisens i Malmö arkiv* B1:24 Skrivelse från Olof Steen till kapten Ivar Eilertsen i Bergen 27/2 1936. Eilertsens skrivelse har inte kunnat återfinnas men delar av dess innehåll kan rekonstrueras utifrån Steens svarsbrev.

67 Sjögren 2010 s 157. Att använda genealogiska utredningar som en vetandeteknik om personer utpekade som tattare eller zigenare var så vitt jag har kunnat se något nytt i Sverige, men förekom i Tyskland sedan sekelskiftet 1900. År 1899 inrättades den så kallade ”zigeunerzentrale” i München, en polisiär myndighet som från 1905 gav ut en ”zigeunerbuch” där personer och familjer som polisen, på grundval av genealogiska utredningar, kategoriserade som ”zigeuner” förtecknades. Se Lucassen 1998b s 86f. Även i Norge presenterades under 1930-talet förslag om att, med ”zigeunerbuch” som förebild, skapa kontinuerligt uppdaterade register över personer utpekade som ”tattere”. Se exempelvis Haave 2000b s 65f.

Steens ord, "troligen får anses som stamfader" för en av dessa släkter.⁶⁸ Därefter försökte man spåra upp samtliga ättlingar till denna person, som troligen föddes under 1780-talet. Arbetet kom nästan att växa myndigheten över huvudet, och inte mindre än 117 skrivelser med begäran om upplysningar ur folkbokföringen skickades till landsarkiv och pastorsämbeten runt om i landet.⁶⁹ Personakter lades därefter upp över samtliga identifierade ättlingar som levde år 1935.

Särskiljningen var ambivalent. Å ena sidan verkar polisen ha utgått från att termen tattare borde användas om alla personer som av sin omgivning ansågs vara tattare, alltså en social definition. Å andra sidan innebar den genealogiska undersökningen att biologiskt släktskap också lades till grund för definitionen av den utpekade gruppen. Med en sådan i grund och botten rasifierande, genealogisk definition är det föga förvånande att registret blev så omfattande. Som Sjögren har visat uttryckte länsstyrelsen till och med senare viss kritik mot kriminalpolisens särskiljning genom att påtala att den utpekade gruppen med en genealogisk definition riskerade att bli mycket stor, och att "härstamning" var av mindre betydelse än "levnadssätt".⁷⁰

Särskiljningen innebar också att det inte ens är säkert att alla registrerade personer överhuvudtaget var utpekade som tattare av sin omgivning år 1935. Flera personer fanns ju med i registret endast därför att en släkting till dem var utpekad på detta sätt vid 1700-talets slut. Registret bör därför inte ses som en neutral återgivning av det vetande som fanns om den utpekade gruppen i Skåne år 1935. Registret producerade i sig ett nytt och mer rasifierat vetande och skapade nya särskiljningsgrunder, ytterst med konsekvensen att människor som dittills inte varit utpekade som tattare kunde komma att bli det som ett resultat av registrering.

Vetandeteknik 3. Fotografering av registrerade personer

Sent i oktober 1935 genomförde kriminalpolisen en veckolång resa i södra Skåne. Under resan togs 36 fotografier på några av de människor som polisen dittills hunnit registrera.⁷¹ Fotografierna bifogades därefter som en särskild bilaga till polisens

68 MSA *Kriminalpolisens i Malmö arkiv* F3:1 Rapport 29/10 1935.

69 Flera skrivelser av detta slag finns i MSA *Kriminalpolisens i Malmö arkiv* B1:23 & E1:28. Citatet är från B1:23 Skrivelse från Olof Steen till pastorsämbetet i Visborgsslätts församling 30/8 1935. I en skrivelse till landsarkivet i Vadstena 26/11 1935 i samma arkivvolym begärde Steen upplysningar om ett antal personer där den äldste var född så tidigt som 1718, vilket visar att polisen försökte komma ännu längre tillbaka i tiden i jakt på en "stamfader". Om det lyckats hade antalet registrerade individer kanske kunnat bli ännu större.

70 Sjögren 2010 s 157.

71 Fotografierna finns idag i den originalutredning som skickades till Socialdepartementet, alltså i RA *Socialdepartementet. Huvudarkivet* Konseljakt 25/9 1942 nr 101. Vid framtagning bör särskilt beställningsnummer 4470:94 anges eftersom volymen med fotografier åtminstone inte vid tiden för denna avhandlings tillkomst var placerad på samma ställe som de övriga volymerna i konseljakten.

remissyttrande, med en anteckning av kommissarie Steen om att ”några typiska bilder av tattare bilägges”.⁷² Fotografierna har hittills aldrig analyserats i vetenskapliga sammanhang.⁷³ Jag kommer att analysera dem närmare, och det av två skäl. För det första vill jag undersöka hur fotograferingen gick till. För det andra vill jag ta Steens påstående om att han såg bilderna som ”typiska” på allvar. Vilken slags särskiljning producerades genom fotografierna? Jag vill betona att jag analyserar detta ojämlika möte inte för att göra uttalanden om de fotograferade personernas etniska identitet eller kultur, utan för att studera polisens särskiljning och den makt polisen utövade i fotograferingssituationen.⁷⁴

Jag har valt att inte publicera några fotografier. Att reproducera bilder som tillkommit i rasistiska eller diskriminerande sammanhang kan leda till att forskaren även reproducerar de rasistiska stereotyper som bilderna innehåller.⁷⁵ En annan etisk aspekt handlar om risken för att enskilda individer kan identifieras. Vissa av de människor som fotograferades var barn år 1935 och kan fortfarande vara vid liv idag. Andra har avlidit, men deras nu levande släktingar kan uppfatta en publicering som obehaglig eller kränkande. Det finns därför skäl att gå varsamt fram och inte publicera fotografierna om det går att undvika utan att göra avkall på möjligheten till intersubjektiv prövbarhet. Jag har valt att göra så pass detaljerade källhänvisningar att den som så önskar lätt kan granska varje enskilt fotografi på Riksarkivet. Namn på personer, liksom platsangivelser som skulle kunna leda till att personer kan identifieras, har däremot utelämnats ur källhänvisningarna.

Fotograferingsresan resulterade i sammanlagt 33 fotografier föreställande människor och 3 fotografier föreställande byggnader där registrerade personer påstods bo. De flesta föreställer personer som står uppradade utanför sina hus, men i enstaka fall har personer fotograferats inne i sina hem. En del visar personer som deltar i ekonomiska verksamheter i butiker, på marknader eller på resor. Ett fotografi föreställer barn på en landsväg. Fotografierna togs i städer och byar i södra Skåne under perioden 21-28 oktober 1935. De klistrades upp på pappersark och försågs med maskinskrivna kommentarer som anger tid, plats och namn på de fotograferade. I anslutning till några bilder har mer omfattande kommentarer skrivits ner. På ett fotografi syns kriminalöverkonstapel Ernst Wessman, den polis som ledde det praktiska arbetet med utredningen, samtala med en av de människor som registrerades.⁷⁶ Hur många poliser som deltog i resan är inte känt, men det finns uppgifter som tyder på att polisen också tog hjälp av aktörer utanför polismyndigheten. I bildtexten till ett fotografi nämns att en ”ideellt anlagd kvinna”

72 MSA *Kriminalpolisens i Malmö arkiv* F3:1 Rapport 29/10 1935.

73 Däremot har fotografierna använts som illustrationsmaterial i Svensson 1993; Hazell 2011.

74 Liknande resonemang i Burke 2001 s 124, 139.

75 Broberg 2001 s 147. En bra diskussion om de etiska problemen finns även i Kjellman 2013 s 182.

76 RA *Socialdepartementet. Huvudarkivet* Konseljakt 25/9 1942 nr 101 Fotografi föreställande ”[ANONYM] i samtal med kriminalöverkonstapeln Ernst Wessman å [UTELÄMNAT] marknad fredagen den 25 oktober 1935”.

var närvarande vid fotograferingstillfället och ställde frågor till den fotograferade, och kanske är det denna kvinna som på ett annat fotografi från samma dag syns samtala med en registrerad person.⁷⁷ Vem hon var, eller om fler ickepoliser deltog, har jag inte lyckats avgöra.

Det är med andra ord mycket som inte är känt om de situationer fotografierna togs i. Framförallt är det svårt att uttala sig om vad som faktiskt hände under mötet mellan polisen och de registrerade familjerna, och vilken slags övertalning, förhandling eller konflikt som föregick fotografiögonblicket.⁷⁸ Källorna säger inget om detta, men det bör betonas att de familjer polisen besökte kan ha upplevt situationen som hotfull även om inga direkta hot uttalades från polisens sida. Att en del av de registrerade valde att göra öppet motstånd framgår hur som helst av fotografierna. En bild föreställer en familj som står utanför ingången till sitt hus. Flera personer ler, och vid ett första ögonkast förmedlar bilden närmast ett avspänt intryck. Det intrycket kompliceras betänkligen genom bildtexten, som anger att "hustrun ville icke vara med på fotot".⁷⁹ I åtminstone ytterligare två fall valde personer att inte ställa upp framför polisens kamera. De stannade istället kvar inne i husen, och på fotografierna syns det hur de kikar fram genom fönstren, halvt dolda bakom gardinerna.⁸⁰ De registrerade har alltså kunnat vägra att medverka i polisens visuella vetandeproduktion, men deras vägran har inte varit riskfri. Som exemplet med "hustrun" ovan visar, antecknades deras vägran nämligen av polisen. Det innebar också en vetandeproduktion.

Inte heller frågan om vilken särskiljning fotografierna avsåg att producera är lätt att besvara, och mina slutsatser här görs med försiktighet. Det hade varit lätt att tänka sig att fotografierna togs i syfte att underlätta individuell identifiering, och därmed kraftigare övervakning, av de personer som registrerades. Sådana fotograferingstekniker hade svenska polismyndigheter tillämpat sedan 1870-talet och vetandetekniken var därmed väl etablerad vid tiden för fotograferingsresan.⁸¹ Av allt

77 RA *Socialdepartementet. Huvudarkivet* Konseljakt 25/9 1942 nr 101 Fotografi föreställande "[ANONYM] utanför bostaden vid [UTELÄMNAT] inom [UTELÄMNAT] församling. Fotot taget måndagen den 21 oktober 1935", Fotografi föreställande "[ANONYM] med den sistfödda på armen, utanför bostaden vid [UTELÄMNAT] inom [UTELÄMNAT] församling. Fotot taget måndagen den 21 oktober 1935".

78 Påtryckningar och maktutövning i rasbiologisk fotografiproduktion under 1900-talets första decennier diskuteras i Broberg 2001 s 153f; Broberg 2002 s 28f.

79 RA *Socialdepartementet. Huvudarkivet* Konseljakt 25/9 1942 nr 101 Fotografi föreställande "Skomakaren [ANONYM] från [UTELÄMNAT] med 7 av sina barn."

80 RA *Socialdepartementet. Huvudarkivet* Konseljakt 25/9 1942 nr 101 Fotografi föreställande "Tattaren [ANONYM] bostad samt barn. Fotot taget måndagen den 28 oktober 1935 utanför bostaden vid [UTELÄMNAT] i [UTELÄMNAT]" samt "Tattaren [ANONYM] hustru, dotter till [ANONYM], samt hennes dotter utanför bostaden vid [UTELÄMNAT] i [UTELÄMNAT]."

81 Petersen 2007 s 86, 94f, 109; Svensson 2000 s 168, 174-176.

att döma har det emellertid inte varit syftet. Flera bilder är nämligen svåra eller omöjliga att använda för att identifiera individer.⁸²

Kanske kan man istället tentativt diskutera fotografierna i relation till de visuella vetandetekniker som under 1910- och 1920-talen använts inom den svenska rasbiologiska vetenskapen? Där använde forskare fotografier för att visualisera det som de ansåg vara karaktäristiska rasegenskaper. Hur visualiseringen skulle gå till var dock inte självklart. I rasbiologiska institutets verksamhet användes dels fotografiska tekniker där människors ansikten och kroppar avbildades framifrån och i profil med målet att detaljrikt visualisera påstådda fenotypiska särdrag. Dels användes en socialdokumentär fotografiteknik som utvecklats inom den nordamerikanska eugeniska rörelsen, där familjer som påstods vara "degenererade" eller på annat sätt genetiskt undermåliga fotograferades utanför sina hem. Här var avsikten inte att visualisera enskilda fenotypiska drag utan att visualisera de fotograferades levnadsomständigheter, som inom den tidens rasbiologi sågs som ett tecken på befolkningsgruppers essentiella rasegenskaper.⁸³ De fotografier av personer utpekade som tattare som rasbiologen Herman Lundborg publicerade år 1919 var ett exempel på den förstnämnda fotografitekniken, medan Malmöpolisens fotografier från 1935 snarare har tydliga socialdokumentära drag.⁸⁴

Malmöpolisens utredning genomfördes delvis i syfte att påverka den statliga politiken. Kanske är det utifrån den omständigheten fotografierna bör studeras? Om det yttersta målet var att få statsmakten att agera i tatarfrågan var polisen först tvungen att etablera en bild av att det existerade en grupp som kunde kategoriseras som tattare, och att den utpekade gruppen delade vissa egenskaper som motiverade en statlig politik.⁸⁵ Fotografierna kan då ses som ett av flera sätt att framställa tatarfrågan som ett socialt problem, att visualisera den inför högre politiker och tjänstemän och därmed driva fram politiska åtgärder.

Men vad var det i så fall för egenskaper polisen försökte tillskriva den utpekade gruppen? Fotografierna är i själva verket både ambivalenta och svåra att tolka. De präglas snarare av heterogenitet än av homogenitet. I vissa bilder är det svårt att uppfatta några särskiljningsgrunder alls. I en del fall stämmer motiven så dåligt överens med den särskiljning som i övrigt präglade polisens utredning att fotografierna faktiskt producerade särskiljningsanomalier. Som jag nämnt flera gånger

82 Ett fotografi föreställer exempelvis en man som på avstånd kikar fram bakom en dörr och vars ansikte till hälften är dolt. Se RA *Socialdepartementet*. *Huvudarkivet* Konseljakt 25/9 1942 nr 101 Fotografi föreställande "Skröthandlaren [ANONYM] med minsta sonen, [ANONYM], på armen. Fotot taget utanför bostaden, onsdagen den 23 oktober 1935."

83 Kjellman 2014 s 20f. Kjellman talar om en "social-documentary photographic style" och det är hennes uttryck jag lånar och översätter när jag skriver om en socialdokumentär fotograferingsteknik.

84 Lundborg 1919 s 195-216.

85 Med sådana mål och effekter genomfördes fotograferingar på svenska fängelser under 1850- och 1860-talen. Fotografier togs då inte för att möjliggöra identifiering av enskilda fångar, utan för att skapa föreställningar om "brottslingen" som en särskild befolkningsgrupp vars påstådda existens krävde en speciell kriminalpolitik. Se Lundgren 2003 s 119-129.

tidigare var påståenden om att den utpekade gruppen var "arbetsovillig" eller inte "arbetade" vanliga särskiljningsgrunder i tatarfrågan. Sådana påståenden gjordes också i kommissarie Steens rapport om utredningen.⁸⁶ Men om det var egenskaper av det slaget Steen såg som "typiska" måste man fråga sig hur hans påståenden lät sig förenas med det fotografi som togs i en sydskånsk stad den 21 oktober. Det föreställer en kvinna som äger och driver en ostaffär. Affären är prydlig, kvinnan är klädd i arbetskläder och samtalar med sin dotter som står på andra sidan disken. Allting i bilden signalerar, så vitt jag kan bedöma, att kvinnan är en stabil småföretagare som i högsta grad sysslar med en ekonomisk verksamhet som ansågs vara ett "riktigt" arbete.⁸⁷ Bilden innebär därmed en särskiljningsanomali, och anomalier måste hanteras. Hur polisen hanterade anomalier i utredningen analyseras längre fram.

Ambivalensen och anomalierna ska inte undanskymma att det också finns fotografier som polisen använde för att bedriva en aktiv särskiljning. Den vanligaste särskiljningsgrunden anspelade då på föreställningen att den utpekade gruppen ägnade sig åt vissa ekonomiska aktiviteter. Flera fotografier visar personer som bedriver kringresande handel med häst och vagn, andra fotografier har tagits på en marknad där registrerade personer påstås ägna sig åt hästhandel och "klockaffärer".⁸⁸ Polisens bildkommentarer har ibland också utformats för att antyda att de fotograferade personerna inte försörjt sig på lagligt eller hederligt vis. En äldre kvinna ska, enligt bildtexten, ha tillfrågats om hur hon försörjde sig och då ha svarat att "Gud gav henne allt vad hon behövde, bara hon vore föfnöjd".⁸⁹ Att polisen valde att framhäva just detta uttalande måste tolkas som ett ifrågasättande av dess sanningsenlighet, och som att polisen bedrev en indirekt särskiljning av hela den utpekade gruppen genom att associera den med ekonomisk ohederlighet. Ett annat fotografi föreställer en man och kvinna som står utanför sitt hus med två barn framför sig. En polis har under fotografiet antecknat: "Se åldersskillnaden på makarna."⁹⁰ Genom denna korta kommentar, som implicit antydde att den utpekade gruppen

86 MSA *Kriminalpolisens i Malmö arkiv* F3:1 Rapport 29/10 1935.

87 RA *Socialdepartementet. Huvudarkivet* Konseljakt 25/9 1942 nr 101 Fotografi föreställande "[ANONYM] innanför disken. Framför disken hennes dotter och dotterdotter. Fotot taget måndagen den 21 oktober 1935 inne i fru [ANONYM] ostaffär i huset n:r [UTELÄMNAT] vid [UTELÄMNAT]."

88 Se exempelvis RA *Socialdepartementet. Huvudarkivet* Konseljakt 25/9 1942 nr 101 Fotografier föreställande "Lerkårshandlaren [ANONYM] och hans hustru [ANONYM]. Fotot taget onsdagen den 23 oktober 1935 å landsvägen cirka 100 meter öster om [UTELÄMNAT] kyrka" eller "Tattaren [ANONYM] å [UTELÄMNAT] marknad, fredagen 25 oktober 1935."

89 RA *Socialdepartementet. Huvudarkivet* Konseljakt 25/9 1942 nr 101 Fotografi föreställande "[ANONYM] utanför bostaden vid [UTELÄMNAT] inom [UTELÄMNAT] församling. Fotot taget måndagen den 21 oktober 1935."

90 RA *Socialdepartementet. Huvudarkivet* Konseljakt 25/9 1942 nr 101 Fotografi föreställande "[ANONYM] med hustru och två av makarnas tre barn utanför sin bostad å [UTELÄMNAT] inom [UTELÄMNAT] församling av Malmöhus län."

hade en sexualitet som polisen såg som avvikande, infördes en särskiljningsgrund i bilden som annars inte skulle ha funnits där.

Vetandeteknik 4. Utlåtanden från lärare och präster

Avslutningsvis begärde kriminalpolisen in yttranden om tatarfrågan från pastors- och skolmyndigheter i Malmöområdet. Dessa yttranden har tidigare undersökts av Sjögren, som dock främst koncentrerat sig på vad myndigheterna skrev om de utpekade barnens skolgång.⁹¹ Mina frågeställningar är delvis annorlunda och handlar dels om hur myndigheternas särskiljning såg ut, dels om vilken politik de krävde.

Ingen myndighet gjorde någon uttrycklig definition av termen tattare. Att termen i åtminstone ett fall upplevdes som svåränvänd visas av ett yttrande från Hagbard Isberg, kyrkoherde i Malmö Caroli församling. Han hävdade att eftersom det ”av kyrkoböckerna ej framgår vilka som äro att anse såsom tattare, är man härvid tydligen endast hänvisad till vad man därom inhämtar genom muntliga uppgifter vid skilda tillfällen”, ett cirkelresonemang som innebar att man som tattare helt enkelt fick räkna alla som av sin omgivning pekades ut som tattare.⁹² I ett annat fall förnekade överläraren vid Kirsebergs och Husie folkskoleområde att den utpekade gruppen i någon högre grad skilde sig från resten av befolkningen och avvisade tanken på särskilda politiska åtgärder. Hans yttrande visar att det också vid denna tid var möjligt att protestera mot dominerande särskiljningsprocesser i tatarfrågan.⁹³

Men överläraren var ett undantag. Flera yttranden innehöll istället en särskiljning som byggde på föreställningar om vad som borde och inte borde räknas som ett riktigt arbete, och den utpekade gruppens ekonomiska verksamheter påstods vara föga mer än ett förtäckt tiggeri.⁹⁴ Men i frågan om vad de utpekade personernas påstådda levnadssätt berodde på, och vilken politik som borde drivas i tatarfrågan, rådde ingen enighet. Även här fanns det en ambivalent hållning mellan en särskiljning baserad på miljöfaktorer och rasifiering, och förslag fördes fram både om assimileringspolitik och rashygieniskt motiverade steriliseringar. Assimileringspolitiken, och dess tekniker för att omforma individer, förespråkades av kyrkoherden i Södra Sallerups och Husie församlingar:

Angående det framkomna förslaget om särskilda kolonier för tattares familjer ställer jag mig mycket tacksam. Om de sammanföras till särskilda kolonier, torde deras anlag och egenheter ha bättre tillfälle att utvecklas och utkristalliseras, än om de blandas med

⁹¹ Sjögren 2010 s 173f.

⁹² MSA *Kriminalpolisens i Malmö arkiv* F3:1 Yttrande av pastorsämbetet i Malmö Caroli församling 30/9 1935.

⁹³ Sjögren 2010 s 174.

⁹⁴ Se exempelvis MSA *Kriminalpolisens i Malmö arkiv* F3:1 Yttrande av pastorsämbetet i Malmö Caroli församling 30/9 1935 & pastorsämbetet i Södra Sallerups och Husie församlingar 30/9 1935.

samhällets övriga grupper. [...] För samhället vore naturligtvis mycket vunnet, om dessa, ofta begåvade, personer kunde göras till goda medborgare.⁹⁵

Samtidigt visar kyrkoherdens yttrande på den ambivalens som berördes ovan. Han trodde på möjligheten att forma utpekade personer till ”goda medborgare”, men hävdade att denna omformning bara kunde lyckas om man tog hänsyn till deras påstått medfödda anlag och styrde dem i rätt riktning. Det var ett rasifierande yttrande, men rasifieringen var förankrad inom den liberala styrningen och sågs som något som påverkade men inte omöjliggjorde assimileringsspolitiken. Tilltron till assimileringens möjligheter saknades däremot helt i det yttrande som skrevs av kyrkoherden i Malmö S:t Pauli församling. Han argumenterade uttryckligen emot tanken att låta den svenska politiken inspireras av Omstreifermissionens verksamhet och skrev om de människor han pekade ut som tattare att:

Eljest gäller det om dem, som oss alla, de bära sin daimon i sitt eget bröst och denna daimon är deras öde. Skall den kunna förvandlas, då måste en makt komma som är starkare. Låt en gammal anstaltspräst, som inte är utan erfarenhet, säga, att med yttre tvång går det ej. Och om man tror, att vi i Sverige genom att tvångsvis kopiera vad som gjorts i Norge av en man med personlig kallelse för detta arbete, skola vinna samma resultat, så torde bittra besvikelser vänta oss. Det torde vara mycket sällan som en påtvingad mileuförändring förändrar en människas inre.⁹⁶

Kyrkoherdens särskiljning var essentialistisk och yttrandet låg närmare rashygienens maktrationalitet än den liberala styrningen. Visserligen skrev han om möjligheten till individuell förändring genom personlig frälsning (”då måste en makt komma som är starkare”), men det var inte en möjlighet som han ansåg borde läggas till grund för politiken i tatarfrågan. I yttrandet skrev han istället att ”samhället numera äger ett synnerligen effektivt medel av förebyggande art” mot ”de utpräglad asociala elementen i denna befolkningsgrupp”. Det ”medel” han syftade på kan knappast vara något annat än 1934 års steriliseringslag, som trädde i kraft 1935 och som flera myndigheter vid samma tid också rekommenderade.

95 MSA *Kriminalpolisens i Malmö arkiv* F3:1 Yttrande av pastorsämbetet i Södra Sallerups och Husie församlingar 30/9 1935.

96 MSA *Kriminalpolisens i Malmö arkiv* F3:1 Yttrande av pastorsämbetet i Malmö S:t Pauli församling 18/10 1935.

Kommissarie Steens slutrapport

Ambivalensen i särskiljningen återkom i kommissarie Steens sammanfattande rapport om kriminalpolisens utredning.⁹⁷ Där skrev han exempelvis att:

Genom tattarnas ofta förekommande förflyttningar och ombyten av bostäder störs barnens lugna utveckling och de hos barnen medfödda rolösa anlagen få härigenom en riklig näring.⁹⁸

Tydligare än så blir inte den komplexa relationen mellan påstådda miljöfaktorer och rasifiering som stundtals präglade tatarfrågan. Med Sjögrens ord innebar Steens uppfattning att den utpekade gruppens ”moraliska beteende” visserligen delvis sågs som ett resultat av miljöfaktorer, men att dessa miljöfaktorer i sin tur sågs som något ”biologiskt betingat”.⁹⁹ Att Steens särskiljning, hur komplex den än var, innehöll starka drag av rasifiering är dock tydligt. Allra tydligast var kanske rasifieringen i hans påståenden om att den grupp han pekade ut som tattare ofta skaffade barn med andra ”asociala individer”, vilket ledde till ”att ur samhällssynpunkt mindervärdiga individer födas till världen”.¹⁰⁰

Steen biföll von Kochs förslag om central registrering, omhändertaganden av barn och steriliseringar, även om han gjorde förbehållen att omhändertaganden främst borde ske ”såvitt föräldrarna kunna givas beteckningen asociala” och steriliseringar i första hand borde riktas mot utpekade personer som dömts till straff- eller tvångsarbete.¹⁰¹ Den politik han förespråkade befann sig därmed i en gråzon mellan den liberala styrningens individualiserade åtgärder och rashygienens åtgärder mot hela befolkningsgrupper i deras egenskap av påstådda biologiska kollektiv. Överhuvudtaget kan Steens rapport beskrivas som ett försök att förmå statsmakten att förverkliga de förslag von Koch lade fram i december 1934.¹⁰²

Två särskiljningsgrunder är framträdande i rapporten. Den ena bygger återigen på föreställningen att den utpekade gruppens ekonomiska verksamheter inte var ett riktigt ”arbete”, utan endast en täckmantel för tiggeri eller illegala affärer. Den andra särskiljningsgrunden innebar att Steen beskylldde de människor han pekade ut som

97 Det bör noteras att rapporten är undertecknad av Steen men kontraserad av Ernst Wessman, som höll i det praktiska utredningsarbetet. Vem som har skrivit själva rapporttexten går därför inte att avgöra med absolut säkerhet.

98 MSA *Kriminalpolisens i Malmö arkiv* F3:1 Rapport 29/10 1935.

99 Sjögren 2010 s 177.

100 MSA *Kriminalpolisens i Malmö arkiv* F3:1 Rapport 29/10 1935. Däremot gjorde Steen, vilket Norma Montesino noterat, tydlig åtskillnad mellan de grupper i hans egen samtid som han pekade ut som tattare respektive zigenare. Se Montesino Parra 2002 s 98.

101 MSA *Kriminalpolisens i Malmö arkiv* F3:1 Rapport 29/10 1935.

102 De två aktörerna hade för övrigt kontakt med varandra. I ett brev från oktober 1935 tackade Steen von Koch för lånet av skrifter om Omstreifermissionens verksamhet. MSA *Kriminalpolisens i Malmö arkiv* B1:23 Brev från Olof Steen till G H von Koch 24/10 1935.

tattare för att vara kriminella och för att livnära sig genom "tjuvnad, bedrägeri, olaga rusdryckshantering, olaga gårdfarihandel, spådom och bettleri" i sådan omfattning att de utgjorde "för samhället ej önskvärda personer".¹⁰³ För att underbygga detta kategoriska och stereotypiserande påstående lät han bifoga en 220 sidor lång kopia av förundersökningspromemorior och polisrapporter rörande misstänkt bedrägeribrottslighet som några av de registrerade personerna påstods ha varit inblandade i.¹⁰⁴ Steens tillvägagångssätt kan ses som ett sätt att hantera de särskiljningsanomalier som uppstått under utredningens gång. Som jag visat innehöll polisens fotografier egentligen ingenting som kunde underbygga särskiljningsgrunderna om kriminalitet eller oriktigt arbete. Den absoluta majoriteten av de personer polisen lade upp var dessutom försedda med anteckningen att den registrerade personen "har icke, såvitt känt är, blivit tilltalad eller straffad för brott".¹⁰⁵ Steens långtgående särskiljning byggde alltså på att han gjorde ett urval av ett litet antal individer som figurerade i straffregister och domstolshandlingar, höll fram dem som representativa för hela den utpekade gruppen och ignorerade alla utpekade personer som inte alls var misstänkta för brottslighet.

I och med Steens rapport var kriminalpolisens utredning avslutad, men tattarefrågan skulle diskuteras av Malmöpoliserna också senare. År 1942 uttalade sig dåvarande kriminalkommissarie O Lindbeck i en intervju i *Sydsvenska dagbladet*, där han beskrev de människor han kategoriserade som tattare som en "ras". Lindbeck, som på oklara grunder sades vara "en av landets förnämsta kännare av tattareproblemet", påstod dessutom att:

Efter den erfarenhet jag med åren vunnit om tattersläktet vågar jag påstå, att varje vuxen tattare är en brottsling. [...] Personligen tror jag inte, att man kan vinna så mycket genom att placera tattarebarnen i bättre miljö. Man har redan många exempel på, att tattarenaturen trots allt lever kvar i den vuxne mannen. [...] Sterilisering är enligt min mening det effektivaste, när det gäller att skydda sig mot dessa parasiter.¹⁰⁶

De förbehåll mot en systematisk steriliseringspolitik som funnits i Steens rapport var nu som bortblåsta, och här fanns inte tillstymmelsen till spår kvar av den liberala styrningens utvecklingsoptimism och förhoppningar om en möjlig assimileringspolitik. Istället baserades kriminalkommissariens ställningstagande på en entydigt rasifierad särskiljning, och användandet av steriliseringslagen framstod i hans uttalande inte längre som ett sätt att ingripa mot individer, utan som ett sätt att utplåna en hel befolkningsgrupp.

103 MSA *Kriminalpolisens i Malmö arkiv* F3:1 Rapport 29/10 1935.

104 MSA *Kriminalpolisens i Malmö arkiv* F3:1 Rapport 29/10 1935, bilagorna D-S.

105 MSA *Kriminalpolisens i Malmö arkiv* F3:1 Personakter till "tattareutredningen 1935".

106 RA *Socialstyrelsens arkiv. 2:a byrån (Socialvårdsbyrån)* F10ö:3 Tidningsurklipp ur *Sydsvenska Dagbladet Snällposten* 12/7 1942.

Malmöpolisens utredning visar att 1930-talets vetandeproduktion om tatarfrågan inte endast utfördes av centrala, statliga myndigheter. Malmöutredningen genomfördes dock i samband med att Socialdepartementet skickade ut von Kochs skrivelse på remiss, och på sätt och vis kan den därför likväl sägas ha tillkommit i samband med ett statligt initiativ. Men det finns också exempel på att stadskommunala myndigheter initierade utredningar om tatarfrågan utan någon känd koppling till den statliga nivån. Dessa utredningar, närmare bestämt de som genomfördes i Göteborg och Jönköping, studeras i nästa kapitel.

Kapitel 7. Tattarfrågan och stadskommunerna 1924-44

Avhandlingen tog i kapitel 3 sin startpunkt i 1880-talet, då små landsbygdskommuner använde den territoriella exkluderingens makttekniker för att stänga sina gränser för de familjer de pekade ut som tattare. Det första exempel jag har funnit på att tattarfrågan diskuterats i en urban miljö är från år 1892, då polismän i Halmstad krävde löneförhöjning med motiveringen att ”tattare och annat löst folk” nyligen flyttat in i stadsdelen Kärleken, något polismännen påstod skulle leda till mer arbete för dem.¹ Det första hittills kända exemplet på en samordnad urban politik är från 1910-talet. Då försökte polisen i Ystad under några år genom hot och trakasserier förmå ett antal nyinflyttade, utpekade familjer att lämna staden. Den politiken var också främst förankrad i den territoriella exkluderingens maktrationalitet.² I detta kapitel undersöker jag utredningar om tattarfrågan som genomfördes av stadskommunala myndigheter i Göteborg och Jönköping under främst 1930- och 1940-talen. De hade alla det gemensamt att de inte föreslog en politik baserad på territoriell exkludering, utan snarare utformades inom andra maktrationaliteter.

Skolmyndigheterna i Göteborg under 1940-talet

Thom Axelsson har i sin avhandling visat att ledningen för den så kallade hjälpskolan i Göteborg, det vill säga föregångaren till dagens särskola, vid 1940-talets början satte igång en omfattande vetandeproduktion om de elever som pekades ut som tattare. Den drivande aktören var överläraren vid Göteborgs hjälpskola, Manne Ohlander.³ Analysen av Ohlanders verksamhet i detta kapitel baseras till viss del på Axelssons avhandling, till viss del på en egen läsning av de två tidskriftsartiklar där Ohlander år 1943 publicerade sina undersökningsresultat.⁴

1 SLDB Stadsfullmäktigeprotokoll från Halmstad 8/12 1892.

2 Ericsson 2013b.

3 Axelsson har behandlat skolmyndigheternas och Ohlanders verksamhet i Axelsson 2007a kap 5 och Axelsson 2007b.

4 Ohlander 1943a; Ohlander 1943b.

Ohlanders särskiljning var en del av en helt rasifierad världsbild, där det sågs som självklart att det "existerar en väsentlig skillnad mellan olika raser och folkslag i fråga om begåvning".⁵ Frågan är om någon annan aktör i den svenska tatarfrågan genomförde en så extrem rasifiering som Ohlander, som ansåg att den grupp han kategoriserade som tattare var en "folklig legering" som biologiskt härstammade dels från de historiska grupper som han pekade ut som zigenare och dels från "svenska, finska, kanske också lapska och söder ifrån invandrade folkelement".⁶ På så sätt hade den utpekade gruppen enligt Ohlander blivit till en egen "ras", som reproducerades och degenererades ytterligare genom inavel, något han i sin tur påstod berodde på en biologiskt nedärvd, okontrollerbar sexualitet som fick personer utpekade som tattare att skaffa barn med nära släktingar.⁷ Ohlanders sexualiserade rasifiering var av samma slag som länge förekom i europeisk och nordamerikansk särskiljning av koloniserade folk och afroamerikaner, där vita européers påstådda kroppskontroll ställdes mot vad som beskrevs som en okontrollerbar sexualitet hos rasifierade grupper.⁸

Ohlanders rasifiering byggde även på påståenden om fenotypiska egenskaper, och han skrev om "yttre rasmärken" och om de "mörkhyade, svartögda och zigenarliknande tatterna".⁹ Redan denna särskiljning gav upphov till anomalier. Ohlander var nämligen medveten om att alla de människor han pekade ut som tattare inte delade dessa utseendedrag. Det fanns exempelvis också, skrev han, personer som "ha ljust eller cendréfärgat hår". Ohlander försökte hantera anomalin med hjälp av ytterligare rasifierande resonemang, och hävdade att dessa personer måste vara "halvblod" eller mindre "rasrena".¹⁰ Fenotypi var emellertid inte den viktigaste särskiljningsgrunden för Ohlander. Störst vikt lade han vid påståendet att den utpekade gruppen hade en avsevärt lägre intelligensnivå än resten av befolkningen. Det var något han ansåg inte kunde förklaras på annat sätt än att:

vi här verkligen stå inför ett rasligt särmärke, som således icke har tillfällighetens prägel utan – så vitt man kan se – måste anses konstitutionellt sammanhörande med tattargruppen som folkskikt eller folkelement.¹¹

Det var denna särskiljningsgrund som spelade störst roll för Ohlanders slutsats att "som ras betraktad äro tatterna otvivelaktigt underlägsna den svenska folkstammen".¹² I linje med den psykologiska och pedagogiska vetenskap som dominerade under 1900-talets första decennier såg Ohlander kopplingar mellan en människas

5 Ohlander 1943a s 113.

6 Ohlander 1943a s 106.

7 Ohlander 1943a s 82 (citat) & 110f.

8 Se exempelvis Bryder 1998 s 808f. Påståenden om onaturligt förhöjd sexualitet förekom också i den schweiziska särskiljningen av Jenische-folket. Se Meier 2008 s 114.

9 Ohlander 1943a s 106f.

10 Ohlander 1943a s 107, 116.

11 Ohlander 1943a s 113.

12 Ohlander 1943b s 79.

intelligens, som huvudsakligen ansågs vara genetiskt ärftlig, och risken för att hen skulle hamna i kriminalitet och sociala problem.¹³ Axelsson har övertygande visat hur nära denna särskiljning hängde samman med den praktiska verksamheten i Göteborgs skolor vid samma tid. Elever placerades i hjälpklass efter att man först uppskattat deras intelligensnivå genom olika slags IQ-test. Ohlander, som ansåg att barn från familjer utpekade som tattare oftare än andra placerades i hjälpklass, såg dessa placeringar som ett bevis på att den utpekade gruppens intelligens var lägre än den övriga befolkningens. Det var ett cirkelresonemang: den utpekade gruppen ansågs ha låg intelligens därför att dess barn ofta placerades i hjälpklass, samtidigt placerades barnen i hjälpklass därför att den utpekade gruppen ansågs ha låg intelligens.¹⁴ Möjligheten att barnen placerades i hjälpklass på grund av den diskriminerande rasifiering Ohlander själv bedrev diskuterade han inte.

För att leda sitt antagande om intelligensnivån i bevis använde Ohlander flera vetandetekniker. Bland annat upprättade han personakter, inte bara över utpekade elever utan också över deras familjemedlemmar och släktingar. Där samlades uppgifter om bostadsförhållanden, eventuella bestraffningar och fattigvårdsunderstöd.¹⁵ Akterna upprättades dels genom genealogiska utredningar och genom att Ohlander fick tillgång till personuppgifter från andra kommunala förvaltningar.¹⁶ Dels skickade han ut enkäter till ett åttiototal skoldistrikt i landet, som ombads besvara frågor om de barn från utpekade familjer som var placerade i hjälpklass i distriktet. Enkätsvaren utgör en provkarta över de flesta särskiljningsgrunder som vid denna tid förekom i tatarfrågan. Här fanns föreställningen att vissa ekonomiska verksamheter inte kunde räknas som ett "riktigt" arbete, beskyllningar om kriminalitet och bristande hygien samt påståenden om att utpekade personer kostade sociala myndigheter pengar och att utpekade kvinnor inte skötte hem och barn på ett sätt som överensstämde med rådande genusnormer. Enkäterna vittnar också om rasifiering genom hänvisningar till påstådd fenotypi, men vilka fenotyper som ansågs vara särskiljande förefaller det inte ha rätt enighet om. Ett skoldistrikt skrev till och med att den utpekade gruppen gick att känna igen "på långt håll" bland annat därför att de "gå mycket utåt med tårna" – en särskiljningsgrund som definitivt hörde till de mer ovanliga.¹⁷

Därefter gick Ohlander vidare och beräknade IQ-värden på flera registrerade personer. Till viss del använde han sig av värden från IQ-mätningar som verkligen genomförts av hjälpklasslärare, men i andra fall uppskattade han vad han ansåg borde

13 Axelsson 2007a s 137, 143.

14 Ohlanders forskningsmetodik har ingående analyserats i Axelsson 2007a & Axelsson 2007b.

15 Axelsson 2007a s 156f.

16 I Ohlander 1943a s 106 nämns användningen av "socialregister". Släktutredningarna analyseras i Axelsson 2007a s 156, som betonar att den genealogiska metoden var gemensam för Ohlander och för Malmöpolisens utredning år 1935.

17 Axelsson 2007a s 157f.

vara IQ-värden på grundval av de personuppgifter som fanns i akterna.¹⁸ I dessa fall baserades hans slutsatser alltså inte på några faktiska mätningar, utan på antagandet att personer som exempelvis var placerade i hjälpklass eller erhöll fattigvårdsunderstöd förmodligen hade lägre IQ-nivå än andra personer.¹⁹ Trots att undersökningen kan sägas ha varit utformad för att verifiera Ohlanders redan på förhand gjorda slutsatser uppstod även nu särskiljningsanomalier. Ohlander medgav att det fanns barn i hans material som han inte ansåg sig kunna kategorisera som lågintelligenta. Denna individuella variation försökte han förklara på ett sätt som ytterligare förstärkte rasifieringen. Utan att ha undersökt saken närmare påstod Ohlander nämligen att höga IQ-värden i individuella fall måste bero på ”det svenska blodets förädlade inverkan”, det vill säga att vissa utpekade personer hade fått barn med personer med goda genetiska anlag ur den övriga befolkningen.²⁰

Ännu allvarigare anomalier uppstod när Ohlander blev tvungen att förhålla sig till den utredning som vid samma tid utfördes av sysslomannen Tor Jacobsson vid Jönköpings fattigvårdsstyrelse, och som analyseras längre fram i detta kapitel. Jacobsson kom till andra resultat än Ohlander, och skrev att det inte fanns någon grund för att antagandet att utpekade familjers barn skulle ha lägre intelligens än andra.²¹ Det var en allvarlig kritik av grundvalen i Ohlanders särskiljning, och i ett brev till Jacobsson konstruerade Ohlander ett komplicerat resonemang för att hantera anomalin. Här förstärkte han sin rasifiering ytterligare genom att hävda att om det fanns utpekade personer som ”förlorat sin tatarfysionomi och blivit goda medborgare” kunde det bero på ”hereditär förädling genom gifte med en svensk av god tåga” eller på att ”tattarna i vissa delar av landet ha en annan härstamningshistoria än tattarna i andra delar”.²²

Ohlanders viktigaste politiska förslag var en starkt utökad sterilisering av hela den utpekade gruppen, att ”utan skrupler” förhindra ”uppkomsten av en undermålig avkomma”.²³ Här var den tänkta steriliseringspolitiken tydligt en del av rashygienens maktrationalitet, och målet inget mindre än att avlägsna den utpekade gruppens påstådda genetiska anlag från befolkningen, och därigenom på lång sikt också utplåna hela den utpekade gruppen. Axelsson har funnit ett opublicerat manuskript av Ohlander där denne närmast verkar ha förespråkade direkta tvångssteriliseringar och särslagstiftning som ett sätt att nå målet.²⁴ De förslag Ohlander publicerade offentligt

18 IQ-mätningar av barn utpekade som ”tatare” genomfördes även av Omstreifermisjonen i slutet av 1920-talet. Se Haave 2000b s 71f.

19 Axelsson 2007a s 157f.

20 Ohlander 1943a s 113, liknande på s 115.

21 Jacobsson 1944 s 57, 85-93, 132.

22 JSA *Jönköpings fattigvårdsstyrelses arkiv* F:12 Brev från Manne Ohlander till Tor Jacobsson 11/2 1943, liknande resonemang i Brev från Manne Ohlander till Tor Jacobsson 14/4 1944.

23 Ohlander 1943b s 82; liknande i Ohlander 1943a s 115.

24 Axelsson 2007a s 162 som inte direkt citerar manuskriptet men skriver att Ohlander hävdade att ”det måste bli lag om tvång”.

såg något annorlunda ut. Där betonade han att den gällande, generella steriliseringslagen borde vara tillräcklig för att åstadkomma omfattande steriliseringar av utpekade personer.²⁵ Förutsättningen var dock, som han skrev till Jacobsson, att man för varje utpekad person som kom i kontakt med en myndighet lät göra en "social-medicinsk eller rasbiologisk undersökning", undersökningar som skulle underlättas av en "registrering av dessa familjer och dess medlemmar". På så sätt menade han att man kunde få fram "sådana indicier, som enl. gällande steriliseringslag skulle kunna stoppa deras barnökning".²⁶ Axelsson har även visat att Ohlander såg hjälpskolan som en central institution för övervakning och kontroll av de barn han pekade ut som tattare.²⁷ Överhuvudtaget såg Ohlander hela skolsystemets medverkan som viktig för en framtida steriliseringskampanj, där han ansåg att lärarna borde vara med och välja ut de elever som skulle steriliseras.²⁸

Huruvida de personakter Ohlander upprättade användes för att genomföra steriliseringar är inte känt. Däremot går det att konstatera att de fick betydelse för den fortsatta vetandeproduktionen om tatarfrågan i Göteborg. Ohlander och hjälpklassläraren Gull Börjesson fungerade som "tattarsakkunniga" när Göteborgspolisen sommaren juni 1944 genomförde den i inventering av personer utpekade som tattare som då påbjudits av Socialstyrelsen.²⁹ Ohlander och Börjesson försåg polisen med personuppgifter, och det är ett rimligt antagande att uppgifterna åtminstone delvis hämtades ur personakterna. De uppgifter polisen samlade in ledde i sin tur till att ytterligare vetande producerades. Dels upprättade Göteborgspolisen, som redan tidigare hade ett "mindre register å tattare", ett nytt och större register med utgångspunkt i inventeringsuppgifterna. Det nya registret, som enligt en polis var till "stor nytta för tjänsten", fortsatte att uppdateras också efter inventeringens slut och innehöll under hösten 1944 information om ca 900 personer.³⁰ Dels förde Börjesson under flera år efter inventeringen ett "T-register" över hjälpklass elever som hon pekade ut som tattare.³¹ Också detta register bör rimligtvis i någon mån ha byggt på uppgifter ur Ohlanders personakter samt på de uppgifter som Börjesson själv förmedlade till polisen år 1944.

25 Ohlander 1943a s 116; Ohlander 1943b s 82.

26 JSA *Jönköpings fattigvårdsstyrelses arkiv* F:12 Manne Ohlanders odaterade marginalanteckningar till bokmanuskript av Tor Jacobsson. Liknande i Ohlander 1943a s 82.

27 Axelsson 2007a s 163. Liknande tankar fanns inom Socialstyrelsen vid samma tid, vilket visats i Sjögren 2010 s 182f.

28 Ohlander 1943b s 82.

29 Axelsson 2007a s 164.

30 "Tattarinventeringen 1944", *Polistidningen* nr 19 1944 s 759.

31 Axelsson 2007a s 164 (not 166).

Sture Skogsbergs Göteborgsundersökningar 1941-45

Intresset för tatarfrågan fanns också inom andra Göteborgsmyndigheter. Barnavårdsnämndens direktör skrev i ett brev till Socialstyrelsen år 1942 att Göteborg var en av "tattarnas metropoler", och att han var mycket intresserad av att "få vara med på ett hörn" i den riksomfattande inventering av personer utpekade som tattare som då planerades.³² Den andra stora Göteborgsutredningen om tatarfrågan gjordes dock inte av barnavårdsnämnden. Den gjordes inom fattigvårdsstyrelsen, där undersökningar om ett antal utpekade familjer genomfördes under 1940-talets första år. Den som genomförde utredningen var fattigvårdsassistenten Sture Skogsberg, och resultaten publicerades i *Svensk Socialvårdstidning*.³³ Bakgrunden är inte helt lätt att klarlägga. Vid årsskiftet 1941-42 lät fattigvårdsstyrelsen göra en "inventering" av de personer utpekade som tattare vilka vid denna tidpunkt erhöll fattigvårdsunderstöd i staden.³⁴ Det är tänkbart, men inte säkerställt, att Skogsberg först hade ett begränsat uppdrag att "inventera" vilka utpekade personer det fanns bland fattigvårdens klienter, och att han därefter på eget initiativ utvidgade sina undersökningar.

Det var hur som helst beskillningar om att utpekade familjerna var ekonomiskt kostsamma för staden som stod i centrum för undersökningarna. Framförallt inriktades undersökningen på en familj, som fattigvården enligt Skogsberg haft "ganska stora utgifter för".³⁵ Förutom de ekonomiska kostnaderna antecknade Skogsberg också uppgifter om eventuella bestraffningar samt ibland även sina egna moraliska omdömen om enskilda familjemedlemmar, exempelvis genom att påstå att en person var "lögnaktig och opålitlig".³⁶ I vissa fall hade hans omdömen närmast en psykiatriskt diagnosticerande karaktär, som då han på aldrig redovisade grunder påstod att en person var "psykiskt undermålig" eller "sinnesslö".³⁷ Det vetande om varje utpekad klient som skapades genom utredningen publicerade han därefter i form av schematiska framställningar av detta slag:

1a. Bötfdlld för fylleri 6 gånger. Straffad för våld mot polis 3 gånger. Bötfdlld för smuggling och olovlig befattnng med spritdrycker 4 gånger. Varnad för lösdriveri 1 gång. Fattigvårdskostnader kr. 2.810:-. 1b. Bötfdlld för fylleri 1 gång, olaga

32 RA *Socialstyrelsens arkiv. 2:a byrån (socialvårdsbyrån)* F10ö:4 Brev från barnavårdsdirektören i Göteborg till Ali Berggren på Socialstyrelsen 17/10 1942.

33 Skogsberg 1943; Skogsberg 1944; Skogsberg 1945.

34 Skogsberg 1943 s 66. Se också RSAG *Göteborgs fattigvårdsstyrelsens arkiv. Styrelsen och fattigvårdsbyrån fr.o.m. år 1900* B5:33 Skrivelse från fattigvårdsdirektören i Göteborg till Sven Andersson på Socialstyrelsen 12/6 1943. Något beslut om en sådan inventering finns inte i fattigvårdsstyrelsens protokoll från åren 1941-44 (se arkivvolymerna A1:41-44), inte heller om den utredning Skogsberg kom att genomföra.

35 Skogsberg 1943 s 66f.

36 Skogsberg 1943 s 66.

37 Skogsberg 1944 s 238f; Skogsberg 1945 s 8f.

spritförsäljning 1 gång, Straffad för förfälskning 1 gång, inbrott 1 gång, förskingring 1 gång samt för 1:sta resans stöld. Varnad för lösdriveri 1 gång. Fattigvårdskostnader kr. 4.276:-. 1c. Bötfällt för fylleri 1 gång. Fattigvårdskostnader kr. 110:-. 1d. Okänd av fattigvården (dotter).³⁸

Skogsbergs fokusering på fattigvårdskostnader anknöt till den särskiljning som bedrevs redan på de halländska kommunalstämmorna under 1700-talet, vilket framgick av kapitel 3. Bilden av tatarfrågan som ett ekonomiskt hot mot kommunernas ekonomi inte bara reproducerades, utan förstärktes aktivt genom Skogsbergs egen utredning, där han gång på gång skrev ut hur mycket pengar varje utpekad individ kostat myndigheterna. Han gjorde det utan att ha utrett vilka hjälpbehov som låg till grund för de individuella understöden och utan att ha jämfört de utpekade familjemedlemmarna med andra göteborgare som drabbats av exempelvis sjukdom eller arbetslöshet. Faktum är att Skogsberg på ett ställe skrev att fattigvårdstjänsten eventuellt kunde tänkas bero på att de undersökta familjerna helt enkelt hade låga inkomster och därför hade svårigheter att klara ekonomiska kriser. Denna eventualitet hastade han emellertid över med det rasifierade påståendet att en "väl så betydelsefull" anledning var att den utpekade gruppen besatt en "medfödd svaghet för det, som de med lätthet kunna komma över".³⁹

Intressant nog genomförde Skogsberg sina undersökningar utan att ens försöka ge en konsekvent definition av termen tattare. Tvärtom påpekade han hur svårt det var att "begränsa kategorin tattare" och att ge termen en "klart avgränsad betydelse".⁴⁰ När han bestämde vilka klienter som skulle inkluderas i utredningen utgick han istället från de grunder på vilka fattigvårdens tjänsteman vanligtvis brukade peka ut klienter som tattare. Tjänstemännen letade då, enligt Skogsberg, efter vissa "egenskaper". En sådan var ett "visst sydländskt utseende". En annan var namnskicket, då tjänstemännen ansåg att särpräglade förnamn var vanliga bland de utpekade familjerna.⁴¹ Ytterligare en särskiljningsgrund var uppfattningen att den utpekade gruppen ägnade sig åt vissa ekonomiska verksamheter, exempelvis förtenning, gårdfarihandel eller lump- och skrothandel. Det var verksamheter som tjänstemännen inte såg som ett "fast" och därmed riktigt arbete.⁴² En annan särskiljningsgrund producerades genom fattigvårdens egen verksamhet, och genom Skogsbergs egen utredning. Han skrev nämligen att om en familj under lång tid hade

38 Skogsberg 1943 s 66.

39 Skogsberg 1945 s 10.

40 Skogsberg 1943 s 66; Skogsberg 1944 s 237. Vid ett par tillfällen, i Skogsberg 1944 s 239, beskrev han också personer som "troligen" av tattersläkt. Han verkar dock ej ha betraktat osäkerheten som ett problem.

41 Citaten från Skogsberg 1944 s 237; se även Skogsberg 1943 s 66. Liknande i JSA *Jönköpings fattigvårdsstyrelses arkiv* F:12 Brev från Sture Skogsberg till Tor Jacobsson 22/1 1945 där han skrev att han främst velat visa "några av de drag vi socialvårdstjänstemän brukar känna igen tatterna på".

42 Skogsberg 1943 s 237.

understöd, kunde det i sig anföras av tjänstemännen som ett skäl för att peka ut familjen som tattare.⁴³

Att fattigvårdens tjänstemän skilde mellan personer utpekade som tattare och andra hjälpsökande bekräftas också av andra källor. Föreståndaren för ett av Göteborgs fattigvårdsdistrikt avslutade år 1944 ett brev på följande vis:

Vad för övrigt beträffar personer av tattaressläktet, äro dessa i de flesta fall att betrakta som asociala individer. De ha ingen ansvarskänsla, äro lögnaktiga, liknöjda för ordnat arbete, vilja helst gå och skrota samt taga dagen som den kommer. Ofta ha de avtjänat fängelsestraff för olika brott samt bötat för fylleri m.m. Detta gäller i huvudsak männen ehuru kvinnorna många gånger ej äro stort bättre. I regel äro familjerna barnrika. Barnen uppväxa i en bedrövlig miljö och erhålla en dålig uppfostran, varav resultatet blir, att de fortsätta i sina fäders spår.⁴⁴

Den tjänsteman som skrev detta betonade miljöfaktorer. Hos Skogsberg var särskiljningen betydligt mer rasifierande, och han framhöll till och med att utredningen var ett försök att bevisa Ohlanders påståenden om att den utpekade gruppen hade en medfödd låg intelligens som orsakade hög kriminalitet. Valet av familjer att undersöka hade till och med fattats "efter överenskommelse" med Ohlander själv.⁴⁵ De försök till psykiatrisk diagnosticering Skogsberg gjorde måste alltså ses som ett sätt att understödja Ohlanders särskiljning, vars riktighet han ansåg låg "utom allt tvivel".⁴⁶

Skogsberg, som konsekvent skrev om "raser", lutade åt teorin att den grupp han pekade ut som tattare uppstått genom att ättlingar till personer ur den grupp han pekade ut som zigenare fått ett "visst tillskott av landets eget blod".⁴⁷ I ett brev uttryckte han en liknande stark rasifiering genom att skriva att de personer han kategoriserade som tattare "tillhöra en degenererad ätt", genom "anlag och miljö [...] predestinerade att hamna på samhällets skuggsida."⁴⁸ Han såg alltså inte miljöfaktorer som betydelselösa, men det råder ingen tvekan om att påståenden om genetiska och biologiska egenskaper spelade störst roll för hans särskiljning.

Liksom Ohlander såg Skogsberg systematiska steriliseringar som den viktigaste politiska åtgärden i tatarfrågan, till viss del för att minska kommunernas ekonomiska utgifter, men framförallt för att hindra att "asociala och kriminella arvsanlag" överfördes till nya generationer. Det krävde en särslagstiftning som Skogsberg själv erkände var svår att förena med "vårt demokratiska styrelsesätt", men som trots det

43 Skogsberg 1944 s 237.

44 JSA *Jönköpings fattigvårdsstyrelses arkiv* F:11 Brev från föreståndaren för Göteborgs fattigvårdsstyrelses tredje distrikt till fattigvårdsstyrelsen i Jönköping 11/2 1944.

45 Skogsberg 1944 s 237.

46 Skogsberg 1945 s 10.

47 Skogsberg 1944 s 236f.

48 JSA *Jönköpings fattigvårdsstyrelses arkiv* F:12 Brev från Sture Skogsberg till Tor Jacobsson 22/1 1945.

borde genomföras. Steriliseringspolitiken borde enligt Skogsberg riktas mot hela den utpekade befolkningsgruppen, vilket placerar hans uttalanden inom rashygienens maktrationalitet. Analysen kompliceras dock något av att Skogsberg samtidigt betonade att steriliseringarna borde riktas inte endast mot de människor som pekades ut som tattare utan också mot ”typiskt asociala element” i allmänhet.⁴⁹ Därmed anknöt han i någon mån också till den äldre kommunalpolitik som formulerats inom den territoriella exkluderingens maktrationalitet, och som studerades i kapitel 3. Där var det viktigaste inte att avgöra exakt vilka personer som borde kategoriseras som tattare utan att peka ut de grupper som ansågs utgöra ett ekonomiskt hot, oavsett om de ansågs vara tattare eller inte.

Utredningarna i Jönköping 1924-44

Den mest omfattande kommunala utredningsverksamheten om tattarfrågan ägde inte rum i Göteborg utan i den relativt närbelägna staden Jönköping. Det är omöjligt att avgöra exakt när myndigheterna i Jönköping för första gången pekade ut stadsinvånare som tattare. Den första utförliga källa som berättar om tattarfrågan i staden är Jönköpingspolisens enkätsvar till Fattigvårdslagstiftningskommittén under dess inventering år 1922. Polisen betecknade då sammanlagt 170 Jönköpingsbor som tattare, en siffra som fick kommittén att särskilt lyfta fram Jönköping i sitt betänkande.⁵⁰ Polisens särskiljning byggde för det första på påståenden om att de utpekade personernas ekonomiska verksamheter, exempelvis gårdfarihandel, förtenning, hästhandel och lumpsamling, inte var ett ”ordnat arbete”. För det andra ifrågasatte polisen de utpekade personernas förmåga att utöva föräldraskap genom beskyllningar om att skolgången försumrades och att vissa barn ägnade sig åt tiggeri.⁵¹ Vid 1944 års riksomfattande inventering var de uppgivna siffrorna ännu högre. Då rapporterades hela 305 invånare som tattare, den tredje högsta siffran för någon svensk stad.⁵²

Tattarfrågan i den segregerade staden Jönköping var hela tiden geografiskt situerad. Det var i de gamla kvarteren på Öster – Svenska Maden, Tyska Maden och Kålgårdsområdet – som de utpekade familjerna påstods bo. Under det för stadens del expansiva 1600-talet hade Maderna bebyggts för att inhysa en relativt välbeställd hantverkarbefolkning, men under 1900-talet var områdets storhetstid långt borta. De alltmer förfallna husen på Maderna hade uppförts i all hast efter stadsbranden år 1790, och bostäderna på Kålgården hade vuxit fram som en kåkstadsbebyggelse från

49 Skogsberg 1943 s 67.

50 *SOU 1923:2* s 342, 363-366.

51 RA YK213 H5:1 Enkätsvar från stadsfiskalen i Jönköping 1922.

52 ”Tattarnas antal och levnadsförhållanden” 1945 s 384.

och med 1860-talet. Det var kvarter som fortfarande under 1940-talet präglades av mycket låg bostadstandard och stor trångboddhet.⁵³ Att hyresgästföreningen år 1936 skrev om "härdar för allsköns förruttelse" är talande för hur området beskrevs i offentlig debatt vid denna tid.⁵⁴ Det var hitåt, till en stadsdel som sedan länge haft låg social status, kommunala tjänstemän vid 1920-talets början riktade sina blickar.

Det första utredningsförsöket 1924

Det första försöket att utreda tatarfrågan gjordes i mars 1924, då Jönköpings fattigvårdsstyrelse diskuterade "tattare-släktets utveckling i staden".⁵⁵ Vad som föranlett att ämnet togs upp nämns inte i protokollet, men det finns skäl att anta att det inte var en fråga som uppstått helt spontant. År 1922 involverade Fattigvårdslagstiftningskommittén stadens poliskår i sin inventering, inte bara genom det enkätutskick som nämndes ovan utan också genom att be polisen genomföra en specialundersökning om ett antal Jönköpingsfamiljer utpekade som tattare. Resultaten publicerades i form av korta personbiografier i kommitténs betänkande.⁵⁶ Vem som förde tatarfrågan på tal år 1924 nämns inte i protokollet, men en av styrelsens ledamöter var detektivöverkonstapel Ernst Gustafsson, samme person som ansvarade för polisens specialundersökning två år tidigare.⁵⁷ Även om det inte var Gustafsson som lyfte frågan kan det ha funnits ett samband mellan styrelsens diskussioner och inventeringen, eftersom kommittén i sitt betänkande offentligt höll fram Jönköping som en plats där ovanligt många utpekade personer bodde.

Beslutet blev att tillsätta en kommitté med representanter från fattigvårdsstyrelsen, barnavårdsnämnden och drätselkammaren och ge den i uppdrag att utforma förslag till ett "rationellt och målmedvetet bekämpande av de faror för samhället" som tatarfrågan påstods innebära. Fattigvårdsstyrelsen utsåg som sina representanter bland andra sin högste tjänsteman Tor Jacobsson samt Ernst Gustafsson.⁵⁸ Några förslag presenterades dock aldrig, och ingenting i fattigvårdsstyrelsens protokoll tyder på att kommittén utförde något arbete. Inte heller barnavårdsnämnden och drätselkammaren, som båda utsåg representanter, antyder i sina protokoll någon aktivitet från kommitténs sida.⁵⁹

53 Madernas och Kålgårdens historia diskuteras i Gullberg & Améen 1971 s 110f, 152-154, 457 samt i Nordman, Nordström & Pettersson 2014 (se särskilt s 286, 447-455 och Claes Petterssons bidrag på s 433-445).

54 *Hur vi bo* [...] 1936 s 7.

55 JSA *Jönköpings fattigvårdsstyrelsens arkiv* A1a:39 Fattigvårdsstyrelsens protokoll 20/3 1924 § 9.

56 SOU 1923:2 s 363-366.

57 JSA *Jönköpings fattigvårdsstyrelsens arkiv* F:11 "Tilläggsuppgift angående tattare och zigenare inom Jönköpings stad" 9/11 1922 [avskrift].

58 JSA *Jönköpings fattigvårdsstyrelsens arkiv* A1a:39 Fattigvårdsstyrelsens protokoll 20/3 1924 § 9.

59 JSA *Jönköpings barnavårdsnämnds arkiv* A1:1 Barnavårdsnämndens protokoll 1/4 1924 § 6; JSA *Jönköpings drätselkammarers arkiv* A1:32 Drätselkammarens protokoll 1/4 1924 § 289.

Innebar det att fattigvårdsstyrelsens beslut var betydelselöst? Inte nödvändigtvis. Styrelsen hade nu officiellt pekat ut vissa av Jönköpings invånare som en ”fara för samhället” och därmed etablerat en lokal tattarefråga. Och när styrelsen tretton år senare gjorde ett nytt utredningsförsök var huvudaktörerna två personer som varit involverade redan i år 1924 års kommitté.

Beslutet 1937

I oktober 1937 lade Ernst Gustafsson fram ett förslag om att ”verkställa en genomgående utredning beträffande tatterna här i staden”, närmare bestämt de utpekade personer som erhöll understöd från fattigvården. Någon motivering till förslaget, som enhälligt bifölls, gav han inte.⁶⁰ Ansvar för att verkställa utredningen gavs till Tor Jacobsson och Ernst Gustafsson själv.⁶¹

På sätt och vis kan 1937 års beslut ses som en kraftigt försenad fortsättning på den vetandeproduktion som styrelsen försökte inleda redan under 1920-talet. Men för att förklara varför utredningen sattes igång just år 1937 måste beslutet relateras till de speciella omständigheter som rådde i Jönköping vid denna tid. En ledtråd finns i styrelsens beslut att utredningen skulle fokusera på de utpekade personer som erhöll fattigvårdsunderstöd.⁶² Sedan 1930-talets depressionsår hade styrelsen varit tvungen att hantera stora fattigvårdsutgifter. Under åren 1932-38 erhöll periodvis 10 % av Jönköpings befolkning någon form av understöd, och år 1936 överskred fattigvården kraftigt sin budget.⁶³ Samma år som beslutet om utredningen fattades flyttade styrelsen över stora delar av understödsprövningen från lokala, förtroendevalda fattigvårdare till tjänstemän på fattigvårdsbyrån, och påtalade behovet av noggrannare prövningar – allt i syfte att få ner understödskostnaderna.⁶⁴ I Jönköping fanns det vid samma tid dessutom en utbredd opinion som påstod att kostnaderna var för höga och borde bringas ned. Dessa åsikter var styrelsen väl medveten om och tog i vissa fall direkta hänsyn till vid prövningen av individuella ärenden, exempelvis i januari 1938 då en persons understöd drogs in eftersom, som en ledamot uttryckte det, styrelsen annars skulle ”få en stark opinion emot sig”.⁶⁵

60 JSA *Jönköpings fattigvårdsstyrelsens arkiv* A1b:12 Granskningskommitténs protokoll 26/10 1937 § 23. Protokollet omnämner ett förslag från ”ordföranden”. Ernst Gustafsson var vid denna tid ännu inte ordförande i själva fattigvårdsstyrelsen, men han var ordförande i dess granskningskommitté och kan alltså identifieras som förslagsställaren.

61 JSA *Jönköpings fattigvårdsstyrelsens arkiv* A1a:52 Fattigvårdsstyrelsens protokoll 28/10 1937 § 6.

62 JSA *Jönköpings fattigvårdsstyrelsens arkiv* A1b:12 Granskningskommitténs protokoll 26/10 1937 § 23.

63 Gullberg & Améen 1971 s 107-109; JSA *Jönköpings fattigvårdsstyrelsens arkiv* A1b:12 Skrivelse från stadskamrerarkontoret till fattigvårdsstyrelsen 23/1 1937.

64 Gullberg & Améen 1971 s 95f, 114f; JSA *Jönköpings fattigvårdsstyrelsens arkiv* A1b:12 Granskningskommitténs protokoll 23/1 1937.

65 JSA *Jönköpings fattigvårdsstyrelsens arkiv* A1a:53 Fattigvårdsstyrelsens protokoll 28/1 1938 § 10.

En av de grupper som påstods orsaka fattigvårdskostnaderna var de Jönköpingsbor som pekades ut som tattare – och i förklaringen riktades anklagelserna mot fattigvårdsstyrelsen själv, som påstods tilldela den utpekade gruppen alltför höga understöd. Jacobsson skrev senare att en anledning till att utredningen sattes igång var beskyllningar om ”alltför stor frikostighet emot tattare”, beskyllningar som ibland nådde styrelsen genom anonyma brev.⁶⁶ Inget sådant brev har bevarats från år 1937, men tre brev av liknande slag finns kvar från åren 1943–44, då utredningens resultat publicerades.⁶⁷ Det finns knappast någon anledning att anta att innehållet i dessa brev, som visar att det inte endast var kommunala myndigheter som drev den lokala tatarfrågan framåt, skulle skilja sig markant från de som ska ha skickats till styrelsen under 1930-talet. En förekommande särskiljningsgrund i breven var att stereotypiserande beskrivningar av den utpekade gruppen som våldsam, alkoholiserad och kriminell.⁶⁸ Men allra tydligast var den särskiljning som påstod att de Jönköpingsbor som brevskrivarna pekade ut som tattare var arbetsvilliga personer, som fick värdefull ekonomisk hjälp från kommunen medan andra hjälpbehövande behandlades snävt och tvingades in i fattigdom. Ett sådant brev, som exemplifierar den hårda tonen också i anklagelserna mot fattigvårdsstyrelsen, ska citeras här:

Är det sant, att en av med. i Fattigvårdsstyr. är av Tattarsläkt?? Undra då på, att vår arma stad ärligen översvämmas av tattare, mer än någon annan stad i Sverige!! Finns ej möjlighet att anordna ett arbetshem för packet?? Ha de laglig rätt att slå dank dagen lång, friska, fina o välgödda och bara hämta pengar hos fattigvården till sej och alla sina ungar ty ynsla det kan de åtminstone! Vad menas med detta? Kan inget göras av samhället för att hindra denna skandal?? Är det rena vansinnet som nu regerar? Hederliga Skattebetalares Tålmod kan taga slut, ska de tärande äta upp de närande, då arma land och folk.⁶⁹

1937 års beslut var styrelsens försök att rentvå sig från anklagelser av denna typ. Det var också så Jacobsson själv beskrev utredningen när han i ett brev från år 1943 hävdade att den var ”lagd som en plaidoyer [försvarstal] för fattigvårdens här i staden understödsverksamhet för tattare, vilken verksamhet ganska ofta kritiseras av folk i

66 Jacobsson 1944 s 7.

67 Ett brev som inte nämnde något om tatarfrågan men som i generella ordalag kritiserade styrelsen för att dela ut alltför höga understöd finns dock bevarat från år 1937. Se JSA *Jönköpings fattigvårdsstyrelses arkiv* A1b:12 Brev från [ANONYM] till fattigvårdsstyrelsens ordförande 6/12 1937.

68 JSA *Jönköpings fattigvårdsstyrelses arkiv* F:12 Brev från okänd till Ernst Gustafsson 26/8 1943 (ankomstdatum).

69 JSA *Jönköpings fattigvårdsstyrelses arkiv* F:12 Brev från okänd till fattigvårdsstyrelsen 19/9 1944, liknande i brev från ”Familjeförsörjare och punktlig skattebetalare” till Tor Jacobsson 31/10 1944. Också i det senare brevet påstods det sitta personer utpekade som tattare i fattigvårdsstyrelsen, vilket enligt brevskrivaren förklarade dess påstådda frikostighet mot ”tattarohtan” som ”ynsla [...] som kaniner”. Ryktet levde sedan kvar i Jönköping och florerade fortfarande under de så kallade Jönköpingskravallerna år 1948. Se *Smålands Folkblad* 28/6 1948.

allmänhet”.⁷⁰ Anklagelserna upphörde emellertid inte i och med utredningsbeslutet. De fortsatte, och fick även offentlig form, exempelvis genom artiklar i lokaltidningen *Refugen*. Det var ett månadsblad som gavs ut under åren 1937-1940 samt under en kort period i år 1948, och som enligt sin egen okontrollerade uppgift hösten 1938 hade en upplaga på 7000-8000 exemplar.⁷¹ Den ägnade sig oftast åt sina tre favoritområden: att sprida uppgifter om korruption bland Jönköpings politiker, kräva billigare sprit samt kritisera lokala trafikregler. Men den skrev också på ett ofta rasifierande sätt om de Jönköpingsbor som tidningen pekade ut som tattare, bland annat genom att kalla dem för ”mörkhyade medborgare”.⁷² Redan från starten påstod *Refugen* att fattigvårdsstyrelsen var alltför frikostig med understöd till ”arbetsovilliga individer”, människor som enligt tidningen istället borde sättas i ”koncentrationsläger”.⁷³ Från och med våren 1938 inriktades anklagelserna mot styrelsens påstådda understöd till de klienter tidningen pekade ut som tattare. Ett citat från detta år illustrerar tidningens rasifierande inställning till den lokala tattarfrågan:

I Jönköping finnes en hel del dylika individer, friska och arbetsföra människor, vilka under hela sitt liv icke utfört ett enda ärligt dagsverke utan år efter år leva på ”arbetslöshets-(!)” eller fattigunderstöd och, i den mån det går, uppskörtning av andra, hederliga medborgare. Det ser verkligen ut som om dessa mörkhyade, vilka aldrig vilja göra någonting, ha större förmåner än de, som vilja och kunna arbeta, men ej få något arbete, eller de som få utföra det grövsta grovarbete för långt mindre betalning än den, som av allmänna medel utdelas till de mörkhyade, för att dessa skola göra – ingenting. Det är förvånansvärt, hur fattigvårdsstyrelsen med givmild hand delar ut allmänna medel till vissa personer eller familjer, vilka skola gälla för att vara sjuka eller vara ”ägare” till ett eller annat konstgjort lyte, som gör dem oförmögna till allt vad arbete heter. [...] Så omhuldas parasiterna på alla sätt av samhället och förökas i det oändliga, under det andra, som vilja och kunna arbeta, icke få tillfälle att med heder fylla en plats i samhällets tjänst.⁷⁴

Citatet visar också att fattigvårdens utredningsarbete ingalunda ledde till att tattarfrågan debatterades mindre i Jönköping, utan snarare till att de utpekade familjerna ännu starkare särskiljdes och pekades ut som en ekonomisk belastning.

70 JSA *Jönköpings fattigvårdsstyrelsens arkiv* F:12 Brevkoncept från Tor Jacobsson till Manne Ohlander 15/2 1943 (feldaterat som 1944). Den forskare som först uppmärksammade Jacobssons och Ohlanders brevväxling är Thom Axelsson. Se Axelsson 2007a.

71 *Refugen* nr 10 1938. Se även Dahlqvist 2001.

72 *Refugen* nr 2 1938.

73 *Refugen* augusti 1937.

74 *Refugen* nr 2 1938. Se även julnumret 1938 & nr 6 1939, samt för liknande särskiljning av både ”zigenare” och ”schackrande judar” nr 3 1940.

Utredningen om utpekade fattigvårdsklienter

Jacobsson representerade den nya grupp av professionella fattigvårdstjänstemän som i städerna framträdde under 1900-talets första decennier, en grupp vars framväxt i sig var ett uttryck för den liberala styrning som präglade socialpolitiskt reformarbete vid denna tid.⁷⁵ Redan i början av 1920-talet argumenterade Jacobsson för makt- och vetandetekniker som vuxit fram ur detta reformarbete. Han påtalade då särskilt behovet av en ”förebyggande” fattigvård, att bekämpa kommunernas territoriella exkludering, att göra individuella utredningar om varje enskild understödstagare samt att differentiera fattigvårdens klienter.⁷⁶ Fattigvårdsstyrelsens utredning låg med andra ord väl i linje med den socialpolitiska differentiering som Jacobsson länge förespråkade.

Det ursprungliga uppdraget Jacobsson fått avsåg en utredning om de personer utpekade som tattare som erhöll understöd från fattigvården. När Jacobsson skred till verket använde han sig därefter framförallt av de personakter som alltid upprättades över fattigvårdens klienter. Men snart skapades också fler vetandetekniker. Jacobsson utverkade bland annat tillstånd att få undersöka polisens bestraffningsregister.⁷⁷ Han utnyttjade också det vetande som producerades inom kommunala förvaltningar i andra delar av landet. Exempelvis vände han sig, för att utreda släktrationer bland de personer han undersökte, direkt till Sture Skogsberg i Göteborg och bad att få detaljerade uppgifter om de familjer denne skrivit om i *Svensk Socialvårdstidning*, en begäran som bifölls.⁷⁸

Ett viktigt motiv till utredningen var att rentvå styrelsen från anklagelser om frikostighet med understöd till personer utpekade som tattare. En stor del av Jacobssons utredning kom därför att fokusera på frågan om hur mycket understöd de utpekade klienterna erhölet, och på vilka grunder. Med hjälp av personakterna kunde Jacobsson och hans assistenter till sist också visa att de klienter som utpekade som tattare under hela perioden 1928-44 inte alls tilldelats mer understöd än andra Jönköpingsbor. Undersökningen visade däremot på två andra anmärkningsvärda omständigheter. För det första att de utpekade klienter som verkligen fick understöd ofta var svårt sjuka, inte minst i tuberkulos. Den sjukdomen visade sig vara flera gånger vanligare bland de utpekade klienterna än övriga klienter – föga förvånande sett till bostadsförhållandena på Öster.⁷⁹ För det andra att dessa klienter tvärtom den vanligt förekommande uppfattningen, behandlades ”snävare än andra

75 Wisselgren 2000 s 263, 267; Östberg 1996 s 93f.

76 RA *Socialstyrelsens arkiv. 2:a byrån (socialvårdsbyrån)* F20ö:2 ”Sammanfattande berättelse [...] beträffande fattigvårdsförhållandena i vissa trakter av Kronobergs och Jönköpings län under år 1921” av Tor Jacobsson. Jacobsson använde själv liknande differentierande vetandetekniker i en statlig utredning han medverkade i vid 1930-talets början. Se *SOU 1934:14*.

77 Jacobsson 1944 s 5.

78 JSA *Jönköpings fattigvårdsstyrelsens arkiv* F:11 Brevkoncept från Tor Jacobsson till Sture Skogsberg 2/2 1944, Brev från Sture Skogsberg till Tor Jacobsson 8/2 1944.

79 Jacobsson 1944 s 17, 22, 51, 64f, 138f.

hjälpökande” och fick ”relativt mindre understöd än det, vartill deras antal möjligen kunde ha berättigat”.⁸⁰ De Jönköpingsbor som utpekades som tattare utsattes med andra ord snarast för diskriminering när de vände sig till fattigvården. Diskrimineringen var dock inget som Jacobsson i sig beskrev som ett problem. Undersökningens syfte var ju heller aldrig att undersöka och motarbeta diskriminering utan att frita fattigvårdsstyrelsen från anklagelser om att särbehandla utpekade klienter positivt.

Här innehöll Jacobssons särskiljning en viktig ambivalens. Å ena sidan betonade han att den utpekade gruppen i allmänhet inte var så ekonomiskt kostnadskrävande som den allmänna opinionen gjorde gällande. Å andra sidan pekade han ut vissa familjer och individer som extremt kostsamma, bland annat genom individuella fallbeskrivningar utformade nästan på samma sätt som Skogsbergs. Ett exempel bland många kan illustrera denna vetandeteknik:

Den äldste tattaren i denna grupp är en 82-årig f.d. gårdfarihandlande [NAMN] reg. [REGISTERSIFFRA] – skåning till börd. Han är gift och har haft elva barn, av vilka tio äro i livet. Av dessa ”barn” – de befinna sig i åldern 29-60 år – äro de flesta gifta, bosatta på annat håll och uppgivas ha det fattigt ställt. Den yngsta, en 29-årig son, är sinnessjuk och på fattigvårdens bekostnad omhändertagen på sjukhus. [NAMN] har alltid varit rask och kry; han gick omkring med sin gårdfarihandel ända tills han för endast några år sedan blev sinnessjuk och måste omhändertagas. Han har dock tidigare försummat familjens försörjning, med anledning varav fattigvården måst bisträcka denna. [NAMN] och hans familj har kostat det allmänna i runt tal 13.000:-.⁸¹

Paradoxalt nog stärkte alltså Jacobssons utredning, genom dessa individuella uträkningar, den särskiljning som påstod att den utpekade gruppen bestod av människor som belastade kommunens ekonomi – trots att de faktiska resultaten av hans undersökningar egentligen visade på att denna särskiljningsgrund inte överensstämde med verkligheten.

Utredningen om alla utpekade personer i Jönköping

Någon gång under åren 1937-44 togs beslutet att utvidga utredningen till att inte bara omfatta personer som erhöll fattigvårdsunderstöd, utan till att också omfatta alla Jönköpingsbor som utpekades som tattare. Varför utredningen utvidgades är svårt att uttala sig om. Något egentligt motiv nämns inte i slutrapporten. En tänkbar

80 Jacobsson 1944 s 15, 35. Fyra år senare uppgav Ernst Gustafsson i *Smålands Folkblad* 28/6 1948 att ”vi kanske istället prövar deras ansökningar om hjälp hårdare än andras”.

81 Jacobsson 1944 s 107. Fallbeskrivningarna är till sin utformning nästan identiska med de som Jacobsson publicerade i *SOU 1934:14*, och har även vissa likheter med de som Jönköpingspolisen skapade i sin specialundersökning år 1922 och som publicerades i *SOU 1923:2* s 363-366.

förklaring är att styrelsen inspirerades av den riksomfattande inventering Socialstyrelsen lät genomföra 1943-44. Den utvidgade undersökningen verkar nämligen ha genomförts i nära anslutning till stadens deltagande i inventeringen. Det antal utpekade personer som i samband med inventeringen rapporterades vara bosatta i Jönköping var nästan identiskt med det antal som Jacobsson kom fram till i sin egen utredning – 305 respektive 308 personer.⁸²

Bevarat arkivmaterial stärker ytterligare antagandet om ett samband. Styrelsen lät ta kopior på de inventeringsblanketter som år 1944 skickades till socialstyrelsen.⁸³ Vid samma tid som det skedde upprättade styrelsen dessutom ett eget, lokalt register över Jönköpingsbor utpekade som tattare. Det registret kom till slut att bestå av 151 registerblad över familjer och enskilda individer, med mycket detaljerade uppgifter om arbetsplatser, inkomst, födelsedata, eventuella understöd från kommunen och i förekommande fall tidigare bestraffningar, samt anteckningar om huruvida den registrerade borde räknas som "hel-", "halv-" eller "kvartstattare". Det går inte att exakt avgöra när registret upprättades, även om inga anteckningar om händelser efter år 1944 finns antecknade i det.⁸⁴ Min slutsats är att styrelsen använde de inrapporterade uppgifterna till inventeringen för att bygga upp ett eget register. Om styrelsen tvärtom använt sitt eget register för att fylla i inventeringsformulären, hade det knappast funnits någon anledning att ta kopior på dessa.

Samtliga dessa vetandetekniker var sådana som kunde genomföras genom internt arbete, och de förutsatte inte att fattigvårdens tjänstemän någonsin mötte de personer de utredde. Sådana möten ägde emellertid också rum. Någon gång under utredningens gång började tjänstemännen intressera sig för de utflyttade barnen till de personer som registrerades. Erhöll dessa barn fattigvårdsunderstöd? Och var fanns de? Den senare frågan var viktig inte minst för att registreringen skulle bli så omfattande som möjligt. I sin slutrapport skrev Jacobsson att undersökningen varit svår att genomföra och inte lett till några säkra resultat.⁸⁵ Det berodde inte endast på bristande dokumentation inom fattigvårdsbyrån. Det var också ett resultat av direkta motståndshandlingar från ett antal utpekade familjers sida.

Någon gång under åren 1943-44 gjorde fattigvårdens tjänstemän hembesök hos de eftersökta barnens föräldrar för att ställa frågor om var barnen befann sig och hur de försörjde sig. Om hembesöken var oanmälda eller inte, och hur gick till i detalj, är inte känt. I vissa fall gjorde tjänstemännen dock anteckningar om de samtal som fördes med föräldrarna. Anteckningarna, som skrevs ned direkt i registret, visar att hembesöken präglades av synnerligen ojämlika maktrelationer, men att flera personer

82 "Tattarnas antal och levnadsförhållanden" 1945 s 384; Jacobsson 1944 s 122.

83 JSA *Jönköpings fattigvårdsstyrelses arkiv* F:12 Kopior på inventeringsblanketter. Endast en sida av blanketterna kopierades, nämligen den som innehöll detaljerade personuppgifter om familjemedlemmar med bostadsadress, födelsedata och liknande.

84 JSA *Jönköpings fattigvårdsstyrelses arkiv* F:12 Odaterade registreringsblad.

85 Jacobsson 1944 s 93-98.

trots det valde att undanhålla den efterfrågade informationen och till och med öppet utmana tjänstemännen. Ett litet urval av anteckningarna ska presenteras här:

[KVINNONAMN:] Vid undertecknads besök i föräldrarnas hem, meddelade modern, att hon absolut icke ville lämna några uppgifter om var barnen bodde eller vilket yrke de hade. [MANSNAMN:] Då fam. icke hos fattigvården ansökt om något utan hela livet försökt att klara sig själv, ville de icke lämna några som helst uppgifter vare sig ang. sina barn eller barnens ink. [KVINNONAMN:] Vid besök denna dag i föräldrahemmet [...] för utrönande av barnens förhållanden anträffades modern. Denna vägrade emellertid på det bestämdaste att lämna några som helst upplysningar om barnen, synnerligast då framställning härom kom från fvården, vilken vid tidigare tillfällen, då familjen lämnat begärda uppgifter ang. anställning, förorsakat samma [sic] mycket obehag genom att sätta sig i förbindelse med arbetsplatsen i och för kontroll av uppgifterna, trots att dessa sanningsenligt lämnats av familjen. För övrigt hade samtliga barnen på det strängaste förbjudit henne att nämna något som helst om deras hemförhållanden o. bostad.⁸⁶

Flera av de utfrågade föräldrarna erhöll ekonomiskt understöd från fattigvården och befann sig därmed i en direkt beroendeställning till de tjänstemän som blev över deras trösklar. Att i en sådan situation våga svara på deras frågor var ett motstånd som åtminstone måste ha upplevts som riskabelt. Ändå var det många som vägrade, i första hand uppenbarligen för att skydda sina barn från att hamna i fattigvårdens register. Men samtidigt ledde föräldrarnas motstånd till att ytterligare vetande kom att produceras, inte om barnen utan om dem själva. De hamnade här i samma problematik som den kvinna som vägrade låta sig fotograferas av kriminalpolisen i Malmö år 1935, och som diskuterades i kapitel 6. Om föräldrarna lämnade de begärda uppgifterna skapade fattigvården ett vetande om barnen. Om de vägrade skapades också ett vetande, nämligen i form av en anteckning om att föräldern vägrat medverka i undersökningen. Det var anteckningar som fattigvårdens tjänstemän därefter alltid skulle ha tillgång till och som kunde komma att ha betydelse för deras bedömning av eventuella framtida hjälpansökningar.

Jacobssons särskiljning

Den omfattande Jönköpingsutredningen genomfördes utan att någon egentlig definition av termen tattare någonsin formulerades. Ernst Gustafsson sade i en tidningsintervju hösten 1941 att det borde "lämnas osagt" hur man "ska definiera tattersläkt".⁸⁷ Jacobsson, som menade att termen ofta användes brett och ibland som

86 JSA *Jönköpings fattigvårdsstyrelses arkiv* F:12 Anteckningar på odaterade registreringsblad. Understrykning i original.

87 *Smålands Allehanda* 15/11 1941.

ett "skällsord på misshagliga personer i allmänhet, särskilt om de äro mörkhåriga", intog en liknande försiktig ståndpunkt. Visserligen påstod han att en möjlig särskiljningsgrund var bruket av ovanliga förnamn bland de utpekade familjerna, men han konstaterade också att det inte "på fullt betryggande sätt" gick att avgöra vem som borde pekats ut som tattare och att det problemet "icke lösts" under undersökningens gång.⁸⁸ Jacobsson var medveten om att detta innebar ett dilemma, och i ett brev till Manne Ohlander frågade han om inte "svårigheten att klart avgränsa vilka som äro tattare" kunde innebära en "felkälla" i utredningen.⁸⁹ Den avgränsning han till sist ändå skapade, i syfte att överhuvudtaget kunna genomföra utredningen, innebar ett cirkelresonemang:

I brist på andra, fullt säkra bevis har denna undersökning alltså måst begränsas till att omfatta sådana understödstagare, som å nyssnämnda och liknande grunder [folkligt utpekande, påstädda utseeddrag] enligt vedertagen uppfattning, *ansetts* för tattare. [Jacobssons kursivering]⁹⁰

Kanske bör särskiljningsproblematiken i detta fall delvis relateras till vissa ekonomiska och sociala förändringar under 1930- och 1940-talen, som lyfts fram i Jacobssons slutrapport. I en undersökning av ekonomiska verksamheter bland de Jönköpingsbor som utpekades som tattare konstaterade Jacobsson visserligen att flera personer ägnade sig åt ambulerande handel. Flera var exempelvis skrothandlare eller handelsagenter. Den största enskilda posten i undersökningen, 13 %, utgjordes dock av fabriksarbetare. Sammantaget gjorde Jacobsson bedömningen att i ökad utsträckning "skilja sig tatterna alltså föga från övriga samhällsmedlemmar" vad gällde ekonomiska verksamheter.⁹¹ Uttalandet är i själva verket anmärkningsvärt. Påståenden om att de personer som pekades ut som tattare sysslade med ekonomiska aktiviteter som fränkändes status som "riktigt" eller "ordentligt" arbete, hade länge varit en central särskiljningsgrund i tattarfrågan. Uppgifterna om att många personer ägnade sig åt industriarbete innebar därmed en särskiljningsanomali.⁹²

Jacobsson erkände alltså svårigheten att definiera termen tattare, och han valde dessutom bort en av de hittills mest använda särskiljningsgrunderna. Det hindrade

88 Jacobsson 1944 s 8 (citatt), 10, 12f, 28, 31.

89 JSA *Jönköpings fattigvårdsstyrelses arkiv* F:11 Brevkoncept från Tor Jacobsson till Manne Ohlander 15/4 1944.

90 Jacobsson 1944 s 10.

91 Jacobsson 1944 s 126-128 (citattet på s 128). Redan vid 1920-talets början påstod Jönköpingspolisen att vissa utpekade personer arbetade i stadens tändsticksfabriker. Se RA *YK213 H5:1* Enkätsvar från stadsfiskalen i Jönköping.

92 Se även FLU *Manuskriptarkivet* Accessionsnummer 20750, där en etnologisk uppteckning uppger att "tattarstämpeln suddades bort" i 1940-talets Jönköping i samband med att "fabrikerna hade svårt att få arbetare" och därför började anställa också personer som pekades ut som tattare. Uppteckningen är gjord långt i efterhand och det är givetvis inte korrekt att "tattarstämpeln suddades bort" under 1940-talet. Men den kan anföras som ytterligare ett belägg för att särskiljningsprocessen stötte på anomalier vid denna tid.

honom däremot inte från att, i likhet med den lokala opinionen, tillskriva den grupp som han trots allt pekade ut som tattare flera negativa egenskaper. Hans slutrapport innehöll starkt nedsättande, stereotypa omdömen: han skrev att den utpekade gruppens medlemmar uppträdde inställsamt och fräckt inför fattigvårdens tjänstemän, att deras livsföring var "orolig, slapp och slumpartad" och att de utvecklats till en "pariasklass" som visat "föga förmåga till anpassning i ordnat samhällsliv".⁹³ Jacobsson förde också vidare påståendet att den utpekade gruppen skaffade fler barn än andra, något som han skrev utmärkte "primitivare människor" i allmänhet.⁹⁴ Men syftade han då på en biologisk eller kulturell "primitivitet"? Frågan öppnar upp för en analys av hur Jacobsson positionerade sig i debatten om biologiskt arv kontra miljöfaktorer.

I slutet av Jönköpingsutredningen använde Jacobsson en vetandeteknik som var direkt inspirerad av Ohlanders artiklar. Jacobsson lät precis som Ohlander uppskatta IQ-värdet hos ett antal utpekade elever i Jönköpings folkskolor, inte genom faktiska intelligenstester utan dels utifrån barnens betyg, dels utifrån personliga omdömen från deras lärare. Resultaten blev emellertid helt annorlunda än hos Ohlander. Jacobsson drog slutsatsen att det var riskabelt att uttala sig om barns intelligens på grundval av betyg, eftersom låga betyg kunde bero på många andra faktorer än intelligens, och han skrev att "till så långt gående slutsatser, som Ohlanders ger denna undersökning dock knappast anledning".⁹⁵ Men innebar resultaten att Jacobsson också principiellt avvisade biologiska förklaringar till påstådda socialpolitiska problem?

Redan i början av 1930-talet hade Jacobsson frågat sig om individers benägenhet att söka hjälp från fattigvården var ett resultat av miljöfaktorer eller, åtminstone för de "bottenskikt" som i "led efter led" erhöll understöd, berodde på "inre nedärvda" egenskaper.⁹⁶ Han kom fram till slutsatsen att individers hjälpbehov i hög grad var ett resultat av deras karaktäregenskaper, och att dessa ofta var biologiskt betingade och genetiskt ärftliga. Men det var inte hela befolkningsgrupper som han tillskrev dessa ärftliga egenskaper, utan enskilda individer. När han använde uttryck som "rasbiologi" och "rasbiologiska spörsmål" syftade han alltså inte på en politik avsedd att utplåna en viss befolkningsgrupp eller hindra dess medlemmar från att föröka sig. Han syftade på politiska åtgärder, exempelvis steriliseringar, avsedda att förhindra spridning av vissa arvsanlag hos enskilda individer.⁹⁷ Både Ohlander och Jacobsson var alltså överens om att sociala problem i hög utsträckning berodde på biologiskt ärftliga egenskaper. Däremot såg Ohlander biologiska egenskaper som något som

93 Jacobsson 1944 s 9, 140.

94 Jacobsson 1944 s 28.

95 Jacobsson 1944 s 57, 86-93 (citatet på s 93).

96 *SOU 1934:14* s 6, 214. Några av de enskilda fall som redovisades på s 34, 60, 108 & 159 pekades ut som tattare. Det var dock förmodligen inte Jacobsson själv som pekade ut dem, eftersom utredningen baserades på ett omfattande enkätmaterial som besvarats av andra kommunala fattigvårdstjänstemän.

97 *SOU 1934:14* s 63, 216f. Liknande slutsats i Axelsson 2007a s 161, som också betonar de individualiserande inslagen i Jacobssons socialpolitiska linje.

präglade hela befolkningsgrupper medan Jacobsson åtminstone vid 1930-talets början i högre utsträckning betraktade dem som individuella egenskaper.

Ohlanders biologisering innebar, så som den uttrycktes i hans artiklar om tattarefrågan, också rasifiering. Går det att urskilja en rasifierande hållning också i det Jacobsson skrev om samma fråga? Här innehöll Jacobssons särskiljning ambivalenta inslag. Han kunde skriva om att den grupp han pekade ut som tattare verkade besitta en "inneboende oro och obeständighet", och han återgav utan kritiska kommentarer de folkliga föreställningarna om att utpekade personer var mörkhåriga och "mörkhyade".⁹⁸ I det sammanhanget stötte han emellertid på en särskiljningsanomali. I Jönköping fanns det personer som ansågs vara "ljusa tattare", alltså människor som tillhörde utpekade familjer men som inte hade de fenotypiska drag som tillskrevs gruppen. Jacobsson försökte hantera anomalin genom att påstå att de i gengäld besatt karaktärsegenskaper som kunde "röja deras ursprung".⁹⁹ Det kan tolkas som ett rasifierande resonemang. Att de personer som registrerades av fattigvården, där Jacobsson var högste tjänsteman, betecknades som "hel"-, "halv"- eller "kvartstattare" tyder också på en särskiljning där frågan om biologiskt arv sågs som viktig.

Samtidigt påtalade Jacobsson flera gånger behovet av försiktighet i diskussionen om den utpekade gruppens eventuella biologiska och genetiska egenskaper. Han påstod exempelvis att det fanns utpekade personer som visade "arbetsovilja", något han ansåg i vissa fall kunde "bottna i djupare fysiska och psykiska defekter" men även i "uppväxtårens miljöinflytelser".¹⁰⁰ Även om hans utredning innehöll flera nedsättande omdömen kom han också, i en senare tidskriftsartikel, att betona att de flesta människor i den utpekade gruppen var "samhällsnyttiga medborgare, vilka utan att betunga det allmänna strävar att försörja sig och de sina."¹⁰¹ Det var ett positivt omdöme som varit helt frånvarande hos Ohlander och Skogsberg, och som dessutom lyfte fram den utpekade gruppens heterogenitet snarare än homogenitet. Den avgörande slutsats som Jacobsson kom fram till var också annorlunda än deras:

Tillvaron – även för dessa relativt få människor – är alltför skiftande för att kunna helt återspeglas av några statistiska data. [...] Vid sådant förhållande kunna dessa uppgifter heller icke berättiga till någon *bestämd* uppfattning om *starkare* ärftlig belastning hos tattarklientelet i *dess helhet*. [Jacobssons kursiveringar]¹⁰²

Slutsatsen innebar inte att Jacobsson förnekade att det fanns befolkningsgrupper som utgjorde särskilda raser med genetiskt ärftliga egenskaper. Så betraktade han

98 Jacobsson 1944 s 10, 32.

99 Jacobsson 1944 s 10. De lokala föreställningarna om "vita tattare" nämns också i den intervju med före detta folkskollärare Margareta Gemfeldt, Kristianstad, född år 1922, som jag genomförde 12/2 2010. För ytterligare exempel på hur personer utpekats som "vita tattare" se Etzler 1944 s 162.

100 Jacobsson 1944 s 70f, liknande på s 140.

101 Jacobsson 1945 s 72.

102 Jacobsson 1944 s 79f.

exempelvis den grupp som han pekade ut som zigenare. Men den innebar att han inte ansåg att det fanns skäl att särskilja den befolkningsgrupp som han pekade ut som tattare på samma sätt. Han uteslöt inte att man en dag, efter fördjupade rasbiologiska undersökningar, skulle kunna komma fram till att också denna utpekade grupp besatt särskilda rasegenskaper. Men det hörde i så fall framtiden till och var inget som i dagsläget borde påverka politiken.¹⁰³ Huruvida den utpekade gruppen var "en särskild ras eller ej" var, hävdade han i ett brev till Skogsberg, en "ännu olöst fråga".¹⁰⁴

Inte heller visade Jacobsson något större intresse för debatten om ett eventuellt biologiskt släktskap mellan de grupper som pekades ut som tattare respektive zigenare. I ett brev bekände han visserligen att han lutade åt uppfattningen att den grupp han pekade ut som tattare hade ett "zigenarursprung", men i slutrapporten var frågan nedtonad.¹⁰⁵ De debattörer som hävdade att ett släktskap fanns utgick vid denna tid ofta från en rasbiologisk degenerationsteori, där tatarfrågan uppkomst sågs som resultatet av en genetisk korsning mellan personer utpekade som zigenare och personer ur den övriga befolkningen.¹⁰⁶ Någon rädsla för "degeneration" uttrycktes inte av Jacobsson. Han tyckte sig visserligen se en ökande tendens till giftermål mellan personer utpekade som tattare och andra Jönköpingsbor. Men det välkomnade han eftersom han tolkade det som tecken på en "assimileringsprocess" och en "strävan till att uppgå i den övriga befolkningen" från den utpekade gruppens sida.¹⁰⁷

Jacobssons politiska förslag

Jacobssons socialpolitiska rekommendationer om tatarfrågan gick i huvudsak ut på att förstärka den assimileringsprocess som ansåg redan pågick. Det var en assimilering helt på hans egna villkor, och vad de personer som han utpekade som tattare ansåg intresserade honom inte. Hans förslag syftade med andra ord till att utöva makt, men det var en annan sorts maktutövning än Ohlanders rashygieniska utrotningspolitik. Jacobssons politik anknöt istället, genom sitt individualiserande drag och sin ovilja att betrakta den utpekade gruppen som ett biologiskt kollektiv med determinerande genetiska egenskaper, till den liberala styrning han förespråkade redan under 1920-

103 Jacobsson 1944 s 8, 29, 48, 53.

104 JSA *Jönköpings fattigvårdsstyrelses arkiv* F:12 Brevkoncept från Tor Jacobsson till Sture Skogsberg 10/1 1945.

105 JSA *Jönköpings fattigvårdsstyrelses arkiv* F:12 Brevkoncept från Tor Jacobsson till Allan Etzler 22/6 1944.

106 Ohlander företrädde, vilket visades tidigare, denna uppfattning. Liknande uppfattningar fördes fram i Etzler 1944. Om degenerationsteorins viktiga roll i svensk rasbiologi under 1900-talets första decennier se exempelvis Björkman 2011 s 50, 74f; Broberg & Tydén 2005 (urspr. 1996) s 79f, 85.

107 Jacobsson 1944 s 125. Liknande uttalanden gjordes av Ernst Gustafsson år 1941, som då påstod att "barnen i äktenskap mellan dessa släkter och rena svenskar ofta utvecklas på ett för samhället glädjande sätt", intressant nog med en hänvisning till svenskhet som annars är ganska ovanlig i mitt källmaterial. Se *Smålands Allehanda* 15/11 1941.

talet. Den innehöll tre beståndsdelar. För det första att man satte stopp för en del av den vardagliga diskrimineringen. Han skrev att:

alltifrån tidiga barnår ha tattarna från omvärlden känt slå emot sig en atmosfär av hat, avsky och förföljelse; från lekkamrater och sedermera allt framgent ha de fått vänja sig vid att bespottas, föraktas och motarbetas. Verkan därav kan icke ha uteblivit. Det är endast alltför mänskligt, om de efterhand skulle reagera surt, gripas av en bitter och hätsk oppositionsstämning gentemot samhället, dess institutioner och medlemmar, och om en sådan reaktion hos dem förmedlades från släktled till släktled.¹⁰⁸

Det var inte någon föreställning om mänskliga rättigheter som ledde fram till Jacobssons förslag. Ur hans perspektiv var diskrimineringen ett problem eftersom den hindrade assimileringprocessen. Friheten från diskriminering försågs därför också med ett villkor, nämligen att de personer som utpekades som tattare upphörde med allt som i Jacobssons ögon skiljde dem från den övriga befolkningen.

För det andra förkastade Jacobsson alla förslag om generella åtgärder och han motsatte sig varje slags särlagstiftning.¹⁰⁹ Skälet var inte att han ansåg att sådana åtgärder var principiellt felaktiga, utan att de endast kunde motiveras om det gick att:

klart påvisa, att *alla* tattare – *utan undantag* – voro bejakade med starkt ärftlig belastning, undermåliga arvsanlag. Och något sådant är icke möjligt. Redan nu föreliggande undersökningsresultat låta förmoda, att för så långt gående slutsatser och åtgärder saknas bärande skäl. Här finnas ju både friska och skötsamma tattare, om vilkas arvsanlag man ej vet något ofördelaktigt. Och erfarenheten i övrigt visar genom konkreta exempel, att även tattare kunna berika samhället med dugande medlemmar, ja, stundom med framstående kulturpersonligheter. [Jacobssons kursiveringar]¹¹⁰

Jacobssons individualiserande politik innebar att han såg att steriliseringar som en högst användbar maktteknik mot enskilda utpekade personer, liksom mot individer ur den övriga befolkningen. Att fattigvårdsstyrelsen inte stod främmande för makttekniken är klart. Under de år utredningen pågick initierades eller godkändes steriliseringar av styrelsen vid minst två tillfällen.¹¹¹ Men för Jacobsson var steriliseringar en maktteknik som främst borde användas individuellt, inte kollektivt:

108 Jacobsson 1944 s 143.

109 Att Jacobsson förkastade kollektiva åtgärder har tidigare lyfts fram i Axelsson 2007a s 161; Axelsson 2007b s 179, 185f & Lejon 1999 s 75.

110 Jacobsson 1944 s 141f.

111 JSA *Jönköpings fattigvårdsstyrelses arkiv* A1a:52 Fattigvårdsstyrelsens protokoll 16/12 1937 § 26, A1a:58 Fattigvårdsstyrelsens protokoll 28/7 1943. Jag har inte undersökt om styrelsen utpekade de två personer besluten gällde som tattare eller inte. Jag har undersökt samtliga styrelseprotokoll från åren 1937-44. Kjell O Lejon hittade i sin undersökning av steriliseringspraktiken vid Jönköpings fattigvårdsstyrelse inga steriliseringar alls, vilket beror på hans urval av undersökningsår. De steriliseringsbeslut jag har funnit fattades alla under år som Lejon inte undersökte. Se Lejon 1999 s 75.

Hos såväl tattarklientelet som hjälpklientelet i övrigt finnas helt visst människor med arvsbetingade anlag för sjukdomar, undermålighet och andra anomalier av sådan art och styrka, att samhället har anledning att förhindra deras fortplantning. Här borde sterilisering företagas. Och detta torde i ganska stor utsträckning kunna ske redan inom ramen av nuvarande lagstiftningen.¹¹²

I denna mening, men endast i denna, talade Jacobsson om behovet av en "målmedveten rashygien".¹¹³ Att däremot kollektivt sterilisera den utpekade gruppen, liksom tanken på systematiska omhändertaganden av samtliga barn från utpekade familjer upprättandet av särskilda läger, beskrev Jacobsson som "omänskliga", "orimliga" och "ändamålslösa" åtgärder. Med tydlig hänvisning till det pågående världskrigets grymheter jämförde han tanken på interneringsläger med "koncentrationsläger" och beskrev förslagen om kollektiva omhändertaganden som "fullt i linje med tidens barbari". Särskilt intressant är att Jacobsson riktade direkt kritik mot Omstreifermissionens verksamhet. Som visats flera gånger i denna avhandling hölls organisationen ofta fram som ett föredöme i den svenska debatten om tattarfrågan, men Jacobsson skrev tvärtom att den norska politiken absolut inte borde genomföras i Sverige.¹¹⁴

För det tredje ansåg Jacobsson att åtgärder för att driva på assimileringen dels borde präglas av en långtgående socialpolitisk individualisering. Inom fattigvården menade han att varje klient, utpekade som tattare eller inte, borde behandlas med hjälp av en "individuell arbetsplan", utformad med inspiration av en metod som i engelskspråkig sociologisk litteratur kallades för "social case-work".¹¹⁵ Att Jacobsson inspirerades av sociologisk vetenskap är i sig intressant och kan ses som ett första tecken på den sociologiska vändning i tattarfrågan som kommer att analyseras i kapitel 9. Jacobsson ansåg också att flera myndigheter borde involveras, framförallt för att göra det möjligt för de utpekade personer som led av sjukdomar eller som var funktionshindrade att ägna sig åt ekonomiska verksamheter som Jacobsson betraktade som ett riktigt arbete. Det skulle emellertid inte ske genom tvångsarbete, utan genom individuellt anpassad arbetsförmedling och andra åtgärder för att skapa arbetsuppgifter åt de människor som i den samtida debatten benämndes partiellt arbetsföra. Jacobsson räknade till sist även upp en hel katalog av förslag, som alla hade det gemensamt att de definitivt inte var vad Ohlander eller Skogsberg tänkte sig i tattarfrågan, exempelvis att Jönköpings ungdomsorganisationer borde engageras för att hjälpa utpekade ungdomar med läxorna och få med dem i sina fritidsaktiviteter.¹¹⁶

112 Jacobsson 1944 s 147.

113 Jacobsson 1944 s 147.

114 Jacobsson 1944 s 141f, 151. Samma år som Jacobssons utredning publicerades beskrevs Omstreifermissionens verksamhet som ett "energiskt och förebildligt arbete" i Etzler 1944 s 173.

115 Jacobsson 1944 s 144.

116 Jacobsson 1944 s 145-151. Termen "partiellt arbetsföra" diskuteras i Svensson 2012 s 91f.

Jacobsson förkastade som sagt helt den norska politiken. Däremot hade hans utredning uppenbara likheter med den undersökning av danska resandefamiljer (av myndigheterna kallade för sigøjnere) som utfördes av läkarna Erik D Bartels och Gudrun Brun och som publicerades år 1943 med titeln *Gipsies in Denmark. A Socio-Biological Study*.¹¹⁷ Undersökningen beställdes av Köpenhamns kommun år 1938 som ett försvar mot anklagelser om att fattigvården var för frikostig mot resandefamiljer.¹¹⁸ I likhet med Jacobsson kom de danska forskarna fram till att det var omöjligt att särskilja de personer som utpekades som sigøjnere som en antropologiskt urskiljbar grupp som på ett konsekvent sätt gick att avgränsa från resten av befolkningen. De kom också fram till att de utpekade familjerna inte erhöll större hjälp från kommunen än andra fattiga familjer, avvisade tankarna på kollektiva steriliseringar och systematiska omhändertaganden av barn och kritiserade även metoden att göra IQ-uppskattningar på grundval av skolbetyg.¹¹⁹ Ohlander hade informerat Jacobsson om den danska undersökningen i ett brev, och han kände alltså till dess existens.¹²⁰ Däremot refererade han inte till den i sin slutrapport, och trots de påfallande likheterna går det inte att slå fast att han verkligen läst den.

Försök att implementera Jacobssons politiska förslag

Jacobsson själv förde upp sina förslag till offentlig debatt vid flera tillfällen, bland annat genom en artikel i *Svensk Socialvårdstidning*.¹²¹ Ett intresse för hans utredning fanns också i Göteborg. Där hade Skogsberg och andra fattigvårdstjänstemän planer på att arrangera ett diskussionsmöte om tatarfrågan med Jacobsson som tänkt föredragshållare, men huruvida mötet kom till stånd är inte känt.¹²² Däremot sammanfattade Jacobsson i oktober 1944 utredningens resultat inför cirka 200 kommunala tjänstemän, präster, läkare och representanter för ungdomsorganisationer i Jönköping. Han upprepade då sin kritik mot tanken på särlagstiftning.¹²³ Men hans

117 Jag har tyvärr inte lyckats finna någon annan forskning om danska resande än Enevig 2007. Den innehåller flera problem och uppfattningar som jag inte delar. Författarens uttalanden om de resande är stundtals nedlåtande, stundtals moraliserande och han ifrågasätter också gruppens rätt att själva välja hur de vill bli benämnda (resande istället för sigøjnere).

118 Koch 1998 s 99f, 105.

119 Koch 1998 s 106f, 110-113.

120 JSA *Jönköpings fattigvårdsstyrelses arkiv* F:12 Brev från Manne Ohlander till Tor Jacobsson 11/2 1943.

121 Jacobsson 1945.

122 JSA *Jönköpings fattigvårdsstyrelses arkiv* F:12 Brev från A Andrén [?] till Tor Jacobsson 12/8 1944, Brev från Sture Skogsberg till Tor Jacobsson 22/1 1945.

123 JSA *Jönköpings fattigvårdsstyrelses arkiv* F:12 Manuskript av Tor Jacobsson till föredrag om "Jönköpings tatarproblem" 28/10 1944. Se för referat av föredraget även *Jönköpings-Posten* 30/10 1944 och *Smålands Allehanda* 30/10 1944.

egna assimileringpolitiska förslag innebar också en långtgående maktutövning, vilket visas av hans diskussion om vissa utpekade personers kringresande handel:

Kan man hänvisa tattarna annat, samhällsnyttigt arbete, som motsvarar deras krafter, då kan man också förbjuda dem att fara omkring med sin handel, vilken i vår tid inte fyller något som helst behov. Om alltså tattarna konsekvent vägrades handelsrättigheter och om allmänheten kunde förmås att inte gynna deras smygaffärer, om lämpliga arbetstillfällen kunde beredas dem och de alltså kommo i produktivt arbete, ja, då vore det föga tvivel om att tatarfrågan stode inför sin lösning, även om det toge sin tid.¹²⁴

Föredraget följdes av en intensiv debatt bland åhörarna, där de mest skiftande förslag presenterades. En överlärare och en läkare tog tillfället i akt att tala sig varma för steriliseringar som ett socialpolitiskt instrument möjligt att använda mot "imbecilla" skolbarn, oavsett om dessa var utpekade som tattare eller ej. Fattigvårdsstyrelsens vice ordförande ansåg att assimileringen kunde påskyndas om barn från utpekade familjer systematiskt placerades i fosterhem. Andra förslag anknöt till den aktiva arbetsmarknadspolitik som utvecklades under efterkrigstiden, exempelvis att inrätta en särskild ungdomskonsulent inom arbetsförmedlingen och en konsulent för partiellt arbetsföra, åtgärder som antogs underlätta den påtvingade omställning från vissa ekonomiska verksamheter till andra som Jacobsson förespråkade i sitt föredrag.¹²⁵

De flesta av dessa idéer låg i linje med Jacobssons egna. Däremot bör man, för att inte överskatta effekten av hans förslag, poängtera att de inte helt tycks ha tilltalat Ernst Gustafsson, som nu avancerat till posten som ordförande i fattigvårdsstyrelsen. Gustafsson markerade visserligen under diskussionen att han ansåg att den territoriella exkluderingens makttekniker inte var lämpliga i tatarfrågan, och riktade kritik mot de kommuner som fortfarande år 1944 "vältra över understödstagare och särskilt tattare på andra distrikt". Men han sade också att han hade "svårt att tro på en del välmenande förslag", att det gällde att "se dessa människor, som de verkligen äro" och att han betraktade den pågående "tatarinflyttningen" till Jönköping som ett problem.¹²⁶ Gustafsson hävdade också flera år senare i en tidningsintervju att det visserligen pågick en assimileringprocess där personer utpekade som tattare fick barn tillsammans med personer ur den övriga befolkningen. Men han beskrev då dessa barn som "korsningsprodukter" och skilde dem från "de rasrena tattarna i allmänhet", vilket tyder på att fattigvårdsstyrelsens ordförande intog en mer rasifierande hållning till tatarfrågan än Jacobsson.¹²⁷

Vad som skedde med Jacobssons förslag efter år 1944 har jag inte undersökt. De innebar i alla fall inte Jönköpings invånare slutade att diskutera tatarfrågan. De

124 *Jönköpings-Posten* 30/10 1944; *Smålands Allehanda* 30/10 1944. I det här fallet kunde Jacobsson alltså trots allt tänka sig diskriminerande myndighetsåtgärder i syfte att påskynda assimileringen.

125 *Smålands Allehanda* 30/10 1944; *Smålands Folkblad* 30/10 1944.

126 *Jönköpings-Posten* 30/10 1944; *Smålands Folkblad* 30/10 1944.

127 *Smålands Folkblad* 28/6 1948.

anonyma brev som skickades till fattigvårdsstyrelsen vid tiden för utredningens publicering, och som diskuterades tidigare, visar att det fanns personer som ville se betydligt mer långtgående åtgärder än vad Jacobsson föreslagit. Inte heller innebar Jacobssons förslag att diskrimineringen upphörde. Den visade sig tvärtom ha en seg motståndskraft och kom exempelvis under sommaren 1948 att resultera i de så kallade Jönköpingskravallerna, som nämndes i kapitel 1. Fortfarande vid 1950-talets början kunde föräldrar uppmana folkskollärare att inte placera deras barn ”jämte di blåe” i klassrummen.¹²⁸ Också det var en vardaglig diskriminering som slog hårt mot de som drabbades, och den försvann definitivt inte i och med Jacobssons utredning.

Utredningen i Jönköping var den mest omfattande kommunala vetandeproduktion som förekom i tatarfrågan. Den ägde rum parallellt med den mest omfattande vetandeproduktion om frågan som genomfördes av statliga myndigheter. Under samma år som Jacobsson gjorde sin undersökning utreddes nämligen tatarfrågan också av Socialstyrelsen, i en inventering som genomfördes åren 1943-44. Den inventeringen undersöks i nästa kapitel.

128 Intervju 12/2 2010 med före detta folkskollärare Margareta Gemfeldt, Kristianstad, född år 1922.
”Di blåe” är ett dialektalt Jönköpingsuttryck som använts som synonym till ordet ”tattare”.

Kapitel 8. Den stora inventeringen

G H von Kochs initiativ från år 1934, som studerades i kapitel 6, ledde inte till något politiskt agerande. Handlingarna låg kvar på Socialdepartementet och inget tyder på att det vid 1930-talets fanns några planer på att gå vidare med ärendet.¹ Handlingar som blir liggande har dock alltid potentialen att en dag åter kunna plockas fram. Det var exakt vad som skedde med von Kochs initiativ vid 1940-talets början, då regeringen gav Socialstyrelsen i uppdrag att utreda såväl tatarfrågan som zigenarfrågan. I detta kapitel undersöker jag utredningsarbetets bakgrund, genomförande och konsekvenser. Fokus för analysen är Socialstyrelsens vetandeproduktion om tatarfrågan, även om jag vid vissa tillfällen också diskuterar utredningen om zigenarfrågan för att kunna dra slutsatser om hur myndigheten drog gränser mellan de grupper som pekades ut på respektive sätt.

Bakgrunden till regeringsbeslutet 1942

Beslutet att ge Socialstyrelsen utredningsuppdraget fattades av regeringen i september 1942. Flera forskare har tidigare uppmärksammat att beslutet föregicks av att ett antal skrivelser med krav på åtgärder i tatarfrågan skickades till Socialdepartementet, men ingen sådan skrivelse har hittills undersökts i original.² Bakgrunden framhölls också av Socialstyrelsen själv, som i en rapport år 1945 skrev att utredningen om tatarfrågan

1 Förslag om åtgärder i tatarfrågan var exempelvis helt frånvarande i den förnyade utredning om lösdrivarlagen som avlämnade sitt betänkande år 1939. Däremot lät utredningen verkställa två specialundersökningar av de personer som år 1938 var internerade för tvångsarbete- respektive alkoholistvård på statens tvångsarbetsanstalt Svartsjö (män) samt på tvångsarbetsanstalten i Landskrona (kvinnor). Av 120 manliga interner påstods 7 ha "tattarpåbrå", och samma påstående gjordes om två av de 54 undersökta kvinnorna. Se *SOU 1939:25* bil. C s 122, bil. F s 92. Lösdrivarlagen användes vid denna tid allt mer sällan och annan lagstiftning kom oftare att användas mot personer som tidigare kategoriserats som lösdrivare. Se Edman 2004 s 101f, 110; Edman 2008 s 136; Nilsson 2013 s 304f. Man kan tänka sig att i takt med att "lösdrivarfrågan" snävades av blev det politiskt svårare att genomföra åtgärder i tatarfrågan inom dess ramar, till skillnad från vid 1920-talets början då "lösdrivarfrågan" fortfarande var ett bredare socialpolitiskt fält.

2 Broberg & Tydén 2005 (ursprungligen 1991) s 153; Minken 2009 s 189; Sjögren s 150f, 153.

föranletts av ”vissa framställningar till Kungl. Maj:t” från ”kommuner” som påstod att personer utpekade som tattare ”ligga det allmänna till last”.³

Redan dessa uppgifter visar att tattarfrågan inte bör beskrivas som en process som drevs fram av en enda aktör eller på en enda nivå. Det var inte staten som ensamt förde frågan framåt, lika lite som kommunerna gjorde det själva. Den skapades och förändrades genom en växelverkan mellan lokala och statliga myndigheter och i samspel med aktörer som stod utanför myndigheterna. Sällan blir växelverkan tydligare än i förspelet till 1942 års regeringsbeslut, men för att närmare kunna analysera detta måste skrivelserna till Socialdepartementet först analyseras.

Initiativen från Skuttunge och Asker

Vid jultiden 1941 fick Socialdepartementet ett brev med krav på åtgärder i tattarfrågan. Det var undertecknat av kyrkoherden respektive fattigvårdsstyrelsens ordförande i Skuttunge kommun strax utanför Uppsala, och det var denna framställning som enligt en av Socialstyrelsens tjänstemän ”närmast föranledde att frågan togs upp på nytt”.⁴ Att denna skrivelse hittills inte analyserats i original har en god förklaring. Som historiestudenten Lars Larsson, den förmodligen förste att uppmärksamma dess existens, noterade redan i en uppsats år 1982 så finns inte skrivelsen där den borde finnas.⁵ Enligt Socialdepartementets diarium arkiverades den i den konseljakt som upprättades 25 september 1942 och där alla handlingar som låg till grund för regeringens beslut placerades.⁶ Där finns den dock inte. Vart originalskrivelsen tagit vägen är inte känt. Jag har dock funnit en avskrift av den, och dess innehåll kan därför nu studeras.⁷

Skrivelsen vittnar om hur territoriell exkludering praktiserades på den kommunala nivån ännu år 1941. Den innehåller intressant nog också krav på den liberala styrningens makttekniker, men det var krav som uppenbarligen var möjliga att resa först i dialog med statsmakten. Kyrkoherden påstod att rädslan för ökade fattigvårdsutgifter ledde till att utpekade familjer ”indirekt jagas från kommun till

3 ”Tattarnas antal och levnadsförhållanden” 1945 s 383.

4 RA *Socialstyrelsens arkiv. 2:a byrån (Socialvårdsbyrån)* F10ö:3 Tidningsurklipp 21/4 1942. Vilken tidning urklippet är från går inte att avgöra eftersom anteckningarna om detta är oläsliga, åtminstone för mig. Urklippet har rubriken ”Tattarfrågan tas upp till behandling”. Skuttungeskrivelsen nämndes även i regeringsbeslutet år 1942, se RA *Socialdepartementet. Huvudarkivet* Statsrådsprotokoll över socialärenden 25/9 1942 § 101.

5 Larsson 1982 s 22, 26.

6 RA *Socialdepartementet. Huvudarkivet* C Ingående diarium 1941, Diarieanteckning nr 5031 27/12 1941.

7 Socialdepartementet gav Socialstyrelsen i uppdrag att yttra sig över skrivelsen, och därefter lät man Statens institut för rasbiologi i Uppsala i sin tur yttra sig över Socialstyrelsens yttrande. En avskrift av Skuttungeskrivelsen bifogades remisskrivelsen till Rasbiologiska institutet, i vars arkiv den finns idag.

kommun”.⁸ Den utpekade gruppen, som med alarmerande retorik påstods flytta in till Skuttunge i allt större omfattning, beskrevs också som en ”lika tyngande som onödig börda för kommunerna”. Här användes konsekvent den territoriella exkluderingens problembeskrivningar och hotbilder. Men för de krav som riktades mot statsmakten var det den liberala styrningen som lades till grund. Målet borde enligt skrivelsen vara att ”fostra dessa asociala människor till nyttiga medborgare”, ett projekt som dock först förutsatte en ”grundlig utredning” av tatarfrågan.⁹

Liknande resonemang fördes i ytterligare kommunala initiativ som hann tas före regeringsbeslutet. I juli 1942 försökte barnavårdsnämnden i Askers kommun, enligt Socialdepartementets diarium, fästa regeringens uppmärksamhet på ”behövligheten av utredning” av tatarfrågan. Inte heller denna skrivelse finns arkiverad på det ställe där den enligt diariet ska finnas.¹⁰ Jag har inte heller återfunnit den i avskrift någonstans. Eftersom dess innehåll refererades i flera dagstidningar, och referaten är mycket lika varandra, är det dock möjligt att uttala sig om dess huvudsakliga innehåll. Barnavårdsnämnden påstod att de utpekade familjernas barn växte upp till ett liv i kriminalitet och fostrades till att bedriva ekonomiska verksamheter som nämnden inte betraktade som ett riktigt arbete. Även i denna skrivelse beskrevs den utpekade gruppen som ett hot mot de små kommunernas ekonomi och nämnden ansåg att det endast var staten som långsiktigt kunde utforma en politik i tatarfrågan.¹¹ Liknande åsikter framfördes vid samma tid dessutom av Skaraborgs läns fattigvårdsförbund, som i juli 1942 krävde åtgärder mot de ”betydande besvär och kostnader” som förbundet påstod orsakades av personer utpekade som tattare såväl som zigenare.¹²

Att flera kommunala initiativ togs vid 1940-talets början går därmed att konstatera. Varför de togs just då är däremot en svår fråga som endast kan diskuteras hypotetiskt. Kanske var Gunborg A Lindholm något på spåren, när hon framhöll hur andra världskrigets första år var en tid då det blev lättare att resa runt på landsbygden och livnära sig genom handel, skrotinsamling och andra ekonomiska verksamheter

8 UUB *Rasbiologiska institutets arkiv* E1:3 Skrivelse från Anders Andersson i Skuttunge till Socialdepartementet 5/1 1942 (avskrift). Detta citat är inte från den ursprungliga skrivelsen utan från en kompletterande skrivelse som kyrkoherden ensam skickade till departementet en dryg vecka efter den första skrivelsen.

9 UUB *Rasbiologiska institutets arkiv* E1:3 Skrivelse från Anders Andersson och Emil Pettersson i Skuttunge till Socialdepartementet 23/12 1941 (avskrift). Skrivelsen innehöll också rasifierande särskiljning genom påståendet att ”de sociala och psykiska anlagen hos dessa människor icke äro desamma som hos landets övriga befolkning”, men det är oklart om det var de ”psykiska” eller ”sociala” anlagen brevskrivarna lade störst vikt vid.

10 RA *Socialdepartementet. Huvudarkivet* C Ingående diarium 1942, Diarieanteckning 2951 10/7 1942. Larsson konstaterade redan i sin uppsats att ”handlingar som hör till ärendet och som är diarieförda och omtalas i andra skrivelser saknas”. Se Larsson 1982 s 22 och not nr 62.

11 RA *Socialstyrelsens arkiv. 2:a byrån (Socialvårdsbyrån)* F10ö:3 Tidningsurklipp ur Social-Demokraten 11/7 1942, Svenska Dagbladet 11/7 1942 & Wermlands Tidning 11/7 1942.

12 RA *Socialstyrelsens arkiv. 2: byrån (Socialvårdsbyrån)* F10ö:3 Skrivelse från Skaraborgs läns fattigvårdsförbund till Socialstyrelsen 13/7 1942. Socialstyrelsen vidarebefordrade, enligt en anteckning på skrivelsen, densamma till Socialdepartementet.

som ofta förknippades med personer utpekade som tattare.¹³ Om landsbygdens myndigheter vid denna tid upplevde att fler kringresande familjer än tidigare passerade genom kommunerna kan det vara åtminstone en del av bakgrunden till initiativen under dessa år. Det var dessutom initiativ som togs i ett beredskapssverige präglat av knappa materiella resurser, ökande nationalism och stark rädsla för grupper som kunde pekas ut som hot mot den nationella sammanhållningen – eller för den delen mot kommunalbudgeten.

Vad som med säkerhet kan slås fast är att initiativen togs och att regeringen agerade, åtminstone på så sätt att Socialdepartementet sände Skuttungeskrivelsen på remiss till Socialstyrelsen. Det var, som framgick av kapitel 6, en myndighet som hade en klar uppfattning om tatarfrågan och gärna gav uttryck för den.

Socialstyrelsens yttrande

Som framgick av kapitel 6 drev Socialstyrelsen redan år 1937, när myndigheten yttrade sig över von Kochs initiativ från år 1934, en starkt rasifierande linje i tatarfrågan. Det var emellertid bara ett exempel på Socialstyrelsens biologiserande inställning till socialpolitiska frågor. Redan år 1929 påstod myndigheten att "social parasitism" kunde hänga samman med "medfödd eller förvärvad arbetsskygghet".¹⁴ Biologiseringen fanns kvar också efter år 1937 och visar snarast tecken på att ha radikaliserats. År 1940 yttrade sig Socialstyrelsen över föreslagna förändringar av lösdrivarlagen och betonade då "de ärftliga faktorernas betydelse för uppkomsten av lösdriveri". Tatarfrågan hade denna gång inte nämnts i de förslag som yttrandet gällde. Det hindrade inte Socialstyrelsen från att själv nämna den, och beskriva de personer som enligt myndigheten borde kategoriseras som tattare som "intellektuellt undermåliga" samt ofta utan "psykologiska förutsättningar för en anpassning till gängse moralbildning och uppförandesnormer". Tatarfrågan beskrevs följaktligen som ett delvis socialt, delvis "biologiskt" problem. Visserligen hävdade Socialstyrelsen att det var problematiskt att införa särslagstiftning, men samtidigt ansåg myndigheten att den befintliga steriliseringslagen borde "konsekvent tillämpas på dessa oroliga, i det sociala livet merendels icke anpassningsbara och i betydande grad farliga element". Vikten av att sterilisera utpekade personer motiverades också genom påståenden om att de var "starkt fruktsamma".¹⁵ I detta fall kan jag inte göra någon annan tolkning än att Socialstyrelsens yttersta mål var utrotning - inte genom att döda människor, men genom att systematiskt hindra utpekade personer från att skaffa barn och därmed

13 Lindholm 1995 s 88f, 237.

14 Selling 2013 s 61f.

15 "Förslag till lag om arbetsfostran" 1940 s 806f.

utplåna dem som befolkningsgrupp.¹⁶ Dessa yttranden kan också ses som uttryck för vad Tydén har beskrivit som en "kultur" inom Socialstyrelsen under 1930-talet, där steriliseringar betraktades som en "lösning" på en rad olika sociala problem.¹⁷

Påverkade rasifieringen det remissyttrande om Skuttungeskrivelsen som Socialstyrelsen lämnade i juni 1942? Både ja och nej. Socialstyrelsen beskrev den utpekade gruppen som ett "samhällsproblem" som krävde politiska åtgärder inte minst på grund av "befolkningskvalitativa hänsyn", men diskuterade flera möjliga politiska strategier. Omedelbart slog man dock fast att den territoriella exkluderingens makttekniker inte var en framkomlig väg. Det var enligt yttrandet "förståeligt att kommunerna söka undgå att betungas" med de utpekade personernas "försörjning", men statens politik borde ha andra utgångspunkter. Socialstyrelsen framhöll istället dels det förslag om utökade steriliseringar som man redan tidigare förespråkade, dels erinrade man Socialministern om "den verksamhet, som i Norge under många år [...] bedrivits av den s.k. omstreifermissionen". Som Sjögren tidigare har visat, diskuterades även möjligheten att i större utsträckning placera barn från utpekade familjer i skolans så kallade hjälpklasser, en åtgärd som både innebar ökad övervakning av barnen men också kan ses som ett försök att omforma dem genom differentierad uppfostran och undervisning.¹⁸ Oavsett vilka åtgärder som vidtogs - och att dessa innebar en "särslagstiftning" togs för givet - borde staten först åstadkomma en "fullständig registrering eller katalogisering" av den utpekade gruppen.¹⁹

Hur ska det faktum att Socialstyrelsen både förespråkade steriliseringar och assimileringprojekt med norsk inspiration förstås? Två förklaringar kan tänkas. Den ena är att Socialstyrelsen fortfarande laborerade med tanken på en utrotningspolitik, men höll båda dörrarna öppna och ansåg att en statlig utredning borde få avgöra vilken maktteknik som skulle användas. Den andra möjligheten är att man ansåg att maktteknikerna gick att kombinera. Det var så den norska verksamheten vid den här tiden i praktiken fungerade. Från 1920-talets slut och framåt började Omstreifermissionen förespråka steriliseringar, men inte mot personer utpekade som "tattare" som befolkningsgrupp utan mot enskilda individer inom gruppen. Steriliseringarna riktades mot personer som organisationen ansåg var omöjliga att förändra genom assimileringssprojekten, medan andra personer i den utpekade

16 Se även Broberg & Tydén 2005 (ursprungligen 1991) s 150f, där Socialstyrelsen vid 1930-talets slut sägs ha betraktat personer utpekade som tattare som en "genetiskt urskiljbar och undermålig folkgrupp". Myndighetens särskiljning fick diskriminerande konsekvenser år 1942, genom en skrift avsedd att hjälpa kommunala myndigheter att bedöma vilka kvinnor som var berättigade till ekonomisk mödrahjälp. Där framhöll Socialstyrelsen särskilt "zigenare och tattare" som exempel på grupper som inte borde ges mödrahjälsbidrag. Se Tydén 2002 s 110.

17 Tydén 2002 s 113.

18 Sjögren 2010 s 181-185.

19 RA *Socialstyrelsens arkiv. 2:a byrån (Socialvårdsbyrån)* B1a:5 Remissyttrande från Socialstyrelsen till Socialdepartementet 16/6 1942. Socialstyrelsen skrev att särslagstiftning innebar "betänkligheter" eftersom det fick emot viktiga principer i ett "demokratiskt rättssamhälle", men att tatarfrågan var ett så allvarligt problem att "dessa betänkligheter måste vika".

gruppen fortfarande sågs som möjliga att reformera genom tvångsomhändertaganden, anstaltsplaceringar och liknande åtgärder.²⁰

Oavsett vilken av förklaringarna som är korrekt, innebar Socialstyrelsens samtliga förslag någon sorts särlagstiftning. Särslagstiftning kunde genomföras först efter en storskalig registrering av de personer som åtgärderna skulle riktas mot. Det krävde i sin tur, enligt myndigheten, att ytterligare en förutsättning uppfylldes, nämligen att staten hittade ett sätt att ”draga gränsen mellan tattare och andra vagabonderande individer”. Därför föreslog Socialstyrelsen att en annan myndighet borde involveras, nämligen Statens institut för rasbiologi i Uppsala.²¹ Det var en myndighet som Socialstyrelsen, med sin rasifierande särskiljning, uppenbarligen tänkte sig skulle ha särskilda möjligheter att göra sådana gränsdragningar. Men delades den förhoppningen av rasbiologerna själva?

Rasbiologiska institutets yttrande

Rasbiologiska institutets styrelse, som nu fick i uppdrag att yttra sig, såg gärna att en utredning kom till stånd och förklarade sig villig att medverka i den.²² Men här fanns varningsord och reservationer. Framförallt framhöll styrelsen hur svårt det var att ”tillfredsställande avgränsa den befolkningsgrupp man i dagligt tal betecknar som tattare”. Man hade kunnat tro att rasbiologerna skulle ställa sig odelat positiva till möjligheten att få undersöka en grupp som i den samtida debatten så tydligt börjat utpekade just som en särskild ras. Men med utgångspunkt i avgränsningsproblematiken förordade styrelsen istället att en statlig utredning borde omfatta ”personer med asocialt och vagabonderande levnadssätt” i allmänhet, och ”speciellt” (men alltså inte endast) personer utpekade som tattare och zigenare. Styrelsen hävdade dessutom att särlagstiftning förmodligen var onödigt. Om socialpolitiken istället inriktades på ingripanden mot människor med ”viss livsföring”, oavsett om de var utpekade som tattare eller inte, behövde man inte genomföra några åtgärder med ”karaktär av undantagslagstiftning”. Vilka ingripanden som faktiskt borde göras yttrade sig styrelsen däremot inte om. Det var en tystnad som innebar att den inte aktivt förordade, men inte heller uttryckligen argumenterade emot, steriliseringar som maktteknik i tattarfrågan.²³

20 Haave 2000a s 33, 35, 39-44; Haave 2000b s 51f, 62f, 71, 76.

21 RA *Socialstyrelsens arkiv. 2:a byrån (Socialvårdsbyrån)* B1a:5 Remissyttrande från Socialstyrelsen till Socialdepartementet 16/6 1942.

22 UUB *Rasbiologiska institutets arkiv* A1:3 Arbetsutskottets protokoll per capsulam september 1942 (närmare datering saknas). Se även Styrelseprotokoll per capsulam oktober 1942 (närmare datering saknas).

23 UUB *Rasbiologiska institutets arkiv* A1:3 Yttrande från styrelsen för Rasbiologiska institutet till Socialdepartementet oktober 1942 (närmare datering saknas). Gunnar Dahlberg, institutets chef, företrädde vid samma tid uppfattningen att steriliseringar var verkningslösa om målet var att ändra

Var denna inställning den enda möjliga rasbiologiska synen på tatarfrågan? Inte nödvändigtvis. Styrelsens yttrande byggde nämligen inte på ett enigt beslut. Två ledamöter, zoologen tillika rektorn för Uppsala universitet Nils von Hofsten och genetikern Herman Nilsson-Ehle, undertecknade ett av von Hofsten författat särskilt yttrande där de gick betydligt längre än styrelsemajoriteten. Hofsten utgick från antagandet att den grupp han pekade ut som tattare hade vissa gemensamma egenskaper, främst en benägenhet till "psykisk undermålighet (sinnesslöhet och psykopati)". Utifrån denna rasifierande särskiljning argumenterade han därefter för att den befintliga steriliseringslagen från år 1941 (en lag von Hofsten själv varit med om att utforma) i ökad utsträckning borde användas som en maktteknik i tatarfrågan. Även Von Hofsten avvisade tanken på en formell särlagstiftning, men hans argument var att den befintliga lagstiftningen borde gå att använda för att i ökad utsträckning sterilisera utpekade personer. Han ansåg också att det borde gå att göra redan innan resultaten av den planerade statliga utredningen var färdiga. Förutsättningen var dock att Socialstyrelsen aktivt fäste:

vissa statliga och kommunala myndigheters, i varje fall samtliga fattigvårdsstyrelser och barnavårdsnämnders, uppmärksamhet på vikten av att åtgärder vidtagas för sterilisering av tattare, vilka på grund av psykisk undermålighet eller enbart asocialt levnadssätt äro olämpliga att handhålla vårdnaden av barn.²⁴

Hofsten såg dessutom till att hans uppfattning blev känd i vidare kretsar. När han år 1943 fick chansen att uttala sig om föreslagna ändringar av steriliseringslagen i ett utlåtande till ett riksdagsutskott, citerade han delar av yttrandet till institutets styrelse från året innan. Här framhöll han återigen att kommunala myndigheters uppmärksamhet borde fästas på möjligheten att använda den befintliga steriliseringslagen mot utpekade personer.²⁵ Von Hofsten var en av steriliseringspolitikens mest inflytelserika aktörer, från år 1935 vetenskapligt råd i Medicinalstyrelsen med uppgift att yttra sig över steriliseringsansökningar. Det är ingen överdrift att säga att hans uttalande bör ha fungerat som starkt legitimerande

befolkningens sammansättning och få bort vissa genetiska anlag. Han såg däremot steriliseringar som motiverade i individuella fall, bland annat av kommunalekonomiska skäl. Se Jonsson 2004 s 49f; Jonsson & Larsson 2004 s 227.

- 24 UUB *Statens institut för rasbiologi* A1:3 Särskilt yttrande av Nils von Hofsten oktober 1942 (avskrift). Även von Hofsten skrev att gränsen var svår att dra mellan de personer han pekade ut som tattare och "andra personer med vagabonderande och asocial livsföring", men menade att det inte hade någon "praktisk betydelse". Björkman 2011 s 142f, 171, 200 framhåller von Hofstens centrala betydelse för utformningen av 1941 års steriliseringslag.
- 25 *Riksdagsstrycket* Första lagutskottets utlåtande 1943:41 s 22. Yttrandet till riksdagsutskottet har tidigare uppmärksamats av Björkman 2011 s 200; Broberg & Tydén 2005 (ursprungligen 1991) s 156; Broberg & Tydén 2005 (urspr. 1996) s 127; Selling 2013 s 62; Tydén 2002 s 63.

för lokala läkare och tjänstemän som försökte åstadkomma steriliseringar av människor som enligt dem kunde kategoriseras som tattare.²⁶

Regeringen fattar beslut

Med Socialstyrelsens yttrande över Skuttungeskrivelsen som huvudsakligt underlag beslutade regeringen 25 september 1942 att ge Socialstyrelsen i uppdrag att ”verkställa inventering av de tattare och zigenare, som finnas inom riket” och därefter ”inkomma med redogörelse för resultatet därav”.²⁷ Närmare än så angav inte regeringen vad uppdraget egentligen gick ut på. Vad en ”inventering” innebar eller hur en sådan skulle genomföras framgick inte. Det innebär att det är svårt att uttala sig om vilken slags politik regeringen ansåg att inventeringen skulle kunna leda till.

Kanske är denna otydlighet inte fullt så märklig som det först verkar. Den process som ledde till beslutet drevs inte i första hand fram av regeringen själv. Initiativ togs av myndigheter på lokal såväl som på central nivå och beslutet kan bäst beskrivas som att regeringen gav sitt bifall till ett inventeringsprojekt som var Socialstyrelsens idé. Det fräntar naturligtvis inte regeringen det politiska ansvaret för beslutet. Uppenbarligen såg Socialdepartementets politiska ledning en ”inventering” som något som åtminstone gick att acceptera, när departementets tyngsta myndighet formellt argumenterade för att en sådan skulle genomföras.

Även om initiativet inte var politikernas, måste Socialdepartementet haft någon uppfattning om hur inventeringens resultat skulle kunna användas. David Sjögren har framhållit att inventeringsbeslutet delvis bör ses mot bakgrund av de definitionssvårigheter som flera myndigheter påtalade redan då de yttrade sig om von Kochs förslag under 1930-talet.²⁸ Att åtgärder mot utpekade familjers barn krävde att man först slog fast vilka familjer som skulle kategoriseras som tattare, konstaterades också redan av Fattigvårdslagstiftningskommittén år 1923.²⁹ När Socialdepartementet biföll Socialstyrelsens förslag bör den politiska ledningen därför rimligen ha förväntat sig att inventeringen skulle producera dels en politiskt användbar definition av termen tattare, dels en vetandeteknik som gick att använda för att avgöra vilka individer som skulle betecknas med termen.

Men vad tänkte sig Socialdepartementet att en ”inventering” innebar? Tidigare forskning har kommit till delvis olika slutsatser. Exempelvis uppgav Gunnar Broberg och Mattias Tydén redan år 1991 att målet var att skapa ett ”register”, medan jag själv och David Sjögren har hävdats att inventeringen inte kan sägas ha resulterat i en

26 Hofstens verksamhet som vetenskapligt råd i Medicinalstyrelsen har analyserats i Björkman 2011.

27 RA *Socialdepartementet. Huvudarkivet A Statsrådsprotokoll över socialärenden* 25/9 1942 nr 101.

28 Sjögren 2010 s 158.

29 *SOU 1923:2* s 87.

egentlig personregistrering.³⁰ En närmare granskning av det samtida källmaterialet ger dock ett entydigt svar: Broberg och Tydén hade rätt, jag och Sjögren hade fel. Längre fram i kapitlet beskriver jag hur registreringen gick till mer detaljerat. Här räcker det med att konstatera att när Socialstyrelsen i sin slutrapport år 1945 skrev att inventeringen ”endast” syftat till att ”fastställa förekomsten och antalet” av utpekade personer och att ge en ”allmän bild av den s.k. tatarfrågans betydelse” var det missvisande.³¹ Redan i Socialstyrelsens yttrande från juni 1942 beskrevs målet som en så långt som möjligt ”fullständig registrering eller katalogisering”.³² Inventeringsblanketterna innehöll också kolumner där uppgiftslämnarna förväntades anteckna uppgifter om namn, födelsedata, adress och sysselsättning för vuxna individer såväl som för barn.³³ Dessa uppgifter antecknades också verkligen ofta på blanketterna. Det är alltså tydligt att Socialstyrelsen utformade inventeringen på ett sådant sätt att den i praktiken innebar en personregistrering. Att Socialdepartementets politiska ledning var medveten om inventeringens karaktär visas av en tidningsintervju i oktober 1942, där dåvarande statssekreteraren i Socialdepartementet Tage Erlander också beskrev inventeringens mål som en ”registrering” eller ”katalogisering”.³⁴ Däremot ledde inventeringen inte till någon kontinuerlig uppdatering av informationen i registret.³⁵

Vilken politik var registret tänkt att möjliggöra? Socialstyrelsen hade ju framhållit både ökade steriliseringar och assimileringsprojekt efter norsk modell som möjliga makttekniker i tatarfrågan. Vilken information om den norska politiken Socialstyrelsen egentligen hade vid 1940-talets början är emellertid inte lätt att säga, och med tanke på dess tidigare starka närvaro i debatten är det anmärkningsvärt hur få hänvisningar till det norska exemplet som finns i källmaterialet från Socialstyrelsen under 1940-talet.³⁶ Omstreifermissionens verksamhet var också starkt reducerad under

30 Broberg & Tydén 2005 (ursprungligen 1991) s 153; Ericsson & Sjögren 2011 s 252.

31 ”Tattarnas antal och levnadsförhållanden” 1945 s 379.

32 RA *Socialstyrelsens arkiv. 2:a byrån (Socialvårdsbyrån)* B1a:5 Remissyttrande till Socialdepartementet 16/6 1942.

33 RA *Socialstyrelsen. 5:e byråns arkiv* H10:1-5 Primärmaterial till inventeringen 1944.

34 *Göteborgs Handels- och Sjöfarts Tidning* 16/10 1942.

35 I juli 1943 skrev dock en av Socialstyrelsens tjänstemän att ”det har tillsvidare icke förutsatts, att inventeringsmaterialet skulle läggas till grund för en fortlöpande registrering av tattare och zigenare”. Ordet ”tillsvidare” indikerar att åtminstone denne tjänsteman räknade med möjligheten att inventeringen skulle kunna bilda utgångspunkt för en ”fortlopande registrering” i framtiden. Se RA *Socialstyrelsen. 5:e byråns arkiv* H10:6 Skrivelse från Socialstyrelsen till Norska generalkonsulatet i Stockholm 7/7 1943.

36 I RA *Socialstyrelsens arkiv. 2:a byrån (Socialvårdsbyrån)* F10ö:4 finns skriften *Bergfløtt arbeidskoloni 1911-1936* (Oslo 1936), men den ligger tillsammans med andra trycksaker utgivna av Omstreifermissionen som publicerades vid 1950-talets början. Det är därför möjligt att Socialstyrelsen införskaffade samtliga dessa trycksaker i ett sammanhang och att skriften från år 1936 inte behöver ha samband med 1940-talsinventeringen. Möjligen kan införskaffandet ha skett i samband med det besök som Omstreifermissionens generalsekreterare gjorde i Sverige år 1951. Generalsekreteraren höll då ett föredrag om ”arbetet for omstreiferne i Norge” inför Skolöverstyrelsen. Se Olav Bjørnstads föredragsmanuskript 17/2 1951 i volym F10ö:3 i samma arkiv.

andra världskriget, vilket tillsammans med det faktum att Norge var ockuperat bör ha försvårat möjligheterna till kontakter med organisationen.³⁷

Frågan om vilken politik Socialstyrelsen ansåg borde bedrivas på lång sikt är svår att ge något entydigt svar på. Liknande problem inställer sig vid frågan om vilken politik Socialdepartementet ansåg borde genomföras efter inventeringen. Jag har inte lyckats finna ett enda dokument där någon representant för departementets politiska ledning uttalar sig om det långsiktiga syftet med registreringarna.³⁸ Den bästa tillgängliga källan är istället ett riksdagsprotokoll som innehåller andrahandsuppgifter. I januari 1942, när Socialdepartementet tagit emot Skuttungeskrivelsen men innan något regeringsbeslut fattats, frågade högerpartisten Axel Mannerskantz regeringen om hur den tänkte agera i anledning av "den s.k. tattareplågan". Mannerskantz ansåg själv att man borde vidta "åtgärder för att hindra denna grupp av människor att föröka sig", något som endast kan tolkas som att han ville genomföra en systematisk steriliseringspolitik inom ramen för rashygienens maktrationalitet. Av någon anledning besvarades frågan av justitieminister K G Westman, som inte var chef för Socialdepartementet men däremot var ansvarig för steriliseringslagstiftningen. Westman meddelade "efter samråd" med Möller att socialministerns främsta idé om hur tattarfrågan borde hanteras politiskt var upprättandet av ett "centralt register" över personer utpekade som tattare. Detta kunde sedan, enligt Westman, användas vid utformandet av "sociala åtgärder" mot "medlemmar av den angivna befolkningsgruppen, vilka genom sitt levnadssätt ge anledning härtill".³⁹

Westman hade knappast något intresse av att inte korrekt återge det som Möller sagt under deras "samråd", men det faktum att det var Westman och inte Möller som besvarade frågan gör likväl protokollet till en andrahandskälla. Det sänker dess källvärde. Westmans svar var dessutom vagt och det går inte att exakt avgöra vad han menade med "sociala åtgärder". Protokollet är emellertid den bästa hittills kända källan, och jag vill därför ändå lägga det till grund för en försiktig diskussion om hur Socialdepartementets planer kan ha sett ut under våren 1942. Två preliminära slutsatser kan då dras. För det första att det som planerades inte var en samordnad, systematisk sterilisering av samtliga utpekade personer. Denna slutsats drog också med påtaglig besvikelse Mannerskantz själv.⁴⁰ För det andra att planerna inte gick ut på att skapa en särlagstiftning, utan avsåg makttekniker riktade mot vissa personer eller familjer inom den utpekade gruppen. Den närmast liggande tolkningen av justitieministerns ord är att Socialdepartementet huvudsakligen avsåg att använda registreringen för att öka myndigheternas möjligheter att ingripa mot enskilda

37 Bastrup & Sivertsen 1996 s 126.

38 Det är möjligt att sådana kan finnas i exempelvis Gustav Möllers eller Tage Erlanders omfattande personarkiv, som förvaras på Arbetarrörelsens arkiv i Stockholm. Dessa har jag av arbetsekonomiska skäl inte undersökt, men jag vill påtala möjligheten att använda dem i framtida forskning.

39 *Riksdagstrycket* Protokoll FK 1942:4 s 5.

40 *Riksdagstrycket* Protokoll FK 1942:4 s 5.

utpekade personer med de makttekniker som fanns tillgängliga i den redan existerande socialpolitiska lagstiftningen – och där var förvisso steriliseringslagen en av flera delar. Protokollet kan dock endast användas som en källa till Socialdepartementets planer i januari 1942, före Socialstyrelsen hunnit yttra sig om Skuttungeskrivelsen och innan inventeringen genomförts. Det är möjligt att departementets planer förändrades efter januari 1942, men jag har inte funnit några källor som belägger en sådan utveckling.

Socialstyrelsens planering

Socialstyrelsens planering av utredningen drogs redan från början med ett stort problem. Myndigheten hade fått i uppdrag att inventera en utpekad befolkningsgrupp som den saknade en definition av, och därför inte heller visste hur den skulle avgränsas från resten av befolkningen. Problemet har tidigare särskilt påtalats av David Sjögren, vars avhandling är den hittills mest detaljerade undersökningen av hur inventeringen planlades och verkställdes.⁴¹ Jag använder i detta kapitel Sjögrens resultat som en stomme i framställningen, men kommer också att undersöka nytt källmaterial och ställa egna frågor till tidigare kända källor.

Socialstyrelsens tillförordnade generaldirektör, Karl J Höjer, hävdade i en tidningsintervju att han blivit ”överraskad” över inventeringsuppdraget. Han påstod att han närmast trott att tatarfrågan skulle utredas genom en särskild kommitté.⁴² Det visade sig snart också att Socialstyrelsen ingalunda hade någon beredskap för att utreda tatarfrågan, och ingen färdig idé om hur en inventering skulle kunna gå till. Under hösten 1942 inledde myndigheten därför ett febrilt arbete för att ta fram förslag till användbara vetandetekniker. I planeringsarbetet deltog inte endast Socialstyrelsens tjänstemän. Tvärtom vände man sig, som Sjögren visat, snart till andra myndigheter, forskare och mer eller mindre självutnämnda experter på tatarfrågan för att få deras synpunkter. Även om Höjers idé om att sammankalla en ”konferens med intresserade personer, som på olika håll en längre tid sysslat med tatarfrågan” aldrig förverkligades, förde myndigheten en omfattande korrespondens med de tidigare nämnda Tor Jacobsson och Manne Ohlander samt med folklivsforskaren Carl-Martin Bergstrand. Längre fram fick dessa till och med möjlighet att yttra sig över förslagen till inventeringsformulär.⁴³

Att det vid denna tid fanns en stark rasifiering inom Socialstyrelsen har redan uppmärksamrats. Därför är det viktigt att notera att myndigheten nu också fick ta emot synpunkter som uppmanade den att även undersöka sådana faktorer som talade emot en rasifierande särskiljning, och att utforma undersökningen på sådant sätt att

⁴¹ Sjögren 2010 s 157-171.

⁴² *Göteborgs Handels- och Sjöfarts Tidning* 16/10 1942.

⁴³ *Göteborgs Handels- och Sjöfarts Tidning* 16/10 1942; Sjögren 2010 s 151, 163.

de uppfattningar Socialstyrelsen redan hade om tatarfrågan inte endast kunde verifieras utan även falsifieras. Sjögren har exempelvis framhållit historikern Nils Holmberg, som uppmanade Socialstyrelsen att inte endast fokusera på de utpekade personer som påstods vara kriminella utan också uppmärksamma de personer som myndigheterna betecknade som skötsamma.⁴⁴

Två av de skrivelser Socialstyrelsen fick ta emot ska här få illustrera hur det var möjligt att inta radikalt olika positioner i tatarfrågan vid denna tid. Det var möjligt att, som stadsfiskalen i Kristianstad, kräva att staten upprätade särskilda anstalter i varje län, där människor utpekade som tattare tillsammans med andra "asociala personer" skulle fostras till "arbete och ordnade förhållanden".⁴⁵ Men det var också möjligt att, som landsfiskalen i Arvidsjaur, argumentera för en annan politik:

Icke nog med att tatterna redan i barndomen få vidkännas den föraktfulla benämningen "tattarungar" och andra förödmjukelser, utan uppträdandet emot dem präglas alltid av samma förödmjukande behandling. Ingen vill ha något med dem att göra såvitt det ej gäller rena skojaraffärer. Dessa förhållanden och den av dem särskilt hatade benämningen "tattare", som de ideligen få höra, måste hos dem väcka bitterhet och hat mot samhället och göra dem till ej endast asociala utan rent av till samhällsfarliga individer. [...] Jag tror följaktligen, att ett ignorerande från allmänhetens sida av deras tatarhärstamning jämte uppträdande mot dem som mot folk i allmänhet skulle åstadkomma bättre uppförande från deras sida och inhibera många våldsdåd och oordningar och till slut föra dem till mera ordnade förhållanden. [...] Sålunda borde ordet "tattare" avlägsnas ur den svenska vokabulären vid umgänget med dem, vilket särskilt bör iakttas av polismyndigheterna och även av arbetsgivarna, varjämte benämningen borde strykas ur kyrko- och församlingsböckerna, om den förekommer i desamma, liksom ur offentliga handlingar i övrigt.⁴⁶

Jag har valt att utförligt citera landsfiskalens synpunkter inte därför att de var representativa – det var de inte – utan för att visa att det vid 1940-talets början var möjligt att kritisera och utmana den diskriminerande politik som dittills varit ett bärande fundament i tatarfrågan. De maktrationaliteter som skapade och upprätthöll tatarfrågan var starka, men inte oundvikliga eller självklara. Och när Socialstyrelsen påbörjade sin utredning rädde det inte konsensus om hur tatarfrågan borde hanteras,

44 Sjögren 2010 s 161f.

45 RA *Socialstyrelsens arkiv. 2:a byrån (Socialvårdsbyrån)* F10ö:3 Brev från stadsfiskal Ruben Stenvik till statssekreterare Eije Mossberg i Socialdepartementet 14/12 1944.

46 RA *Socialstyrelsen. 5:e byråns arkiv* H10:6 Brev från landsfiskal J Mathlein i Arvidsjaur till Socialstyrelsen 22/2 1943. Ett mindre utdrag ur brevet har tidigare publicerats i Sjögren 2010 s 162. Landsfiskalens brev innehåller förvisso också en särskiljning, och hans argument bygger på antagandet att den utpekade gruppen verkligen gör sig skyldiga till "våldsdåd och oordningar". Men sammantaget är det en särskiljning och en politisk hållning som ser radikalt annorlunda ut än den som låg till grund exempelvis för Socialstyrelsens agerande i tatarfrågan vid denna tid.

eller om hur de personer som pekades ut som tattare borde särskiljas. Det var omständigheter som kom att genomsyra utredningsarbetet under de kommande åren.

Den rasbiologiska undersökningen

Uppdraget gick ut på att inventera både de personer som utpekades som tattare och de som utpekades som zigenare – vilket i sig visar att de båda termerna vid denna tid var tydligt separerade från varandra. Socialstyrelsen ägnade nästan ett helt år åt att inventera den grupp som pekades ut som zigenare. Den inventeringen kulminerade 31 maj 1943 då svenska poliser i en samordnad aktion trängde in i familjers hem och på lägerplatser för att fylla i blanketter med uppgifter om de inventerades religionstillhörighet, läskunnighet och en rad andra personliga förhållanden. Denna del av Socialstyrelsens utredning faller dock utanför avhandlingens ramar, och har studerats av andra forskare.⁴⁷

Först under sommaren 1943 började Socialstyrelsen producera vetande om tattarfrågan. Redan från början valde myndigheten att använda två olika vetandetekniker. Den ena tekniken, som analyseras närmare längre fram i kapitlet, skulle producera vetande om varför och på vilka grunder människor utpekades som tattare av sin omgivning. Det var en närmast sociologisk vetandeproduktion, som inte i sig förutsatte något antagande om att den utpekade gruppen hade gemensamma biologiska egenskaper. Den andra tekniken byggde tvärtom direkt på antagandet att sådana egenskaper fanns, och att de kunde mätas och användas för att avgränsa den utpekade gruppen från resten av befolkningen. Här försökte Socialstyrelsen producera ett rasifierat vetande, och för att åstadkomma det vände man sig till Rasbiologiska institutet i Uppsala. Det var en institution som inte på flera år sysslat med forskning om hur olika påstådda människoraser kunde avgränsas från varandra. Dess chef var Gunnar Dahlberg, en forskare som huvudsakligen förespråkade en rasbiologi som studerade exempelvis genetiskt ärftliga sjukdomar och folkhälsoproblem.⁴⁸

Varför valde Socialstyrelsen att använda två vetandetekniker som byggde på så olika antaganden om vad som konstituerar en befolkningsgrupp? För det första var man tvungen att hitta ett sätt att inte endast definiera, utan också räkna och förteckna

47 Montesino Parra 2002 s 98; Selling 2013 s 163; Sjögren 2010 s 191.

48 Rasbiologiska institutets förändring från det som ofta har kallats "mainline eugenics" till "reform eugenics" beskrivs i Björkman 2011 s 137-139; Broberg 2002 s 66-68, 72-79; Broberg & Tydén 2005 (urspr. 1996) s 93f; Jonsson 2004 s 40, 43f. Som Jonsson påpekar på s 47 & 53 förnekade Dahlberg inte att människoraser existerade, men han problematiserade rasbegreppet i betydligt högre grad än sin företrädare Herman Lundborg. Han kritiserade också den samtida antisemitismen och förhöll sig kallsinnig till tanken om att det fanns en nordisk ras som var "renare" eller överlägsen andra människor – åtminstone inte andra vita människor i Europa. Dahlberg presenterade sin syn på rasbegreppet och rasbiologin i exempelvis Dahlberg 1940, särskilt s 154-192.

den utpekade gruppen. En rasbiologisk vetandeproduktion låg helt i linje med den rasifierande särskiljning Socialstyrelsen vid denna tid bedrev, och i myndighetens ögon kunde den kanske åstadkomma en definition av termen tattare. Men den kunde inte användas för att få fram uppgifter om antalet personer i den utpekade gruppen – om man inte utsatte Sveriges samtliga invånare för rasbiologiska mätningar. För det andra var Socialstyrelsens övergripande målsättning inte att producera vetande om en utpekad befolkningsgrupp för vetandets egen skull. Vetandeproduktionen skulle möjliggöra maktutövning. Vilken definition som var ”sann” eller gav mest vetande var i det sammanhanget kanske inte det allra viktigaste. Det centrala var att definitionen och avgränsningen var politiskt användbara.

Det var avsaknaden av definitioner som Socialstyrelsen själv angav som skäl när myndigheten i juli 1943 ansökte om pengar för att i samarbete med Rasbiologiska institutet utföra en ”förberedande antropologisk undersökning”, en vetandeteknik som sades vara nödvändig eftersom det ”för närvarande icke synes vara möjligt att objektivt definiera begreppet tattare och att avgränsa ifrågavarande befolkningskikt från övriga invånare”.⁴⁹ Regeringen biföll ansökan, och därmed var grunden lagd för en vetandeproduktion som under hösten 1943 på ett mycket närgånget sätt drabbade mer än hundra personer. Idén att använda sig av Rasbiologiska institutet förefaller ha kommit från Höjer själv. Dahlberg, som skrev den rasbiologiska slutrapporten, nämnde att institutet involverats ”on the request of the Director of the [Royal Social] Board”, och Höjer nämnde i en intervju hösten 1942 att utredningens mål var att ”få begreppet tattare definierat” och att i det arbetet ”få väl rasbiologerna hjälpa oss”.⁵⁰

Som jag nämnde tidigare var det dock inte givet hur en rasbiologisk position i debatten om tatarfrågan under dessa år egentligen såg ut. Beslutet att involvera Rasbiologiska institutet innebar därför att ett osäkerhetsmoment infördes i utredningen. Kanske var det för att i möjligaste mån eliminera detta som Socialstyrelsen gav mycket detaljerade direktiv för hur institutets undersökning skulle gå till. Myndigheten slog i själva verket fast att institutet skulle tillämpa en rasbiologisk vetandeteknik som i praktiken inte hade använts i Sverige på nästan tjugo år. I början av 1920-talet utförde institutet antropometriska mätningar av omkring etthundratusen svenskar, där man noggrant registrerade bland annat längd, skallmått och ögonfärg. Resultaten presenterades år 1926 i det stora bokverket *The Racial Character of the Swedish Nation*.⁵¹ Socialstyrelsens plan var nu att under hösten 1943 låta genomföra samma typ av antropometriska mätningar på personer utpekade som tattare, och därefter jämföra resultaten med de som erhållits under mätningarna tjugo år tidigare. På så sätt skulle det, resonerade Socialstyrelsen, bli möjligt att avgöra vilka fenotypiska egenskaper som skilde den grupp myndigheten pekade ut som tattare från andra invånare. För att jämförelser skulle vara möjliga inskräpte Socialstyrelsen att

49 RA Socialdepartementet. Huvudarkivet Konseljakt 23/7 1943 nr 14.

50 Dahlberg 1944/45 s 71; *Göteborgs Handels och Sjöfarts Tidning* 16/10 1942.

51 Broberg 2002 s 20-26; Kjellman 2013 s 183-185, 198.

undersökningarna måste ske med exakt samma metoder som under mätningarna vid 1920-talets början, och man kom till och med att använda samma registreringskort för att notera de uppmätta värdena.⁵²

Hur gick mätningarna till? Vissa fakta kan konstateras redan utifrån den rapport om undersökningarna som Dahlberg senare publicerade. Där skrev han att mätningar utförts på 117 personer, varav 29 var barn under femton år. Kvinnor, barn och äldre män räknades av statistiska skäl dock bort från den slutliga analysen, som endast grundade sig på mätresultaten från 66 av de undersökta personerna. Dahlberg uppgav också att de undersökta personerna dels var intagna på alkoholistanstalter, fängelser och andra slutna institutioner, dels familjer som erhöll fattigvårdsunderstöd från ett antal stadskommuner. Mätningarna hade utförts av en läkarstudent, medicine kandidaten Carl-Olof Danielsson vid Karolinska institutet. Denne var arvoderad av Socialstyrelsen men rapporterade sina mätresultat till Dahlberg, som sammanställde dem och drog de vetenskapliga slutsatserna.⁵³ Mer än så är i dagsläget inte känt. Det är därför motiverat att göra en mer detaljerad undersökning av hur mätningarna, och mötet mellan den utskickade läkarstudenten och de undersökta individerna, gick till.

Det första Socialstyrelsen gjorde var att undersöka inom vilka offentliga institutioner och anstalter det alls fanns personer som utpekades som tattare. Kartläggningen har inte gått att följa i detalj, men jag har genom några stickprovsundersökningar delvis analyserat hur den gick till vad gäller fängelser samt anstalter för tvångsomhändertagna ungdomar. Fångvårdsstyrelsen skickade på Socialstyrelsens begäran i mars 1943 ut en förfrågan till fängelsedirektörerna i landet och bad dem lämna uppgifter om vilka fångar som kunde betecknas som tattare och huruvida dessa fortfarande skulle vara kvar på fängelset under hösten. Direktörerna ombads dessutom att redogöra för varför de ansåg att fångarna borde pekas ut som tattare. Deras svarsskrivelser kan därför användas för att studera hur utpekade människor särskildes i en lokal fängelsekontext. Jag har själv dock endast undersökt svaret från Malmö centralfängelse. Där pekade direktören ut två av de intagna. Han hävdade att en av dessa var av ”känd tattarsläkt” och dessutom ”i likhet med släkten alltid försörjt sig och familjen med handel”, medan den andre förutom släkttillhörighet dessutom tillskrevs ”ett typiskt tattarutseende”.⁵⁴ Särskiljningen

52 Sjögren 2010 s 158f. Jämför det registreringskort från 1920-talet som finns återgivet i Kjellman 2013 s 185f med det från år 1943 som finns i JSA *Jönköpings fattigvårdsstyrelses arkiv* F:12. Skillnaden är att texten på det senare är på svenska och inte på engelska.

53 Dahlberg 1944/45 s 71f. Broberg & Tydén 2005 (urspr. 1996) s 128; Broberg & Tydén 2005 (urspr. 1996) s 128; Sjögren 2010 s 158 uppger att det endast var 66 personer som undersöktes. Det är alltså en för låg siffra, som endast inkluderar det antal personer som Dahlberg valde att grunda sin statistiska analys på.

54 LLU *Kriminalvårdsanstaltens i Malmö arkiv* B1:14 Skrivelse från direktören vid Centralfängelset i Malmö till Fångvårdsstyrelsen 6/4 1943, E1aa:32 Skrivelse från Fångvårdsstyrelsen till Centralfängelset i Malmö 18/3 1943.

grundades här primärt på tillhörigheten till vissa släkter, men också ekonomiska verksamheter och påstådd fenotypi användes som särskiljningsgrunder.

Socialstyrelsen skickade själv ut liknande förfrågningar till anstalter för omhändertagna ungdomar. Arkivmaterialet från Östra Spångs skolhem utanför Örkelljunga – den enda anstalt av detta slag som jag har undersökt – exemplifierar hur särskiljningen kunde se ut. Föreståndaren uppgav att tre intagna ynglingar kunde kategoriseras som tattare. Han underbyggde utpekandet dels genom att på ett rasifierande sätt hänvisa till deras påstått karakteristiska utseende, men framhöll dessutom påstådda personlighetsdrag som en ynglings ”hållningslöshet och asociala läggning”. Det mest intressanta är emellertid att föreståndaren i samtliga fall också angav att pojkarna borde pekas ut som tattare eftersom det var så de redan var utpekade i handlingar som andra myndigheter upprättat om dem, och som vid placeringen på Östra Spång lagts in i deras personakter.⁵⁵ Föreståndarens resonemang visar att om en ung människa en gång betecknades som tattare i ett myndighetsdokument kunde det därefter vara svårt att komma ifrån beteckningen.

Kartläggningens omfattning framgår av en lista som bör ha upprättats i samband med de utsända förfrågningarna under våren 1943. Den räknar upp inte mindre än 68 anstalter – fängelser, tvångsarbetsanstalter, alkoholistanstalter, skolhem och sinnesslöanstalter – med siffror över ”antalet tattare” antecknade efter varje anstalt.⁵⁶ Det bör ha varit denna lista som sedan lades till grund för besluten om vilka institutioner som skulle besökas. Men mätningarna omfattade inte endast slutna institutioner. Som nämnts tidigare fick Socialstyrelsen ta emot synpunkter om att utredningen inte fick utformas så att inventeringen automatiskt bekräftade och återskapade bilden av den utpekade gruppen som kriminell eller socialt problematisk. Dessa invändningar verkar åtminstone delvis ha fått resultat. Socialstyrelsen valde i alla fall att även undersöka ett antal utpekade familjer som erhöll kommunalt fattigvårdsunderstöd. En av myndighetens tjänstemän skrev i ett brev att beslutet att undersöka också dessa familjer fattats efter att generaldirektör Höjer ifrågasatt ”om anstaltsklientelet utgör ett representativt urval av tatarbefolkningen”.⁵⁷ Danielssons resa blev därför tämligen omfattande. Enligt den plan Socialstyrelsen upprättade skulle han genomföra mätningar på klienter från inte mindre än fem fattigvårdsstyrelser, och besöka sex fängelser eller kronohäkten samt sjutton anstalter av andra slag, exempelvis skolhem och alkoholistanstalter.⁵⁸

55 LLU *Östra Spångs skolhems arkiv* B1:5 Skrivelse från Socialstyrelsen till Östra Spångs skolhem daterad i mars 1943 men utan exakt datumangivelse, Skrivelse från föreståndaren vid Östra Spångs skolhem till Socialstyrelsen 18/3 1943.

56 RA *Socialstyrelsen. 2:a byrån (Socialvårdsbyrån)* F10ö:4 Odaterad förteckning över antalet utpekade personer på 68 anstalter.

57 RA *Socialstyrelsen. 5:e byråns arkiv* H10:6 Brev från Sven Andersson på Socialstyrelsen till Gunnar Dahlberg 15/6 1943.

58 RA *Socialstyrelsen. 5:e byråns arkiv* H10:6 Skrivelse från Socialstyrelsen till fem fattigvårdsstyrelser 4/8 1943, Skrivelse från Socialstyrelsen till Fängvårdsstyrelsen 4/8 1943 & Skrivelse från Socialstyrelsen

Danielssons resa

Det enda offentliga uttalande jag har hittat som berättar om hur mätningarna gick till gjordes inte av Danielsson själv, utan av Dahlberg. Denne skrev i sin slutrapport att:

After all, no one was *forced* to undergo the investigation. Several refused and in many cases could only be examined after he had with some difficulty been convinced that it was only a purely scientific investigation, not designed to get him into any kind of trouble whatsoever. [Dahlbergs kursivering]⁵⁹

Det finns emellertid även en källa där Danielsson själv uttalade sig om de uppenbarligen ganska korta och schematiska undersökningarna. I ett brev som han skrev under resan hävdade han att:

mätningen av varje individ tager en tid av ca 7-8 minuter. Förutsatt att pat. ifråga är villig underkasta sig undersökningen, så att längre resonemang om ändamålet med mätningarna etc ej behöver föras. Det har visat sig att många äro ytterst misstänksamma, taga det som "rashat" mm och absolut vägra gå med på undersökningen.⁶⁰

till sjutton anstalter 4/8 1943. Följande institutioner och myndigheter ingick enligt skrivelserna i undersökningen: Fattigvårdsstyrelserna i Norrköping, Jönköping, Malmö, Göteborg och Mölndal; centralfängelserna i Stockholm, Norrköping, Malmö och Göteborg; straffängelset i Vänersborg, kronohäktet i Örebro, Hammargårdens skolhem, statens alkoholistanstalter på Haknäs, Venngarn och Svartsjö; statens tvångsarbetsanstalt på Svartsjö, Vårdanstalten Hall, Norrköpings stads sinnesslöskola, Norrköpings stads sinnesslösanstalt, Broby skolhem, Statens uppfostringsanstalt Bona, Sinnesslöskolan i Göteborg, Göteborgs stads skol- och yrkeshem i Fagered, Källhagens sjukhus, Brättegårdens skolhem, Västra Marks sjukhus, Salberga sjukhus samt statens uppfostringsanstalt för sinnesslöa gossar i Salbohed. Listan avser de institutioner som enligt planen skulle besökas, men utgör i sig inget bevis för att samtliga institutioner verkligen besöktes. Det finns dessutom uppgifter om att Danielsson också ska ha haft i uppdrag att undersöka "militärer". Se Brev från Carl-Olof Danielsson till Sven Andersson på Socialstyrelsen 5/10 1943 & Brev från Sven Andersson till Carl-Olof Danielsson 7/10 1943 i samma arkivvolym som nämndes tidigare i noten. Huruvida sådana mätningar kom till stånd har jag inte lyckats bekräfta, och det framgår inte om det är mätningar av värnpliktiga utpekade som tattare som avses eller om man har velat genomföra mätningar av värnpliktiga som ej varit utpekade som tattare för att få ett statistiskt jämförelsematerial.

59 Dahlberg 1944/45 s 72. I den nästan identiska rapport på svenska som Dahlberg lämnade till Socialstyrelsen redan under våren 1944 skrev han dessutom att arbetet med undersökningarna "säkerligen inte i alla avseenden varit angenämt" för Danielsson. Huruvida undersökningarna varit angenäma för de undersökta uttalade han sig inte om. Se RA *Socialstyrelsen. 5:e byråns arkiv* H10:6 "Antropologisk undersökning av tattare i Sverige" av Gunnar Dahlberg 22/2 1944. Dahlbergs uttalande om att vissa personer vägrade låta sig undersökas har tidigare uppmärksamats av Broberg & Tydén 2005 (ursprungligen 1991) s 154.

60 JSA *Jönköpings fattigvårdsstyrelses arkiv* F:12 Brev från Carl-Olof Danielsson till Tor Jakobsson 16/9 1943 [ankomstdatum].

Tre slutsatser kan dras utifrån dessa båda källor. För det första är det uppenbart att mätningarna utfördes på människor som inte själva önskade delta, både i den meningen att det var en myndighet och inte de själva som tog initiativ till mätningarna och i den meningen att flera personer uttryckligen sade att de inte ville bli undersökta. För det andra att Dahlberg och Danielsson trots detta inte tolkade undersökningarna som en tvångssituation. Här kan paralleller dras till den samtida debatten om steriliseringspolitiken. Som Mattias Tydén har visat ansåg många debattörer och lagstiftare att en tvångssterilisering endast förelåg om någon med fysiskt våld blev släpad till operationsbordet. Påtryckningar av olika slag, liksom utnyttjande av människors beroendeställning eller utsatta position, ansågs inte innebära ett tvång.⁶¹ Dahlberg och Danielsson argumenterade utifrån samma förståelse av tvångsbegreppet, vilket osynliggjorde de synnerligen ojämlika maktförhållanden som rådde under mätningarna. Danielsson skrev dessutom in mätningarna i en läkare-patientrelation genom att kalla de undersökta personerna för "pat.". Ingenting tyder på att Danielsson gav någon som helst medicinsk behandling till de undersökta personerna, men genom att använda patienttermen kunde han legitimera mätningarna och få dem att se ut som en vårdssituation där läkaren utförde handlingar för patienternas bästa. För det tredje ansåg Danielsson inte att undersökningarna var ett uttryck för "rashat". Det var med förvåning och utan förståelse som han återgav de undersökta personernas negativa reaktioner under mätningarna. Danielsson och Dahlberg beskrev istället konsekvent undersökningarna som strikt vetenskapliga, och vetenskap var i deras ögon en verksamhet som inte bar på några värderingar, definitivt inte sådana som kunde beskrivas som "rashat". Det säger något väsentligt om hur forskare vid 1940-talets början kunde förhålla sig till den komplexa termen "ras". En undersökning som i efterhand kan ses som ett tydligt exempel på en diskriminerande politik riktad mot en grupp som särskiljdes på ett rasifierande sätt, tolkades av de forskare som utförde den inte på detta vis.

Hur såg mötet mellan Danielsson och de undersökta ut? Jag känner inte till några uttalanden om mätningarna från någon av de personer som utsattes för dem, och andra källor som skulle kunna kasta ljus över frågan är mycket tysta. Jag har genomfört några stickprovskontroller som, med ett undantag, gett magert resultat. Fattigvårdsstyrelsen i Malmö tog emot ett brev från Socialstyrelsen, som meddelade att Danielsson skulle besöka stadens fattigvårdsbyrå. Ingenting nämns dock i fattigvårdsstyrelsens protokoll, och det går inte ens att fastställa att några mätningar utfördes.⁶² Fattigvårdsdirektören i Göteborg besvarade redan i juli Socialstyrelsens förfrågan om hur många utpekade personer som erhöll fattigvårdsunderstöd i staden, något han för övrigt gjorde med hjälp av den "tabell angående antalet tattare" som

61 Tydén 2002 s 69f, 188.

62 MSA *Malmö fattigvårdsstyrelses arkiv* F7:3 Skrivelse från Socialstyrelsen till fattigvårdsdirektören i Malmö 4/8 1943. Följande arkivvolymerna har undersökts utan resultat: A1a:101, A1b:16, A1c:3, B1:56-57.

upprättats i december 1941 och som nämndes i kapitel 7. Direktören skrev att fattigvårdsstyrelsen var beredd att ”medverka på lämpligt sätt vid den planerade undersökningen av dessa understödstagare”, och att det nog borde ”gå för sig att kalla dem samman för undersökningen”. Huruvida några mätningar genomfördes i Göteborg går i nuläget inte heller att slå fast med säkerhet. Fattigvårdsstyrelsens protokoll och bevarade korrespondens nämner inget om saken.⁶³

När det gäller anstaltsundersökningarna har jag endast genomfört en mindre kontroll av arkivmaterial från Malmö centralfängelse, en anstalt som enligt planen skulle besökas i augusti 1943. Återigen är källmaterialet magert. Som jag visade ovan pekade fängelsedirektören ut två fångar som tattare i en skrivelse till Fångvårdsstyrelsen. Inget om mätningarna står antecknat i deras fångrullor eller i fängelsedirektörens korrespondens.⁶⁴

Mätningarna i Jönköping

Kanske kan tystnaden i källmaterialet delvis förklaras av något så banalt som att kontakterna mellan Socialstyrelsen och de medverkande institutionerna sköttes via telefon? I den bevarade brevväxlingen mellan Socialstyrelsen och fattigvårdsstyrelsen i Jönköping, som också medverkade i undersökningen, hänvisades ofta till telefonsamtal mellan tjänstemännen.⁶⁵ Just den brevväxlingen är ett unikt källmaterial, som visar hur mätningarna kunde gå till åtminstone i ett fall.⁶⁶

Socialstyrelsen uppmanade i början av augusti fattigvårdsstyrelsen att delta. I slutet av månaden hade dock Tor Jacobsson, vars arbete med styrelsens egen utredning om tatarfrågan diskuterades i kapitel 7, blivit osäker på om mätningarna skulle kunna genomföras. Han misstänkte att ”åtskilliga, kanske flertalet” av de personer som skulle undersökas kunde ”ställa sig absolut avvisande” till att medverka. Men Jacobsson presenterade själv ett förslag till hur det hindret skulle kunna undvikas. Fattigvården hade kontakter med stadens distriktsläkare, och Jacobsson

63 RSAG *Göteborgs fattigvårdsstyrelses arkiv. Styrelsen och fattigvårdsbyrån fr.o.m. år 1900* B5:33 Skrivelse från fattigvårdsdirektören i Göteborg till Sven Andersson på Socialstyrelsen 12/6 1943. Följande volymer har undersökts utan resultat: A1a:41-44, B1:11, B3:17, E5:1. Jag har dessutom utan resultat undersökt RSAG *Göteborgs fattigvårdsstyrelse. Yttre vårdens arkiv* A1:7, A12:1.

64 LLU *Kriminalvårdsanstaltens i Malmö arkiv* D2aa:38 Fångrulleanteckningar för fånge 2273/194, D2aa:39 Fångrulleanteckningar för fånge 92/143. Jag har inte hittat någon rapport om mätningarnas förlopp i volymerna B1:14 eller E1aa:32.

65 JSA *Jönköpings fattigvårdsstyrelses arkiv* F:12 Brev från Gunnar Hävermark på Socialstyrelsen till Tor Jacobsson 4/8 1943, Konceptskrivelse från Tor Jacobsson till Sven Andersson på Socialstyrelsen 30/8 1943. De cirkulärskrivelser som skickades ut till samtliga fattigvårdsstyrelser som valts ut för att ingå i undersökningarna nämner också ”tidigare telefonsamtal i frågan”. Se RA *Socialstyrelsen. 5:e byråns arkiv* H10:6 Skrivelse från Socialstyrelsen till fem fattigvårdsstyrelser 4/8 1943.

66 Jag blev år 2005 tipsad om detta källmaterials existens i ett samtal med författaren Ragnar Järhult. Han är mig veterligen den som först fann materialet, och han utnyttjade korrespondensen för att redan i Järhult 1984 på ett fångslande sätt gestalta de rasbiologiska mätningarna skönlitterärt.

hade talat med den läkare som ansvarade för stadens östra delar, där majoriteten av de utpekade familjerna i Jönköping bodde. Läkaren ägde enligt Jacobsson "god personkännedom om tattarna", hade "god hand med dem och är tämligen välsedd av dem". Förslaget gick ut på att utnyttja det förtroende som byggts upp mellan läkaren och hans patienter, och låta läkaren utföra mätningarna. Dessutom skulle familjerna luras att medverka:

Jag har talat med dr [ANONYM] om saken. Han visade sig intresserad av undersökningen och ställer sig gärna till förfogande. Han sade sig möjligen kunna lägga sina undersökningar på sådant sätt, att han kallade till sig dessa tattare successivt och under förevändning av viss hälsokontroll företoge mätningarna ifråga.⁶⁷

Planen kom aldrig att förverkligas, inte på grund av att den ansågs vara etiskt förkastlig utan därför att Socialstyrelsen bedömde att den vetenskapliga kvaliteten äventyrades om mätningarna utfördes av någon annan än Danielsson själv. Här hade det kunnat sluta, och Socialstyrelsen meddelade att man förmodligen fick ge upp tankarna på att inkludera Jönköping i Danielssons resplan.⁶⁸ Men Jacobsson hade inte gett upp. I ett nytt brev skrev han om hur "synnerligen" intresserad fattigvårdsstyrelsen var av att mätningarna kom till stånd. Det visar att Jacobsson trots den relativt skeptiska inställning till en rasifierad särskiljning som uttrycktes i hans egen utredning år 1944, åtminstone under hösten 1943 höll frågan om i vilken mån den utpekade gruppen borde ses som biologiskt konstituerad öppen.

För att trots allt få utpekade personer att medverka använde Jacobsson sig nu av den kontakt in i Jönköpings poliskår som fattigvårdsstyrelsen hade genom sin egen ordförande, kommissarie Ernst Gustafsson. Efter samråd med Gustafsson skrev Jacobsson till Socialstyrelsen att mätningarna ändå borde kunna genomföras, "ev. med biträde av polisen här i staden". Det erbjudandet accepterade Socialstyrelsen.⁶⁹ I mitten av september gick poliser runt och överlämnade kallelser till inte mindre än elva Jönköpingsfamiljer. Jacobsson följde sin ursprungliga plan i den meningen att undersökningarnas karaktär inte avslöjades:

För verkställandet av en av Kungl. Socialstyrelsen anordnad undersökning, vilken skall företagas av en från Stockholm hitsänd läkare, anmodas Ni härigenom att inställa Eder

67 RA *Socialstyrelsen. 5:e byråns arkiv* H10:6 Brev från Tor Jacobsson till Sven Andersson på Socialstyrelsen 30/8 1943.

68 JSA *Jönköpings fattigvårdsstyrelses arkiv* F:12 Brev från Sven Andersson på Socialstyrelsen till Tor Jacobsson 31/8 1943.

69 RA *Socialstyrelsen. 5:e byråns arkiv* H10:6 Brev från Tor Jacobsson till Sven Andersson på Socialstyrelsen 1/9 1943; JSA *Jönköpings fattigvårdsstyrelses arkiv* F:12 Brev från Sven Andersson på Socialstyrelsen till Tor Jacobsson 4/9 1943.

år Fattigvårdsbyrån måndagen den 20 dennes kl. [OLIKA KLOCKSLAG] precis. Det är av synnerlig vikt, att Ni infinna Eder om möjligt samtliga i Eder familj.⁷⁰

Ett par veckor efter sitt besök i Jönköping rapporterade Danielsson att mätningarna gått ”planenligt utan tråkiga intermezon [sic]”, men att bara femton personer undersökts. Det var, skrev han, ett antal som inte var ”så stort som jag hade räknat med” med tanke på att kallelserna delgivits genom polisen.⁷¹ Danielssons rapport är den hittills enda kända förstahandsuppgift som finns om mätningarna.⁷² Den kan knappast användas för att dra några långtgående slutsatser om vad som verkligen skedde. Den visar dock att flera personer gjorde motstånd genom att helt enkelt inte komma till mätningarna. Denna motståndsstrategi bekräftas också av en medlem i en av de kallade familjerna, som var barn år 1943. Hon har i en memoarbok beskrivit hur hennes familj vägrade gå till fattigvårdsbyrån, men att det fanns andra familjer som ”gick till den så kallade läkarkontrollen” och som efteråt berättade att ”deras pannor och näsor mättes och skrevs in i särskilda böcker”.⁷³

Mätningarna genomfördes under synnerligen ojämlika maktförhållanden. Det bör ha framstått som en rimlig bedömning att vägran att medverka skulle kunna leda till att fattigvården gjorde snävare bedömningar av eventuella ansökningar om ekonomisk hjälp. För de familjer som erhöll fattigvårdsunderstöd vid tiden för mätningarna måste denna risk ha framstått som ännu starkare. Att kallelserna delgavs genom polisen bidrog dessutom till att illustrera fattigvårdsstyrelsens makt och kan ha uppfattats som ett förtäckt hot. Mätningarna fungerade i den meningen inte endast som en vetandeteknik, utan också som en maktteknik. Så förefaller faktiskt Jacobsson själv ha betraktat dem. När han publicerade sin egen utredning år 1944 kunde han visa att antalet utpekade personer som erhöll fattigvård i Jönköping sjunkit markant under perioden oktober 1943 – april 1944, alltså med början omedelbart efter mätningarna. Jacobsson ville se ett samband, och frågade om inte den sjunkande siffran kunde bero på ”det ökade intresse, som genom t.ex. denna undersökning [och] vissa antropologiska mätningar av tattarna i Jönköping [...] visats dem”.⁷⁴ Om det varit intentionen från början är omöjligt att säga, men i slutändan blev mätningarna

70 JSA *Jönköpings fattigvårdsstyrelses arkiv* F:12 Kallelser till elva familjer i Jönköping 16/9 1943.

71 RA *Socialstyrelsen. 5:e byråns arkiv* H10:6 Brev från Carl-Olof Danielsson till Sven Andersson på Socialstyrelsen 5/10 1943. Den enda person jag med säkerhet vet undersöktes var förvånande nog Tor Jacobsson själv. I JSA *Jönköpings fattigvårdsstyrelses arkiv* F:12 finns ett registreringskort för antropometriska data bevarat med uppgifter om Jacobssons näsbredd, okbågsbredd, huvudomfång med mera. Däremot är det oklart i vilket syfte dessa data registrerats. Lät Jacobsson undersöka sig av eget intresse? Eller lät han undersöka sig för att visa de kallade familjerna att mätningarna var ofarliga och att till och med han själv deltog i dem?

72 Inte heller fattigvårdsstyrelsens protokoll nämner några detaljer om mätningarna. De innehåller endast ett konstaterande om att de ägt rum. Se JSA *Jönköpings fattigvårdsstyrelses arkiv* A1a:58 Fattigvårdsstyrelsens protokoll 22/9 1943.

73 Gustafsson 2014 s 23.

74 Jacobsson 1944 s 15.

inte bara en teknik för att producera vetande, utan också en potentiell maktteknik för att få vissa av Jönköpings invånare att inte utnyttja sina sociala rättigheter.

Dahlbergs rapport

Mätresultaten skickades till Gunnar Dahlberg, som gjorde den vetenskapliga bearbetningen av dem. Som nämndes tidigare representerade Dahlberg en rasbiologisk vetenskap som börjat överge tron på det meningsfulla i att genom antropometrisk observation avgränsa olika påstådda raser från varandra. Ingenting i den tillgängliga forskningen tyder heller på att Rasbiologiska institutet efter år 1935, då Dahlberg utsågs till dess chef, genomförde någon sådan forskning.⁷⁵ Man kan därför, som flera forskare tidigare gjort, fråga sig varför Dahlberg alls gick med på att delta i undersökningen. David Sjögren har gett två möjliga svar: dels att undersökningen var ett beställningsarbete och att Dahlberg agerade mer i egenskap av ämbetsman än som fristående forskare, dels att den i samhällsdebatten mycket aktiva Dahlberg kanske lockades av chansen att få uttala sig i en uppmärksammas fråga.⁷⁶

Men kanske var Dahlbergs inställning till frågan mer komplex än så. Det finns en tidningsintervju med honom från februari 1942, alltså vid en tidpunkt då det ännu inte fattats några beslut om rasbiologiska undersökningar, där han gjorde ett längre uttalande om sin syn på en eventuell ”rasbiologisk undersökning”:

Det skulle otvivelaktigt vara av stort intresse att få tattarnas härstamning närmare utredd, och detta inte blott ur rassynpunkt. Av speciellt intresse skulle vara få [sic] reda på i vad mån ingifte förekommer och i vilken utsträckning tattarna bilda ett avgränsat isolat. [...] Naturligtvis skulle det vara av intresse, säger han, att exempelvis få veta frekvensen brunhåriga, mörkhåriga etc. [...] Det viktigaste [för en eventuell utredning om tatarfrågan i allmänhet] är emellertid att man utreder graden och den närmare karaktären av tattarnas asocialitet, deras fruktsamhet och barnadödlighet, deras hälsotillstånd etc. Om man vid genomförandet av en sådan utredning kunde beakta moderna synpunkter på de arvmekanismer, som ha intresse i populationshänseende, skulle det vara mycket glädjande.⁷⁷

Uttalandet är svårtolkat. Menade Dahlberg att den utpekade gruppens påstådda kriminalitet kunde bero på särskilda genetiska egenskaper som var speciella för gruppen? Eller menade han att man genom att studera en numerärt begränsad befolkningsgrupp kunde undersöka hur enskilda individers levnadssätt påverkades av

⁷⁵ Broberg 2002 s 74f, 77f; Jonsson 2004 s 43f.

⁷⁶ Jonsson 2004 s 50f; Sjögren 2010 s 159f. Dahlbergs omfattande populärvetenskapliga verksamhet och deltagande i den dagspolitiska debatten betonas i Jonsson & Larsson 2004 s 217, 223-225, 230-234.

⁷⁷ *Göteborgs Handels- och Sjöfarts Tidning* 2/2 1942.

genetiska faktorer? Intervjun visar hur som helst två saker. För det första att Dahlberg faktiskt visade ett genuint intresse för att undersöka huruvida den utpekade gruppen hade vissa fenotypiska drag. Det är något förvånande, med tanke på det ointresse för sådan rasbiologisk forskning som han visade i sin övriga vetenskapliga verksamhet. För det andra att han höll frågan öppen: till skillnad från många andra aktörer vid samma tid utgick han inte från att den utpekade gruppen verkligen var en egen "ras". Praktiskt ansåg att en rasbiologisk undersökning skulle vara svår att genomföra. I en tidningsartikel flera år senare påstod han att han därför, när beslutet om rasbiologiska mätningar väl fattats, ska ha bett Socialstyrelsen att välja ut de personer som skulle undersökas. Det kan tolkas som att han själv inte ville uttala sig om vilka människor som faktiskt skulle utpekas.⁷⁸ De uppgifterna är dock gjorda flera år i efterhand och kan vara påverkade av de resultat som Dahlberg kom fram till i sin slutrapport, som skrevs i februari 1944.

De resultaten var nämligen entydiga. Dahlberg skrev visserligen att mätresultaten visade vissa fenotypiska skillnader mellan de undersökta personerna och de värnpliktiga från 1920-talet. Men dessa låg inom ramarna för normal statistisk variation och kunde inte användas för att på något objektivt sätt särskilja personer utpekade som tattare från den övriga befolkningen. Den viktigaste slutsatsen var att:

Med hänsyn till skillnadernas storleksordning måste framhållas, att skillnaderna knappast kunna anses vara uttryck för någon rasskillnad. De skillnader man kan konstatera äro i varje fall alltför små för att de skulle kunna ha värde för igenkännande av tattare. [...] Med hjälp av mätningar skulle det i ett enskilt fall ej vara möjligt att särskilja en tattare från andra svenskar. [...] Ur praktisk synpunkt må slutligen framhållas, att undersökningen definitivt visat omöjligheten av att på ett objektivt sätt särskilja tattare från andra svenska medborgare. Man kan inte genom antropologisk undersökning bevisa, att en person är tattare, och undersökningen har inte gett någon hållpunkt för antagandet, att tattare ur rassynpunkt skulle skilja sig ifrån svenska folket i övrigt. Tattarna sociala problem kan ej särskiljas från de allmänna problem, som personer med vagabonderande och asocial livsföring utgör för vårt samhälle.⁷⁹

Dahlberg förnekade inte att det fanns människor som av sin omgivning pekades ut som tattare. Han protesterade inte heller mot den stereotypiserande särskiljning som påstod att den utpekade gruppen var kriminell, arbetsovillig eller på andra sätt socialt problematisk. Men för Socialstyrelsen, som hade en mycket rasifierande inställning till tatarfrågan och högt ställda förväntningar på den rasbiologiska undersökningen, måste Dahlbergs slutrapport ha kommit som en kalldusch. Varje tjänsteman, debattör eller politiker som från och med februari 1944 ville göra gällande att den grupp som

⁷⁸ Dahlberg 1950.

⁷⁹ RA *Socialstyrelsen. 5:e byråns arkiv* H10:6 "Antropologisk undersökning av tattare i Sverige" av Gunnar Dahlberg 22/2 1944. Dahlberg publicerade senare en engelskspråkig version av rapporten i Dahlberg 1944/45.

pekades ut som tattare var en särskild ras med gemensamma biologiska egenskaper, eller som ville förespråka makttekniker från rashygienens maktrationalitet, var tvungen att förhålla sig till det faktum att Sveriges ledande rasbiolog hade underkänt dessa sätt att se på tatarfrågan. Istället pekade Dahlbergs slutsatser i riktning mot det som i nästa kapitel kommer att beskrivas som tatarfrågans sociologiska vändning.

Inventeringen

Den rasbiologiska undersökningen var bara en av de två vetandetekniker som Socialstyrelsen redan från börjat valt att använda. Målsättningen med båda var att identifiera vissa egenskaper som skulle göra det möjligt att avgränsa den utpekade gruppen från resten av befolkningen, men i övrigt skilde sig teknikerna mycket åt. Sommaren 1942 arbetade folklivsforskarna vid Nordiska museet fram en etnologisk frågelista, där lokala uppgiftslämnare fick svara på frågor om vad de ansåg utmärkte utpekade personers levnadssätt. När Socialstyrelsen i september 1943, omedelbart efter att de rasbiologiska mätningarna avslutats, satte igång det första steget i själva inventeringen, var det till Nordiska museets och andra folklivsarkivs etnologiska nätverk man vände blicken. Eftersom man ännu inte var helt klar över hur en inventering bäst skulle genomföras, gjordes först en provinventering som endast omfattade Stockholms län och Värmland. Som Sjögren har visat instruerades polisen, som ansvarade för att fylla i inventeringsblanketterna, att vända sig till lokala etnologiska uppgiftslämnare för att få information om vilka invånare som var utpekade som tattare.⁸⁰ Men uppenbarligen ansågs inte de uppgifter som kom fram under provinventeringen som tillräckliga, och strategin med att huvudsakligen vända sig till det etnologiska nätverket övergavs. Efter att ha utvärderat provinventeringen, och möjligen också i ljuset av den misslyckade rasbiologiska undersökningen, inledde Socialstyrelsen under år 1944 huvudfasen i inventeringen. Den fick en betydligt större omfattning och involverade fler medverkande personer än provinventeringen.

De blanketter som användes under inventeringen hade två sidor. På den ena sidan registrerades individer med uppgifter om namn, sysselsättning, födelsedata, adresser samt familje- och släktrelationer. Den andra sidan innehöll huvudsakligen frågor om på vilka grunder de registrerade individerna ansågs vara tattare. De poliser som fyllde i blanketterna kunde här välja mellan följande fyra alternativ:

80 Sjögren 2010 s 163f.

Anses vederbörande vara av tattersläkt

- a) enligt en i orten sedan länge hävdvunnen uppfattning?
- b) på grund av från den övriga ortsbefolkningen avvikande utseende eller rasdrag?
- c) på grund av familjemedlemmarnas levnadssätt?
- d) av andra skäl och i så fall vilka?⁸¹

Frågorna var alltså ingalunda öppet formulerade, och en av dem byggde på förantagandet att det var meningsfullt att särskilja människor på grundval av påstådda fenotypiska egenskaper. Men blanketterna gav också möjligheter att ange helt andra särskiljningsgrunder. Också i valet av uppgiftslämnare valde Socialstyrelsen nu att, till skillnad från under provinventeringen, arbeta så brett som möjligt. De poliser som även denna gång ansvarade för att fylla i blanketterna kunde fortfarande använda sig av det etnologiska nätverket och andra ”med ortstraditionen förtrogna personer”, men uppmanades också att fråga lokala präster, lärare och kommunala tjänstemän.⁸²

Den ende som hittills har gjort någon systematisk analys av inventeringsblanketterna är David Sjögren. Han har huvudsakligen undersökt två saker: dels vilka personer som användes som uppgiftslämnare, dels vilka av de fyra svarsalternativen som fylldes i. En av hans viktigaste observationer är i hur liten utsträckning poliserna nu vände sig till det etnologiska nätverket, vilket är anmärkningsvärt med tanke på de förhoppningar Socialstyrelsen ursprungligen knutit till detta. Sjögren visar istället att endast en femtedel av uppgiftslämnarna var personer som inte arbetade inom sociala, kyrkliga eller polisiära myndigheter. Det absolut vanligaste var alltså att poliserna vände sig antingen till andra poliser eller till präster och socialvårdstjänstemän, aktörer som poliserna var vana vid att samarbeta med.⁸³

Det antal personer som registrerades under inventeringen år 1944 var betydligt högre än vid den senaste rikstäckande inventeringen år 1922, som studeras i kapitel 5. Då hade Fattigvårdslagstiftningskommittén angivit att antalet personer utpekade som tattare eller zigenare uppgick till 1833 personer i hela Sverige.⁸⁴ Socialstyrelsens inventering resulterade i att hela 7668 registrerades, och i den siffran ingick alltså inte personer som pekades ut som zigenare.⁸⁵ Den stora skillnaden har flera tänkbara förklaringar. En möjlighet är att anknyta till Birgitta Svenssons resonemang om 1930- och 1940-talen som en period då ”tattarna blev ett socialt problem under

81 Se inventeringsblanketter i RA *Socialstyrelsen. 5:e byråns arkiv* H10:1-5. De innehöll dessutom frågor om huruvida någon av de registrerade kunde tala ”det s.k. tatterspråket” eller var utpekad som tattare i kyrkobokföringen.

82 Sjögren 2010 s 163f.

83 Sjögren 2010 s 169.

84 *SOU* 1923:2 s 340.

85 ”Tattarnas antal och levnadsförhållanden” 1945 s 382.

folkhemsuppbyggnaden”.⁸⁶ Om myndigheterna verkligen började diskutera tatarfrågan i betydligt högre utsträckning än tidigare under dessa decennier, ligger det förvisso inget orimligt i antagandet att fler människor då kan ha pekats ut som tattare. Ändå finns det övertygande skäl som talar emot denna hypotes.

För det första visar resultaten i denna avhandling att tatarfrågan debatterades livligt redan i samband med inventeringen år 1922. Antagandet att fler människor pekades ut som tattare med start just under 1930-talet är därför mindre troligt, även om det inte fullständigt kan uteslutas. För det andra gick inventeringarna, som Sjögren har betonat, till på olika vis och det är därför problematiskt att göra kvantitativa jämförelser mellan dem. Medan 1922 års inventering byggde på att enskilda polismän antecknade hur många personer de själva ansåg borde kategoriseras som tattare, byggde 1944 års inventering på att poliser antecknade dels de personer som de själva ansåg borde pekas ut som tattare, dels de personer som lokala präster, socialvårdsfunktionärer, lärare, etnologiska uppgiftslämnare och andra poliser betecknade med samma term. Att 1940-talsinventeringen resulterade i ett högre antal utpekade personer är därför inte förvånande, utan är tvärtom vad man kan förvänta sig med tanke på hur inventeringens utformning.⁸⁷

Sjögrens analys visar också att det vanligaste svarsalternativet var att personer pekades ut som tattare på grund av ”lokal hävd”, men att det ofta kombinerades med de svarsalternativ som syftade på påstådda ”rasdrag” eller levnadssätt.⁸⁸ Därmed är det klarlagt att det fanns en komplexitet i inventeringen: särskiljningen kunde ske på olika grunder, och det var inte självklart vilka som var viktigast även om hänvisningarna till ”lokal hävd” indikerar att utpekade personer generellt ansågs tillhöra vissa familjer och släkter. Frågan är emellertid om man kommer längre än så genom kvantitativa undersökningar av svarsalternativen på blanketterna. Därför vill jag gå vidare och även genomföra en kvalitativ analys. Går det att säga något mer specifikt om vilka särskiljningsgrunder som användes under inventeringen?

Kvalitativ analys av inventeringsblanketterna

Sjögren skriver att det inte alltid är lätt att ”bringa klarhet i vem som faktiskt besvarade” blanketterna.⁸⁹ Här har jag en lite annorlunda uppfattning. Det var poliser som genomförde inventeringen, och det är polismäns underskrifter som finns på blanketterna. De uppgiftslämnare som poliserna talade med kom utan tvekan med

86 Svensson 1998 s 538. Delvis liknande tolkning i Heymowski 1987 s 14. Se även Broberg & Tydén 2005 (urspr. 1996) s 126, som skriver att inventeringssiffrornas ökning förefaller bero på att ”the practice among authorities to label vagrants, or other people living irregular lives, such as *Tattare*, became more common in the interwar period.”

87 Sjögren 2010 s 169f, 184.

88 Sjögren 2010 s 168f.

89 Sjögren 2010 s 164.

påståenden och omdömen om de personer som registrerades. Men poliserna valde därefter ut vilka påståenden som skulle återges, lade till egna särskiljande påståenden och formulerade dessutom texten på blanketterna. Jag menar att det därför är säkrast att betrakta blanketterna som ett källmaterial som i första hand ger kunskap om polisens egen särskiljning, även om denna i sin tur säkert påverkades av andra aktörer.

Jag kan inte göra anspråk på att ha gjort en fullständig analys av blanketterna. Primärmaterialet till inventeringen omfattar fem arkivvolymerna och jag har inte bedömt det som arbetsekoniskt rimligt att gå igenom hela materialet. Jag har däremot gått igenom blanketterna från fem län, nämligen Göteborg och Bohus, Malmöhus, Jönköping, Halland och Västernorrland. Urvalet omfattar sammanlagt 794 blanketter.⁹⁰ Jag har valt ut län som inrapporterade ett högt antal utpekade personer, men också eftersträvat en geografisk spridning och dessutom inkluderat de län där städerna Malmö, Jönköping och Göteborg var belägna. Det var städer där lokala myndigheter under 1930- och 1940-talen satte igång egna utredningar om tatarfrågan, vilket studerades i kapitel 6 och 7. De fem länen rapporterade in sammanlagt 3125 utpekade personer, en siffra som utgör knappt 41 % av det totala antalet registrerade personer. Resultaten av min analys, som presenteras längre fram i detta avsnitt, måste naturligtvis ses som preliminära. En fullständig genomgång av blanketterna skulle säkert fördjupa, nyansera och kanske till och med ändra en del av resultaten. Men jag menar trots allt att mitt urval bör göra det möjligt att åtminstone urskilja vissa huvuddrag i polisens särskiljning.

Blanketterna fylldes i på varierande sätt. En del poliser antecknade detaljerade personuppgifter och skrev utförliga motiveringar till varför de registrerade personerna utpekades som tattare. Andra poliser uttryckte sig mycket kortfattat, och deras blanketter innehåller inget annat än ett ”ja” eller ”nej” i anslutning till de fyra svarsalternativ som citerades ovan. Variationen gör att det är vanskligt att använda blanketterna för att dra slutsatser om regionala skillnader. Att döma av de blanketter jag har undersökt var variationen i särskiljningen större inom länen än mellan länen.

En slutsats som däremot kan dras är vilket nära samband registreringarna i Malmö, Göteborg och Jönköping hade med den vetandeproduktion som myndigheter i dessa tre städer själva bedrev. Blanketterna från Jönköping fylldes i på ett schematiskt sätt och undertecknades av poliskammaren. Som uppgiftslämnare angavs poliskommissarien Ernst Gustafsson, som dessutom var ordförande i fattigvårdsstyrelsen, samt fattigvårdsdistriktsassistenten Gunilla Westerståhl. Hon arbetade år 1941 med att samla in personuppgifter till styrelsens egen utredning om tatarfrågan.⁹¹ Slutsatsen måste bli att inventeringen i Jönköping i hög grad byggde på personuppgifter som redan samlats in av fattigvårdsstyrelsen. Som jag visade i kapitel

90 Därav 274 från Göteborgs och Bohus, 239 från Malmöhus, 122 från Jönköpings, 92 från Västernorrlands och 67 från Hallands län.

91 JSA *Jönköpings fattigvårdsstyrelses arkiv* A1a:56 Fattigvårdsstyrelsens protokoll 28/1, 25/9, 23/10 & 25/11 1941; RA *Socialstyrelsen. 5:e byråns arkiv* H10:1 Svar från Jönköping.

7 användes förmodligen därefter inventeringsblanketterna i sin tur för att bygga upp ett kommunalt register över utpekade Jönköpingsfamiljer. Blanketterna från Malmö undertecknades också av poliskammaren. De saknade helt uppgifter om informationslämnare, utan innehöll nästan uteslutande noteringen att "familjen är av polismyndigheten känd som tattare".⁹² Det kan knappast syfta på något annat än att polisen besvarade blanketterna med hjälp av det register som myndigheten själv upprättat år 1935, ett register som jag i kapitel 6 visade uppdaterades ännu år 1942. Polisen i Landskrona uppgav för övrigt att de använde sig av Malmöpolisens register för att genomföra sin del av inventeringen, vilket ytterligare understryker att Malmöregistret användes ännu vid 1940-talets mitt.⁹³ I Göteborg hade polisen redan tidigare ett eget mindre register över personer utpekade som tattare, vilket omtalades i kapitel 7. De vände sig också till de tjänstemän inom stadens skolmyndigheter, de så kallade "tattarsakkunniga", som förde anteckningar bland annat om vilka hjälpklassel elever som de kategoriserade som tattare.⁹⁴ När polisen genomförde inventeringen använde de förmodligen dels sitt eget register, dels de "tattarsakkunnigas" uppgifter och dels det register från december 1941 som fanns inom stadens fattigvårdsstyrelse, och som också nämndes i kapitel 7. Nästan alla blanketter från Göteborg saknade uppgifter om informationslämnare, men motiveringarna till att familjer registrerats bestod nästan uteslutande av noteringar om att de var utpekade som tattare antingen av polisen eller av fattigvårdsstyrelsen.⁹⁵

Min undersökning av de särskiljningsgrunder som polisen i de fem utvalda länen använde har gått till på följande vis. Jag har endast studerat de motiveringar som gavs till de tre svarsalternativen "rasdrag", "levnadssätt" och "andra skäl". Anledningen till att jag inte inkluderat svarsalternativet "härdvunnen uppfattning" i undersökningen är att det nästan aldrig åtföljdes av några motiveringar. Här verkar poliserna snarast ha sett innebörden i uttrycket "härdvunnen uppfattning" som given. Jag har inte heller räknat in påståenden om att en utpekad person är släkt med en annan utpekad person, trots att sådana påståenden förekommer under exempelvis svarsalternativet "andra skäl". Dessa påståenden är egentligen inget annat än en variant av den särskiljningsgrund som svarsalternativet "härdvunnen uppfattning" byggde på. Den sammanställning som presenteras här handlar alltså om de särskiljningsgrunder som förekom vid sidan av eller i kombination med den absolut vanligaste, nämligen uppfattningen att termen tattare avsåg en person som tillhörde vissa släkter.

Jag har inte heller tagit med påståenden som poliser anförde för att motivera varför en person inte borde pekas ut som tattare. Det förekom att polisen, som i ett fall från Partille, påstod att en registrerad person å ena sidan var "något mörk i hyn"

92 RA *Socialstyrelsen. 5:e byråns arkiv* H10:2 Svar från Malmö.

93 RA *Socialstyrelsen. 5:e byråns arkiv* H10:2 Svar från Landskrona.

94 Axelsson 2007a.

95 RA *Socialstyrelsen. 5:e byråns arkiv* H10:3 Svar från Göteborg.

men å andra sidan levde ”som vanliga arbetare”.⁹⁶ Här har jag endast räknat in det förnämnda påståendet eftersom syftet med undersökningen är att studera de särskiljningsgrunder som faktiskt tillämpades. Senare i detta avsnitt för jag dock en diskussion om vilka särskiljningsanomalier som uppstod under inventeringen. Det ska också tilläggas att sammanställningen inte avser antalet blanketter, utan antalet särskiljande påståenden. En och samma blankett kan innehålla flera påståenden, medan andra blanketter inte innehåller några påståenden alls.

Tablå 2. Särskiljningsgrunder under rubriken ”avvikande utseende eller rasdrag”

SÄRSKILJANDE PÅSTÅENDE	ANTAL
”Avvikande” eller ”typiskt” utseende, ”tattarutseende”	50
Mörk hudfärg, hårfärg eller ögonfärg	34
”Sydländska” drag	3
”Utpräglad tattartyp” eller liknande formuleringar	3
”Häftigt” eller ”temperamentsfullt” sätt	2
”Inbundna ansiktsuttryck”	2
”Brutala”	1
Familjen umgås eller bor med andra utpekade personer	1

Källa: RA *Socialstyrelsen. 5:e byråns arkiv* H10:1-3, 5
 Inventeringsblanketter (794 st) från Göteborgs och Bohus,
 Malmöhus, Jönköpings, Hallands och Västernorrlands län.

96 RA *Socialstyrelsen. 5:e byråns arkiv* H10:3 Svar från Partille kommun.

Tablå 3. Särskiljningsgrunder under rubrikerna "levnadssätt" och "andra skäl"

SÄRSKILJANDE PÅSTÅENDE	ANTAL
Saknar "ordnat", "fast" eller "regelbundet" arbete, är "arbetsovillig"	49
"Kringflackande", "vagabonderande" byter ofta bostad	25
Bedriver "småhandel", "gårdfarihandel", agenturverksamhet	20
Familjen umgås eller bor med andra utpekade personer	18
"Oroligt", "oregelbundet", "obeständigt" eller "oordentligt" liv	12
Familjen får fattigvårdsunderstöd, anklagelser om bidragsfusk	10
Bedriver lumpsamling eller skrothandel	9
Bedriver hästhandel	4
Bedriver förtenningshantverk	3
Uppseendeväckande klädstil	3
Familjens fattigdom betonas	3
Tillverkning av pappersblommor	2
"Bråk inom familjen", "mindre väl ordnade familjeförhållanden"	2
Bedriver tiggeri	2
Typiskt "uppträdande", "uppför sig som tattare"	2
Temperamentsfull personlighet	2
Bråkiga, hamnar lätt i slagsmål	2
Ohederliga i affärer	2
Termen tattare finns i personernas journaler från olika anstalter	2
Lokaltidningarna har pekat ut en person som tattare	1
"Ej skrivkunnig"	1
"Kyrkobokförda som tattare"	1
"Berövat sig livet ute på öppen gata"	1
"Alkoholist"	1
"Födelseorten är en typisk tattartrakt"	1
Tillverkar gipsfigurer för försäljning	1
Källa: RA <i>Socialstyrelsen. 5:e byråns arkiv</i> H10:1-3, 5 Inventeringsblanketter (794 st) från Göteborgs och Bohus, Malmöhus, Jönköpings, Hallands och Västernorrlands län.	

Sammanställningen visar tydligt hur varierande särskiljningen kunde vara, men den visar också två tydliga tendenser. För det första angav poliserna flera rasifierande särskiljningsgrunder genom påståenden om fenotypiska egenskaper. Det var visserligen något som de indirekt uppmuntrades till genom utformningen av blanketterna, men den höga andelen är ändå anmärkningsvärd. De undersökta blanketterna innehåller däremot mycket få påståenden om att utpekade personer skulle dela genetiskt ärftliga mentala egenskaper. Det innebär inte med nödvändighet att poliserna förkastade sådana särskiljningsgrunder. Också det kan vara ett resultat av blanketternas utformning, där formuleringen "avvikande utseende eller rasdrag" kan ha bidragit till att så många anteckningar gjordes just om de registrerade personernas

påstådda utseende. För det andra var föreställningar om vad som utgjorde ett riktigt arbete centrala för särskiljningen. I det avseendet påminner särskiljningen om den som förekom redan under inventeringen år 1922, och som diskuterades i kapitel 5. Den byggde genomgående på en norm där fast och långvarigt lönearbete var en avgörande faktor för att en individ skulle inkluderas i samhället. De personer som utpekades som tattare ansågs av poliserna bryta mot denna norm, och de ekonomiska verksamheter de ägnade sig åt tilldelades inte status som arbete.

Dessa tendenser var starka, men det innebär inte att särskiljningen var fri från anomalier. Vid flera tillfällen uttryckte poliserna osäkerhet om vem som borde kategoriseras som tattare, och även på detta sätt påminner inventeringen om den som genomfördes år 1922. Det var exempelvis inte självklart hur polisen skulle förhålla sig till personer som visserligen inte ansågs vara av tattersläkt, men som levde tillsammans med personer som ansågs göra det. En sådan person ansåg landsfiskalen i Stenungsund trots allt borde registreras, eftersom han "förer samma levnadssätt" som den person ur en utpekad släkt som han var gift med. En polis i Västra Frölunda resonerade på liknande sätt om en man som inte ansågs vara "av tattersläkt". Polisen ansåg dock att mannen "uppför sig och lever sämre än tattare i allmänhet", varför han ändå registrerades. I andra fall var särskiljningsproblematiken omvänd. En kvinna i Tranås påstods visserligen tillhöra en sedan länge utpekad släkt, men polisen reserverade sig genom att skriva att hon "skiljer sig icke i utseende" och att hon inte ansågs ha "det temperament, som kännetecknar tattare". I andra fall betonade polisen, som i halländska Slöinge, att det var "ryktet" som gjorde att personer blivit utpekade som tattare men att polisen själv egentligen inte hade någon självständig uppfattning.⁹⁷

Socialstyrelsen och särskiljningsanomalierna

Socialstyrelsen hade haft som mål att äntligen lyckas producera en politiskt användbar definition av termen tattare. Definitionen skulle därefter möjliggöra identifierings- och avgränsningstekniker för att avgöra vilka personer som skulle utsättas för den särlagstiftning Socialstyrelsen såg framför sig. Sett i relation till dessa målsättningar var resultatet inget annat än ett fiasko.⁹⁸ Det första misslyckandet kom redan i februari

97 RA *Socialstyrelsen. 5:e byråns arkiv* H10:1 Svar från Tranås stadsförsamling; H10:2 Svar från Slöinge kommun; H10:3 Svar från landsfiskalen i Stenungsunds distrikt, Svar från Västra Frölunda kommun. För liknande exempel se även H10:5 Svar från Bjärträ kommun, Gudmunrå kommun och Ådalslidens kommun.

98 I ett nordiskt perspektiv var Socialstyrelsen inte den enda myndighet som misslyckades med att skapa en användbar definition vid denna tid. Omfattande definitionsförsök gjordes även i Norge, där den nazistiska Quislingregimen tillsatt en kommitté som också kom fram till att det var omöjligt att definiera termen "tater" på ett konsekvent sätt. Den norska utredningen hade inte några kopplingar till den svenska, men är ytterligare ett exempel på hur försök att verifiera de stereotypa påståenden

1944, när Dahlberg slog fast att det var omöjligt att avgöra vem som borde pekas ut som tattare genom att mäta kroppar och analysera fenotypiska egenskaper. Därmed blev de rasifierande vetandeteknikerna, som Socialstyrelsen satt stora förhoppningar till, oanvändbara för att avgränsa den utpekade gruppen. I myndighetens slutrapport nämndes visserligen att det var en "tämmligen spridd folklig föreställning" att personer utpekade som tattare delade vissa fenotypiska egenskaper, och som Gunnar Broberg och Mattias Tydén har påpekat uteslöt Socialstyrelsen inte att det kunde finnas en mindre grupp som karaktäriserades av "främmande rasinslag". Frågan om eventuell biologisk härstamning från personer utpekade som zigenare avfärdades däremot som av "endast sekundär betydelse", och slutrapporten innehöll inga förslag till politiska åtgärder grundade i rashygienens maktrationalitet.⁹⁹ Slutrapporten innebär därmed en kraftig förändring av Socialstyrelsens syn på tatarfrågan.

Omvärderingen gällde dock endast tatarfrågan. Socialstyrelsen övergav inte principiellt idén att det fanns olika människoraser med specifika egenskaper. Myndigheten hade ju också haft i uppdrag att inventera de personer som utpekades som zigenare. Den gruppen beskrevs fortfarande som en "antropologiskt" specifik grupp med en särskild "rasbeskaffenhet", och Socialstyrelsen diskuterade även frågan om "rasblandning" mellan personer utpekade som zigenare och personer ur den "övrige svenska befolkningen".¹⁰⁰ Rasifieringen hade alltså inte upphört, men den styrdes nu till stor del över från tatarfrågan till zigenarfrågan. Där förekom den under flera decennier, och bedrevs av flera myndigheter. Så sent som 1962-65 finansierade Arbetsmarknadsstyrelsen såväl en blodgruppsundersökning som en antropometrisk undersökning av hårfärg, ögonfärg och skallmått hos personer utpekade som svenska zigenare. Resultaten sammanställdes och tolkades av institutionen för medicinsk genetik vid Uppsala universitet, alltså av Rasbiologiska institutet som nu bytt namn. Undersökningen ansågs bevisa att personer utpekade som svenska zigenare "ur arvsbiologisk synpunkt" var en "sluten grupp" med "asiatiskt-indiskt rasursprung".¹⁰¹

Bearbetningen av de tusentals inventeringsblanketterna från år 1944 skapade ännu fler problem för Socialstyrelsen, som inte bara tvingades dra slutsatsen att människor kunde pekas ut som tattare på en rad olika grunder. Inventeringen producerade dessutom allvarliga särskiljningsanomalier som var svåra att förena med myndighetens ursprungliga antaganden om den utpekade gruppen. Exempelvis visade

som särskiljningsprocesser bygger på lika gärna kan resultera i att särskiljningsanomalier uppstår. Se Haave 2000b s 317.

99 Broberg & Tydén 2005 (ursprungligen 1991) s 155; "Tattarnas antal och levnadsförhållanden" 1945 s 377-379.

100 "Tattarnas antal och levnadsförhållanden" 1945 s 392; "Zigenarnas antal och levnadsförhållanden" 1944 s 123f.

101 Citat ur *Den mörka och okända historien* 2014 s 85-87. Se även Montesino Parra 2002 s 154; Ohlsson al Fakir 2013b s 73f.

det sig, som Jan Selling har observerat, att en stor andel av de män som registrerats var sysselsatta med lönearbete inom industri, jordbruk eller grov- och diversearbete. Det var ekonomiska verksamheter som tidigare definitivt inte hade förknippats med de personer som utpekades som tattare. Resultaten påminde om de som Jönköpingsutredningen kom fram till vid samma tid, och i likhet med Tor Jacobsson valde Socialstyrelsen att tolka dem som tecken på en "tilltagande assimilering med det övriga samhället".¹⁰² Att mer än hälften av de 7668 registrerade individerna dessutom uttryckligen beskrevs som "skötsamma" av polismyndigheterna gjorde det svårt att upprätthålla den stereotypa bilden av att personer utpekade som tattare var "asociala". Till och med när det gällde den lilla minoritet på ca 1000 personer som beskrevs som icke skötsamma fick Socialstyrelsen konstatera att siffrorna inte var tillförlitliga – i vissa fall kunde det räcka med att en person fällt för exempelvis olaga gårdfarihandel vid ett enda tillfälle för att betecknas som misskötsam.¹⁰³ Att endast 7 % av de registrerade uppgavs tala "tattarspråket" (vilket man får anta avsåg den svenska romani som flera resandefamiljer talar än idag) gjorde att inte heller språk kunde läggas till grund för en praktiskt användbar definition, och Socialstyrelsen var själv medveten om att inventeringens uppgiftslämnare knappast besatt någon detaljerad kunskap om vilka familjer som behärskade språket.¹⁰⁴

Anomalierna skapade till slut en särskiljningsproblematik som Socialstyrelsen inte kunde hantera. Den samlade bedömning som Socialstyrelsen gjorde i sin slutrapport var att det var omöjligt att "efter generella bedömningsgrunder med avseende på utseende, levnadssätt m.m. avgränsa tatarbefolkningen från landets övriga invånare". Slutsatsen av detta misslyckande var, enligt rapporten, att man måste ge upp planerna på "åtgärder, avseende tatterna såsom en antropologiskt avskild befolkningsgrupp". Socialstyrelsen gav därmed också upp planerna på särlagstiftning och andra kollektiva säråtgärder. Den norska politiken nämndes följaktligen inte heller i rapporten, som inte heller nämnde något om möjligheterna att rikta en systematisk steriliseringskampanj mot den utpekade gruppen. Däremot såg Socialstyrelsen gärna att enskilda utpekade personer "göres till föremål för åtgärder inom den allmänna lagstiftningens ram" (där steriliseringslagen förvisso ingick), och att en ny utredning med förslag till assimileringfrämjande genomfördes.¹⁰⁵

Exakt vad Socialstyrelsen tänkte sig för assimileringståtgärder är svårare att uttala sig om. Någon förnyad utredning om tatarfrågan kom heller aldrig till stånd. Den statliga politiken kom från och med år 1945 att styras över från tatarfrågan, där myndigheterna misslyckats så kapitalt med att avgränsa den grupp som politiken skulle riktas mot, till zigenarfrågan, där avgränsningsproblematiken ansågs vara mindre. Politiken mot de människor som myndigheterna pekade ut som zigenare

102 Selling 2013 s 68; "Tattarnas antal och levnadsförhållanden" 1945 s 387f.

103 Selling 2013 s 68; "Tattarnas antal och levnadsförhållanden" 1945 s 389.

104 "Tattarnas antal och levnadsförhållanden" 1945 s 381.

105 "Tattarnas antal och levnadsförhållanden" 1945 s 379f, 392.

kom på många sätt att ta sin utgångspunkt i de inventeringar som genomfördes under 1940-talet, och ledde till omfattande utredningar och långtgående beslut under 1950- och 1960-talen.¹⁰⁶ Men det är en annan historia, som inte rymms inom denna avhandlings ramar.

106 Centrala arbeten om den så kallade zigenarfrågan under 1940-, 1950- och 1960-talen är Mohtadi 2012; Montesino Parra 2002 kap 8-11; Ohlsson al Fakir 2015; Selling 2013 kap 4; Sjögren 2010 kap 7.

Kapitel 9. Tattarfrågans sociologiska vändning 1945-55

Tidigare forskning avslutas ofta med konstaterandet att den politiska diskussionen om åtgärder mot personer utpekade som tattare upphörde efter Socialstyrelsens inventering. Så har David Sjögren skrivit att tattarfrågan blev till en politisk "icke-fråga", åtminstone för Socialstyrelsen, och Jan Selling har skrivit att inventeringen "satte punkt för den rasistiska diskursen om en statligt administrerad, öppen antiziganism".¹ En förklaring till att frågan förlorade i betydelse är utan tvekan de många anomalierna i inventeringen. Går det att tänka sig ytterligare förklaringar?

Birgitta Svensson har hävdat att det under "det lugna, harmoniska 50-talet" inte längre fanns något behov av att "peka ut fiender i samma integrerande syfte, som under folkhemsuppbyggnaden".² Som jag antydde redan i kapitel 1 är det en föga tillfredsställande förklaring. För det första saknade det svenska samhället under 1950-talet inte alls politiska och mediala fiendebilder, och Svensson har själv uppmärksammat de många "tattarfilmer" som producerades vid samma tid.³ För det andra är det, om man utgår från Svenssons tes om ett samband mellan tattarfrågan och "folkhemmet", svårt att se det rimliga i att tattarfrågan skulle försvinna just under det 1950-tal då "folkhemspolitikerna" ska ha kulminerat. Då är det mer motiverat att anknyta till Thom Axelsson, som har konstaterat att idéer om biologiskt arv och "ras" gradvis började försvinna ur den politiska debatten efter andra världskriget.⁴ Men det kan bara vara en delförklaring. Som jag har visat tidigare i avhandlingen var det inte nödvändigt att rasifiera tattarfrågan för att föreslå en särskiljande politik. Förslag om åtgärder mot utpekade personer kunde formuleras ändå, och borde därför också ha kunnat formuleras efter år 1945.

Undersöker man saken närmare visar det sig dessutom att en särskiljande vetandeproduktion om personer utpekade som tattare förekom inom myndigheter också under efterkrigstiden. Däremot minskade tattarfrågan utan tvekan i intensitet

1 Selling 2013 s 70; Sjögren 2010 s 181. Se även Montesino Parra 2002 s 114 (som konstaterar att tattarfrågan minskade i betydelse under 1950-talet); Svensson 1993 s 202.

2 Svensson 1993 s 202.

3 Svensson 1993 s 202. För forskning om fiendebilder under 1950-talet, se exempelvis Cronqvist 2004 och för forskning om 1950-talets "tattarfilmer" se Wright 1998.

4 Axelsson 2007a s 165.

och genomgick dessutom avgörande förändringar. ”Föreställningen om tattarna som en särskild grupp med särskilda problem” levde, med Axelssons ord, kvar ”på vissa håll även under slutet av 1940-talet”.⁵ Axelsson har visat att en kommunal myndighet föreslog omhändertaganden av utpekade barn i en skrivelse till den statliga ungdomsvårdsutredning som arbetade under slutet av 1940-talet.⁶ Det är dessutom känt att elever på ungdomsvårdsskolor och ungdomar intagna på fängelser ibland pekades ut som tattare i anstaltshandlingar och register under 1950-talet, liksom att människor beskrevs som tattare i steriliseringsansökningar vid samma tid.⁷ Det förekom alltså en lokal särskiljning som inte nödvändigtvis behöver ha påverkats särskilt mycket av 1940-talsinventeringens misslyckande.

Men tatarfrågan diskuterades i fler statliga utredningar och vetenskapliga undersökningar än så. Jag hävdar därför att tatarfrågan inte helt försvann från den politiska dagordningen förrän vid 1950-talets mitt, även om intensiteten i diskussionerna inte kan jämföras med debatten under det tidiga 1940-talet. Det är dessa utredningar och debatter som undersöks i detta kapitel. De hade en sak gemensamt. De bröt samtliga, om än i olika grad, med den rasifierande vetandeproduktion som bara några år tidigare hade dominerat tatarfrågan. De anknöt inte heller till den liberala styrning som präglat flera initiativ tidigare under 1900-talet. De byggde istället på antagandet att vetande om tatarfrågan borde produceras genom tekniker hämtade från de sociologiska och socialmedicinska vetenskapliga discipliner som var på frammarsch under åren efter andra världskriget.

Socialmedicinen och tatarfrågan

I kapitel 5 och 6 visade jag att många av de initiativ i tatarfrågan som togs under det av liberal styrning präglade 1920-talet utarbetades inom ett relativt litet socialpolitiskt nätverk med nära kopplingar till det så kallade ”fattigvårdsfolket”. Efter andra världskriget går det att urskilja ett nytt nätverk som också skulle producera vetande om tatarfrågan, om än med mindre konsekvenser och i mindre skala än under 1920-talet. Det var en krets av socialmedicinskt inriktade läkare och forskare och det vetande de producerade var av ett nytt slag.

Den svenska socialmedicinska vetenskap som växte fram under efterkrigstiden var en vetandeproduktion i skärningspunkten mellan akademisk forskning och statligt utredningsväsende. Den kulminerade under 1960-talet men spelade en socialpolitisk roll redan vid 1940-talets slut. Ida Ohlsson al Fakir har beskrivit hur socialmedicinen

⁵ Axelsson 2007a s 165.

⁶ Axelsson 2007a s 165.

⁷ Broberg & Tydén 2005 (urspr. 1991) s 157-159; Nilsson 2009 s 359; Runcis 1998 s 317 (not 50); Tydén 2002 s 383, 389f, 488f.

ofta ”beredde och implementerade statliga riktlinjer”, särskilt arbetsmarknadspolitiska mål. Socialmedicinens uppgift i det sammanhanget var att ”rehabilitera” människor som av olika anledningar stod utför arbetsmarknaden. Målet att få människor i arbete fanns redan i den liberala styrningen, men det innebär inte att socialmedicinen ska förväxlas med den maktrationaliteten. Den liberala styrningen syftade till att reformera individers karaktär och personliga egenskaper. Socialmedicinen syftade snarare till att reformera arbetslivet och samhällsförhållandena. Därigenom skulle de hinder undanröjas som försvårade vissa grupper, exempelvis funktionshindrade eller så kallade ”partiellt arbetsföra”, inträde på arbetsmarknaden. Samtidigt innebar detta, som Ohlsson al Fakir har påpekat, till att socialmedicinen i sig bidrog till den socialpolitiska ”problematiseringen av nya grupper”.⁸

Under 1920-talet utformades flera politiska förslag om tattarefrågan i samband med statliga utredningar om lösdrivarlagstiftningen. Man hade därför kunnat vänta sig att den nya lösdriveriutredning som arbetade under åren 1948-49 också skulle diskutera tattarefrågan, men så skedde inte. Det hänger förmodligen samman med att lagen vid 1940-talets slut användes allt mer sällan, och utredningen ansåg att en utbyggd psykiatrisk vård borde kunna användas mot de flesta av de personer som fortfarande dömdes till tvångsarbete enligt lösdrivarlagen.⁹ Däremot knöt utredningen en rad vetenskapliga experter till sig, och i deras specialrapporter diskuterades tattarefrågan vid ett par tillfällen. Den första rapporten var en statistisk undersökning om hur lösdrivarlagen tillämpades i olika delar av landet. Den var författad av Torgny Lindberg, tjänsteman i Fångvårdsstyrelsen, och rasbiologen Gunnar Dahlberg, vars inblandning i Socialstyrelsens rasbiologiska mätningar år 1943 diskuterades i kapitel 8. I en av rapportens tabeller jämfördes antalet polisiära ingripanden mot lösdrivare i varje län med det antal personer utpekade som tattare som fanns i länen enligt Socialstyrelsens inventering år 1944. Varför denna jämförelse gjordes framgår inte tydligt av rapporten, och författarna skrev endast att den var ”av intresse”. En möjlighet är att Dahlberg ville pröva ett av de påståenden han gjorde i sin rasbiologiska undersökning år 1943, nämligen att termen tattare främst användes för att peka ut människor ”who lead irregular and vagabond lives, and who are dark”.¹⁰ Om antagandet stämde borde antalet ingripanden mot personer utpekade som lösdrivare ha korrelerat med antalet personer utpekade som tattare i respektive län. Någon sådan korrelation kunde Dahlberg och Lindberg emellertid inte belägga. De diskuterade inte sina resultat närmare och återkom inte till frågan i rapporten.¹¹

8 Ohlsson al Fakir 2013b s 75. För forskning om den politik som syftade till att rehabilitera så kallade partiellt arbetsföra, se Svensson 2012 s 114f.

9 Wallentin 1989 s 15f.

10 Dahlberg 1944/45 s 79.

11 *SOU 1949:4* Bilaga 1 s 18.

Den andra specialrapporten skrevs av socialläkaren Gunnar Inghe, en forskare som ingick i Dahlbergs bekantskapskrets.¹² Han hade tillsammans med de unga socialmedicinska forskarna Gustav Jonsson och John Takman (där Takman senare blev en viktig aktör i vetandeproduktionen om personer utpekade som zigenare), fått i uppdrag att göra en "sociologisk-psykiatrisk undersökning" av ett antal personer som dömts enligt lösdrivarlagen och placerats på tvångsarbetsanstalt.¹³ Visserligen nämnde Inghe ordet "tattare" endast en gång i rapporten, men han gjorde det på ett sätt som visar att en ny sorts vetande börjat produceras. Inghe hade genomfört en undersökning av kvinnor som dömts till tvångsarbete på grund av att de påstods utöva prostitution. Han skrev kortfattat om några av kvinnorna att deras uppväxtförhållanden präglats av "ständigt yttre miljöbyten, familjen flackar runt, fadern är diversearbetare på vandrande fot eller tattare".¹⁴ Det intressanta är att Inghes påstående byggde på antagandet att uppväxten i en utpekad familj var ett problem på grund av de miljöförhållanden det, enligt Inghe, gav upphov till. Någon rasifiering är svår att urskilja, trots att påståendet gjordes under rubriken "hereditära förhållanden". Hela rapporten var överhuvudtaget skeptisk mot den forskning som främst såg påstådda sociala problem som ett resultat av arvsfaktorer. Flera av de fenomen som Socialstyrelsen tidigare velat ge en biologisk förklaring, exempelvis alkoholism och lösdriveri, menade Inghe lika gärna kunde bero på ett "'socialt arv' som ett biologiskt".¹⁵ Inghe riktade därmed en generell kritik mot biologiseringen av socialpolitiken, och bara något år senare skulle han föra resonemanget ännu längre.

Gunnar Inghes arbetshemsundersökning 1946-49

Ett resultat av 1918 års fattigvårdslag, som utarbetades av den kommitté vars arbete med tatarfrågan studerades i kapitel 5, var inrättandet av kommunala och landstingsägda så kallade arbetshem. Det var anstalter där kommunala fattigvårdsstyrelser kunde placera dels personer som ansågs störa ordningen på ålderdomshem och slutna fattigvårdsinrättningar, dels (och framförallt) så kallade försumliga försörjare. Uttrycket användes om personer som ansågs brista i sitt försörjningsansvar på ett sådant sätt att deras familjer tvingades anhålla om fattigvårdsunderstöd. Tanken var att de som placerades på anstalterna inte bara skulle

12 Jonsson & Larsson 2004 s 226.

13 För forskning om John Takman, se Ohlsson al Fakir 2013b; Ohlsson al Fakir 2015. Genom Gustaf Jonsson fanns en koppling bakåt i tiden. Det var Jonsson som, tillsammans med Gunnar Adell, år 1938 genomförde den specialundersökning av personer dömda för lösdriveri eller till alkoholistvård som publicerades i *SOU 1939:25*. Som framgick av inledningen till kapitel 8 i denna avhandling hade han tillsammans med Adell då påstått att ett antal av de undersökta hade "tattarpåbrå".

14 *SOU 1949:4* Bilaga 2 s 66.

15 *SOU 1949:4* Bilaga 2 s 61.

förmås att arbeta utan dessutom utveckla arbetsvilja, en förhoppning som visar att arbetshemmen var en del av den liberala styrningens maktrationalitet.¹⁶

Sommaren 1946 lät Socialstyrelsen genomföra en "socialpsykologisk" utredning om de personer som blivit placerade på arbetshemmen. Utredningen planerades av Gunnar Inghe, vid tillfället anställd som socialläkare av Stockholms stad, tillsammans med barnläkaren Gustav Jonsson. Därefter reste Inghe själv runt för att utföra läkarundersökningar, IQ- och Rorschachtest av samtliga intagna på de svenska arbetshemmen, sammanlagt 156 personer. Han gick också igenom en lång rad personakter som upprättats över internerna, konsulterade straffregister och hämtade upplysningar om de intagna från andra kommunala myndigheter.¹⁷

Inghe påstod i sin slutrapport att 4 % av de manliga interner som placerats på arbetshem därför att de ansågs vara försumliga familjeförsörjare tillhörde "tattarsläkter".¹⁸ Hur han kom fram till denna slutsats redogjorde han inte för. En rimlig gissning är att internerna utpekats som tattare antingen i personakter eller att de betecknats på detta sätt av anstaltspersonalen. Rapporten visar i vilket fall som helst att det fanns människor som pekades ut som tattare intagna på arbetshem under 1940-talet, och att det producerades eller reproducerades ett vetande om dessa interner som innebar att de särskildes från andra intagna. Att kommunala myndigheter vid denna tid mycket väl kunde se arbetshemsplaceringar som en möjlig maktteknik i tatarfrågan visas av ett brev från en fattigvårdstjänsteman i Linköping år 1943. Han skrev då att arbetshemmen "naturligtvis" borde användas för att ingripa mot utpekade personer.¹⁹ En undersökning av protokollen från fattigvårdsstyrelsen i Malmö år 1943 (det enda år jag har undersökt i sin helhet) pekar i samma riktning. Styrelsen motiverade detta år vid två tillfällen beslut om att placera män på stadens arbetshem genom att betona att de var "av tattaressläkt".²⁰ Inga av dessa exempel har hittats genom någon systematisk källgenomgång, och mer kunskap om hur denna maktteknik användes i tatarfrågan kan bara nås genom framtida arkivstudier.

I specialrapporten till 1948 års lösdrivarutredning hade Inghe varnat för att kategoriskt förklara sociala problem genom hänvisningar till biologiskt arv. En liknande inställning var tydlig också i rapporten om arbetshemsinternerna. Visserligen skrev han vid ett tillfälle om "den säregna biologiska belastningen i tattarsläkterna", utan att närmare specificera vad han menade.²¹ Men det var inte detta som var fundamentet i hans särskiljning. Det är tvärtom talande att han nu valde att inte nämna någonting om de utpekade internerna under rubriken "Hereditära

16 Ohrlander 1992 s 183f, 219f; *SFS 1918:422* §§ 71, 74-75.

17 *SOU 1949:37* s 5f, 15f, 18.

18 *SOU 1949:37* s 23.

19 JSA *Jönköpings fattigvårdsstyrelses arkiv* F:12 Brev från [OLÄSLIGT] vid fattigvårdsstyrelsen i Linköping till Tor Jacobsson 27/4 1944.

20 MSA *Malmö fattigvårdsstyrelses arkiv* A1a:100 Anmälan mot [ANONYM] 5/3 1943, bilaga till §88a; Anmälan mot [ANONYM] 23/3 1943, bilaga till §87.

21 *SOU 1949:37* s 22f.

förhållanden”, utan istället under rubriken ”Uppväxtförhållanden”. Valet understryker hans övergripande slutsats om att de problem som tillskrevs de utpekade personerna – exempelvis genom anklagelser om kriminalitet, alkoholism och lösdriveri – kunde vara ett resultat av en speciell ”gruppbildning och gruppmentalitet” lika gärna som av biologiskt arv.²² Härigenom öppnade Inghe upp för en särskiljning som byggde på antagandet att den utpekade gruppen kunde förändras genom sociala processer och ändrade samhällsförhållanden. Hela rapporten präglades överhuvudtaget av en stor tilltro till att ”uppväxtförhållanden spelar en betydande roll för individens psykiska utveckling”, och det enda som Inghe förbehållslöst ville beteckna som genetiskt ärftligt var ”efterblivenhet och sinnessjukdom”. Istället för en biologiserande socialpolitik rekommenderade han att man anknöt till ”amerikansk sociologisk litteratur”. Han beskrev till och med undersökningen av arbetsheminternerna som ”en s.k. case study”, en sociologisk term som använts redan av Tor Jacobsson år 1944.²³

Inghe rapport saknade helt förslag om kollektiva säråtgärder mot den utpekade gruppen. Det innebär inte att Inghe principiellt avvisade exempelvis en maktteknik som sterilisering, bara att han, i likhet med Jacobsson, ansåg att steriliseringar borde genomföras efter individuella prövningar och att han inte anförde en persons utpekande som just tattare som skäl för en sterilisering. Generellt såg Inghe steriliseringar som en ytterst önskvärd maktteknik mot psykiskt sjuka, och ansåg att sterilisering borde ställas som ett villkor för att de unga kvinnor som han kategoriserade som ”efterblivna” skulle få skrivas ut från arbetshemmen.²⁴

Arbetshemsrapporten var så vitt jag har kunnat se den sista statliga utredning där tattarfrågan lyftes upp till diskussion.²⁵ Det innebär inte att minnet av de tidigare utredningarna om tattarfrågan helt bleknade bort, även om utredningsverksamheten hädanefter skulle koncentreras på den grupp som pekades ut som zigenare istället. I direktiven till 1954 års utredning om zigenarfrågan angavs att de ”föranstaltningar för zigenarnas inpassning i samhället” som vidtagits i Finland och Norge särskilt borde beaktas.²⁶ Det intressanta i sammanhanget är att den norska politiken aldrig primärt riktats mot personer utpekade som zigenare, utan mot den grupp som pekades ut som ”tattere”. Fram tills nu hade den norska politiken, vilket visats upprepade gånger i denna avhandling, i första hand hållits fram som ett exempel på hur man skulle kunna

22 *SOU 1949:37* s 22f, 189.

23 *SOU 1949:37* s 17, 21-23.

24 *SOU 1949:37* s 88, 198, 200. Inghe nämnde på s 198 & 200 att ”endast” sju av de undersökta kvinnorna var steriliserade, men att de yngre kvinnorna ”dock nu i regel bliva föremål för energiska övertalningsförsök att låta sterilisera sig”.

25 I en utredning från år 1952 om ungdomar som dömts till fängelse, som lyfts fram i Nilsson 2009 s 359, beskrevs två ynglingar kortfattat som tattare. Det fördes dock ingen egentlig diskussion om tattarfrågan i betänkandet. De två fångarna påstods dock besitta ”vandringslust” respektive ”frihetslängtan”, och åtminstone det första omdömet antyder en rasifiering. Se *SOU 1952:5* s 9, 11.

26 *SOU 1956:43* s 8.

utforma en svensk politik i tatarfrågan, inte i zigenarfrågan. 1954 års direktiv innebar en förändring, och utredningen kom faktiskt också att genomföra ett studiebesök på Svanvikens familjekoloni. Däremot lade utredningen aldrig fram några politiska förslag modellerade efter det norska exemplet.²⁷

Sociologin och tatarfrågan

Sveriges första professur i sociologi inrättades redan år 1903, men detta tidiga försök att etablera sociologin som akademiskt ämne blev inte långvarigt.²⁸ Den sociologiska forskning som fortfarande bedrivs inom akademien räknar istället sitt omedelbara ursprung till 1940-talet. År 1947 inrättades de första sociologiska institutionerna i Uppsala och Lund. Den vetenskap som då växte fram var inspirerad av amerikansk forskning och fick snabbt en stark inriktning på så kallade fältsociologiska, empiritunga och kvantitativa undersökningar av det moderna samhället.²⁹

Inghe använde termer som han uttryckligen betecknade som sociologiska, och förespråkade vetandetekniker som producerats inom sociologisk vetenskap, särskilt så som ämnet utvecklats i USA. Därmed bröt han med den rasifierande vetandeproduktion som bara några år tidigare dominerat i tatarfrågan.³⁰ Men det var fler än Inghe som under 1940-talets slut omprövade gamla socialpolitiska sanningar. Inghe var statlig utredare, men det fanns under dessa år också akademiska vetenskapsutövare som valde att genomföra undersökningar av tatarfrågan eller att kommentera den offentligt. Tre av dessa - Bertil Pfannenstill, Torgny T Segerstedt och Adam Heymowski - är huvudpersoner i resten av kapitlet. De var alla sociologer, och de påstod att tatarfrågan var ett samhällsproblem som den sociologiska vetenskapen var särskilt väl lämpad att studera. Deras vetandeproduktion om tatarfrågan spelade därigenom också en roll i den återetablering av sociologiämnet som skedde i Sverige under efterkrigstiden.³¹

27 *SOU 1956:43* s 6; Selling 2013 s 150-154.

28 Wisselgren 2000 s 281-288.

29 Larsson 2001, särskilt kapitel 4-6.

30 Uttrycket "sociologisk" förekom också i titeln på en av Manne Ohlanders artiklar från år 1943, och som diskuterades i kapitel 7. Se Ohlander 1943a. Ohlanders starkt rasifierande vetandeproduktion hade emellertid ytterst få likheter med den som kommer att analyseras i detta avsnitt, och det är föga troligt att han menade samma sak med uttrycket som Pfannenstill, Segerstedt och Heymowski.

31 Heymowskis forskning har tidigare satts i samband med ämnets återetablering av Minken 2009 s 188.

Bertil Pfannenstills Boråsundersökningar

Den förste forskare som konsekvent tillämpade sociologins metoder och teoretiska utgångspunkter på tatarfrågan var Bertil Pfannenstill, ursprungligen disputerad i praktisk filosofi men från och med år 1947 föreståndare för den sociologiska institutionen i Lund. År 1948 redogjorde han i *Statsvetenskaplig tidskrift* för en undersökning av personer utpekade som tattare som han genomfört i Borås tidigare under 1940-talet. Pfannenstill angav redan genom artikelns titel, "Tattarna – en sociologisk grupp och ett socialt problem", att han såg den nya sociologin som särskilt lämpad för att producera vetande om tatarfrågan.³²

Pfannenstill var en av de forskare som vid 1940-talets slut försökte visa upp inför det övriga vetenskapssamhället vad sociologin egentligen var och vilka problem den kunde användas för att lösa. Men det vore fel att betrakta hans undersökning, som förefaller ha påbörjats år 1945, endast som resultatet av en fristående forskares personliga intresse för ett vetenskapligt ämne. Tvärtom genomfördes den i nära samarbete med Borås stads socialvårdsbyrå. Av allt att döma hade Pfannenstill ursprungligen inte för avsikt att undersöka tatarfrågan. I en senare intervju uppgav han att han fått ett "litet anslag" för att "undersöka socialvårdsklientelet" i Borås, och att idén att undersöka tatarfrågan var något han fick först i och med denna mer övergripande undersökning.³³ Beskrivningen av händelseförloppet stöds också av samtida källmaterial. Sommaren 1945 ansökte Pfannenstill om att få låna de inventeringsblanketter från Borås som Socialstyrelsen samlat in under inventeringen året innan.³⁴ Han skrev i sin ansökan att han var sysselsatt med en "sociologisk undersökning av socialvårdsklientel i Borås", och att "därvid stöter jag då och då på tattare bland klientelet". Han påstod också att socialvårdsbyråns högste tjänsteman gav sitt stöd åt undersökningen. Att den genomfördes i nära samarbete med den kommunala myndigheten visas för övrigt av det faktum att ansökan skrevs på socialvårdsbyråns eget brevpaper.³⁵

Pfannenstills formulering antyder att de sociala myndigheterna i Borås redan pekade ut personer som tattare, och att utpekandet antingen antecknades i de personakter som upprättades på socialvårdsbyrån eller att byråns tjänstemän muntligen förde uppgifterna vidare. Pfannenstill nämnde själv att han gått igenom stadens socialregister, där information om vilka åtgärder som vidtagits mot socialvårdens klienter samlades, samt att han gjort intervjuer med byråns tjänstemän och till och med vid vissa tillfällen givits möjlighet att "själv besöka tatarfamiljer,

32 Pfannenstill 1948.

33 Bengtsson & Molander 1998 s 76. Varifrån Pfannenstill fick detta anslag har jag inte undersökt.

34 Pfannenstills användning av primärmaterial från 1944 års inventering har tidigare uppmärksammats i Sjögren 2010 s 151.

35 RA *Socialstyrelsen. 5:e byråns arkiv* H10:6 Skrivelse från Bertil Pfannenstill till Socialstyrelsen 25/7 1945 [ankomstdatum].

särskilt då typiska tatarfamiljer”.³⁶ Den vetandeproduktion om enskilda individer som härigenom sattes igång blev synnerligen omfattande. De sju anteckningsböcker i vilka Pfannenstill förde in uppgifter om klienterna är fyllda med detaljerade personuppgifter, med citat ur vad som förefaller vara rapporter och personakter från socialvårdsbyrån. I en av anteckningsböckerna skrev Pfannenstill ordet ”tattare” längst upp på nästan varje sida.³⁷ Det stöder också slutsatsen att undersökningen först var inriktad på socialvårdsbyråns klienter i allmänhet men att han snart, under mer eller mindre stark påverkan från byråns tjänstemän, började peka ut vissa klienter som tattare och därefter valde att göra en särskild undersökning av denna grupp.

Som jag nämnde tidigare fick det återetablerade sociologiämnet i Sverige snabbt en inriktning mot empiritunga, fältsociologiska undersökningar. Pfannenstill har själv berättat om hur han vid 1940-talets slut for till USA för att ”lära mig empirisk sociologi”, och att artikeln om tatarfrågan år 1948 var hans första empirisk-sociologiska undersökning.³⁸ Därmed kan den ses både som en del av sociologins nyetablering i Sverige och som ett sätt för Pfannenstill att meritera sig inom ett akademiskt ämne där fältsociologiska undersökningar snabbt kom att dominera forskningen. Samtidigt är det viktigt att betona att Pfannenstill själv ansåg att undersökningen också hade ett direkt socialpolitiskt värde. Den skulle inte bara tjäna till att beskriva det sociala problem som han påstod att tatarfrågan utgjorde, utan också bidra till det påstådda problemets lösning. Lösningen låg enligt Pfannenstill i en politik för assimilering, och undersökningen skulle belysa ”de faktorer som påskynda eller hämma” assimileringen.³⁹

Gunnar Dahlberg hade i mitten av 1940-talet påstått att sociala problem som tillskrevs personer utpekade som tattare var samma slags problem som generellt utmärkte ”persons leading vagabond and asocial lives”.⁴⁰ Denna slutsats motsatte sig Pfannenstill, som tvärtom hävdade att den utpekade gruppen visst kunde utgöra ett särskilt socialt problem fast den inte kunde avgränsas från resten av befolkningen genom rasbiologiska undersökningar.⁴¹ Det är i det sammanhanget man bör se Pfannenstills artikel, och den definition av termen tattare som han presenterade i den. Målet med att överhuvudtaget formulera en definition var för Pfannenstill inte primärt att möjliggöra en vetenskaplig diskussion i allmänhet utan att definitionen skulle användas politiskt för att skapa en assimileringspolitik, något som Socialstyrelsens utredning tidigare under 1940-talet misslyckats med. Med hänvisning till Dahlbergs resultat från den rasbiologiska undersökningen år 1943 skrev

36 Pfannenstill 1948 s 233.

37 LUB *Bertil Pfannenstills efterlämnade papper* Volym 164 ”Fall inför socialkommittén” (sju anteckningsböcker med handskrivna anteckningar). Jag har, vid en genomläsning som inte kan kallas för annat än ytlig, inte hittat några anteckningar som kan dateras till efter år 1945.

38 Bengtsson & Molander 1998 s 73 (citat) & 76.

39 Pfannenstill 1948 s 246, liknande på s 226.

40 Dahlberg 1944/45 s 79.

41 Pfannenstill 1948 s 228, 335.

Pfannenstill att definitionen inte kunde vara "antropologisk", och inte heller kunde man hänvisa till ett visst levnadssätt eller språk för att på ett konsekvent sätt peka ut vissa personer som tattare. Definitionen borde istället vara "sociologisk".⁴² Men vad menade Pfannenstill med detta?

Hans definition var kortfattad men hade viktiga konsekvenser: "tattare kallas den person, som av en upplyst opinion anses härstamma från en tattarsläkt". "Upplyst opinion" var ett uttryck som Pfannenstill lade till för att betona att han ansåg att det fanns en viss konsekvens i utpekandet – människor kallade inte vem som helst för tattare bara för att hen påstods leva på ett visst vis eller ansågs ha ett visst utseende, utan termen användes företrädesvis om vissa släkter och familjer.⁴³ I övrigt ser definitionen vid en första anblick mycket vag ut. Det är därför viktigt att betona att den inte var avsedd att beskriva den utpekade gruppens eventuella gemensamma egenskaper. Den var inte en realdefinition, utan en stipulativ definition. Den uttalade sig inte om vilka personer som "egentligen" borde räknas som tattare, utan var istället avsedd att med Pfannenstills ord fungera som ett "praktiskt användbart kriterium på om en person skall räknas som tattare".⁴⁴ En politik i tattarfrågan skulle fortfarande vara möjlig. Men den befolkningsgrupp som politiken då skulle riktas mot borde inte avgränsas genom undersökningar av gruppens påstådda gemensamma egenskaper, utan istället baseras på det omgivande samhällets utpekande: som tattare skulle helt enkelt den person räknas som ingick i en släkt eller en familj som en stor del av det omgivande lokalsamhället ansåg vara tattare – oavsett hur personen levde, såg ut eller identifierade sig själv. Artikeln innehöll också uppgifter om flera personer som enligt Pfannenstill själva kategoriskt förnekat att de skulle vara tattare utan tvärtom uppgivit att de inte alls ville betecknas på detta vis. Det hindrade inte Pfannenstill från att peka ut dem som tattare.⁴⁵

För att Pfannenstills betydelse för den sociologiska vändningen inte ska framstå som starkare än vad den var bör dock ytterligare en sak uppmärksammas. Han förnekade att den utpekade gruppen kunde betraktas som en "särskild 'ras'", och han satte själv ordet ras inom citationstecken.⁴⁶ Men det innebar inte att han principiellt förnekade att det fanns olika människoraser med genetiskt ärftliga egenskaper. Här påminde han om Jacobsson, som tidigare menat att man eventuellt skulle kunna hitta konsekventa och mer objektiva definitioner av termen "tattare" genom framtida, mer djupgående rasbiologiska undersökningar.⁴⁷ Pfannenstill skrev att man för tillfället inte kände till i vilken grad den utpekade gruppens "asociala drag bero på en ärftlig disposition", vilket tyder på att han ansåg att kommande forskning skulle kunna

42 Pfannenstill 1948 s 228f, 235-237, 335.

43 Pfannenstill 1948 s 230f.

44 Pfannenstill 1948 s 230. Det är jag och inte Pfannenstill som sätter ordet "egentligen" inom citationstecken.

45 Pfannenstill 1948 s 238.

46 Pfannenstill 1948 s 237, 334.

47 Jacobsson 1944 s 10, 29.

avgöra den frågan. Han framhöll också att frågan om biologisk härstamning inte var alldeles oviktig för utformningen av politiska åtgärder. Om det exempelvis skulle visa sig att de personer som utpekade som tattare härstammade från personer som tidigare i historien utpekats som zigenare "blir nog assimileringen svårare", skrev Pfannenstill och slog därmed fast två saker.⁴⁸ För det första att han ansåg att personer utpekade som zigenare utgjorde en särskild ras. För det andra att han utmanade den rasifierande särskiljningen främst därför att den hittills visat sig vara praktiskt svår att använda för att utforma en assimileringspolitik.

Pfannenstill ansåg att sociala myndigheter hade all anledning att vidta långtgående makttekniker mot enskilda personer utpekade som tattare, och att det borde ske genom en "samordning av de olika sociala hjälporganens ingripanden". Liksom Jacobsson fyra år tidigare motsatte han sig däremot bestämt alla förslag om kollektiva steriliseringar, inte av principskäl utan därför att det inte kunde anses vara bevisat att utpekade personer verkligen hade gemensamma genetiska egenskaper. Steriliseringar i enskilda fall såg han inte som problematiska, och i tre fall visade de korta personbiografier som ingick i artikeln att utpekade boråsare verkligen hade steriliserats eller att sociala myndigheter planerade att få dem steriliserade. I likhet med Jacobsson ansåg han också att en del av den diskriminering som drabbade den utpekade gruppen borde bekämpas, inte med argumentet att det var fel med diskriminering i sig utan därför att den motverkade den assimilering som Pfannenstill såg som önskvärd. Något som däremot skilde Pfannenstills slutsatser från Jacobssons var hans höga uppskattning av Omstreifermissionens verksamhet. Även om han endast kunde hänvisa till flera decennier gamla källor påstod han utan kritisk diskussion att den norska organisationen bedrev en "social uppfostringsverksamhet" som ofta förmått att göra utpekade familjers barn "bofasta och självförsörjande".⁴⁹ Pfannenstills artikel är det sista exempel jag har hittat på att Norge framhölls som en förebild för den svenska politiken i tatarfrågan. När Norge nämndes nästa gång var det, som jag nämnde tidigare, i direktiven till en statlig utredning som hade i uppdrag att ge förslag till politik i zigenarfrågan och inte i tatarfrågan.

Torgny T Segerstedt

Trots att Pfannenstill skött en stor del av den sociologiska undervisningen, forskningen och administrationen vid Lunds universitet i åtta års tid blev han förbigången när det år 1955 var dags att tillsätta en preceptorsbefattning (snart omvandlad till en professur) vid institutionen. Bland de sakkunniga som granskade de sökande till befattningen fanns en vetenskapsutövare som särskilt brukar framhållas som en centralgestalt i sociologins återetablering i Sverige. Det var Torgny T

⁴⁸ Pfannenstill 1948 s 17, 316.

⁴⁹ Pfannenstill 1948 s 248f, 232, 317f.

Segerstedt, sedan år 1947 professor i sociologi vid Uppsala universitet och föreläsare för den mest empiriskt-kvantitativa inriktningen inom ämnet.⁵⁰ Pfannenstill hörde däremot till dem som ansåg att sociologin inte borde gå riktigt så långt i denna riktning, utan att forskningen också borde ägna sig åt samhällsteoretiskt och filosofiskt inspirerade frågeställningar. Det är därför kanske föga förvånande att Segerstedt genomförde något av en akademisk avrättning av Pfannenstill i sitt sakkunnigutlåtande, inkompetensförklarade honom och rangordnade honom som den minst lämpliga av alla sökande. Pfannenstills akademiska karriär fick därmed en allvarlig knäck, han lämnade universitetsvärlden och skulle inte återvända på flera år.⁵¹

Av alla Pfannenstills artiklar och skrifter var det en enda som Segerstedt ansåg hade ett större vetenskapligt värde. Det var artikeln om tattarefrågan från år 1948. Segerstedts bedömning av den var till och med mycket uppskattande:

Enligt min mening är tattarstudien Pfannenstills bästa, full av uppslag, synpunkter och upplysningar. Hans tes att tatterna är en sociologisk grupp, sammanhållen av gemensamma erfarenheter och traditioner samt av släktskapsrelationer är, såvitt man kan förstå, riktig. Därigenom kommer man ifrån den helt ohållbara teorin att tatterna skulle vara zigenarättlingar och man kommer även ifrån fysiskt-antropologiska resonemang som inte fört någon vart.⁵²

Utlåtandet visar att Sveriges mäktigaste sociolog vid 1950-talets mitt intog en hållning till tattarefrågan som innebar ett uttalat avståndstagande från den rasifierande särskiljningen. Istället var de utpekade personerna enligt Segerstedt att betrakta som en "sociologisk grupp", en uppfattning som han fört fram redan år 1949 genom en artikel i *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning*. Då hade han skrivit att den utpekade gruppen upprätthöll ett eget "normsystem", som i sin tur påverkades av det omgivande samhällets attityd mot gruppen.⁵³ Resonemanget innebar inte att han förnekade att det fanns en grupp som kunde kategoriseras som tattare, eller att den utpekade gruppen hade ett visst levnadssätt. Men han förnekade att det i så fall berodde på biologiska orsaker eller att gruppen hade enhetliga, essentiella egenskaper. Gruppen konstituerades istället av faktorer som i sin tur påverkades av det omgivande, föränderliga samhället. Därmed såg han också den utpekade gruppen som potentiellt förändringsbar. Genom att beteckna den som en "sociologisk" grupp hade Segerstedt dessutom slagit fast att ytterligare vetandeproduktion om tattarefrågan borde ske inom sociologiämnets ramar.

50 Larsson 2001 s 87, 96.

51 Larsson 2001 s 132-136.

52 LUB Bertil Pfannenstills *efterlämnade papper* Volym 88 Sakkunnigutlåtanden om sökande till preceptorsbefattningen vid sociologiska institutionen, Lunds universitet, augusti 1955. Segerstedts utlåtande är daterat 31/8 1955.

53 Segerstedt 1949.

Även Segerstedt hade politiska syften med det han skrev. Målet med tidningsartikeln år 1949 hade varit att kritisera den diskriminering som Segerstedt ansåg att dagspressen bedrev mot utpekade personer genom att utmåla dem som våldsamma och kriminella. Liksom hos Pfannenstill, vars definition av termen tattare för övrigt refererades i artikeln, gick Segerstedts argument ut på att en sådan stereotypisering särskiljning motverkade det politiskt önskvärda målet, nämligen att den utpekade gruppen "fortast möjligt assimileras i det svenska samhället".⁵⁴ Bara ett år senare var Segerstedts kritik mot diskrimineringen både hårdare och annorlunda utformad. I en artikel i Uppsala studentkårs tidskrift *Ergo* skrev han visserligen att diskrimineringen motverkade assimileringprocessen. Men han förde dessutom fram det i mitt källmaterial mycket ovanliga argumentet att diskrimineringen var fel i sig, eftersom den tillfogade "en rad helt oskyldiga människor svåra lidanden". Segerstedt frågade sig nu hur det kunde "kännas att vara en tatarunge i en skolklass vid ett brottstillfälle, när polisen jagar den obligatoriska tattaren och presshetsen är i full gång". Artikeln i *Ergo* innebar något av ett generalangrepp på den diskriminering som utövades inom tatarfrågan, och var formulerad på ett sätt som saknar motstycke i det källmaterial jag har undersökt. Segerstedt jämförde till och med den utpekade gruppens utsatthet med "negrernas" situation i USA, och han fördömde bruket att beteckna människor som tattare i polisrapporter och andra myndighetsdokument. Sådana anteckningar var enligt Segerstedt lika förkastliga som anteckningar om att någon var "jude".⁵⁵

Dessutom gjorde Segerstedt på en avgörande punkt en delvis annan definition av termen tattare än vad Pfannenstill gjort. Pfannenstill baserade sin definition uteslutande på det omgivande samhällets utpekande av vissa personer. Enligt Segerstedt var det utpekandet endast en av de faktorer som en definition borde bygga på. Han framkastade dessutom tanken att det fanns familjer som själva "betraktar sig [...] som tattare och har ett tydligt gruppmedvetande".⁵⁶ För första gången sedan G L Björcks initiativ vid sekelskiftet 1900 (som skildrades i kapitel 4), fanns det nu en aktör i tatarfrågan som intresserade sig för vilken eventuell självuppfattning som kunde finnas hos de människor som utpekades som tattare. Det skulle få konsekvenser för den kommande sociologiska forskningen om tatarfrågan.

Adam Heymowskis licentiatavhandling

År 1950, vid samma tid som Segerstedt publicerade sin artikel i *Ergo*, inledde en ung sociologistudent vid namn Adam Heymowski ett forskningsarbete som fem år senare resulterade i en licentiatavhandling med titeln *Om "tattare" och "resande"*. Segerstedt

⁵⁴ Segerstedt 1949.

⁵⁵ Segerstedt 1950.

⁵⁶ Segerstedt 1950.

var Heymowskis handledare, och som Anne Minken har uppmärksammat tyder mycket på att idén till avhandlingen kom från Segerstedt själv.⁵⁷ Heymowski uppgav senare att det var Segerstedt som "first drew my attention to the marginal group of Swedish society generally known as *tattare*", och att Segerstedt föreslagit "att jag skulle få tag i så där fyra, fem 'tattare' och försöka följa deras anor för att komma underfund med varifrån 'tattarna' egentligen kommer".⁵⁸ Heymowski utgick också från ett av Segerstedts viktigaste påståenden, nämligen att den utpekade gruppen borde ses som en "sociologisk grupp".⁵⁹ Heymowskis licentiatavhandling, som analyseras i detta avsnitt, var alltså i viss mån en del av det projekt som Segerstedt själv drev, där målet var att omformulera tattarfrågan och införliva den bland de objekt vilka den återetablerade sociologin borde producera vetande om. I den meningen fungerade Segerstedt dessutom som en länk mellan Pfannenstill, som gjort den första stora sociologiska tolkningen av tattarfrågan, och Heymowski.

Under 1960-talet omvandlade Heymowski licentiatavhandlingen till en doktorsavhandling, som han disputerade på år 1969.⁶⁰ Jag analyserar i detta avsnitt endast licentiatavhandlingen. Det är den som ryms inom min egen undersökningsperiod, och i hög grad utgör Heymowskis doktorsavhandlingen endast en översättning till engelska av licentiatavhandlingen. Den viktigaste skillnaden är att Heymowski i doktorsavhandlingen också ville undersöka huruvida svenska resandefamiljer borde betraktas som "an ethnic isolate or as an essentially social one", en fråga han besvarade genom att kalla familjerna för "social outcasts rather than as an ethnic isolate".⁶¹ Etnicitetsfrågan var däremot inte alls framträdande i licentiatavhandlingen. Som jag skrev redan i kapitel 1 är de resandes etnicitet inte något som jag undersöker i denna bok, och Heymowskis slutsatser om den frågan är därför inget jag diskuterar här.⁶²

Vetandeteknik 1. Genealogiska undersökningar

En stor del av licentiatavhandlingen bestod av genealogiska undersökningar av det slag Segerstedt rekommenderat. Men hur skulle Heymowski avgöra vilka familjer som skulle inkluderas i de genealogiska undersökningarna? Själv hade han ingen kunskap om vilka människor som var utpekade som tattare. Han utgick därför för det första

57 Minken 2009 s 188.

58 Heymowski 1955 s 1; Heymowski 1969 s 7 (Heymowskis kursivering).

59 Heymowski 1955 s 2.

60 Heymowski 1969.

61 Heymowski 1969 s 15f, liknande på s 74.

62 Heymowskis definition av begreppet etnicitet, liksom hans sätt att undersöka etnicitet i historiskt källmaterial, har kritiserats av Minken 2009 kapitel 6. Hon har också på s 213 riktat välunderbyggd kritik mot senare forsknings, däribland min egen, alltför okritiska återgivningar av Heymowskis etnicitetshistoriska slutsatser.

från genealogiskt vetande som producerats av andra forskare, främst de uppgifter om utpekade släkter som samlats in av fängelsedirektören Allan Etzler. För det andra utgick han från uppgifter som han fått genom att fråga "socialvårdare, poliser [och] rättspsykiatriker", något som i sig visar att såväl sociala som polisiära myndigheter vid 1950-talets början pekade ut vissa människor som tattare och var beredda att vidareförmedla detta vetande till forskare.⁶³

Jag har inte för avsikt att här göra någon egentlig analys av Heymowskis släktutredningar, eller att bedöma deras vetenskapliga kvalitet. Mina frågeställningar går ut på att studera vilket vetande om tatarfrågan som Heymowski producerade år 1955, och inte vad släktutredningarna kan säga om vissa släkters etnicitet under exempelvis 1700-talet. Med sådana utgångspunkter blir den viktigaste slutsatsen att Heymowskis genealogiska undersökningar producerade terminologiskt nyskapande definitioner, både av termen tattare och av en annan term som därtills, så vitt jag har kunnat se, inte förekommit i debatten. När det gällde termen tattare ansåg sig Heymowski kunna konstatera (och huruvida han hade goda empiriska skäl för det eller inte är här en irrelevant fråga) att de familjer som utpekades på detta sätt härstammade från olika platser och i de flesta fall från förhållanden som han definierade som "svenska". Han menade också att de börjat pekas ut som tattare vid skilda tidpunkter och att utpekandet baserats på en rad olika särskiljningsgrunder, exempelvis fenotypi, ekonomisk verksamhet och påstådd brottslighet. Termen var med andra ord vag och utan "entydig innebörd", och kunde enligt Heymowski inte ges en annan definition än att den syftade på "alla dem, som av myndigheter eller av omgivningen betraktas såsom 'tattare'".⁶⁴ Här låg hans definition inte alldeles långt ifrån den som Pfannenstill presenterat år 1948.

Men Heymowski presenterade dessutom ytterligare en term. Han ansåg sig ha hittat en grupp av släkter som under lång tid, stundtals flera århundraden, livnärt sig genom vissa kringresande ekonomiska verksamheter (exempelvis valackande, hästhandel eller försäljning av produkter från glasbruk), där medlemmarna företrädesvis fått barn med medlemmar ur andra familjer som livnärde sig på samma sätt, och som i fråga om "härstamning" var "relativt heterogena". På tämligen spekulativa grunder ansåg Heymowski att de ofta härstammade från soldater som under stormaktsiden börjat vandra runt utan fast position i lokalsamhället. Han uteslöt inte att vissa släkter kunde härstamma från personer som han pekade ut som zigenare, men ansåg att en sådan härstamning inte var så vanlig som man ofta antog.⁶⁵ Dessa släkter benämnde Heymowski "resande".⁶⁶

63 Etzler 1944; Heymowski 1955 s 18.

64 Heymowski 1955 s 5, 16 (citat), 21, 103.

65 Heymowski 1955 s 3, 25, 32, 51, 103 (citat). I ett senare arbete ändrade han delvis uppfattning, och skrev att han tidigare kanske inte "tillräckligt beaktat möjligheten" av härstamning från "zigenare eller zigenarättlingar". Se Heymowski 1987 s 19.

66 Heymowski 1955 s 110.

För första gången hade en aktör i tatarfrågan introducerat termen ”resande”, och dragit en tydlig skiljelinje mellan denna och termen ”tattare”. Utifrån Heymowskis resonemang fanns det personer utpekade som tattare som inte kunde anses vara resande, och resande som inte nödvändigtvis var utpekade som tattare av sin omgivning. Heymowskis introduktion av denna terminologiska skiljelinje har fått en betydelse för senare forskning som svårigen kan överskattas. Det finns därför samtidigt skäl att lyfta fram något som skiljer hans definition av termen resande från exempelvis den som används i denna avhandling, och som diskuterades i kapitel 1. Även om Heymowski ansåg att det var intressant att studera hur medlemmarna i resandesläkterna betraktade sig själva var det inte något som låg till grund för hans definition.⁶⁷ Människor kunde därför kategoriseras som resande av Heymowski oavsett hur de tänkte eller talade om sig själva. Den definition av resandetermen som jag använder i denna avhandling bygger uteslutande på människors självidentifiering, och ska alltså inte förväxlas med Heymowskis.

Vetandeteknik 2. Intervjuresor

Under somrarna 1952 och 1953 reste Heymowski runt i Skåne, Uppland och Närke för att göra intervjuer med personer ur familjer som han ansåg vara resande. Syftet var att undersöka dels vilka kontakter som fanns mellan dem och de människor som Heymowski kallade för ”vanligt folk”, dels huruvida familjerna uppfattade sig själva ”som en särskild grupp”. Det var en fråga som Heymowski såg som intressant men inte avgörande för utpekandet av familjerna som just resande.⁶⁸ Kanske kan man också identifiera ett annat syfte. Liksom Segerstedt var Heymowski kritisk mot den diskriminering som riktades mot personer utpekade som tattare. I sin rapport från intervjuresan återgav han en lång rad uttalanden, där de intervjuade exempelvis berättade om hur deras barn kallades för ”tattarungar” i skolan, hur de pekades ut som tattare i lumpen och om hur de diskriminerades när de sökte arbete. Heymowski hänvisade själv till dessa vittnesmål när han kritiserade diskrimineringen, som han jämförde med den som ägde rum i samband med ”negerproblemet” i USA.⁶⁹

Heymowski hade alltså som ambition att låta utpekade personer själva komma till tals. Men det var han själv och ingen annan som valde ut vilka uttalanden som skulle återges i avhandlingen. Inte heller var intervjusituationerna fria från maktutövning. Tvärtom vill jag försöka visa hur de snarare präglades av ojämlika maktrelationer. Heymowski försökte med olika metoder få människor att tala och

⁶⁷ Heymowski 1955 s 3.

⁶⁸ Heymowski 1955 s 69.

⁶⁹ Heymowski 1955 s 74, 101 samt bilaga 9 s 15-17, 19, 21, 23. Heymowski reproducerade dock själv i viss mån de särskiljningsgrunder som diskrimineringen byggde på, exempelvis genom att på s 75 utan att ange några belägg hävda att ”vissa brott (t.ex. dråp och slagsmål) här inte väcker samma indignation som hos icke resande”.

samarbeta med honom, men det fanns också ett utrymme för motstånd som de personer han besökte utnyttjade på olika sätt.

Heymowski valde ut vilka familjer som skulle besökas efter att bland annat ha samtalat med två poliskommissarier.⁷⁰ Familjerna hade inte själva anmält något intresse för att delta i undersökningen, och ingenting i Heymowskis rapport tyder på att de varit informerade om dess existens förrän han knackade på deras dörr.⁷¹ Den enda kända källa som kan berätta om de möten som då ägde rum är Heymowskis egen rapport. Han beskrev där sitt vanliga tillvägagångssätt på följande vis:

Som inledning brukade jag säga ungefär så här: "Jag håller på med en vetenskaplig undersökning av gamla resande- och soldatsläkter, och jag undrar, om ni inte kan berätta litet om er egen släkt och kanske också om andra resande." Råkade jag nu själv veta litet om vederbörandes härstamning, var det bra att genast kunna inskjuta något om hans far eller morföräldrar och på detta sätt få igång ett samtal.⁷²

I några fall erbjöd han familjerna släktträd över deras förfäder som gåva, och vid ett tillfälle hade han sällskap med en av de ovan nämnda poliskommissarierna. Båda metoderna kan ses som en maktutövning med målet att få familjerna samarbetsvilliga, även om den ena metoden innebar belöningar för medverkan och den andra kan ha uppfattats som ett förtäckt hot.⁷³ Ingen av dem skulle, med en mild underdrift, idag räknas som godkänd forskningsetik. Det innebär dock inte att Heymowski inte förde några etiska resonemang om sin forskning. Det gjorde han, och det påverkade hans agerande. Heymowski valde faktiskt bort flera potentiellt intressanta familjer ur intervjustudien på grund av deras klassposition, exempelvis då han observerat att familjemedlemmar hade yrkestitlar som "fabrikör". Om Heymowski ansåg att en familj av detta slag var "fullständigt accepterad av sin omgivning" valde han att inte "störa".⁷⁴ Det var också etiskt val, som byggde på antagandet att människor i hög social position hade mycket att förlora om en forskare pekade ut dem som tillhöriga en befolkningsgrupp med låg social status, medan det inte ansågs vara nödvändigt att behandla människor med lägre social status med samma omsorg. De sågs på ett helt annat sätt som tillgängliga för forskarens blick och vetandeproduktion.

Intervjuresan innebar att en okänd forskare gjorde oanmälda besök hos människor som inte nödvändigtvis hade lust att diskutera sin identitet eller sina släktförhållanden. Det var sannerligen knappast självklart att de familjer som besöktes

70 En av dem var samme polis som år 1935, i ett yttrande till Socialdepartementet, skrivit att personer utpekade som tattare borde utsättas för systematiska steriliseringar för att hindra deras "i naturen ärvda dåliga egenskaper" från att spridas. Se RA *Socialdepartementet. Huvudarkivet* Konsejakt 25/9 1942 nr 101 Remissyttrande av statspolisen i Malmö 18/11 1935.

71 Heymowski 1955 s 70.

72 Heymowski 1955 s 69.

73 Heymowski 1969 s 67f.

74 Heymowski 1955 bilaga 9 s 12.

alls skulle släppa in Heymowski. Det visar sig också att de besökta personerna valde att agera på olika sätt. En del öppnade sin dörr, samtalade med honom och svarade på hans frågor. Vissa bjöd till och med, om vi får tro hans egna uppgifter och några andra finns inte att tillgå, på mat och gav honom skjuts till andra familjer. De personer som på detta sätt var Heymowski behjälpliga uttryckte han sig konsekvent mycket positivt om. En man påstods exempelvis se "våldigt trevlig" ut, andra gjorde ett "sympatiskt och kultiverat intryck".⁷⁵ Även dessa formuleringar representerar något nytt i tatarfrågan. Som torde ha framgått av denna avhandling finns det inte många exempel på att en aktör före Heymowski uttryckte sig odelat positivt om människor som pekades ut som tattare.

Men Heymowskis positiva omdömen var villkorade. De reserverades för de som samarbetade, inte för de som visade att de inte ville delta. Heymowski beskrev i sin rapport att det fanns personer som rodnade när han frågade om aspekter av deras liv och umgänge som de inte ville diskutera, om hur gamla människor gick sin väg eller visade att de upplevde obehag när han samtalade med deras barn, och om hur vissa vägrade att släppa in honom.⁷⁶ Ett exempel ska få illustrera hur en del av de besökta kunde reagera, och hur Heymowski ingalunda automatiskt respekterade deras önskan att inte medverka:

Ett annat misslyckat försök gjorde jag hos familjen [ANONYM], som bodde på en höjd i skogen i en grannsocken. Mannen var inte hemma och jag fick endast tala med hans fru [ANONYM], ett mörkhårigt, manhaftigt fruntimmer. Hon verkade från början mycket misstänksam, svarade mycket kort och avhugget på mina frågor och det gick inte alls att få igång något samtal med henne. Plötsligt stängde hon dörren, vred om nyckeln och skrek: "Vad vill ni egentligen? Tala om det medsamma, annars ringer jag efter..." "Efter vem?" – "Ja, det får ni se! Ut härifrån! Ni skrämmar mina barn. Ni ser så konstig ut. Ut från min gård!" I samma ögonblick ringde det. Jag hörde, hur hon rusade till telefonen och började prata högljutt och utan avbrott, sannolikt om mig. Jag gick fram till ett av hennes barn, en kanske åttaårig pojke, som under hela uppträdet lugnt suttit i sanden utan att röra en min. "Gå in till mamma och lugna henne! Du kan säga till henne, att jag inte vill er illa," sade jag och cyklade sedan därifrån.⁷⁷

Ett annat exempel visar att det fanns personer som snarast verkar ha betraktat Heymowskis undersökning som en del av den diskriminering de utsattes för. Det antyder också att även om Heymowski själv såg sig som en fristående akademisk forskare och inte som en myndighetsrepresentant, var det inte självklart att de människor han besökte uppfattade honom på samma sätt:

75 Heymowski 1955 bilaga 9 s 4, 13 och liknande på s 22 i samma bilaga.

76 Heymowski 1955 bilaga 9 s 9, 13, 22. Den mest utförliga rapporten från intervjustudien finns i licentiatavhandlingen. En förkortad version finns i Heymowski 1969 s 66-74. Den är betydligt mindre utförlig i skildringen av det motstånd som de besökta familjerna utövade.

77 Heymowski 1955 bilaga 9 s 20. Mötet skildrades även i förkortad form i Heymowski 1969 s 70.

[ANONYMS] svåger var ganska skeptisk och misstänksam mot mig och sade någonting om att "så här gjorde de ju i Tyskland också; skrev upp folk och skickade dem sedan till koncentrationsläger. Blir det krig, så gör de likadant med oss." Jag fick lugna honom genom att förklara, att syftet med vår undersökning endast var att samla kulturhistoriskt material om gamla resande- och soldatsläkter.⁷⁸

Utan att i övrigt göra några jämförelser, vill jag påstå att här fanns något som förenade Heymowski och Carl-Olof Danielsson, den läkare som i helt andra syften utförde Socialstyrelsens rasbiologiska mätningar nästan tio år tidigare. Danielsson hade då, som jag visade i kapitel 8, reagerat med förvåning över att vissa av de undersökta upplevde mätningarna som ett utslag av "rashat". Den logik som låg till grund för Danielssons reaktion var att det var vetenskapsmannen och ingen annan som hade rätt att definiera vad en undersökning egentligen var. Om den kunde beskrivas som vetenskaplig (och i Danielssons fall dessutom beskrivas som en läkare-patientrelation) kunde den omöjligtvis vara ett utslag av rashat. Hur den upplevdes av de människor som undersöktes sågs däremot inte som en relevant fråga. Samma logik är urskiljbar i Heymowskis licentiatavhandling. Inte heller här tillmättes de besökta personernas uppfattningar om intervjuerna någon egentlig betydelse. Heymowski var ju kritisk mot diskrimineringen, och ville att de personer han besökte själva skulle få yttra sig om den. De personer som vägrade medverka sågs ur Heymowskis perspektiv därför som irrationella och besvärliga. I en lång passage skrev han exempelvis om sitt möte med en grupp kvinnor som stod och väntade på en taxi utanför sin bostad när han en söndagskväll dök upp oanmald. Kvinnorna ville inte svara på hans frågor. När Heymowski skildrade mötet i licentiatavhandlingen påstod han att kvinnorna varit "argsinta", att de druckit alkohol och talat med sluddrande röster.⁷⁹ De gjorde öppet motstånd, och beskrevs därför inte med något av de positiva omdömen som Heymowski annars var så frikostig med.

Heymowskis motsägelsefulla rasifieringskritik

Jag har skildrat Heymowskis licentiatavhandling som någonting nytt och annorlunda jämfört med tidigare undersökningar av tattarefrågan. Skildringen skulle dock inte vara fullständig om man inte också framhöll de aspekter av hans forskning där det fanns en kontinuitet bakåt, till äldre särskiljningsprocesser. Heymowski tog uttryckligen avstånd från den rasifierande särskiljningen. Han skrev att Gunnar Dahlbergs rasbiologiska undersökning från år 1943 visat att "antropologiska kännetecken" var irrelevanta för all särskiljning av personer utpekade som tattare. Han kritiserade Manne Ohlanders intelligensundersökningar, som diskuterades i kapitel 7, och slog

⁷⁸ Heymowski 1955 bilaga 9 s 3.

⁷⁹ Heymowski 1955 bilaga 9 s 19. Se även en förkortad skildring i Heymowski 1969 s 69.

fast att sådana inte sade någonting om "den testades *medfödda* intellektuella kapacitet". Han skrev också om Allan Etzlers forskning att dennes rasifierande resonemang gjorde "ett varken sympatiskt eller vetenskapligt intryck".⁸⁰

Men hur gick en sådan rasifieringskritik ihop med det faktum att Heymowski själv, i rapporten om intervjuressan, konsekvent beskrev de besökta personernas utseendedrag? Varför skrev han att en kvinna var "liten till växten" och gjorde ett "mongoliskt intryck"? Eller, för att ge ytterligare ett av många exempel, att en man hade "relativt stort huvud och avlångt ansikte med tjock, stor näsa, gråbrun hy, bruna ögon och tidigare antagligen svart hår"?⁸¹ Han hade ju själv påstått att "antropologiska kännetecken" var irrelevanta? Kanske ville Heymowski undersöka i vilken mån vissa fenotypiska egenskaper bidrog till att det omgivande samhället pekade ut vissa människor som tattare. Det är, sett till hans definition av termen tattare, en möjlig tolkning av hans intentioner. Men intention och effekt är två olika saker, och vetandeeffekten blev att rasifierande, särskiljande påståenden reproducerades genom hans egen bok.

Och hur kom det sig att han ägnade flera sidor åt att göra en "inavelsberäkning" angående vissa av de släkter han studerat genealogiskt? Beräkningen, som genomfördes med hjälp av två skrifter om "husdjursgenetik" och djuravel, motiverades endast kortfattat med att de undersökta släkterna, som enligt Heymowski företrädesvis skaffat barn tillsammans med andra utpekade släkter, var "mycket intressanta ur genetisk synpunkt" då "mutationer där har större utsikt att slumpvis öka i antal och etablera sig så att nya typer uppstår".⁸² Det är svårt att avgöra vad han ansåg att detta genetiska vetande skulle användas till. Med tanke på hans principiella avståndstagande från den rasifierande särskiljningen är det möjligt att han ansåg att arvsanlagen borde undersökas inte i första hand för att producera vetande om den utpekade gruppen i sig, utan för att producera ett mer allmänt vetande om hur människans gener fungerade. Men också om den tolkningen är riktig, innebär det fortfarande att Heymowski pekade ut familjernas medlemmar som personer vars arvsanlag var särskilt intressanta för vetenskapen. På så sätt kan han ändå sägas ha reproducerat en rasifierande särskiljning, oavsett hur hans intentioner såg ut.

Att fördöma Heymowski för detta är lätt – kanske allt för lätt. De moraliska och politiska problem som hans forskning innebar är nämligen inte väsensskilda från de som finns i en del av den genetiska forskning som bedrivs i vår egen tid. Kanske bör vi därför framförallt använda analysen av Heymowskis "inavelsberäkningar" för att ställa kritiska frågor om vårt eget samhälle och dess vetandeproduktion. Var går gränsen mellan modern genetisk forskning och den typ av undersökningar som vi skulle klassificera som rasbiologi och rygga tillbaka inför? I vilka syften är det legitimt att producera vetande om enskilda befolkningsgruppers arvsanlag, något som idag görs

80 Heymowski 1955 s 8, 14, 16. Kursiveringen är Heymowskis egen.

81 Heymowski 1955 bilaga 9 s 2, 7.

82 Heymowski 1955 bilaga 5.

inom exempelvis arkeologisk vetenskap, och vad gör vi med det vetandet? Vilka av vår tids genetiska undersökningar kommer framtidens historiker att skriva avhandlingar om och kanske till och med fördöma?

Långt farväl till tatarfrågan

Analysen av Heymowskis ”inavelsberäkning” visar att den sociologiska vändningen inte innebar ett knivskarpt brott med de särskiljningsprocesser som tidigare dominerat i tatarfrågan. Men den innebar viktiga förändringar, som för övrigt inte var helt unika för Sverige utan hade sin motsvarighet i sociologiskt inspirerad forskning också i Norge vid samma tid.⁸³ Myndigheterna kom gradvis att överge den rasifierande särskiljningen av de personer som utpekades som tattare, åtminstone på ett principiellt plan. Därmed försvann också möjligheterna att bedriva politik i tatarfrågan inom ramen för rashygienens maktrationalitet. Istället betraktades de utpekade människorna som en social grupp, som konstituerades av ett potentiellt förändringsbart normsystem som till viss del sågs som ett resultat av det omgivande samhällets särskiljning. I Heymowskis fall innebar förändringen också en differentiering, i den meningen att han genom att dela in de människor han undersökte i ”tattare” respektive ”resande” introducerade en ny term i den vetenskapliga särskiljningen.

Debatten kom också, främst genom Segerstedt och Heymowski, att handla allt mindre om vilka egenskaper de utpekade personerna ansågs ha och allt mer om den diskriminering de utsattes för. Segerstedts motiverade delvis sin kritik mot diskrimineringen med argumentet att den motverkade det mål han ansåg att politiken borde ha, nämligen assimilering. Därmed står det klart att den sociologiska vändningen inte heller hade något att göra med den territoriella exkluderingen. Heymowskis licentiatavhandling innehöll inga egentliga resonemang om hur han ansåg att en framtida politik borde utformas. År 1954 skrev han dock en artikel i tidskriften *Liberal debatt*, och där formulerade han sig på ett sätt som vid en första anblick ser ut att återupprepa Segerstedts argument:

Så länge man använder skällsordet ”tattare”, kommer det att finnas en ”tattargrupp”. Genom bruket av detta ord stärker man de ”riktiga resandes” isoleringskänsla och dessutom tillför man denna grupp nya medlemmar från det omgivande samhället. De

83 I Norge publicerades år 1949 Kaspar Flekstad's bok *Omstreifere of Sigøynere. Studier over fantefolkets opprinnelse*. I den förnekade han att den grupp som utpekades som ”tattere” konstituerades av biologiskt arv eller härstammade från personer utpekade som zigenare. I likhet med Heymowski förnekade Flekstad dessutom att den utpekade gruppen skulle kunna ha en etnisk identitet. Se Minken 2009 s 152-167.

såsom "tattare" märkta personerna kommer nog ofta till slut att identifiera sig med de "resande". Vill man underlätta de "resandes" anpassning i samhället, bör man nog låta bli att stämpla dem som parias och hela tiden betrakta dem som latenta brottslingar.⁸⁴

Men bara vid en första anblick. Också Heymowski såg assimilering som ett mål, och citatet visar att han inte såg något värde i att den kultur eller de identiteter som kunde finnas hos den utpekade gruppen bevarades eller utvecklades. Målet var att det i framtiden inte skulle finnas några grupper som kunde betecknas vare sig som tattare eller som resande. Men den tanke som Heymowskis resonemang byggde på var att detta mål automatiskt skulle uppnås om myndigheter och andra aktörer slutade peka ut vissa människor som tattare och uppgav försöken att bedriva en särskild politik mot de som utpekades. Assimileringen var redan på väg, på grund av strukturförändringar och processer som redan ägde rum i det svenska samhället.⁸⁵ Det var en annan slags assimilering än den som varit målet för den liberala styrningen, den tredje av de maktrationaliteter inom vilka tatarfrågan dittills konstruerats. Den liberala styrningen innebar att olika makttekniker användes för att forma en individ till ett självreglerande subjekt som på eget initiativ skulle agera i enlighet med vissa normer. Heymowskis argument var att assimileringen skulle komma att ske ändå, under förutsättning att myndigheterna *inte* störde den genom ingripanden i de utpekade personernas liv – åtminstone inte sådana ingripanden som myndigheterna motiverade med att personerna var utpekade som tattare.

Här nådde tatarfrågan en punkt där den inte längre går att beskriva med hjälp av någon av de tre maktrationaliteter som jag beskrev i kapitel 1, och som hittills har använts för att tolka den. Den politik som började formuleras vid 1950-talets mitt kan vare sig beskrivas som territoriell exkludering, liberal styrning eller rashygien. Den hade andra mål och byggde på andra antaganden om de människor som den riktades mot. Tar man Heymowskis förslag om att myndigheterna borde sluta peka ut människor som tattare på allvar kan man till och med fråga sig om det från och med denna tid alls fanns någon tatarfråga.

Människor har förvisso pekats ut som tattare också efter år 1955. Det utpekandet har dessutom lett till att de har diskriminerats, bland annat i mötet med myndigheter, på arbetsmarknaden och i skolan. Den diskrimineringen fortsatte och fortsätter än idag, och den är ett resultat av de historiska särskiljningsprocesser som har studerats i denna avhandling. Men som *politiskt projekt* ersattes tatarfrågan vid 1950-talets mitt av andra, exempelvis av det som då kallades för zigenarfrågan. Zigenarfrågan och tatarfrågan var två olika politiska projekt. Men de hade beröringspunkter, en i viss mån gemensam bakgrund och inte minst gemensamma

84 Heymowski 1954 s 138.

85 I den meningen påminde Heymowskis resonemang delvis om Tor Jacobssons från år 1944. Jacobsson hade då hävdad att det redan pågick något som han med tillfredsställelse beskrev som en assimileringsprocess, vilket diskuterades närmare i kapitel 7.

konsekvenser. De innebar båda en särskiljningsprocess där myndigheter, forskare och andra offentliga aktörer skapade en rasism och en diskriminering som fortfarande präglar Sverige.

Kapitel 10. Avslutande diskussion

Redan vid 1960-talets början, i samband med den kamp för medborgerliga rättigheter som svenska romer då startade, skrev tidningarna om att Sverige var ett land där det inte förekom vare sig diskriminering eller "rasproblem".¹ Den diskriminering av människor som pekades ut som "zigenare" såväl som "tattare" som myndigheter bedrivit under 1800- och 1900-talen var då bortglömd, eller rättare sagt bortskriven. Den hade ingen plats i berättelsen om det framgångsrika och moderna välfärdssamhället Sverige.

Tattarfrågan var ett viktigt socialpolitiskt projekt i Sverige från 1800-talets slut och fram till 1900-talets mitt. Men därefter följde alltså en lång tid av tystnad. Den här avhandlingen inleddes med en skildring av de så kallade Jönköpingskravallerna år 1948. Det var inte förrän under 2000-talet som dessa händelser började uppmärksammas offentligt i Jönköping. Kanske har vi idag nått en punkt då tystnaden har upphört? Sommaren 2014 invigdes ett monument på Hovrättstorget i Jönköping, där resandefolkets långa historiska närvaro i staden uppmärksammas som något positivt och den rasism som ledde fram till kravallerna fördöms. Det är ett viktigt monument, som förhoppningsvis kan förmedla budskapet att Jönköping ska vara en stad där alla människor är välkomna.

Men det räcker inte med att resa monument. Forskarens uppgift bör i första hand vara att analysera de mekanismer som lett fram till vår egen tids ojämlikheter och diskriminering. Inte främst för att säga något om det förflutna, utan för att ge oss verktyg att förändra nuet och framtiden. Tattarfrågan må visserligen ha försvunnit som ett politiskt projekt, men dess spår finns kvar än idag och fortsätter att begränsa människors liv. Skånepolisens moderna register över romer går exempelvis inte att förstå utan att man sätter in det i sitt historiska sammanhang: svenska polismyndigheter har i ungefär åttio år varit vana vid att föra register över personer som myndigheterna har ansett vara "tattare" eller "zigenare". De kommuner som idag vräker romska EU-migranter från deras tältläger och kör dem vidare till nästa kommun, som i sin tur kör dem vidare till nästa kommun, bedriver samma

1 Mohtadi 2012 s 136, 139. När Manne Ohlander år 1956 publicerade en skrift om hjälpskolans historia i Göteborg, nämnde han talande nog inte heller någonting om sina omfattande undersökningar av de hjälpklasseslever han pekade ut som tattare drygt tio år tidigare. Se Axelsson 2007a s 166.

exkluderande politik som de små landsbygdskommunerna gjorde under hela denna avhandlings undersökningsperiod.²

Varifrån kommer denna diskriminerande politik? Hur uppstod den? I detta avslutande kapitel kommer jag att presentera och diskutera mina huvudsakliga slutsatser om tatarfrågans uppkomst och förändring. Jag kommer också att sätta in den svenska tatarfrågan i ett europeiskt perspektiv och ge vissa förslag till framtida forskning. Kapitlet är inte en traditionell sammanfattning, där innehållet i varje avhandlingskapitel rekapituleras. Det är snarare ett försök att diskutera vilken ny kunskap som denna avhandling har bidragit med, och hur denna skulle kunna utvecklas ytterligare.³

Tatarfrågans uppkomst och drivande aktörer

Tatarfrågan var ett alltför långvarigt och mångfacetterat politiskt projekt för att det ska vara möjligt att peka ut en enda aktör eller en enda samhällsnivå som drivande. Avhandlingen har tvärtom visat på en mångfald aktörer, och ett viktigt resultat är att politiken ofta skapades genom ett växelspel mellan olika aktörer. Inte heller går det att slå fast en enskild tidpunkt då den startade, eftersom skilda aktörer var drivande på lika sätt vid olika tidpunkter.⁴

Men flera slutsatser kan ändå dras, och de två viktigaste är följande. Tatarfrågan fanns etablerad på lokal nivå redan under 1880-talet, och de aktörer som skapade den som politiskt projekt var inte primärt statliga myndigheter. Vid 1800-talets slut spelade landsbygdskommunala myndigheter en stor roll. Jag har visat att den politik mot personer utpekade som tattare som dessa myndigheter skapade var mycket stark i Halland, men att den förekom även i andra delar av Sverige. Den fortsatte ända in på åtminstone 1940-talet även om den förmodligen gradvis minskade i styrka.

Under denna första fas fanns det också en annan viktig grupp av aktörer. Det var präster och andra verksamma i Svenska kyrkan, framförallt med förankring i Halland, som genom olika initiativ försökte förmå statsmakten att agera mot de familjer som de pekade ut med termer som "tattare" eller "vandringsfolket". Prästerna fortsatte därefter att vara en viktig aktörsgrupp fram till och med 1910-talet, men sedan

2 Den kommunala exkluderingen har utövats också under perioden mellan andra världskrigets slut och fram till vår egen tid. Historikern Hans Wallengren har exempelvis visat hur den politiska ledningen i Landskrona, liksom ledningen för stadens kommunala bostadsbolag, från 1970-talet och framåt har använt flera makttekniker för att "hindra eller försvåra inflyttning" dels av "socialt och ekonomiskt svaga grupper", dels av människor med viss etnicitet eller härkomst, exempelvis romer. Se Wallengren 2014 s 83f, 92, 96f.

3 Jag sätter referenser till den tidigare forskningen om tatarfrågan endast i särskilda fall. En allmän genomgång av den tidigare forskningen finns i kapitel 1.

4 Vissa aktörer, exempelvis de som skrivit skönlitteratur eller producerat filmer, har inte heller studerats i avhandlingen.

försvann de ut ur tatarfrågan. Det är i sig ett exempel på hur nära tatarfrågans utveckling följde den vid samma tid alltmer sekulariserade svenska socialpolitiken.

Den stat som prästerna ville skulle agera var dock länge ovillig att ta i tatarfrågan. De försök som gjordes att föra upp frågan på en rikspolitisk nivå var inte heller särskilt framgångsrika, vare sig då präster skickade skrivelser till regeringen, eller när man genom riksdagsmotioner fick den statliga Tvångsuppfostringskommittén att yttra sig om tatarfrågan. Riksdagsdiskussionerna år 1897 innebar att tatarfrågan började närma sig den politiska offentligheten, men genombrottet kom först 1907, när Fattigvårdskommittén tillsattes.

Kommittén fick redan från början tatarfrågan på sitt bord, och betydelsen av dess arbete är svår att överskatta. Att det var just denna kommitté som fick i uppdrag att behandla tatarfrågan innebar att den nu togs över av ett socialpolitiskt nätverk som i tidigare forskning har kallats för "fattigvårdsfolket".⁵ Det utgjordes av aktörer som tillsammans formulerade en socialpolitik inom den liberala styrningens ramar, och under perioden ca 1900-1930 hade de ett mycket stort inflytande på svensk social lagstiftning, ett inflytande som förstärktes av att nätverkets medlemmar ofta både agerade som fristående debattörer eller föreningsaktiva och som statliga ämbetsmän – med oklara gränser mellan de båda rollerna.

"Fattigvårdsfolket" fortsatte att driva tatarfrågan ända in på 1930-talet. I slutet av 1920-talet tog en av nätverkets viktigaste organisationer, Svenska Fattigvårds- och Barnavårdsförbundet, ett initiativ för att skapa särskilda barnhem för barn till utpekade familjer. Den drivande aktören i det initiativet var socialpolitikern G H von Koch, och initiativet togs strax efter att hans egen bror i ett statligt betänkande föreslagit att starten borde stödja en sådan barnhemsverksamhet. Nätverkets sista initiativ ägde rum år 1934, genom von Kochs skrivelse med krav på utredning till socialministern. Då agerade von Koch i sin roll som central statlig ämbetsman, efter att först ha misslyckats med att nå resultat genom sitt agerande i Fattigvårds- och Barnavårdsförbundet.

Vid 1920-talets mitt vidtogs också vissa förberedande åtgärder inom Socialdepartementet med målet att förverkliga idéerna om ekonomiska bidrag till organisationer som var villiga att själva driva barnhem. Det är dock osäkert hur nära de planerna var att förverkligas, och det källmaterial som kan berätta om dem är svåranalyserat. Först i och med 1934 års initiativ kan man verkligen säga att tatarfrågan blev ett statligt projekt i större skala. Nu sattes ett utredningsarbete igång som inte var färdigt förrän år 1944, och då var resultatet ett fiasko eftersom utredningen visade hur svårt det var att exakt definiera och avgränsa den grupp som den tänkta politiken skulle riktas mot.

Tatarfrågan fördes alltså upp på statlig nivå. Innebar det också att man kan tala om statsmakten och dess ledning som en drivande aktör i tatarfrågan? Ja och nej.

5 Lundquist 1997.

Olika statliga myndigheter hade olika betydelse. Rasbiologiska institutet spelade en förvånansvärt liten roll, även om Herman Lundborg med oklart resultat var involverad i Fattigvårdslagstiftningskommitténs arbete. Dess stora betydelse var istället dess medverkan i de rasbiologiska mätningarna år 1943, men denna medverkan ledde fram till att institutet drog slutsatsen att de människor som pekades ut som tattare inte kunde avgränsas som en särskild "ras". En enskild statlig myndighet som däremot, åtminstone från 1930-talet och framåt, hade något av en nyckelroll var Socialstyrelsen. Socialstyrelsen förespråkade flera gånger särskilda politiska åtgärder i tatarfrågan, bedrev länge en starkt rasifierande särskiljning och var en viktig initiativtagare bakom 1940-talsinventeringen. Det är överhuvudtaget anmärkningsvärt att myndigheten företrädde en så biologiserande syn på socialpolitiken, och det vore en angelägen framtida forskningsuppgift att undersöka hur Socialstyrelsen agerade i svensk socialpolitik från dess inrättande år 1913 och fram till efterkrigstiden.

Politikernas betydelse för tatarfrågans framväxt är mer svårtolkad. Att *ansvaret* för den politik som bedrevs ligger hos politikerna är självklart. Det var exempelvis regeringen som fattade beslut om 1940-talsinventeringen, och ärendet bereddes av socialminister Gustav Möller och hans statssekreterare Tage Erlander. Men vad säger det egentligen om politikernas *betydelse* för att driva tatarfrågan framåt? 1940-talsinventeringen var ett projekt som drevs fram av Socialstyrelsen, och Möller och Erlander reagerade på krav som ställdes från statliga såväl som kommunala myndigheter. Resultaten i denna avhandling tyder snarast på att den statliga politiken i tatarfrågan främst bör förstås som ett politiskt projekt som formulerades och drevs framåt av tjänstemän snarare än politiker. Frågan är dock svårbedömd, och kanske kan närmare arkivstudier av exempelvis Erlanders och Möllers efterlämnade papper ge mer kunskap om deras agerande.

Frågan är om man ens från och med 1930-talet kan tala om en renodlad statlig politik i tatarfrågan. En bättre beskrivning är förmodligen att tatarfrågan vid denna tid var resultatet av en växelverkan mellan statliga och kommunala myndigheter. Landsbygdskommunerna var viktiga också nu. Det var exempelvis landsbygdskommuner som åren 1941-42 tog de viktiga initiativ som satte igång det utredningsmaskineri som resulterade i 1940-talsinventeringen. Vid samma tid satte flera stadskommuner igång omfattande egna utredningar, som ledde till kontakter och informationsutbyte med statliga utredningar. De kommunala polismyndigheterna var också mycket framträdande, inte minst i skapandet av lokala register över utpekade personer, en verksamhet som också bedrevs av stadskommunala fattigvårds- och skolmyndigheter.

Efter år 1944 togs tatarfrågan över dels av ett mindre nätverk av socialmedicinska forskare, dels av de akademiska forskare som återetablerade sociologiämnet i Sverige. Deras politiska förslag såg dock radikalt annorlunda ut än tidigare, och under 1950-talet framfördes till och med åsikten att myndigheter helt borde sluta att peka ut människor som tattare. Därmed hade tatarfrågan nått sitt slut som politiskt projekt.

Det är däremot på inget sätt säkert att lokala barnavårdsnämnder, polismyndigheter eller skyddshemsledningar förändrade sin särskiljning bara för att Socialstyrelsens inventering misslyckats, än mindre för att sociologiska forskare ansåg att utpekandet borde upphöra. En av de viktigaste framtida forskningsuppgifterna är att systematiskt undersöka kommunalt arkivmaterial för att studera på vilket sätt och hur länge människor utpekades som tattare på lokal nivå, och vilken diskriminering detta ledde till. Det var i första hand kommunala myndigheter som låg bakom de omhändertaganden och anstaltsplaceringar, som drabbade många av de svenskar som pekades ut som tattare.⁶

Kontextualisering av tatarfrågan

I vilket sammanhang skapades tatarfrågan? Vilken koppling hade den till andra politiska projekt under avhandlingens undersökningsperiod? Två kontexter har visat sig vara anmärkningsvärt irrelevanta för att förstå den svenska tatarfrågan.

För det första finns det, med några få uttalanden om att utpekade personer särskildes i förhållande till andra "svenskar" som undantag, inget i min undersökning som stöder hypotesen att tatarfrågan var ett resultat av framväxten av en etnisk nationalism av det slag som var så betydelsefull för den finska "zigenarfrågan".⁷ Det är fullt möjligt att svenska myndigheters tendens att särskilja olika grupper runt sekelskiftet 1900 på ett mycket överordnat plan kan ha haft kopplingar till den mycket generella och storskaliga särskiljning som nationalismen innebar. Men det går inte att se några egentliga belägg för denna koppling i mitt källmaterial. De personer som utpekades som tattare särskildes inte i första hand i förhållande till en påstådd "svenskhet". Andra särskiljningsgrunder spelade långt större roll, vilket diskuteras längre fram.

För det andra vederlägger denna avhandling hypotesen att tatarfrågan skulle ha haft kopplingar till en särskild "folkhemspolitik" eller ett "folkhemprojekt" under 1930-talet. Den politik som onekligen bedrevs i tatarfrågan under 1930-talet var tvärtom på många sätt en direkt fortsättning av den som bedrevs redan under 1920-talet. Och det var sannerligen inte några "folkhemspolitiker" som då drev frågan framåt, utan tvärtom socialliberalt sinnade aktörer ur det så kallade fattigvårdsfolket, med G H von Koch som den kanske viktigaste enskilde medlemmen. Min slutsats

6 Jag vill här gärna anknyta till Mattias Tydén, som på ett liknande sätt uppmanat till systematiska arkivundersökningar av kommunalt material för att studera svensk steriliseringspraxis. Se Tydén 2002 s 290f. Det är en forskningsuppgift som inte kan frikopplas från den som jag själv föreslår här. Det förekom att kommunala myndigheter initierade steriliseringsansökningar riktade mot personer som utpekades som tattare, och de anstaltsplaceringar som kommunala barnavårds- och nykterhetsnämnder låg bakom kunde också i sin tur leda till att utpekade personer steriliserades efter ansökningar skrivna av ledningarna för de anstalter där placerades.

7 Tervonen 2010.

innebär givetvis inte att jag förnekar att viktiga socialpolitiska förändringar ägde rum under 1930-talet. Flera social- eller välfärdspolitiska program sattes då igång. De var inte längre riktade enbart mot grupper som ansågs innebära särskilda sociala problem utan mot befolkningen i sin helhet. Statsmakten ökade även sitt inflytande över de socialpolitiska verksamheter som dittills ofta bedrivits av privata organisationer, och hela socialpolitiken fick ett större inslag av expertstyre.⁸ Men dessa förändringar hade ingen påvisbar påverkan på tattarefrågan. Mot de numerärt små grupper som påstods utgöra särskilda sociala problem - och de familjer som utpekades som tattare sågs som en sådan grupp - fanns redan makttekniker etablerade. De maktteknikerna hade tillkommit i andra sammanhang. De var delar av en interventionistisk socialpolitik som ingalunda uppfanns av välfärdsstatens "sociala ingenjörer", utan som började produceras redan i och med 1800-talets sociala fråga och som var fullt utvecklad under decennierna alldeles efter sekelskiftet 1900.⁹

Den "sociala frågan" innehöll många delfrågor, och min undersökning ger stöd åt Norma Montesinos slutsats att tattarefrågan hade en nära koppling till det som stundtals benämndes lösdrivarfrågan, åtminstone fram till 1920-talet.¹⁰ Det innebär inte att myndigheterna ansåg att de personer som pekades ut som tattare helt enkelt var lösdrivare i allmänhet, men att de problem som de ansåg att tattarefrågan och den bredare lösdrivarfrågan innebar var likartade och delvis kunde åtgärdas med samma makttekniker. Men lösdrivarfrågan genomgick i sig en differentieringsprocess under 1900-talets första decennier. Lösdrivarlagen användes allt mer sällan, och denna process gjorde att lösdrivarfrågans koppling till tattarefrågan blev svagare. Från 1930-talet och framåt intog tattarefrågan en försumbar plats i de statliga lösdriveriutredningarna.

Studerar man svensk socialpolitik under 1800- och 1900-talen kan man antingen fokusera på vilka ideologier som påverkat beslut och program, eller fokusera på de sätt som makt har utövats på. Båda perspektiven kan ge viktig kunskap, men det är knappast en överdrift att säga att tidigare forskning har prioriterat ideologiperspektivet. I denna avhandling har fokus därför framförallt legat på maktperspektivet. Här har jag kunnat dra slutsatser som visar att det stundtals var maktutövningen i sig som producerade föreställningar, uppfattningar och vetande och inte tvärtom – vilket är en slutsats som inte går att dra om man anammar

⁸ Se exempelvis Hirdman 1989.

⁹ Jag ansluter mig här till de synsätt som finns i Hedin 2002 s 228f; Kumlien 1997 s 149; Ohrlander 1992 s 14; Sjögren 1997 s 35; Tydén 2002 s 133, 142; Wisselgren 2000 s 239, 290. En intressant iakttagelse är att flera av de egenskaper som tillskrevs personer utpekade som tattare under första halvan av 1900-talet var samma egenskaper som tillskrevs arbetarklassen eller de fattiga i stort runt år 1840. Här fanns påståenden om superi, tiggeri, svårkontrollerbar rörlighet, kriminalitet, smutsighet, lättja, oförmåga att sköta hem och uppfostra barn (för empiriska exempel se förslagvis Lundgren 2003 kap 4; Petersson 1983 s 56, 208; Procacci 1991 s 161). Den socialpolitiska differentieringsprocessen innebar att dessa egenskaper gradvis började tillskrivas allt mindre subgrupper, men påståendena i sig var konstanta.

¹⁰ Norma Montesino 2002, exempelvis s 87, 103f. Liknande i Pulma 2006 s 220, 230.

ideologiperspektivet. Så har jag exempelvis kunnat visa att landsbygdskommunernas maktutövning, som riktade sig mot alla som ansågs hota kommunernas ekonomi, aldrig ledde till konsekventa eller ens särskilt detaljerade särskiljningar av de som utpekades som tattare. Gränsen mellan den termen och termen "lösdrivare" var därför också stundtals oklar på denna nivå, till skillnad från hos de statliga myndigheterna. När de försökte skapa särslagstiftning eller andra politiska åtgärder mot den utpekade gruppen tvingades de till en oupphörlig vetandeproduktion för att hitta sätt att avgränsa den från resten av befolkningen.

Maktperspektivet kan också delvis användas för att förstå den förändring från en förändringsoptimistisk tilltro till möjligheten att omforma enskilda utpekade individer, till en förändringspessimistisk och rasifierande politik med kollektiva steriliseringar som central maktteknik, som kan urskiljas från 1910-talet och till 1920-talet. Här gjorde svenska socialpolitiska aktörer samma erfarenheter som Omstreifermissionen i Norge. När utpekade barn och ungdomar, så väl som andra, omhändertogs och placerades på skyddshem och andra anstalter, gjorde de motstånd, försvarade sin integritet och förändrades inte i den riktning som socialpolitikens aktörer ville. Maktens oväntade effekter ledde därför till ett nytt vetande. Det är en viktig förklaring till att psykopatidiagnosen introducerades inom svensk barnavårdspolitik under 1910- och 1920-talen, och till tattarefrågans biologisering och rasifiering vid samma tid.¹¹

I stället för att ske med hjälp av ideologibegreppet har tolkningen av tattarefrågan i denna avhandling skett med hjälp av begreppet maktrationalitet. Tre sådana maktrationaliteter, som existerade också i den generella socialpolitiken och som beskrevs närmare i kapitel 2, var särskilt viktiga. För det första den territoriella exkluderingen. Den präglade starkt de små landsbygdskommunernas politik under mycket lång tid, men kanske med en kulmen under decennierna runt sekelskiftet 1900. Målet var att exkludera de personer som utpekades som tattare eftersom de ansågs vara en ekonomisk belastning. Det målet gällde överhuvudtaget alla grupper som kommunerna kunde beskriva som ett hot mot kommunalbudgeten. Kommunerna var uppfinningsrika i sin produktion av makttekniker, och utfärdade bland annat olika former av vitesförbud för invånare som hyste eller handlade med utpekade familjer, inköp av hus som utpekade familjer annars skulle ha flyttat in i och inrättandet av särskilda polisstyrkor för att hålla kommunens gränser stängda. En annan maktteknik var steriliseringar, som här genomfördes i syfte att minska kommunens utgifter för fattig- och barnavård. Vitesförbuden motarbetades av staten, och de aktörer som försökte föra upp tattarefrågan på rikspolitisk nivå var kritiska till den territoriella exkluderingen. Men den maktrationaliteten hade en mycket stark motståndskraft mot sådan kritik, och den fortsatte att präglade landsbygds politik

11 För psykopatidiagnosticeringen och biologiseringen av vetandet om de barn som utpekades som "vanartade", se Ohrlander 1992 s 175-178. Se även pågående avhandlingsarbete av Bolette Frydendahl Larsen vid Historiska institutionen, Lunds universitet.

under hela avhandlingens undersökningsperiod.¹² En exkluderande maktteknik som inte har undersökts i denna bok, men som borde studeras i framtiden, är det kollektiva våld som stundtals riktades mot utpekade familjer.

För det andra den liberala styrningen, som med sina individualiserande vetandetekniker och individförändrande målsättningar i sig var viktig för den socialpolitiska differentieringsprocess som nämndes ovan. För tattarefrågans del är maktrationaliteten först synlig i de förslag som formulerades av de präster som försökte få statsmakten att agera med start under 1880-talet. Maktrationaliteten nådde sin kulmen från 1910-talet och fram till ungefär år 1935. Då lades flera långtgående förslag om olika tvångsassimileringsprojekt, bland annat genom inrättandet av särskilda omprogrammeringsanstalter där barn från utpekade familjer skulle kunna placeras. Dessa förslag lanserades i hög grad av fattigvårdsfolkets socialpolitiska nätverk. Avhandlingen har visat vilken stor betydelse den liberala styrningen hade för tattarefrågan. Särskilt medlemmarna av fattigvårdsfolkets nätverk, som agerade inom den liberala styrningen, var inflytelserika och hade stora möjligheter att få genomslag för sin politik.

För det tredje rashygienen, en maktrationalitet som förutsätter men inte är identisk med rasifiering (en särskiljningsform som spelade en roll också i den liberala styrningen). Politiska förslag formulerade inom rashygienens maktrationalitet förekom huvudsakligen under perioden 1920-1945. Åren runt 1920-talet eller strax dessförinnan var en genombrottstid, vilket märks inte minst i Fattigvårdslagstiftningskommitténs interna arbete, men 1930-talet och 1940-talets början var dess kulmen. En del av de förslag som presenterades då, av enskilda debattörer och tjänstemän, innebar fysisk utplåning av de svenskar som pekades ut som tattare genom kollektiva tvångssteriliseringar. Det var förslag som aldrig framfördes på ett så samordnat sätt som "fattigvårdsfolkets" försök att initiera liberal styrning. Men de innebar likväl en radikal förändring av tattarefrågan. Förslag som gick i denna riktning kunde föras fram av en så inflytelserik myndighet som Socialstyrelsen, och fick även ett visst stöd i den politiska och mediala offentligheten. *Aftonbladet* publicerade i december 1941 en artikel med rubriken "Sterilisering bot mot tattareplåga", där en "högre polisman" intervjuades och hävdade att "tattareproblemet kan endast lösas genom tvångsåtgärder för att nedbringa deras höga nativitet".¹³ Och i januari 1944 skrev *Sydsvenska Dagbladet Snällposten* att "frågan om tillämpning av steriliseringslagen å denna befolkningsgrupp ter sig lika brännande som tillförne".¹⁴ Huruvida dessa spridda tidningsuttalanden var representativa för svenska dagstidningar vid samma tid är inte känt, men exemplen visar att förslag om

12 Den territoriella exkluderingen fanns dessutom kvar i kommunernas agerande i "zigenarfrågan" under 1950- och 1960-talen. Se exempelvis Montesino Parra 2002 s 128-130; Ohlsson al Fakir 2013a s 31; Selling 2013 s 138-142.

13 *Aftonbladet* 5/12 1941.

14 *Sydsvenska Dagbladet Snällposten* 8/1 1944.

kollektiva tvångssteriliseringar inte var omöjliga att föra fram i ansedda tidningar med stor upplaga. Överhuvudtaget framstår den svenska pressens opinionsbildning i tatarfrågan som ett intressant framtida forskningsämne. Det skulle exempelvis vara möjligt att undersöka pressreaktionerna på Fattigvårdslagstiftningskommitténs förslag år 1923 respektive Socialstyrelsens inventering under 1940-talet.

Rashygienens mest extrema förslag blev inte verklighet. Men de bör ha påverkat steriliseringspraxis. Här kan dock observeras att steriliseringar, som framgick ovan, var en maktteknik som kunde förespråkas inom alla tre maktrationaliteter. Man ska därför inte göra misstaget att tro att de svenska steriliseringarna drevs fram uteslutande av rashygieniska skäl, och faktum är att det inte ens var nödvändigt att rasifiera för att kunna förespråka steriliseringar – det kunde räcka med att peka ut en familj som kommunalekonomiskt kostsam eller att påstå att de levde på ett sätt som innebar att eventuella barn skulle födas in i en dålig miljö.

Efter andra världskriget växte en fjärde maktrationalitet fram, och den har jag inte helt lyckats beskriva. Den syftade i likhet med den liberala styrningen till assimilering, men byggde på antagandet att assimileringen skulle ske mer eller mindre automatiskt genom ekonomiska och sociala strukturförändringar, åtminstone under förutsättning att myndigheterna och det omgivande samhället inte fortsatte att bedriva en särskiljande politik och på så vis cementera utpekandet av vissa personer som tattare. Maktrationaliteten innebar inte att det blev omöjligt att göra socialpolitiska ingripanden mot människor, men sådana ingripanden blev svårare att motivera med argumentet att någon var utpekad som tattare. Den tid då maktrationaliteten börjar gå att urskilja, närmare bestämt efter andra världskriget och sedan vidare under 1950-talet, framstår överhuvudtaget som en socialpolitisk tid som borde utforskas mer. Vad innebar exempelvis storkommunreformen år 1952 för den territoriella exkluderingen? Hur förändrades den kommunala socialpolitiken i takt med att allt mer av fattigvårds-, nykterhets- och barnavårdsverksamheterna professionaliserades och byråkratiserades, och den gamla fattigvårdslagen ersattes med 1956 års lag om socialhjälp?

Särskiljningens komplexitet och anomalier

Grunden för hela tatarfrågan var givetvis att vissa människor pekades ut som tattare och tillskrevs vissa egenskaper. Utan föreställningar om att det fanns egenskaper som konstituerade en "tattare", så hade det heller inte funnits någon tatarfråga. Utpekandet och tillskrivningen av egenskaper har jag benämnt "särskiljning". Avhandlingen har visat att särskiljningen ofta var komplex, och att olika aktörer kunde peka ut olika personer som tattare på delvis olika grunder. Flera exempel på att aktörer uttryckte tvekan och osäkerhet om vilka personer som skulle pekas ut redovisas i avhandlingen. Utpekandet kunde baseras på en rad olika särskiljningsgrunder och det existerade aldrig en enda, enhetlig definition av termen tattare. Varje försök från myndigheternas sida att skapa en sådan misslyckades.

Myndigheterna lyckades aldrig bemästra särskiljningsproblematiken, och som David Sjögren tidigare har påpekat blev den bara svårare ju mer detaljerade utredningar som gjordes.¹⁵ Särskiljningsproblematiken var aldrig ett problem i den territoriella exkluderingen, men ett stort problem för de aktörer som agerade inom den liberala styrningens eller rashygienens maktrationalitet.

Varje utredning som vidtogs, på statlig såväl som på kommunal nivå, producerade anomalier. Ett exempel är Fattigvårdslagstiftningskommitténs inventering år 1922, som i själva verket visade att de allra flesta av de inventerade personerna inte alls var kända för några negativa egenskaper. Det var en anomali som kommittén valde att hantera genom att helt enkelt förtiga den, och i sitt betänkande lyftes nästan bara exempel på utpekade personer som exempelvis begått brott fram. Under 1944 års inventering, som också visade att de flesta registrerade personer betecknades som "skötsamma" och dessutom att det var omöjligt att avgränsa gruppen på fenotypiska särskiljningsgrunder, producerades så många anomalier att särskiljningsprocessen till sist havererade fullständigt. Förslag om särslagstiftning och kollektiva ingripanden mot hela den utpekade gruppen blev häfter svåra att driva, även om det inte är säkert att Socialstyrelsens misslyckande spelade någon större roll för lokala aktörers agerande.

På ett mer generellt plan är tatarfrågan ett bra exempel på tre viktiga fenomen i en särskiljningsprocess. För det första att all särskiljning av olika befolkningsgrupper producerar särskiljningsanomalier. För det andra att den som särskiljer måste uppfinna olika sätt att hantera dessa anomalier. För det tredje att särskiljningsprocesser uppenbarligen har en mycket stark motståndskraft mot anomalier, och att dessa kan förtigas och omformuleras. Tatarfrågan innebar att svenska myndigheter såväl som andra aktörer i ungefär sjuttio års tid föreslog, planerade och delvis också genomförde drakoniska och diskriminerande åtgärder mot en befolkningsgrupp som de aldrig någonsin på ett konsekvent och enhetligt sätt kunde definiera, och trots att de utredningar som producerades gång på gång visade att särskiljningens stereotypa påståenden om gruppens levnadssätt inte kunde beläggas. Detta är en insikt som bör göra oss skeptiska och kritiska till all form av politisk särskiljning av olika befolkningsgrupper, särskilt sådan som riktas mot grupper som påstås ha en viss etnicitet eller kultur. Inför all sådan särskiljning bör vi fråga oss: vilka ojämlikheter producerar dessa uttalanden? Vilken politik möjliggörs av dessa utpekanden?

Men avhandlingen har också visat att termen tattare alls inte användes på vilket sätt som helst. Somliga särskiljningsgrunder var mer vanliga än andra. Termen användes exempelvis nästan uteslutande om vissa familjer och släkter, och de exempel

15 Sjögren 2010 s 184. Liknande i Montesino Parra 2002 s 193, som skriver att en anledning till att de mest långtgående politiska förslagen i tatarfrågan inte kom att förverkligas var att "det var svårt att dra en gräns" mellan de som ansågs vara tattare och "icke-tattare".

jag har hittat på att termen användes om enskilda individer utan koppling till utpekade släkter är få.

Under den tidsperiod som studeras i avhandlingen började särskiljningen i tatarfrågan att i allt högre utsträckning rasifieras.¹⁶ Exempel på rasifiering går att hitta redan under 1800-talet, men genombrottet för rasifieringen och socialpolitikens biologisering förefaller ha ägt rum först under 1910-talet. Allra starkast var den under 1930-talet och det tidiga 1940-talet. Rasifieringen kunde då både ske genom påståenden om att de personer som utpekades som tattare hade gemensamma fenotypiska drag som mörk hud- och hårfärg, men i högsta grad också genom påståenden om att de oftare var "sinnesslöa", kriminella eller mindre intelligenta än andra på grund av genetiskt ärftliga, psykiska egenskaper. Under 1940-talets andra hälft minskade sedan rasifieringen kraftigt, även om det går att se spår av den också i 1950-talets sociologiska forskning.

I takt med att rasifieringen ökade, motiverade allt färre aktörer sina politiska förslag med argumentet att barnen i de utpekade familjerna skulle få vård, uppfostran och skydd. Istället började allt fler hävda att det var samhället som skulle skyddas från de utpekade familjerna.¹⁷ Därmed möjliggjordes också nya makttekniker. Exempelvis formulerades flera mycket långtgående förslag om mer eller mindre kollektiva steriliseringar med rasifierande argument. Men det är här viktigt att understryka tre saker – förutom att det var fullt möjligt att förspråka steriliseringar utan att bedriva en rasifierande särskiljning, vilket nämnades tidigare.

För det första att rasifieringen med tiden blev ett viktigt inslag i tatarfrågan, men att den faktiskt aldrig var nödvändig för dess existens som ett politiskt projekt. En del av de mest långtgående förslagen, exempelvis att i stor skala omhänderta barn eller skapa särskilda uppfostringsläger, byggde tvärtom på antagandet att den utpekade gruppen var formbar genom miljöpåverkan och inte främst konstituerad av sitt påstådda genetiskt arv. Också detta är en insikt som är viktig i vår egen tid: det är fullt möjligt att skapa en diskriminerande politik utan att påstå att de som diskrimineras tillhör en särskild "ras" med biologiska egenskaper.

För det andra att det, vid en analys av tiden från 1800-talets slut och fram till 1900-talets mitt, inte alltid är lätt att dra en skarp gräns mellan vad som var rasifiering och vad som inte var det. Relationen mellan miljöfaktorer och biologiskt arv sågs ofta som oklar under denna tid, och mellan extrempositionerna fanns många

16 Termen "rasifiering" har i avhandlingen använts för att beteckna särskiljning som sker genom påståenden om att en grupp av människor har gemensamma fenotypiska drag eller andra fysiska eller mentala, ärftliga egenskaper. Termen är fullt möjlig att definiera även på andra sätt, och en närmare diskussion om dessa möjligheter finns i kapitel 2.

17 Sjögren 2010 s 148f. En liknande utveckling verkar ha ägt rum hos Arthur Thesleff, inflytelserik aktör i den finska zigenarfrågan, vid samma tid. Fram till 1910-talet betonade han även vad han ansåg vara positiva egenskaper hos de familjer han utpekade som zigenare, därefter gav han endast uttryck för fördömande och tillskrev gruppen ensidigt negativa egenskaper. Se Montesino Parra 2002 s 81; Nynäs 2001 s 600.

mellanpositioner. Inom rashygienens maktrationalitet bedrevs en mycket långtgående rasifiering, men rasifiering var fullt förenlig också med den liberala styrningen. Där fanns det aktörer som menade att de människor som de kategoriserade som tattare hade ärftliga, psykiska egenskaper som inte omöjliggjorde men dock försvårade assimilering, och att politiska åtgärder borde ta hänsyn till detta.

För det tredje att det fanns särskiljningsgrunder som, till skillnad från de rasifierande, var närvarande under hela den undersökta perioden och som spelade minst lika stor roll för konstruktionen av tatarfrågan. Den absolut viktigaste var arbetsnormen. Historikern Victor Lundberg har träffande talat om "arbete" och "arbetare" som några av "modernitetens politiska nyckelbegrepp". Dessa begrepp har haft stor politisk potential, både till att inkludera tidigare maktlösa grupper i samhället och till "disciplinering och social kontroll".¹⁸ Arbetsnormen manifesterades i en socialpolitisk arbetslinje, och avhandlingen har visat hur central denna var för tatarfrågan. Att betraktas som en person som deltog i "riktigt", "ordnat" eller "ordentligt" arbete var fullständigt avgörande för att räknas som en fullvärdig samhällsmedlem.¹⁹ Bakom dessa värderande ord fanns föreställningar om att befolkningsmajoriteten, och definitivt de människor som hörde till andra klasser än vad vi förenklat kan beskriva som den urbana över- och medelklassen, borde livnära sig antingen genom långvarigt jordbruksarbete, eller genom långvarigt lönearbete där de ingick i en ojämlik anställningsrelation med en arbetsgivare.²⁰ De familjer som utpekades som tattare försörjde sig genom flera olika ekonomiska aktiviteter, och ägnade stor möda åt att bedriva exempelvis kringresande handel och en rad olika hantverk. Men detta var ekonomiska verksamheter som inte levde upp till de krav som nämndes ovan, och de människor som utövade dem kunde därför särskiljas som "arbetsovilliga".²¹

Tatarfrågan i ett nordiskt och europeiskt perspektiv

Den svenska tatarfrågan var inte ett unikt fenomen. Under hela undersökningsperioden förekom en territoriell exkludering mot personer utpekade som "tattare", "tater" eller "zigenare" i Sverige och Norge såväl som Finland, ibland

18 Lundberg 2014 s 136, 146.

19 De tre uttryck som här satts inom citationstecken förekom på ett nästan standardiserat sätt i särskiljningen av de personer som utpekades som tattare. De förekom också inom andra delar av socialpolitiken. Så kunde exempelvis uttrycket "ordnat" arbete användas för att beskriva den viktigaste behandlingsmetoden vid svenska alkoholistanstalter. Se Edman 2004 s 121.

20 Arbetsnormen hade dock en genusaspekt. Det var i första hand män som förväntades lönearbeta medan kvinnor förväntades sköta barn och hushåll. Genusuppdelningen syns tydligt i den rapport från studiebesöket vid Omstreifermissionens anläggningar i Norge som diskuterades i kapitel 5.

21 Liknande i Montesino Parra 2002 s 115, som konstaterar att de personer som pekades ut som tattare ställdes "utanför kategorin arbetarklass".

med samma makttekniker. Den territoriella exkluderingen förekom för övrigt också i Danmark, åtminstone på så sätt att lokala polismyndigheter år 1875 fick möjlighet att utvisa kringresande personer och familjer. Det skedde genom en lag som politiskt motiverades bland annat med argumentet att den kunde användas för att driva iväg "taterbander", och det har uppskattats att lagen under åren 1875-1914 användes för att utvisa mellan 200 och 300 "tatere og sigøjnere".²²

Vid sekelskiftet 1900, och även dessförinnan, utvecklades dessutom politiska projekt baserade på liberal styrning i både Norge och Finland. Dessa projekt visar likheter med flera svenska förslag i tatarfrågan vid samma tid. Det var framförallt den norska politiken, med dess omhändertaganden av barn och skapandet av Svanvikens familjeläger, som spelade störst roll för de svenska aktörerna. Ett av avhandlingens viktigaste resultat är att den har kunnat visa vilken stor betydelse den norska politiken hade för den svenska tatarfrågan.

Dels gjordes flera hänvisningar till de norska verksamheterna. Sådana förekom redan innan sekelskiftet 1900, men det rörde sig då om hänvisningar till den så kallade fantefondens verksamhet. Fantefonden sågs dock som ett föga lyckat projekt, och det var först efter sekelskiftet som det norska exemplet fick en riktigt framträdande roll i den svenska debatten. Då hade Jakob Walnum grundat Omstreifermisjonen, och startat dess många projekt med särskilda anstalter för både barn och hela familjer. Härifrån och fram till 1930-talets mitt påstods Omstreifermisjonens verksamhet ofta vara ett föredöme för en framtida svensk politik. Vid ett tillfälle, i mitten av 1920-talet, förberedde aktörer inom Socialdepartementet till och med politiska förslag om att ge statliga bidrag till organisationer som var villiga att driva liknande verksamheter. När G H von Koch tog sitt initiativ år 1934, var det också Omstreifermisjonens verksamhet han såg framför sig på svensk mark. Dels hade svenska myndigheter och andra aktörer direkta kontakter med Omstreifermisjonen. Prästen Johan Gustaf Björck gjorde studiebesök vid dess anstalter under 1910-talet, liksom debattören och forskaren Allan Etzler vid 1930-talets början. Det viktigaste studiebesöket gjordes av Fattigvårdslagstiftningskommittén, vars ordförande och sekreterare år 1922 besökte den norska organisationens barnhem såväl som Svanvikens familjeläger. De politiska förslag som kommittén presenterade året efter var starkt inspirerade av Omstreifermisjonens verksamheter.

Hur nära var Sverige att gå samma väg som Norge? Frågan är kontrafaktisk och därför egentligen omöjlig att besvara, men jag hävdar att det fanns två tillfällen då möjligheterna att skapa en liknande politik i Sverige var särskilt gynnsamma. Det ena tillfället var vid sekelskiftet 1900. De förslag om omhändertaganden och tvångsuppföstran som Gustaf Ludvig Björck, Johannes Strömquist och andra halländska aktörer verkssamma inom Svenska kyrkan då tog, liknade de som vid

22 Zip Sane 1999 s 7, 19, 25f.

samma tid förverkligades i Norge. Skillnaden låg i norska och svenska aktörers olika sätt att agera politiskt. De svenska aktörerna misslyckades med att göra tatarfrågan till en rikspolitisk fråga, och de vände sig med önskemål om åtgärder till staten, som visade föga intresse vid denna tid. I Norge lyckades Jakob Walnum genom en skicklig mediestrategi och idogt nätverksbyggande föra upp frågan till rikspolitisk nivå, och istället för att be staten agera agerade han själv. Han skapade en fristående organisation som erbjöd sig att praktiskt sköta den norska politiken och ta ansvar för driften av barnhem och läger. Man kan spekulera i vad som hade hänt om någon svensk aktör vid samma tid hade gjort på samma sätt och startat en egen organisation. Att fristående organisationer skötte delar av socialpolitiken var inte något ovanligt i sig vid sekelskiftet. Det andra tillfället var, som nämnts, under 1920-talet. Då förberedde Svenska Fattigvårds- och Barnavårdsförbundet, en organisation med nära koppling till den offentliga förvaltningen, en konferens där de avsåg att presentera planer för svenska barnhem av norsk typ. Konferensen ägde dock av allt att döma aldrig rum, och jag har inte lyckats att helt reda ut varför den inte kom till stånd.

Den svenska, norska och i viss mån även den finska politik som vid sekelskiftet 1900 bedrevs mot grupper utpekade som "tattare", "tater" respektive "zigenare" hade mycket gemensamt. Men länderna gick också olika vägar. De finska förslagen om särskilda internatskolor för barn från familjer utpekade som "zigenare", vilka presenterades år 1900, kom inte att förverkligas. I Norge blev däremot en assimileringspolitik grundad på liberal styrning förverkligad vid samma tid. I Sverige skapades ingen organisation av Omstreifermissionens slag. Någon särlagstiftning riktad mot personer utpekade som tattare infördes inte heller, även om myndigheterna bedrev ett omfattande utredningsarbete om tatarfrågan och många utpekade människor utsattes för starkt diskriminerande behandling inom den allmänna lagstiftningens ramar.

Men den nordiska politiken var inte heller unik. Det fanns flera andra länder i norra och västra Europa där man under 1900-talet diskuterade eller vidtog politiska åtgärder mot kringresande familjer som betecknades med liknande termer som i den svenska tatarfrågan. Vissa av de makt- och vetandetekniker som användes i Europa liknade de som föreslogs i Sverige. Förslagen om centrala register över personer utpekade som tattare har exempelvis distinkta likheter med de register över personer utpekade som "Zigeuner" som började föras av tyska polismyndigheter under 1800-talet.²³ Jag vill dock framhålla tre andra länder som särskilt intressanta att diskutera i relation till den svenska och nordiska politiken: England, Irland och Schweiz.

I England bedrevs en kristen missionsverksamhet mot kringresande familjer utpekade som "gypsies" under stora delar av 1800-talet.²⁴ Dessa verksamheter påminner mycket om de kristna missionstankar som låg till grund för den norska

23 Lucassen 1998b s 86f.

24 Mayall 1988 s 97-129.

Omstreifermissionen såväl som de prästerliga initiativen i den svenska tatarfrågan runt år 1900, men de hade mindre tvångsinslag och resulterade inte i särslagstiftning av norsk typ. Den engelska politiken tog efter hand också en annan riktning. Även i England bedrevs en territoriell exkludering på lokal nivå. Under både 1800- och 1900-talen stiftades lagar för att försvåra kringresande. Vid 1900-talets början skapade många engelska lokalsamhällen offentliga lägerplatser för "travellers", ofta belägna i ytterkantsområden med dålig social service eller i anslutning till hälsofarliga miljöer. Det innebär inte exakt en exkludering av samma slag som i de svenska landsbygdskommunerna, men politiken skapade en permanentad segregering och målet var likväl att kontrollera de utpekade gruppernas fysiska närvaro i ett geografiskt rum.²⁵ Denna lokala politik, som för övrigt förekom även i Nederländerna, verkar aldrig ha varit aktuell i vare sig Sverige eller Norge.²⁶ Den liberala styrning som började dominera här vid samma tid syftade inte till att göra ingripanden i ett geografiskt rum, utan i ett föreställt mentalt rum – att genom anstaltsplaceringar och omhändertaganden omforma vad som påstods vara karaktären, personligheten och levnadssättet hos de individer som utpekades som tattare eller "tatre".

På Irland förekom åtminstone sedan 1800-talet en kulturell och medial särskiljning av familjer som nedsättande pekades ut som "gypsies" eller "tinkers", och lokalt har territoriell exkludering förekommit sedan dess och ända in i modern tid.²⁷ Förslag om riktade politiska åtgärder mot den utpekade gruppen restes dock först under 1920-talet. Inte förrän under 1940-talet började frågan diskuteras på central politisk nivå, och först under 1960-talet utreddes den av en statlig kommitté. Denna presenterade assimileringspolitiska förslag riktade mot barn från utpekade familjer, i syfte att göra dem bofasta och omforma dem till lönearbetare. Förslagen motiverades ofta med argumentet att åtgärderna borde genomföras för barnens eget bästa, och de påminner om den liberala styrningen i Sverige och Norge runt sekelskiftet 1900. Den viktigaste skillnaden var att några förslag om systematiska och av myndigheterna understödda omhändertaganden av barn inte presenterades på Irland. Frånvaron av sådana förslag, liksom den sena tidpunkt då politiken formulerades, har förklarats av att Irland dominerades av konservativa och religiösa politiska aktörer som motsatte sig varje ingrepp i kärnfamiljers interna liv. Däremot har forskningen varit oenig om den irländska nationalismens roll. Å ena sidan har den setts som en viktig anledning till att särskiljningen alls startade under 1800-talet, å andra sidan har man förklarat det ringa intresset för särslagstiftning med att irländska politiska aktörer själva kämpade för kulturell och politisk självständighet mot den brittiska kolonialmakten i början av 1900-talet.²⁸ Den senare förklaringen påminner om Miika Tervonens slutsatser om

25 Stone 2011 s 56-62.

26 För en diskussion om den nederländska politiken se Cottaar 1998.

27 Mac Laughlin 1996 s 55, 58.

28 Helleiner 1998 s 51-58; Mac Laughlin 1996 s 48f.

varför de drastiska förslag som presenterades i den finska zigenarfrågan vid samma tid inte kom att förverkligas.²⁹

Också i Schweiz skapades en politik riktad mot kringresande familjer, här medlemmar av Jenische-folket. Även där formulerades argument om att barn behövde omhändertas och assimileras för att skyddas från det kringresande livet. I likhet med på Irland startade den schweiziska politiken sent i förhållande till i Norge. Men till skillnad från på Irland resulterade den verkligen i kollektiva omhändertaganden. Den fristående organisationen *Hilfswerk für die Kinder der Landstrasse* omhändertog hundratal barn från 1920-talet och femtio år framåt.³⁰

De små komparationer som jag har gjort i detta kapitel är givetvis ofullständiga. Men ändå är de viktiga att göra. De kan avliva en del myter. Den svenska tättarfrågan var inte unik, och den var definitivt inte resultatet av en socialdemokratisk "folkhemspolitik" under 1930-talet. Den var en del av nordisk politik som utvecklades från och med mitten av 1800-talet, och som i sig inte var unik i ett europeiskt perspektiv. Man kan också observera att de makttekniker som gick ut på att tvångsomhänderta barn blev framträdande i vissa länder men inte i andra, och dessutom vid olika tidpunkter.³¹ De verkar ha varit relativt frånvarande i England och Nederländerna. I Sverige och Norge var de däremot framträdande efter sekelskiftet 1900, antingen genom sällagsstiftningen eller genom att utpekade barn ofta omhändertogs med stöd av den generella barnavårdslagsstiftningen. I Schweiz och Irland formulerades, precis som i Sverige, Norge och Finland, politiska förslag som fick ut på att ingripa i utpekade familjers liv genom åtgärder mot barn. Men av dessa länder var det bara i Schweiz som systematiska omhändertaganden genomfördes på ett sätt som påminner om de organiserade omhändertaganden som ägde rum i Norge. I Schweiz användes däremot inte steriliseringar som maktteknik mot de omhändertagna barnen, då den katolska ledningen för *Hilfswerk*-organisationen motsatte sig det med religiösa argument.³² Steriliseringar användes däremot ofta i Norge, inte minst mot just de barn som Omstreifermissionen placerade på sina barnhem.³³

Alla dessa skillnader väcker frågor. Varför kom en maktteknik som tvångsomhändertaganden att bli så framträdande i vissa länder och inte i andra? Och vad kan förklara de tidsmässiga skillnaderna? Att, som Leo Lucassen gjort, förklara

29 Tervonen 2010 s 63, 78.

30 Meier 2008.

31 Den stora betydelse som åtgärder riktade mot barn har haft för båda tättarfrågan och zigenarfrågan har understrukits i Montesino Parra 2002, exempelvis på s 192f.

32 Meier 2008 s 115f. Samtidigt bedrev organisationen en starkt rasifierande särskiljning gentemot de barn som omhändertogs, vilket visar att en rasifierande politik inte med nödvändighet behöver leda till uppkomsten av en steriliseringspolitik. I det schweiziska fallet användes rasifieringen istället som ett argument för att systematiskt slå sönder familjer och genomföra omhändertaganden av barn i så späd ålder som möjligt, eftersom det ansågs vara nödvändigt för att hindra barnens påstådda genetiska anlag för ett kringresande levnadssätt från att utvecklas.

33 Haave 2000b s 74-78, 81, 165-167, 273-275, 305, 332, 389.

skillnader med att exempelvis Storbritannien och Nederländerna saknade etnisk nationalism av samma slag som exempelvis de nordiska länderna, räcker inte.³⁴ Både Irland och Finland präglades av etnisk nationalism där familjer utpekade som "gypsies" och "tinkers" respektive "zigenare" påstods vara ett hot mot nationen under 1800-talet, men myndigheterna skapade ändå inte någon storskalig särskiljande politik förrän efter andra världskriget.

Det råder fortfarande brist på systematiska komparationer mellan olika länders politik, och det är en viktig uppgift för framtida forskare att åstadkomma sådana och därefter skriva syntetiserande analyser. Svaren kommer förmodligen att vara komplexa. Handlar de om synen på statens roll i socialpolitiken? Handlar de om synen på familjen, ett fenomen som konstrueras av politiska, religiösa och sociala krafter, och politikens rätt att ingripa i den? Handlar de om de olika sätt på vilka den sociala frågan tog sig uttryck under 1800-talet, eller om framväxten av en förvetenskapligad och politiskt sanktionerad rasifiering?

Mycket återstår att göra i forskningen. Och mycket återstår att förändra i vårt eget Europa, som idag allt mer präglas av exkludering, rasism och våld mot befolkningsgrupper som pekas ut på ett liknande sätt som under den svenska tattarefrågan. Rasismen har uppstått som ett resultat av handlingar som gjorts i det förflutna. Idag är det vi som är aktörer, i den del av historien som formas av oss som lever här och nu. Våra handlingar kan inte ändra på det som har skett. Men vi kan analysera det förflutna för att bättre kunna agera mot rasism och ojämlikheter i nuet – och därmed förändra framtiden.

34 Lucassen 2010 s 294.

Summary

Exclusion, Assimilation or Extinction? The 'Tattare Question' in Swedish Politics 1880-1955

Ever since the 16th century, there have been families travelling around in Sweden, earning their livelihood by trades such as horse-dealing, scrap-dealing, and tin-plating. Up until the end of the 19th century, the settled population and the Swedish authorities called the travelling families 'gypsies' (*'zigenare'* in Swedish) or *'tattare'*. From the beginning of the 20th century until approximately 1950, the word 'gypsy' was employed to describe newly immigrated Roma families; the equally pejorative term *'tattare'*, on the other hand, was used when referring to families who had already been living in Sweden for a considerable amount of time. The label *'tattare'* was often used to designate Swedish Travellers (*'resandefolket'*) in a pejorative way. In the media and in the socio-political debate, families labelled as *'tattare'* were portrayed as a threat to society. The families were accused of putting a strain on the rural districts' (*'kommunernas'*) economy through criminality, child neglect, and by relying on poor relief. Additionally, the economic activities that these families engaged in were not regarded as 'real' work, and therefore, the families were indicted of idleness and poor work ethics. Gradually, the labelled families also came to be racialized as they were described as 'dark', and 'black-haired'. Furthermore, the families' ways of life were said to be the result of genetics and hereditary biology.

This thesis investigates what was often referred to as the *'tattare question'* – a debate on what kind of political strategies the authorities should employ against the families categorised as *'tattare'* and 'gypsies'. The questions that have been explored in this study are the following: When did the *'tattare question'* emerge as a socio-political project? Which were the leading powers behind the project? What traits were ascribed to the families that were pointed out as *'tattare'*? What measures did authorities take to divide the *'tattare'* group from the rest of the Swedish population? Lastly, in what way, and to what extent, were the Swedish authorities influenced by the way that the *'tattare question'* was handled in Norway and Finland during the same period of time?

Previous research has often dated the beginning of the *'tattare question'* to the 1920s and 1930s. The researchers have put the *'tattare question'* in relation to the emergence of an ethnic Swedish nationalism; alternatively, a connection has been drawn between the *'tattare question'* and the social-democratic ideology of "the

peoples home" (*folkhemsideologi*), which influenced politics during the 1930s. This thesis does not support the aforementioned hypotheses; rather it shows that the 'tattare question' was already a socio-political project established on the level of local politics in the late 19th century. Indeed, up until the mid-nineteenth century, the small rural districts (*landsbygdskommunerna*) in Sweden employed different means to drive away the families labelled as 'tattare'. Among other things, districts penalised citizens who were in contact with the families; local authorities also used taxpayers' money to buy houses that otherwise would have been sold to travelling families.

From ca 1880 onwards, there were calls for the government to become engaged in the 'tattare question'. Rather than practising exclusion, the suggested method was to force the families into assimilation and to have them settle down in one place. Initially, these demands for assimilation were raised by priests of the county (*län*) of Halland in the southwest of Sweden. In the beginning of the 20th century, assimilation proposals were discussed in the Swedish Parliament as well as in state committees, although without leading to any significant results. However, the assimilation question reached a breakthrough in the years 1907-1923 when one of the state committees, which was appointed to reform the Poor Relief Act and the Vagrancy Act, visited the private organisation *Omstreifermisjonen* (*The Association to Fight Vagrancy*) in Norway. *Omstreifermisjonen* was an organisation that ran orphanages and reformatory camps for families which, in Norwegian, were labelled as 'taterer'. In 1923, the Swedish state committee presented plans which were strongly inspired by the Norwegian system. It was proposed that, if any Swedish organisation similar to *Omstreifermisjonen* applied for funding, the Swedish state should grant them financial support.

Although the Swedish Association for Poor Relief and Childcare (*Svenska Fattigvårds- och Barnavårdsförbundet*) had plans for the state to enforce similar strategies as those in Norway, the plans were never put into effect. However, one of the leading representatives for the organisation, the social-politician G H von Koch, who was also working as a civil servant in the Department of Social Affairs, chose to pursue the question at the Department. In 1934 von Koch demanded that the Minister of Social Affairs take initiative to implement the Norwegian system in Sweden. The Minister chose to investigate the whole 'tattare question'. This investigation led to an extensive ten year long production of knowledge in the state, as well as in the district authorities.

Prior to the large state investigation, several Swedish cities had already made their own analyses of the 'tattare question'. In Gothenburg, there were special indexes set up, registering all school pupils considered to be 'tattare'. In Jönköping, the local Poor Relief Board (*fattigvårdsstyrelsen*) led an inquiry of the 'tattare question' during the years 1937-1944. The investigation in Jönköping showed that, contrary to what the local press was saying, the families that were considered to be 'tattare', did not rely on social benefits more than other people in the same situation. In fact, these families were systematically discriminated by the Poor Relief Board. During this period of

time, several police authorities also established their own regional register of people whom they considered to be '*tattare*'.

The state authorities' investigations concluded in the beginning of the 1940s, when the national Social Board ('*Socialstyrelsen*'), with the government's consent, carried out a racial biological research on more than 100 individuals. Additionally, the Social Board also led a nationwide inventory of several thousand people who were regarded as '*tattare*'. The intention was to find a way of demarcating the group of '*tattare*' from the rest of the Swedish population. Once this was done, political actions were to be taken towards those labelled as '*tattare*'. The question of which interventions were to be employed was difficult. The Social Board and several other influential factions in 1930-1940, spoke in favour of the idea that the Swedish sterilisation law should be used to a larger extent than before, against the Swedish citizens marked as '*tattare*'. There is, however, no evidence that the Department of Social Affairs drew up any plans in order to set these ideas into action (although many individuals were sterilized as a result of practice at, as an example, institutions for juveniles taken into custody by local Boards of Childcare).

The racial biology investigation was a fiasco; as the leading Swedish researcher of race biology Gunnar Dahlberg noted in his end report, it was impossible to categorise the people that should be regarded as '*tattare*' on the basis of anthropometric characteristics. Furthermore, the great 'inventory' also created contradictions and anomalies. It was proved that the local informants were not consistent in their allegations of the people who should be marked as '*tattare*'. Moreover, the individuals who were pointed out as '*tattare*' were far from the homogenous group of criminals that racist stereotyping had depicted them as.

Consequently, the failure of the 'inventory' resulted in the authorities' fading interest for the '*tattare* question'. When researchers in the area of social medicine, and sociology, discussed the '*tattare* question' during 1945-1955, their opinion was that the group '*tattare*' should be regarded as a 'sociological category' and not, as before, a biological race of their own. Several researchers also put forth the notion that the discrimination that the group had been subjected to, must be fought against, as this kind of treatment prevented the ongoing assimilation.

This thesis's study of the '*tattare* question' shows that the question arose as early as in the 19th century, in a complex interaction between local authorities, state authorities and independent social factions.

The study also points to the fact that the '*tattare* question' should not in the first place be contextualised in relation to ideologies; this thesis has not, for instance, found evidence that the '*tattare* question' was a result of 19th century ethnic nationalism or that it stemmed from a social democratic ideology of a Swedish 'peoples home' ('*folkhem*') in the 1930s. Instead, the concept of 'rationalities of power' has been used to study the '*tattare* question'. 'Rationalities of Power' is a term stemming from the theoretical tradition of Michel Foucault, Nikolas Rose, and Mitchell Dean. It refers to interrelated ways of using power, and effects of power. The

manner of the power exercised is based on specific ideas of the object that one uses the power against. Furthermore, the method of power also varies depending on the desired outcome. Three socio-political rationalities of power have been identified as central in the '*tattare* question'.

The first rationality of power is 'territorial exclusion'. This type of power of rationality was crucial for the smaller district communities' (*landsbygdskommunernas*) approach to the '*tattare* question'. The goal was to physically exclude all individuals who were regarded to put a strain on the local district's economy. The power of territorial exclusion dominated local social politics in the rural districts at least up until the 1940s. The distinction made between the families who were pointed out as '*tattare*', and those who were labelled 'vagrants' (*lösdrivare*), was sometimes unclear. This was due to the authorities' aim to exclude *all* groups of poor people who were not permanent residents of the local community.

The second rationality of power is 'liberal rule'. This power of rationality was significant to the socio-political network which, during the first decades of the 20th century, reformed the Swedish Poor Relief Act and many other aspects of social policy such as child care, and which at this time was leading the attempt to make the '*tattare* question' into a political project on a state level. Social problems were regarded to be caused by morality defects in individuals. The problems were also connected to certain people's inappropriate ways of life. However, individuals were also believed to have the potential to change, providing that they were placed in the right kind of environment, and brought up in a correct manner. The aim was to reform and assimilate individuals into settling down and adopting proper work ethics. In order for these reformations to be successful, a production of individualised knowledge of the characteristics and behaviour of individuals as well as groups was deemed to be necessary. Every political strategy had to be adapted to the special traits of each individual group. Therefore, proposals revolving around the idea of systematically separating the children to people labelled as '*tattare*' from their parents were considered to be vital for the cause. The liberal rule was at its most important in the '*tattare* question' during 1910-1935.

The third rationality of power employed in the '*tattare* question' was racial hygiene. Here, social problems were regarded as consequences of certain hereditary genetic characteristics. The argument of genetic heritage as a cause for the individual person's behaviour was also used in the liberal rule; however, within the area of racial hygiene, these alleged characteristics were ascribed whole groups of populations. Thus, the political propositions were based on the ambition to prevent the group labelled as '*tattare*' from reproduction. In this manner, the whole group of '*tattare*' was thought to eventually become extinct. Prior to the 1920s, racial hygiene did not play a large part in the '*tattare* question'; however, later on, racial hygiene came to have a significant influence on political propositions. The role of racial hygiene in politics culminated in the 1930s to the early 1940s. Although the plans for biological extermination were not carried out, it is probable that they did have an impact on the implementation of the Sterilization Acts, which at this time were often used against

individuals labelled as '*tattare*'. Sterilization as a political method was also considered to be viable in the territorial exclusion, the argument being that this would prevent individuals who cost society a lot of money from having children. Even in liberal rule, it was regarded to be an alternative when trying to prevent children from being born into what authorities held as unsuitable environments to be brought up in.

At the end of the 1940s, the '*tattare* question' came to be shaped by a fourth power of rationality. Although also holding assimilation as a goal, this power of rationality distinguished itself from liberal rule in the sense that it presupposed that the assimilation should work through the already existent economic structural changes and social processes. In the view of this power of rationality, authorities' discrimination and labelling of some families as '*tattare*' was to be discouraged, as it was counterproductive to the desired assimilation.

To decide upon which Swedes should fall into the category '*tattare*' was not a simple task for the authorities. One of this thesis's most important results is that a coherent definition of the term '*tattare*' never existed; indeed, which individuals were marked as '*tattare*' differed depending on which faction was in charge of the categorisation. The classification of who should count as '*tattare*' also varied over time. To some extent, even the characteristics on which the definition '*tattare*' was based fluctuated depending on the context of the sorting. The authorities' repeated attempts to create a distinct and consistent definition of '*tattare*' resulted in failures, which became problematic over time. In the state investigations which were carried out in 1922, reporting 2500 individuals, and in 1944, where the amount of people reported were 7600, the lack of a valid definition became acute. Different local factions were revealed to point out people as '*tattare*' based on different grounds; furthermore, most of the people who were accused of being '*tattare*' were in fact individuals who were regarded to be decent citizens. This thesis thereby shows that, on the one hand, discriminating discourses always produce anomalies; on the other hand, there is a strong resistance against anomalies and contradictions within discriminating discourses – discriminating discourses are hard to change even though they contain a lot of anomalies and contradictions.

There are some elements in the categorisation of families as '*tattare*' that are particularly important to examine. The group labelled as '*tattare*' became subject to racialization through the ascription of certain exterior features as well as alleged genetically hereditary traits, such as a low level of intelligence. The influence of racialization was relatively weak until 1910; thereafter, the issue of racialization became dramatically accentuated. This progress corresponded with overall changes in Swedish social-policy, which was rapidly becoming more focused on biology. During the 1930s, state authorities could be heard to openly declare that the '*tattare* question' was a matter of specific racial traits. However, after the failed inventory in 1944, racialization lost its strength and was even subjected to criticism.

During the entire period of 1880-1955, the idea that the families labelled as '*tattare*' earned their livelihood through economic activities which were not

considered to be 'real' work, was prevalent. Within social politics, there was a norm that said that the majority of the population were to work with agriculture or else be employed in wage labour. As the people regarded as '*tattare*' often dedicated their time to travelling, or independent trade and craftsmanship, the authorities pronounced them to be 'lazy' and 'unwilling to work'. This thesis shows how significant the idea of what constitutes a 'real' job has been in Swedish social politics. In order for people to be included as full members of society, it has been necessary for individuals to have a 'real' employment.

This thesis also shows that the '*tattare* question' was not unique from a Nordic point of view. In Norway especially, several assimilation programs for people called '*tatere*' were created, such as specific orphanages and reformatory camps where families were forcefully placed. In the Swedish debate about the '*tattare* question', Norway was often referred to as a model for a future political strategy. Swedish authorities and other debaters travelled to Norway to study the '*tatere*' institutions which, with the help of state funding, were run by an independent organization.

From a European perspective, the brutal discrimination of Travelling families was not uncommon. In England and Ireland, political measures were taken towards the countries' travelling families, which were labelled as 'tinkers' or 'gypsies'. In Switzerland, the Yenish people were subjected to the same treatment. Contrary to Norway and Switzerland, Sweden never formed a special organization for the replacement of children born in families pointed out as '*tattare*'. Instead, Swedish authorities exercised an extensive discrimination within the area of the general childcare legislation. In Sweden and Norway, many persons labelled as '*tattare*' were also sterilized. While sterilization was discussed as an option in Switzerland, it was not put into action as there were factions within the Catholic church that were opposed to the idea. Conclusively, in terms of the categorization, and the subsequent treatment, of Roma and Travelling families, there were political differences between the European countries. Further research on these political differences and their consequences is necessary.

Translated into English by Emilie Hwang

Referenser

Arkivmaterial

Folklivsarkivet i Lund

Manuskriptarkivet

Accessionsnummer M20750

Jönköpings stadsarkiv

Jönköpings barnavårdsnämnds arkiv

A1:1 Protokoll 1924

Jönköpings drätselkammarers arkiv

A1:32 Protokoll 1924

Jönköpings fattigvårdsstyrelses arkiv

A1a:39, 52-53, 56, 58 Protokoll 1924, 1937-38, 1941, 1943

A1b:12 Bilagor till styrelsens protokoll 1937

F:11-12 "Handlingar till tattarutredningen"

Kävlinge kommunarkiv

Västra Karaby kommun. Kommunalstämmans arkiv

A:2 Kommunalstämmoprotokoll 1880-96

Landsarkivet i Göteborg

Göteborgs domkapitels arkiv

A1a:110-111 Protokoll, huvudserie 1886-87

B1a: 84 Registratur och koncept, huvudserie 1888

Landsarkivet i Lund

Fattigvårds- och barnavårdskonsulenternas i Blekinge, Kristianstad och Malmöhus läns arkiv

E1a:19 Inkomna handlingar 1937

Kriminalvårdsanstaltens i Malmö arkiv

B1:14 Koncept till utgående skrivelser 1943

D2aa:38-39 Fångrulleanteckningar nr 2273/1942 och 92/1943

E1aa:32 Inkomna skrivelser från Fångvårdsstyrelsen 1943

Kristianstads läns landskanslis arkiv

D1:433 Inkomna skrivelser. Huvudserie 1929

Länsstyrelsen i Hallands län, landskansliets arkiv t.o.m. ca 1900

A1a:127 Brevkoncept 1889
A2a:250, 253, 264, 266, 270, 278 Resolutionskoncept 1896-97, 1899-1901, 1903
B1a:143 Diarier över ankomna brev 1881
B2b:37-54 Ekonomidiarier 1880-1904
D1a:22 Kungliga brev med bilagor 1888
D3ba:7 Handlingar till femårsberättelsen 1881-85
Länsstyrelsen i Hallands län, landskansliets arkiv fr.o.m. ca 1900
A3a:39 Resolutionskoncept 1914
B3:1-19 Ekonomidiarier 1905-23
Östra Spånga skolhems arkiv
B1:5 Koncept till utgående skrivelser samt inkommande skrivelser 1943

Lunds universitetsbibliotek

Bertil Pfannenstills efterlämnade papper
Volym 88 Sakkunnigutlåtanden 1955
Volym 164 Anteckningsböcker med anteckningar om ”fall inför socialkommittén”
Björckska släktarkivet
Volym 1 Brev till Gustaf Ludvig Björck
Gustaf Ludvig Björcks efterlämnade papper
Volym 3 Brev till Gustaf Ludvig Björck

Malmö stadsarkiv

Malmö stads barnavårdsnämnds arkiv
A1aa:4, 26, 35 Barnavårdsnämndens protokoll 1915, 1935 & 1940
Malmö fattigvårdsstyrelses arkiv
A1a:100-101 Styrelsens protokoll 1943
F7:3 Sakregister och inkommande skrivelser 1943
Kriminalpolisens i Malmö arkiv
B1:23-24 Koncept till avgående skrivelser 1935-36
E1:28 Ankomna skrivelser 1935
F3:1 ”Tattareutredningen 1935”

Region- och stadsarkivet i Göteborg med Folkkrörelsernas arkiv

Göteborgs fattigvårdsstyrelse. Styrelsens och fattigvårdsbyråns arkiv (fr.o.m. år 1900)
B5:33 Kopiebook för direktören 1943

Riksarkivet

Civildepartementet I
Konseljakt 16 oktober 1915 nr 6
Ecklesiastikdepartementet. Huvudarkivet
C Ingående diarium 1888
Fångvårdsstyrelsen. Kansli- och kameralbyråernas arkiv
A1a:145 Styrelsens protokoll med koncept till avgående skrivelser januari – mars 1895
E2a:161 Inkomna kansliärenden 1895

- E2cb:27 Inkomna religionsberättelser 1895
- Kommittén ang. förändrad lagstiftning ang. fattigvården och lösdriverares behandling (YK213)*
- A:1 Protokoll med bilagor 1907-23
- B1:1 Koncept till utgående skrivelser 1907-22
- F3:1-4 "Handlingar angående lösdriverilagstiftning"
- H5:1 "Statistiskt primärmaterial angående tattare och zigenare 1922"
- Kommittén för utredning av frågor om åtgärder för beredande av lämplig uppfostran dels åt minderåriga förbrytare, dels åt vanartade barn (ÅK872)*
- Volym 13 Uppgifter enligt formulär I. Hallands län 1897
- Volym 24 Inkomna uppgifter enligt formulär II och III 1897
- Socialdepartementet. Huvudarkivet*
- A Statsrådsprotokoll över socialärenden 11/10 1929 nr 32 & 25/9 1942 nr 101
- C Ingående diaries 1929, 1941-42
- Konseljakt 25/9 1942 nr 101
- Konseljakt 23/7 1943 nr 14
- Socialstyrelsen. 2:a byråns arkiv (socialvårdsbyrån)*
- B1a:5 Skrivelser till Kungl. Maj:t. Huvudserie 1942
- F10ö:3-4 "Handlingar rörande zigenare." Övriga handlingar 1934-43
- F20ö:1-2 Handlingar från konsulentkonferenser 1936, konsulentberättelser 1921, 1928
- Socialstyrelsen. 5:e byråns arkiv*
- H10:1-3, 4-6 Primärmaterial och handlingar till "tattareundersökningen" 1943-44
- Svenska socialvårdsförbundets arkiv*
- A3a:1 Allmänt sociala sektionens protokoll 1927-29
- A3d:1 Barnavårdsavdelningens protokoll 1929
- F3a:3 Dossierer över bettleri och lösdriveri. Tidningsurklipp 1923-25
- Utredningsmannen R von Kocks [sic] överarbetning av fattigvårdslagstiftningskommissionens förslag angående lösdriverilagstiftningen (YK3072)*
- Volym 1 Utkast till statsrådsprotokoll 1926

Uppsala universitetsbibliotek

Rasbiologiska institutets arkiv

- A1:3 Styrelsens och arbetsutskottets protokoll med bilagor 1942
- E1:3 Till styrelsen inkomna skrivelser 1941-42

Internetresurser

Digitaliserade svenska dagstidningar

(http://magasin.kb.se:8080/searchinterface/search_newspaper.jsp)

Svensk lokalhistorisk databas

(<http://www.lokalhistoria.nu>)

Intervjuer

Margareta Gemfeldt

Kristianstad, född 1922. Intervju 12 februari 2010

Tidningar

Aftonbladet

Göteborgs Handels- och Sjöfarts Tidning

Halland

Hallands-Posten

Falkenbergs Tidning

Jönköpings-Posten

Refugen

Smålands Allehanda

Smålands Folkblad

Sydsvenska Dagbladet Snällposten

Offentligt tryck

Betänkande och förslag afgivna af den af Kungl. Maj:t den 16 Oktober 1896 tillsatta komitén för utredning af frågan om åtgärder för beredande af lämplig uppfostran dels åt minderåriga förbrytare dels och åt vanartade och i sedligt afseende försummade barn. II: Betänkande och förslag angående vanartade och i sedligt afseende försummade barns behandling (1900). Stockholm.

Bidrag till Sveriges officiella statistik:

Kungl. Maj:ts befallningshafvandes femårsberättelser. Hallands län 1881-1900.

”Förslag till lag om arbetsfostran m.m. Socialstyrelsens utlåtande” (1940). *Sociala meddelanden* nr 10b.

Komitébetänkande 1900:3. Till Hans Kejsarliga Majestät från komitén för pröfningen af zigenarfrågan i landet. Helsingfors.

Regeringsrättens årsbok 1915 (1916). Stockholm.

Riksdagstrycket:

Första kammarens protokoll 1897:22, 1902:28, 1942:4

Andra kammarens protokoll 1897:14, 1902:40, 1921:17, 1941:25

Propositioner 1885:3, 1902:30, 2008/09:158

Motioner i andra kammaren nr 70 1897, nr 234 1921

Första kammarens första tillfälliga utskotts utlåtande nr 6 1897

Andra kammarens fjärde tillfälliga utskotts utlåtande nr 4 1897

- Andra kammarens andra tillfälliga utskotts utlåtande nr 2 1921
 Lagutskottets utlåtande nr 21 1885
 Första lagutskottets utlåtande nr 41 1943
 Andra lagutskottets utlåtande nr 36 1931
 Andra särskilda utskottets utlåtande nr 2 1902
 Riksdagsskrivelse nr 80 1897, nr 59 1902
 Register över riksdagens protokoll med bihang 1903.
- SFS 1862:13 Kongl. Maj:ts nådiga förordning om kommunalstyrelse på landet.*
SFS 1871:33 Kongl. Maj:ts nådiga Förordning angående Fattigvården.
SFS 1885:27 Lag angående lösdrivares behandling.
SFS 1902:67 Lag angående uppfostran åt vanartade och i sedligt afseende försummade barn.
SFS 1918:422 Lag om fattigvården.
SFS 2009:724 Lag om nationella minoriteter och minoritetsspråk.
SOU 1923:2 Förslag till lag om lösdrivares behandling m.fl. författningar. Del V av fattigvårdslagstiftningskommitténs betänkanden.
SOU 1926:9 Betänkande med förslag till lag om behandling av vissa arbetsovilliga och samhällsvådliga.
SOU 1929:9 Betänkande med förslag till lagstiftning om åtgärder mot lösdriveri samt åtgärder mot sedeslöst leverne av skadlig art.
SOU 1934:14 Undersökningar angående det sociala hjälpklientelet utförda på uppdrag av 1928 års pensionsförsäkringskommitté och Centralförbundet för socialt arbete av Tor Jacobsson.
SOU 1939:25 Betänkande med förslag till lag om arbetsfostran m.m.
SOU 1949:4 Utredning med förslag om lösdriverlagens upphävande m.m. Avgiven av 1948 års lösdriveriutredning.
SOU 1949:37 Klientelet på arbetshemmen. En socialpsykologisk utredning om försumliga försörjare och störande understödstagare. På uppdrag av Socialstyrelsen utförd av Gunnar Inghe.
SOU 1952:5 Det yngsta fångvårdsklientelet. En undersökning av Torsten Eriksson.
SOU 1956:43 Zigenarfrågan. Betänkande avgivet av 1954 års zigenarutredning. Sveriges officiella statistik:
Sveriges officiella statistik:
 Folkräkningen 1910, del 4.
 "Tattarnas antal och levnadsförhållanden" (1945). *Sociala meddelanden* nr 5.
 "Zigenarnas antal och levnadsförhållanden" (1944). *Sociala meddelanden* nr 2.

Övriga tryckta referenser

- Anderson, Benedict (1993). *Den föreställda gemenskapen. Reflexioner kring nationalismens ursprung och spridning*. Göteborg.
 Andersson, Bodil (2008a). "Möte med Snarsmon". *Snarsmon. Resandebyn där vägar möts*. (Red. Andersson). Uddevalla.

- Andersson, Bodil (2008b). "Från Snarsmon till storstan. Resande idag." *Snarsmon. Resandebyn där vägar möts*. (Red. Andersson) Uddevalla.
- Ankert, Kerstin (1987). "Skojarna i Folkarebygden. Om 'tattarsläkter' i sydöstra Dalarna." *I samhällets utkanter. Om "tattare" i Sverige*. (Red. Svanberg) Uppsala.
- Aronsson, Peter (1992). *Bönder gör politik. Det lokala självstyret som social arena i tre smålandssocknar, 1680-1850*. Lund.
- Axelsson, Majgull (2014). *Jag heter inte Miriam*. Stockholm.
- Axelsson, Thom (2007a). *Rätt elev i rätt klass. Skola, begåvning och styrning 1910-1950*. Linköping.
- Axelsson, Thom (2007b). "Tattarna och deras begåvning. Tekniker för styrning under det tidiga 1940-talet." *Att rätt förfoga över tingen. Historiska studier av styrning och maktutövning*. (Red. Fredriksson & Larsson). Uppsala.
- Bancroft, Angus (2005). *Roma and Gypsy-Travellers in Europe. Modernity, Race, Space and Exclusion*. Burlington.
- Barry, Andrew; Osborne, Thomas & Rose, Nikolas (1996). "Introduction." *Foucault and Political Reason. Liberalism, Neo-Liberalism and Rationalities of Government*. (eds. Barry, Osborne & Rose). London.
- Bastrup, Olav Rune Ekeland & Sivertsen, Aage Georg (1996). *En landevei mot undergangen. Utryddelsen av taterkulturen i Norge*. Oslo.
- Beijbom, Ulf (2000). *Uppbrott från stenriket. Utvandring från Kronoberg och kronobergare bortom haven*. Växjö.
- Bengtsson, Jan & Molander, Anders (1998). *Den svenska sociologins födelse. Historiska samtal med Torgny T Segerstedt, Bertil Pfannenstill, Joachim Israel och Edmund Dahlström*. Göteborg.
- Bergstrand, Carl-Martin (1942). *Tattarplågan. Tattarna i svenskt folkliv*. Göteborg.
- Björck, Amalia (1968). *Hemifrån, utifrån, inifrån*. Falkenberg.
- Björck, Johan Gustaf (1915). *Tattare*. Hernösand.
- Björkman, Maria (2011). *Den anfrätta stammen. Nils von Hofsten, eugeniken och steriliseringarna 1909-1963*. Lund.
- Blomqvist, Håkan (2006). *Nation, ras och civilisation i svensk arbetarrörelse före nazismen*. Stockholm.
- Bowker, Geoffrey C & Leigh Star, Susan (2000). *Sorting Things Out. Classification and its Consequences*. Cambridge & London.
- Broberg, Gunnar (2001). "Det antropologiska fotoalbumet." *Mer än tusen ord. Bilden och de historiska vetenskaperna*. (Red. Andersson, Berggren & Zander). Lund.
- Broberg, Gunnar (2002). *Statlig rasforskning. En historik över rasbiologiska institutet*. Lund.
- Broberg, Gunnar & Tydén, Mattias (2005, urspr. 1991). *Oönskade i folkhemmet. Rashygien och sterilisering i Sverige. Andra upplagan*. Stockholm.
- Broberg, Gunnar & Tydén (2005, urspr. 1996). "Eugenics in Sweden: Efficient Care." *Eugenics and the Welfare State. Sterilization Policy in Norway, Sweden, Denmark and Finland* (eds. Broberg & Roll Hansen). East Lansing.
- Bryder, Linda (1998). "Sex, Race and Colonialism. An Historiographical Review." *The International History Review* nr 4.

- Bukowska Jacobsson, Monika (2000). "En kartläggning". *SOU 2000:20. Steriliseringsfrågan i Sverige 1935-1975. Historisk belysning, kartläggning, intervjuer.*
- Burchell, Graham (1996). "Liberal Government and Techniques of the Self." *Foucault and Political Reason. Liberalism, Neo-Liberalism and Rationalities of Government.* (eds. Barry, Osborne & Rose). London.
- Burke, Peter (2001). *Eyewitnessing. The Use of Images as Historical Evidence.* London.
- Byström, Mikael (2012). *Utmaningen. Den svenska välfärdsstatens möte med flyktingar i andra världskrigets tid.* Lund.
- Böök, Fredrik (1934). *Historier från Hallandsåsen.* Stockholm.
- Carling, Gerd (2005). *Romani i svenskan. Storstadsslang och standardspråk.* Falun.
- Carling, Gerd / Lindell, Lenny / Thorbjörnsson-Djerf, Kenth (2008). *Ordbok över svensk romani. Resandefolkets språk och sånger.* Falun.
- Carlsson, Carl Henrik (2004). *Medborgarskap och diskriminering. Östjudar och andra invandrare i Sverige 1860-1920.* Uppsala.
- Carter, Bob; Green, Marci & Halpern, Rick (1996). "Immigration Policy and the Racialization of Migrant Labour. The Construction of National Identities in the USA and Britain." *Ethnic and Racial Studies* nr 1.
- Cottaar, Annemarie (1998). "The Making of a Minority. The Case of Dutch Travellers." *Gypsies and Other Itinerant Groups. A Sociohistorical Approach* (Eds. Lucassen / Willems / Cottaar). Basingstoke.
- Cronqvist, Marie (2004). *Mannen i mitten. Ett spiondrama i svensk kallakrigskultur.* Stockholm.
- Cunningham, Hugh (2005). *Children and Childhood in Western Society Since 1500. 2nd Edition.* London.
- Dahlberg, Gunnar (1940). *Arv och ras.* Stockholm.
- Dahlberg, Gunnar (1944-1945). "Anthropometry of 'tattare', a special group of vagabonds in Sweden." *Uppsala läkareförenings förhandlingar.* Band 50.
- Dahlberg, Gunnar (1950). "Tattare". *Stockholms-Tidningen* 29/3.
- Dahlqvist, Lennart (2001). "Stickan och Refugen." *Gudmundsgillet årsbok.*
- Dean, Mitchell (2010). *Governmentality. Power and Rule in Modern Society. Second Edition.* Los Angeles.
- de los Reyes, Paulina (2012). "Ett olösligt problem." *Rapport om steriliseringslagarnas konsekvenser för romer och resande.* Rapport till Arbetsmarknadsdepartementet, diarienummer A2012/1901/DISK.
- de los Reyes, Paulina (2013). *Romsk och resandetillhörighet i ansökningar om sterilisering i mitten av 1940-talet.* Rapport till Arbetsmarknadsdepartementet, diarienummer A2013/1174/DISK.
- Dikeç, Mustafa (2007). *Badlands of the Republic. Space, Politics and Urban Policy.* Oxford.
- Den mörka och okända historien. Vitbok om övergrepp och kränkningar av romer under 1900-talet* (2014). Arbetsmarknadsdepartementet, Ds 2014:8.
- Edman, Johan (2004). *Torken. Tvångsvården av alkoholmissbrukare i Sverige 1940-1981.* Stockholm.
- Edman, Johan (2008). "Lösdrivarlagen och den samhällsfarliga lättjan." *Villkorandets politik. Fattigdomens premisser och samhällets åtgärder. Då och nu* (Red. Swärd & Egerö). Malmö.

- Eigen, Sara (2006). "Policing the 'Menschen' = 'Racen'." *The German Invention of Race*. (eds. Eigen & Larrimore). Albany.
- Eivergård, Mikael & Jönsson, Lars-Eric (2000). "Mellan tvång och frivillighet i 1074 steriliseringsakter 1935-1975". *SOU 2000:20. Steriliseringsfrågan i Sverige 1935-1975. Historisk belysning, kartläggning, intervjuer*.
- Eivergård, Mikael (2006). "'Tattare'. Ett främmande folkslag eller en del av det jämtska?" *Jämten. Årsbok för Jämtlands läns museum, Heimbygda och Jämtlands läns konstförening*.
- Ekström von Essen, Ulla (2003). *Folkhemmets kommun. Socialdemokratiska idéer om lokalsamhället 1939-1952*. Stockholm.
- Ellefson, Merja (2007). *'Staten är vår herde god'. Representationer av annorlundahet och ordning i fyra svenska trettiotalstidningar*. Stockholm.
- Enevig, Anders (2007). *Sigøjnere, Tatere og danske Rejsende*. Odder.
- Engwall, Kristina (2000). *'Asociala och imbecilla'.* Kvinnorna på Västra Mark 1931-1967. Örebro.
- "En socken som ej vill tolerera tattare" (1922). *Landskommunernas tidskrift* nr 5.
- Ericsson, Martin (2010). "De utestängda. Kommunal diskriminering av 'tattare' i Halland 1880-1941." *Möten med historiens mångfald* (Red. Berggren, Karlsson & Tornbjer). Lund.
- Ericsson, Martin & Sjögren, David (2011). "Problematiske utgångspunkter. Om en svensk vitbok för utredande av övergrepp mot romer." *Historisk tidskrift* nr 2.
- Ericsson, Martin (2012). *Svenska kommuners utestängningsstrategier mot "tattare" 1880-1924*. Rapport till Arbetsmarknadsdepartementet, diarienummer A2012/1310/DISK.
- Ericsson, Martin (2013a). "'Ut med er tattare, vi ska döda er!' Jönköpingskravallerna 1948 och det dubbla utanförskapet." *Usla, elända och arma. Samhällets utsatta under 700 år*. (red. Holmlund & Sandén). Stockholm.
- Ericsson, Martin (2013b). "Utdrivningen från Ystad. Det första kända svenska exemplet på myndighetsåtgärder mot 'tattare' i en urban miljö 1913-1920." *Ale. Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge* nr 4.
- Etzler, Allan (1933). "Svenska tattare." *Svenska dagbladet* 28/12.
- Etzler, Allan (1935). "Tattarfrågan i Sverige och Norge". *Svenska dagbladet* 13/2.
- Etzler, Allan (1944). *Zigenarna och deras avkomlingar i Sverige. Historia och språk*. Uppsala.
- Foucault, Michel (1980a). *Power / Knowledge. Selected interviews and other writings 1972-1977*. New York.
- Foucault, Michel (1980b). *Sexualitetens historia. I. Viljan att veta*. Stockholm.
- Foucault, Michel (1991). "Questions of Method." *The Foucault Effect. Studies in Governmentality. With Two Lectures and an Interview with Michel Foucault*. (eds. Burchell, Gordon & Miller). London.
- Foucault, Michel (2008a). "Maktens maskor." *Diskursernas kamp. Texter i urval*. Stockholm/Stehag.
- Foucault, Michel (2008b). "Samhället måste försvaras." *Collège de France 1975-1976*. Hägersten.
- Foucault, Michel (2008c). *The Birth of Biopolitics. Lectures at the Collège de France, 1978-79*. Basingstoke.
- Foucault, Michel (2009). *Övervakning och straff. Fängelsets födelse*. Lund.

- Foucault, Michel (2010). *Säkerhet, territorium, befolkning. Collège de France 1977-1978*. Hågersten.
- Fougner, Björn (1984). *Luffarriksdan och Luffarkungen. Organiserade luffare i sägen och verklighet*. Stockholm.
- Fredriksson, Johannes (2007). "Maktbegreppets bruk. Analysen av fängelsestraffet i 'Övervakning och straff'." *Att rätt förfoga över tingen. Historiska studier av styrning och maktutövning*. (Red. Fredriksson & Larsson). Uppsala.
- Gregersen, Malin (2013). "På luffen. Ola Träben, Eric Hermelin och den ambivalenta friheten." *Usla, elända och arma. Samhällets utsatta under 700 år* (red. Holmlund & Sandén). Stockholm.
- Gullberg, Erik / Améen, Lennart (1971). *Jönköpings stads historia. Del 3. Efter kommunalreformen 1862*. Värnamo.
- Gustafsson, Barbro (2014). *Att alltid känna rädsla*. [Eget förlag.]
- Gustafsson, Harald (1989). *Sockenstugans politiska kultur. Lokal självstyrelse på 1800-talets landsbygd*. Stockholm.
- Gustafsson, Tommy (2007). *En fiende till civilisationen. Manlighet, genusrelationer, sexualitet och rasstereotyper i svensk filmkultur under 1920-talet*. Lund.
- Haave, Per (2000a). "Sterilisering av tatere. Kirurgi på 'rasemessig' grunnlag?" *Romanifolket og det norske samfunnet. Følgen av hundre års politikk for en nasjonal minoritet*. Red. Hvinden. Bergen.
- Haave, Per (2000b). *Sterilisering av tatere 1934-1977. En historisk undersøkelse av lov og praksis*. Oslo.
- Haave, Per (2001). "Tvangssterilisering i Norge. En velferdsstatlig politikk i sosialdemokratisk regi?" *Frihed, lighed og velferd. Velferdspolitik i Norden. Rapporter til det 24 nordiske historikermøde, bind 2*. Viborg.
- Harding, Gunnar (1978). *Luffaren Svarta Hästen och det hemska rånmordet i Leksand*. Stockholm.
- Hasselstig, Elis (1995). *Boken om Lekvattnet*. Karlstad.
- Hazell, Bo (2011). *Resandefolket. Från tattare till traveller. Kraftigt uppdaterad och utökad upplaga*. Stockholm.
- Hedin, Marika (2002). *Ett liberalt dilemma. Ernst Beckman, Emilia Broomé, G H von Koch och den sociala frågan 1880-1930*. Eslöv.
- Helleiner, Jane (1998). "'For the Protection of the Children.' The Politics of Minority Childhood in Ireland." *Anthropological Quarterly* nr 2.
- Heymowski, Adam (1954). "Svenska samhällets syndabock." *Liberal debatt* nr 5.
- Heymowski, Adam (1955). *Om "tattare" och "resande"*. Licentiatavhandling i sociologi, Sociologiska institutionen vid Uppsala universitet.
- Heymowski, Adam (1969). *Swedish Travellers and their Ancestry. A Social Isolate or an Ethnic Minority?* Uppsala.
- Heymowski, Adam (1987). "Resande eller 'tattare'. En gammal minoritet på väg att försvinna." *I samhällets utkanter. Om "tattare" i Sverige* (red. Svanberg). Uppsala.
- Hirdman, Yvonne (1989). *Att lägga livet till rätta. Studier i svensk folkhemspolitik*. Stockholm.
- Holgersson, Ulrika (2005). *Populärkulturen och klassamhället. Arbete, klass och genus i svensk dampress i början av 1900-talet*. Stockholm.

- Holgersson, Ulrika (2011). *Klass. Feministiska och kulturanalytiska perspektiv*. Lund.
- Holmlund, Sofia (2013). "Fattig, husvill och sönderslagen. Änka och fyra barnsmor i 1800-talets Järfälla." *Usla, elända och arma. Samhällets utsatta under 700 år* (red. Holmlund & Sandén). Stockholm.
- Holt, Catherine (2010). "Et lastbart och förargeligt lefwerne". *Om löst folk och lösdrivare i 1700-talets Halland. En analys av sockenstämmaprotokoll*. Opublicerad kandidatuppsats i historia. Lunds universitet: Historiska institutionen.
- Horgby, Björn (1996). *Dom där. Främlingsfientligheten och arbetarkulturen i Norrköping 1890-1960*. Stockholm.
- Hultqvist, Kenneth & Petersson, Kenneth (1995). "Nutidshistoria. Några inledande utgångspunkter." *Foucault. Namnet på en vetenskaplig och filosofisk problematik. Texter om maktens mentaliteter, pedagogik, psykologi, medicinsk sociologi, feminism och bio-politik*. (Red. Hultqvist & Petersson) Stockholm.
- Hur vi bo. Jönköpings bostadsfråga i siffrornas ljus. Utgiven av Hyresgästernas riksförbund och Jönköpings hyresgästförening* (1936). Stockholm.
- Hvinden, Bjørn (2000). "Innledning: Fra fordømmelse til respekt og verdighet. Det norske storsamfunnets skiftende forhold til romanifolket." *Romanifolket og det norske samfunnet. Følgene av hundre års politikk for en nasjonal minoritet* (Red. Hvinden). Bergen.
- Hörnqvist, Magnus (2012). *En annan Foucault. Maktens problematik*. Stockholm.
- Jacobsson, Tor (1944). *Om tattarena i Jönköping. Redogörelse för vissa, av Jönköpings Stads Fattigvårdsstyrelse företagna undersökningar*. Jönköping.
- Jacobsson, Tor (1945). "Tattarefrågan i Jönköping." *Svensk Socialvårds Tidning* nr 4.
- Jansson, Torkel (1985). *Adertonhundratalets associationer. Forskning och problem kring ett sprängfyllt tomrum eller Sammanslutningsprinciper och föreningsformer mellan två samhällsformationer c:a 1800-1870*. Uppsala.
- Jonsson, Bibi (2008). *Blod och jord i trettioalet. Kvinnorna och den antimoderna strömningen*. Stockholm.
- Jonsson, Kjell (2004). "Rasbiologi från vänster? Om Gunnar Dahlbergs vetenskap, politik och popularisering." *Livsforeställningar. Kultur, samhälle och biovetenskap* (red. Nordlund). Umeå.
- Jonsson, Kjell & Larsson, Jenny (2004). "Mellan vetenskap och vers. Ärftlighetsforskare som publika vetenskapsmän 1940-1960." *Den mediala vetenskapen* (red. Ekström). Nora.
- Joyce, Patrick (1995). "The End of Social History?" *Social History* nr 1.
- Järhult, Ragnar (1984). *Andreas och Emilia. En tatarroman*. Stockholm.
- Kjellman, Ulrika (2013). "A Whither Shade of Pale. Visuality and Race in the Work of the Swedish State Institute for Race Biology." *Scandinavian Journal of History* nr 2.
- Kjellman, Ulrika (2014). "How to Picture Race? The Use of Photography in the Scientific Practice of the Swedish State Institute for Race Biology." *Scandinavian Journal of History* nr 5.
- Koch, Lene (1998). "Sigøjnerne i søgelyset. Arvebiologi og socialpolitik i 1930'ernes og 1940'ernes København". *Videnskabernes København* (red. Söderqvist, Faye, Kragh & Rasmussen) Frederiksberg.
- "Kommunernas fattigvårdstunga" (1909). *Svenska fattigvårdsförbundets tidskrift*.

- Kumlien, Mats (1997). *Uppfostran och straff. Studier kring 1902 års lagstiftning om reaktioner mot ungdomsbrott*. Lund.
- Lange, Anders (2001). "Reflektioner kring 'rasifiering' och några andra ord." *Törnroslandet. Om tillhörighet och utanförskap*. Norrköping.
- Larsson, Anna (2001). *Det moderna samhällets vetenskap. Om etableringen av sociologi i Sverige 1930-1955*. Umeå.
- Larsson, Esbjörn (2007). "Foucault över alles? Kritiska kommentarer i anknytning till studier i Michel Foucaults anda." *Att rätt förfoga över tingen. Historiska studier av styrning och maktutövning*. (Red. Fredriksson & Larsson). Uppsala.
- Larsson, Jonas (2005). "Ordalek och styrningskonst. Översikt." *Historisk tidskrift* nr 3.
- Larsson, Lars (1982). *Tattarfrågan under 1900-talet*. Opublicerad uppsats för 40 poäng. Stockholms universitet, historiska institutionen.
- Larsson Kraus, Jonas (2009). *Att odla ett samhälle. Råby räddningsinstitut och 1840-talets sociala ingenjörskonst*. Uppsala.
- Lejon, Kjell O (1999). *Tvångssteriliseringarna och Svenska kyrkan 1935-1975*. Uppsala.
- Lidman, Hans (1972). *Gudanatt. Dagar och nätter i Tiveden*. Stockholm.
- Liégeois, Jean-Pierre (2005). *Gypsies. An Illustrated History*. London.
- Lihammer, Anna (2011). *The Forgotten Ones. Small Narratives and Modern Landscapes*. Stockholm.
- Lindgren, Lars & Lindwall, Bo (1992). "Resande-anor." *Migration. Utvandrare och invandrare i gångna tider. Sveriges släktforskarförbunds årsbok 1992*. Stockholm.
- Lindholm, Gunborg A (1995). *Vägnas folk. De resande och deras livsvärld*. Göteborg.
- Linnarsson, Linnar (1948). *Bygd, by och gård. Gammal bygd och folkkultur i Gästerna, Laskings och Skånings härader. Volym 1*. Uppsala.
- Lomfors, Ingrid (2000). "Berättelser från livet. Intervjuer med tvångssteriliserade i Sverige." *SOU 2002:20*.
- Lucassen, Leo; Willems, Wim & Cottaar, Annemarie (1998). "Introduction." *Gypsies and Other Itinerant Groups. A Socio-Historical Approach* (Ed. Lucassen / Willems / Cottaar). Basingstoke.
- Lucassen, Leo (1998a). "Eternal Vagrants? State Formation, Migration and Travelling Groups in Western Europe, 1350-1914." *Gypsies and Other Itinerant Groups. A Socio-Historical Approach* (Ed. Lucassen / Willems / Cottaar). Basingstoke.
- Lucassen, Leo (1998b). "'Harmful Tramps'. Police Professionalization and Gypsies in Germany, 1700-1945." *Gypsies and Other Itinerant Groups. A Socio-Historical Approach* (Eds. Lucassen / Willems / Cottaar). Basingstoke.
- Lucassen, Leo (1998c). "A Blind Spot. Migratory and Travelling Groups in Western European Historiography." *Gypsies and Other Itinerant Groups. A Socio-Historical Approach* (Eds. Lucassen / Willems / Cottaar). Basingstoke.
- Lucassen, Leo (2008). "Between Hobbes and Locke. Gypsies and the limits of the modernization paradigm." *Social History* nr 4.
- Lucassen, Leo (2010). "A Brave New World. The Left, Social Engineering, and Eugenics in Twentieth-Century Europe." *International Review of Social History* nr 2.
- Lundberg, Victor (2014). *En idé större än döden. En fascistisk arbetarrörelse i Sverige 1933-1945*. Möklinta.

- Lundborg, Herman (1919). *Svenska folktyper. Bildgalleri, ordnat efter rasbiologiska principer och med en orienterande översikt*. Stockholm.
- Lundborg, Herman (1922). *Rasbiologi och rashygien. Nutida kultur- och rasfrågor i etisk belysning*. Stockholm.
- Lundgren, Frans (2003). *Den isolerade medborgaren. Liberalt styre och uppkomsten av det sociala vid 1800-talets mitt*. Hedemora.
- Lundquist, Lennart (1997). *Fattigvårdsfolket. Ett nätverk i den sociala frågan 1900-1920*. Lund.
- Mac Laughlin, Jim (1996). "The Evolution of Anti-Traveller Racism in Ireland." *Race & Class* nr 3.
- Mayall, David (1988). *Gypsy-Travellers in Nineteenth-Century Society*. Cambridge.
- Mayall, David (2004). *Gypsy Identities 1500-2000. From Egipcians and Moon-men to the Ethnic Romany*. London & New York.
- Meier, Thomas (2008). "The Fight Against the Swiss Yenish and the 'Children of the Open Road' Campaign." *Romani Studies* nr 2.
- Midbøe, Øyvind (1968). *Eilert Sund tog fantesaken*. Oslo.
- Miles, Robert & Brown, Malcolm (2003). *Racism. Second Edition*. London.
- Minken, Anne (2009). *Tatere i Norden før 1850. Sosio-økonomiske og etniske fortolkningsmodeller*. Tromsø.
- Mohtadi, Lawen (2012). *Den dag jag blir fri. En bok om Katarina Taikon*. Stockholm.
- Molina, Irene (1997). *Stadens rasifiering. Etnisk boendesegregation i folkhemmet*. Uppsala.
- Montesino Parra, Norma (2002). *Zigenarfrågan. Intervention och romantik*. Lund.
- Mulinari, Diana & Neergaard, Anders (2004). *Den nya svenska arbetarklassen. Rasifierade arbetares kamp inom facket*. Umeå.
- Måwe, Carl-Erik (1958). *Studier i den sociala kontrollen i Östmark*. Uppsala.
- Mörkenstam, Ulf (1999). *Om "Lapparnes privilegier". Föreställningar om samiskhet i svensk samepolitik 1883-1997*. Stockholm.
- Nilsson, Roddy (2008). *Foucault. En introduktion*. Lund.
- Nilsson, Roddy (2009). "Creating the Swedish Juvenile Delinquent. Criminal Policy, Science and Institutionalization c. 1930-1970." *Scandinavian Journal of History* nr 4.
- Nilsson, Roddy (2013). "Parasiter i folkhemmet. Svartsjöanstaltens sista lösdrivare." *Usla, elända och arma. Samhällets utsatta under 700 år* (red. Holmlund & Sandén). Stockholm.
- Norberg, Anders & Tjerneld, Andreas (1985). *Tvåkammarriksdagen 1867-1970. Ledamöter och valkretsar. Band 2. Östergötlands län, Jönköpings län, Kronobergs län, Kalmar län, Gotlands län, Hallands län*. Stockholm.
- Nordman, Ann-Marie; Nordström, Mikael & Pettersson, Claes, red (2014). *Stormaktsstaden Jönköping. 1614 och framåt*. Jönköping.
- Nynäs, Carina (2001). "Låt stackmyran begrunda hur länge vandringsmyran har vandrat." *Finsk tidskrift* nr 10.
- Ohlander, Manne (1943a). "Begåvningsförhållandena hos tattare. En genealogisk och sociologisk studie". *Tidskrift för psykologi och pedagogik*.
- Ohlander, Manne (1943b). "Zigenare, tattare och hjälpskolan." *Hjälpskolan*.
- Ohlsson al Fakir, Ida (2013a). *Svenska kyrkans förhållande till romer och resande ca 1900-1950*. Uppsala.

- Ohlsson al Fakir, Ida (2013b). "John Takman. Socialmedicinsk strateg och stridbar pionjär." *Personhistorisk tidskrift* nr 1.
- Ohlsson al Fakir, Ida (2015). *Nya rum för socialt medborgarskap. Om vetenskap och politik i "Zigenarundersökningen" – en socialmedicinsk studie av svenska romer 1962-1965*. Växjö.
- Ohrlander, Kajsa (1992). *I barnens och nationens intresse. Socialliberal reformpolitik 1903-1930*. Stockholm.
- Olsson, Lars (1995). *På tröskeln till folkhemmet. Baltiska flyktingar och polska koncentrationslägerfångar som reservarbetskraft i skånskt jordbruk kring slutet av andra världskriget*. Malmö.
- Otterström, Edith (1946). *Delinquency and Children from Bad Homes. A Study of their Prognosis from a Social Point of View*. Lund.
- Palosuo, Laura (2009). *En inventering av forskningen om romer i Sverige*. Uppsala.
- Petersen, Anja (2007). *På visit i verkligheten. Fotografi och kön i slutet av 1800-talet*. Stockholm/Stehag.
- Petersson, Birgit (1983). "Den farliga underklassen." *Studier i fattigdom och brottslighet i 1800-talets Sverige*. Umeå.
- Pettersen, Karen-Sofie (2000). "For barnas skyld? Ideologi og praksis i tiltakene rettet mot taternes barn." *Romanifolket og det norske samfunnet. Følgene av hundre års politikk for en nasjonal minoritet*. Red. Hvinden. Bergen.
- Pettersen, Karen-Sofie (2004). "Fra reisende til bofast. Bosettingstiltak for tattere i norske lokalsamfunn på 1900-tallet." *Kultur møter. Lokalsamfunnet, lokalhistorien og møtet med det fremmede*. (Red. Alsvik.) Oslo.
- Pettersen, Karen-Sofie (2005). *Tatere og misjonen. Mangfold, makt och motstand*. Oslo.
- Pettersson, Mats (2011). "Folkliga aktioner mot oönskade personer i Skåne vid 1800-talets slut". *Ale* nr 4.
- Pfannenstill, Bertil (1948). "Tattarna – en sociologisk grupp och ett socialt problem." *Statsvetenskaplig tidskrift*.
- Prestjan, Anna (2001). "'Vår mening är icke att resonera och teoretisera utan att marschera och praktisera.' Alkoholistvård mellan privat och offentligt. Exemplet Floda kolonier 1908-1925." *Historisk tidskrift* nr 4.
- Procacci, Giovanna (1991). "Social Economy and the Government of Poverty." *The Foucault Effect. Studies in Governmentality. With Two Lectures and an Interview with Michel Foucault*. (eds. Burchell, Gordon & Miller). London.
- Pulma, Panu (2006). *Suljetut ovet. Pohjoismaiden romanipolitiikka 1500-luvulta EU-aikaan*. Helsinki.
- Qvist, Per Olov (1995). *Folkhemmets bilder. Modernisering, motstånd och mentalitet i den svenska 30-talsfilmen*. Lund.
- Riley, Denise (2008). "Gendering 'the Social'." *Class* (ed. Joyce). Oxford.
- Rogers, John & Nelson, Marie C (2003). "'Lapps, Finns, Gypsies, Jews, and Idiots'. Modernity and the Use of Statistical Categories in Sweden." *Annales de Démographie Historique* nr 1.
- Rodell Olgaç, Christina (2006). *Den romska minoriteten i majoritetssamhällets skola. Från hot till möjlighet*. Stockholm.

- Rose, Nikolas (1996). "Governing 'Advanced' Liberal Democracies." *Foucault and Political Reason. Liberalism, Neo-Liberalism and Rationalities of Government* (eds. Barry, Osborne & Rose). London.
- Rose, Nikolas (1999a). *Governing the Soul. The Shaping of the Private Self. Second Edition*. London.
- Rose, Nikolas (1999b). *Powers of Freedom. Reframing Political Thought*. Cambridge: Cambridge.
- Rosén, Ulla (2002). "Moral och myndighet. Fattigvårdens syn på understödstagare 1830-1939." *Tid och tillit. En vänbok till Eva Österberg* (Red. Andersson / Johansson / Lindstedt Cronberg). Stockholm.
- Runcis, Maija (1998). *Steriliseringar i folkhemmet*. Stockholm.
- Sandén, Annika (2013). "I livets skuggdalar. Fattigdom och överlevnad i reformationstidens Sverige." *Usla, elända och arma. Samhällets utsatta under 700 år* (red. Holmlund & Sandén). Stockholm.
- Sannerstedt, Helen (2011). *Krämarstaden. Plats och berättelse*. Örebro läns museum: Rapport 2011:30.
- Savage, Jon (2008). *Teenage. The Creation of Youth 1875-1945*. London.
- Segerstedt, Torgny T (1949). "Tattarna och pressen". *Göteborgs Handels och Sjöfarts Tidning* 8/3 1949.
- Segerstedt, Torgny T (1950). "Tattarna ännu en gång". *Ergo* nr 1.
- Seip, Anne-Lise (1983). *Eilert Sundt. Fire studier*. Oslo.
- Selling, Jan (2013). *Svensk antiziganism. Fördomens kontinuitet och förändringens förutsättningar*. Lund.
- Sjögren, David (2007). "Några etiska överväganden beträffande etniska minoriteter i historisk forskning." *Forska rätt. Texter om etik och historisk forskning*. (Red. Bergenheim) Umeå.
- Sjögren, David (2010). *Den säkra zonen. Motiv, åtgärdsförslag och verksamhet i den särskiljande utbildningspolitiken för inhemska minoriteter 1913-1962*. Umeå.
- Sjögren, Mikael (1997). *Fattigvård och folkuppfostran. Liberal fattigvårdspolitik 1903-1918*. Stockholm.
- Skogsberg, Sture (1943). "Ett bidrag till diskussionen i tattarefrågan." *Svensk Socialvårds Tidning* nr 4.
- Skogsberg, Sture (1944). "Två tattarefamiljer [del 1]". *Svensk Socialvårds Tidning* nr 12.
- Skogsberg, Sture (1945). "Två tattarefamiljer [del 2]". *Svensk Socialvårds Tidning* nr 1.
- SOU 2009:99 *Vanvård i social barnavård under 1900-talet. Delbetänkande av Utredningen om vanvård i den sociala barnavården*.
- SOU 2010:55 *Romers rätt. En strategi för romer i Sverige. Betänkande av Delegationen för romska frågor*.
- Stenberg, Per (1973). *Kirseberg i Malmö. En etnologisk undersökning av en förstad*. Opublicerad 3-betygsuppsats i nordisk och jämförande etnologi. Lunds universitet, etnologiska institutionen (accessionsnummer 3754 i folklivsarkivets A-arkiv).
- Stockholms stads tänkeböcker 1504-1514* (1931). Stockholm.
- Stone, Matthew (2011). "Biopolitics and Movement. A History of Travellers and the Law." *Liverpool Law Review* nr 1.

- Strand, Elin (2009). ”’Dessa synnerligen otacksamma främlingar.’ Vetenskaplig antiziganism i ljuset av två svenska 1700-talsavhandlingar.” *Romani e Journal* nr 1.
- Ström, Fredrik (1903). *Folket i Simlångsdalen*. Stockholm.
- Ström, Fredrik (1938). ”Halländskt folklynnne.” *Halland. En bok om hembygden utgiven av Hallands nation i Lund*. Lund.
- Stuart, Kathy (1999). *Defiled Trades and Social Outcasts. Honor and Ritual Pollution in Early Modern Germany*. Cambridge.
- Sundkvist, Maria (1994). *De vanartade barnen. Mötet mellan barn, föräldrar och Norrköpings barnavårdsnämnd 1903-1925*. Uppsala.
- Sundt, Eilert (1852). *Fante- eller Landstrygerfolket i Norge. Bidrag til Kundskab om de laveste Samfundsforholde. Andet oplag*. Christiania.
- ”Svensk fattigvård. II. Värmländsk och jämtländsk skogsbygd” (1907). *Svenska fattigvårdsförbundets tidskrift*.
- ”Svensk fattigvård. III. Bohusläns landsbygd” (1907). *Svenska fattigvårdsförbundets tidskrift*.
- Svensson, Birgitta (1992). ”Hallands tattare. En berättelse om frihet och tvång.” *Halland*.
- Svensson, Birgitta (1993). *Bortom all ära och redlighet. Tattarnas spel med rättvisan*. Stockholm.
- Svensson, Birgitta (1998). ”Kriminella, tattare och tatuerade. Betydelsen av social kategorisering för kulturell identitetsformering.” *Historisk tidskrift* nr 4.
- Svensson, Birgitta (2000). ”Konsten att individualisera. Särskiljande metoder i fängelsets personkaraktäristisk.” *Samhällets Linneaner. Kartläggning och förståelse i samhällsvetenskapernas historia*. (Red. Eriksson, Bengt Erik & Qvarsell, Roger). Stockholm.
- Svensson, Henrik (2005). *Öppna och slutna rum. Enskiftet och de utsattas geografi. Husmän, bönder och gods på den skånska landsbygden under 1800-talets första hälft*. Lund.
- Svensson, Matilda (2012). *När något blir annorlunda. Skörsamhet och funktionsförmåga i berättelser om poliosjukdom*. Lund.
- Sveriges Ridderskaps och adels kalender 1923. Utgifven af Claës C.son Lewenhaupt. Fyrtiosjätte årgången*. (1922) Stockholm.
- Swärd, Hans (1993). *Mångenstädes svårt vanartad... Om problemen med det uppväxande släktet*. Floda.
- Szabad, Carl, red (2004). *Hernösands stifts herdaminne. Supplement*. Stockholm.
- ”Tattarinventeringen 1944” (1944). *Polistidningen* nr 19.
- Tervonen, Miika (2010). *”Gypsies”, ”Travellers” and ”Peasants”. A Study on Ethnic Boundary Drawing in Finland and Sweden ca 1860-1925*. European University Institute.
- Thagaard, Anna-Margrethe / Ribbing, Anna Kristina (1985). *Livet på backarna. Att växa upp i en förstad i början på 1900-talet*. Malmö.
- Thagaard, Anna-Margrethe (1992). *Backarna. Liv och historia i en förstad*. Malmö.
- Thesleff, Arthur (1919). *Zigenare och tattare*. Stockholm.
- Tydén, Mattias (2002). *Från politik till praktik. De svenska steriliseringslagarna 1935-1975. Andra utvidgade upplagan*. Stockholm.
- Wallengren, Hans (2014). *Socialdemokrater möter invandrare. Arbetarrörelsen, invandrarna och främlingsfientligheten i Landskrona under efterkrigstiden*. Lund.
- Wallentin, Hans (1989). *Lösdriveri och industrialism. Om lösdriverifrågan i Sverige 1885-1940*. Östersund.

- Warring, Anette (2013). "En demokratisk historiepolitisk etik". *Scandia* nr 2.
- Wigforss, John (1899). *Tattare. Några historier från Halland*. Halmstad.
- Wiklander, Ludvig (2013a). *Resandefolket. Från okända till okända till erkända*. Masteruppsats vid Uppsala universitet, Historiska institutionen.
- Wiklander, Ludvig (2013b). *Invandringsförbudet 1914. Motiv och konsekvenser*. Rapport till Arbetsmarknadsdepartementet, diarienummer A2012/3952/DISK.
- Wirén, Agnes (1980). *G. H. von Koch. Banbrytare i svensk socialvård*. Stockholm.
- Wisselgren, Per (2000). *Samhällets kartläggare. Lorénska stiftelsen, den sociala frågan och samhällsvetenskapernas förmering 1830-1920*. Eslöv.
- Wright, Rochelle (1998). *The Visible Wall. Jews and Other Ethnic Outsiders in Swedish Film*. Uppsala.
- Zip Sane, Henrik (1999). "Medborgerskabet fødes. Udvisningspraksis i Danmark 1875-1915." *Historisk Tidskrift* [Danmark] nr 1.
- Åkerfeldt, Bennie (2008). *Buron kallar oss tattare*. Fritsla.
- Östberg, Kjell (1996). *Kommunerna och den svenska modellen. Socialdemokratin och kommunalpolitiken fram till andra världskriget*. Stockholm/Stehag.
- Österberg, Eva (1990). "Etik i historisk forskning. Strunt – eller rosor i ett sprucket krus?" *Historisk tidskrift* nr 1.

Förkortningar använda i avhandlingen

AK	Andra kammaren
BISOS	Bidrag till Sveriges officiella statistik
DSD	Digitaliserade svenska dagstidningar
FK	Första kammaren
FLU	Folklivsarkivet i Lund
JSA	Jönköpings stadsarkiv
KKÅ	Kävlinge kommunarkiv
KMBFB	Kunglig Majestäts befallningshafvandes femårsberättelser (ingår i BISOS)
LGÖ	Landsarkivet i Göteborg
LLU	Landsarkivet i Lund
LUB	Lunds universitetsbibliotek
MSA	Malmö stadsarkiv
RSAG	Region- och stadsarkivet i Göteborg med folkrörelsernas arkiv
RA	Riksarkivet
SFS	Svensk författningssamling
SLDB	Svensk lokalhistorisk databas
SOS	Sveriges officiella statistik
SOU	Statens offentliga utredningar
YK213	Yngre kommittéarkiv 213, Riksarkivet (Kommittén ang. förändrad lagstiftning ang. fattigvården och lösdrivares behandling)
YK3072	Yngre kommittéarkiv 3072, Riksarkivet (Utredningsmannen R von Kocks överarbetning av fattigvårdslagstiftningskommissionens förslag angående Lösdriverilagstiftningen)
UUB	Uppsala universitetsbibliotek
ÅK872	Äldre kommittéarkiv 872, Riksarkivet (Kommittén för utredning av frågor om åtgärder för beredande av lämplig uppfostran dels åt minderåriga förbrytare, dels åt vanartade barn)

Denna avhandling ges ut som en del i skriftserien *Studia Historica Lundensia*. Skriftserien innehåller följande volymer:

1. Irene Andersson, *Kvinnor mot krig. Aktioner och nätverk för fred 1914–1940*, 2001
2. Elisabeth Reuterswärd, *Ett massmedium för folket. Studier i de allmänna kungörelsernas funktion i 1700-talets samhälle*, 2001
3. Anna Lindberg, *Experience and Identity. A Historical Account of Class, Caste, and Gender among the Cashew Workers of Kerala, 1930–2000*, 2001
4. Per Göran Johansson, *Gods, kvinnor och stickning. Tidigindustriell verksamhet i Höks härad i södra Halland ca 1750–1870*, 2001
5. Bodil Persson, *Pestens gåta. Farsoter i det tidiga 1700-talets Skåne*, 2001
6. Charlotte Tornbjör, *Den nationella modern. Moderskap i konstruktioner av svensk nationell gemenskap under 1900-talets första hälft*, 2002
7. Karl Bergman, *Makt, möten, gränser. Skånska kommissionen i Blekinge 1669–70*, 2002
8. Solveig Fagerlund, *Handel och vandel. Vardagslivets sociala struktur ur ett kvinnoperspektiv. Helsingborg ca 1680–1709*, 2002
9. Andreas Linderöth, *Kampen för erkännande. DDR:s utrikespolitik gentemot Sverige 1949–1972*, 2002
10. Martin Alm, *Americanitis. Amerika som sjukdom eller läkemedel. Svenska berättelser om USA åren 1900–1939*, 2003
11. Jens Lerbom, *Mellan två riken. Integration, politisk kultur och förnationella identiteter på Gotland 1500–1700*, 2003
12. Curt Åke Olsson, *Tidningsmakt och politiska organisationer. Den borgerliga samlingsrörelsen i Fyrstadskretsen 1962–1968*, 2003
13. Eva Bergenlöv, *Skuld och oskuld. Barnamord och barnkvävning i rättslig diskurs och praxis omkring 1680–1800*, 2004
14. Mathias Cederholm, *De vägrade sin rätt. Senmedeltida bondemotstånd i Skåne och Småland*, 2007
15. Louise Sebro, *Mellem afrikaner og kreol. Etnisk identitet og social navigation i Dansk Vestindien 1730–1770*, 2010
16. Anna Rosengren, *Åldrandet och språket. En språkhistorisk analys av hög ålder och åldrande i Sverige cirka 1875–1975*, 2011
17. Carolina Jonsson Malm, *Att plantera ett barn. Internationella adoptioner och assisterad befruktning i svensk reproduktionspolitik*, 2011
18. Anna Alm, *Upplevelsens poetik. Slöjdseminariet på Nääs 1880–1940*, 2012
19. Andreas Tullberg, *"We are in the Congo now" Sweden and the trinity of peacekeeping during the Congo crisis 1960–1964*, 2012
20. Maria Nyman, *Resandets gränser. Svenska resenärers skildringar av Ryssland under 1700-talet*, 2013

21. Martin Ericsson, *Exkludering, assimilering eller utrotning? "Tattarfrågan" i svensk politik 1880-1955*, 2015

